

BEVEZETÉS A FORDÍTÁS ÉS A TOLMÁCSOLÁS KUTATÁSMÓDSZERTANÁBA II.

Speciális rész

SZERKESZTETTE

Klaudy Kinga, Robin Edina, Seidl-Pécs Olivia

BEVEZETÉS A FORDÍTÁS ÉS A TOLMÁCSOLÁS
KUTATÁSMÓDSZERTANÁBA II.

SPECIÁLIS RÉSZ

Szakmai lektorok:

Balaskó Mária

Barta Péter

Cs. Jónás Erzsébet

Csatár Péter

Dróth Júlia

Fóris Ágota

Heltai Pál

Kóbor Márta

Navracsics Judit

Polcz Károly

Robin Edina

Seresi Márta

Szabó Csilla

Szlávik Szilárd

Zachar Viktor

Szerkesztette:
Klaudy Kinga, Robin Edina, Seidl-Péché Olívia

**BEVEZETÉS A FORDÍTÁS
ÉS A TOLMÁCSOLÁS
KUTATÁSMÓDSZERTANÁBA II.
SPECIÁLIS RÉSZ**

ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály

Budapest, 2024

A tanulmánykötet kiadása az ELTE Oktatási és Képzési Tanácsának Tankönyv- és jegyzettámogatási pályázatával jött létre.

ISBN 978-963-489-613-5

DOI: <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan2>

Copyright: Szerkesztők, szerzők, 2024

Kiadó: ELTE FTT – MANYE FORDÍTÁSTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLY

Az I. és II. kötet olvasószerkesztője: Endreiné Szemők Ildikó

A borító forrása: pixabay.com

Tördelőszerkesztő: Szabó Panna

Nyomdai kivitelezés: CC Printing Kft.

TARTALOM

<i>Előszó</i>	7
FORDÍTÁS	
Károly Krisztina <i>A fordítás mint szöveg(re)produkciónak kutatásának elméletei és módszerei</i>	11
Ugrin Zsuzsanna <i>Az idegen nyelvről magyarra való fordítás szövegszintjének kutatása</i>	31
Lesznyák Márta <i>A fordítói kompetencia vizsgálata</i>	49
Lesznyák Márta <i>Folyamatorientált kutatások a fordítástudományban</i>	71
Dróth Júlia <i>Nyelvhelyesség vagy fordítástechnika? A diskurzusjelölő mondatértékű határozók fordítása az ironically példáján keresztül</i>	95
Klaudy Kinga <i>A dinamikus kontrasztok és a fordítás magyar nyelvhelyességi problémái</i>	113
Fóris Ágota, Sermann Eszter, Tamás Dóra Mária <i>Fordításorientált terminológiai és terminográfiai kutatások</i>	141
Seidl-Pécs Olivia <i>A terminológiamentes szövegnyelvészeti és nyelvtechnológiai kutatási aspektusai</i>	157
Vermes Albert <i>A kulturális különbségek hatása a fordításra</i>	177
Hidasi Judit <i>Minden fordítás interkulturális kaland</i>	189
Bánhegyi Mátyás <i>Politikai fordítás és ideológia: meggyőzés és manipuláció</i>	201
Pusztai-Varga Ildikó <i>Szépirodalmi szövegek fordításszemléletű elemzése</i>	217

Seidl-Péché Olivia	
<i>Korpusznyelvészeti módszerek a fordított szövegek kutatásában</i>	235
Yang Zijian Győző	
<i>A gépi fordítás és kiértékelésének módszerei a fordítástudományban</i>	253
TOLMÁCSOLÁS	
Seresi Márta	
<i>Válaszutak a tolmácsolás kutatásában</i>	277
Szabó Csilla	
<i>Kutatási irányok a konsekutív jegyzeteléstechikában</i>	303
Bakti Mária, Bóna Judit	
<i>A tolmácsolt célnyelvi beszédprodukciónak jellegzetességeinek vizsgálata</i>	321
Skriba Orsolya	
<i>Kognitív- és idegtudományi módszerek a tolmácsolás kutatásában</i>	339
AUDIOVIZUÁLIS FORDÍTÁS	
Juhász-Koch Márta	
<i>A hangalámondás mint audiovizuális fordítási mód kutatása</i>	359
Sereg Judit	
<i>A szinkronfordítás kutatásának módszertana</i>	379
Malaczkov Szilvia	
<i>A feliratozás fordítástudományi kutatásának módszerei</i>	397
<i>Summaries in English</i>	417

Előszó

A *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába* című könyv második kötetét tartja kezében az olvasó.

Az első kötet (*Általános rész*) tanulmányai a fordítástudományi kutatások általános módszertani kérdéseivel foglalkoztak, amelyek relevánsak minden kutató számára, akik a nyelvi közvetítés bármely területét vizsgálják. Az első kötet 2022-ben jelent meg, és online elérhető a Fordító- és Tolmácsképző Tanszék honlapján. Már a megjelenése óta eltelt rövid idő alatt is kiderült, mennyire hasznos a doktori képzésben részt vevő hallgatók számára.

Ennek a második kötetnek (*Speciális rész*) a tanulmányai a fordítástudomány különböző részterületeinek kutatásához adnak módszertani útmutatót. Ez a kötet – a téma sokrétűségénél fogva – sokkal nagyobb terjedelmű, mint az első kötet volt. Három nagy fejezetből áll, amelyek a fordítás, a tolmácsolás, valamint az audiovizuális fordítás kutatásába vezetik be a doktori hallgatókat. A tanulmányok bemutatják az egyes témák kutatásának elkezdéséhez szükséges alpműveket, az adott tudományterületen eddig alkalmazott kutatási módszereket és kutatási eredményeket, valamint kijelölik a jövőben elvégzendő kutatások lehetséges irányait.

A kötet elkészítéséhez a tudományos háttérrel az Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Nyelvtudományi Doktori Iskolájának 2003 óta működő Fordítástudományi Doktori Programja adta, amelyben az elmúlt huszonegy évben 61 hallgató védte meg doktori értekezését. A szerzők között nemcsak a Fordítástudományi Doktori Program oktatói és témavezetői vannak, hanem egykori hallgatói is, akik azóta már maguk is oktatói és kutatói tevékenységet végeznek a fordítástudomány területén.

Köszönetet mondunk a szerzőknek és a bírálóknak tudományos hozzájárulásukért, a tördelőnek és az olvasószerkesztőnek gondos munkájáért, valamint az Eötvös Loránd Tudományegyetem Oktatási és Képzési Tanácsának, amiért a Tankönyv- és jegyzettámogatási pályázat keretén belül támogatta a kötet megjelenését.

A szerkesztők

FORDÍTÁS

A fordítás mint szöveg(re)produkció kutatásának elméletei és módszerei¹

Károly Krisztina

ELTE BTK Angol-Amerikai Intézet
karoly.krisztina@btk.elte.hu

Kivonat: A korszerű szövegelméletek tükrében a fordítás olyan speciális természetű szövegalkotási folyamat, amelyben a koherens célnyelvi szöveg létrehozása egyszerre áll szövegprodukción és -reprodukción folyamatokból. A fejezet a szövegalkotás kutatásának e sajátos elméleti és módszertani szempontjait tekinti át, hogy támpontokat adjon a szövegelemzést tartalmazó fordítástudományi kutatások tervezéséhez és megvalósításához. Elsőként bemutatja a fordítási szöveg és a fordítási szövegalkotás (Károly 2007: 12) jellemzőit, majd felvázolja a szövegkoherencia célnyelvi újratereemtésére irányuló vizsgálatok egy lehetséges elméleti és módszertani keretét, az ún. komplex fordítási szövegelemző modellt (Károly 2014), amely segítségével nyomon követhető és leírható a szövegben folytonosságot, s ez által koherenciát teremtő szöveg-szintű strukturális jelenségek fordítási viselkedése. A fejezet második része gyakorlati szemszögből közelíti meg a fordítási szöveg elemzését. Tárgyalja az érvényesség, a megbízhatóság és a megismételhetőség releváns aspektusait és felvázolja mindazokat a kutatómódszertani szempontból fontos kérdéseket és tényezőket, amelyeket célszerű szem előtt tartani ahhoz, hogy a kutatás megfeleljen a minőségi standardoknak.

Kulcsszavak: fordítás, szöveg, kohézió, koherencia, szövegelemzés

---

¹ A fejezet a témában született korábbi monográfiáim (Károly 2007, 2014) legfontosabb vonatkozó kritériumait és megállapításait foglalja össze röviden, és az elemző munka szempontjából elsősorban gyakorlati megközelítésben (részletes tárgyalásuk az eredeti munkáimban olvasható).

1. Bevezetés

A fordítási szöveg „a fordítási folyamat eredményeként, a forrásnyelvi szöveg alapján keletkező célnyelvi szöveg” (Károly 2007: 12). A fordítástudomány területén végzett kutatások arról tanúskodnak, hogy a fordítási szöveg sajátosságainak alaposabb megismerése a fordítás elméleti és gyakorlati kérdéseinek megválaszolásához egyaránt szükséges. A fordítás tudománya számos, a fordítás szempontjából lényeges összetevő tanulmányozását magába foglalja: a fordító személyét és sajátos társadalmi környezetét, a forrás- és a célnyelvi kultúra jellemzőit, a fordítás folyamatát kísérő mentális folyamatokat, a forrás- és a célnyelvi szöveget, a fordítói kompetenciát, a fordítási műveleteket és stratégiákat, a fordítóképzést, a fordítási normát és így tovább. A fordítás elméletének ezért szükségképpen fel kell ölelnie mindegyik tényező vizsgálatát, beleértve a fordítási szöveget is.

A fordítási szöveg vizsgálatának jelentőségét jól mutatja az is, hogy a szövegcentrikus megközelítés mindig is jelen volt a fordítás tanulmányozásában. A fordítástudományon belül több szemszögből (irodalmi, nyelvészeti, pedagógiai stb.) is vizsgálták a fordítási szövegalkotást. Csupán az változott időről időre, hogy az egyes irányzatok éppen mit tartottak a leglényegesebbnek a fordítás minőségének meghatározása szempontjából. A szövegközpontúság már a különféle megközelítések elnevezésében is megjelent. A forrásnyelvi szövegre orientált fordításkutatás (*source text-oriented translation studies*) terminust többek között Toury alkalmazta azokra az elsősorban irodalmi fordításokra vonatkozó megközelítésekre, amelyek a forrásnyelvi szöveg bizonyos jegyeinek „reprodukálását” várták a fordítástól és erősen normatív jellegűek voltak. E megközelítéssel szemben azonban Toury (1984) az ún. célnyelvi szövegre orientált fordításkutatás (*target text-oriented translation studies*) jelentőségét hangsúlyozta. A célnyelvi szövegre orientált megközelítés élesen szembeeszik azzal a felfogással, amely a célnyelvi szöveget csupán a forrásnyelvi szöveg rekonstrukciójának tartja. A figyelmet a célnyelvi szövegre, valamint a fordítási szöveg célnyelvi kultúrában betöltött szerepére irányítja. Elfogadja ugyan azt, hogy a célnyelvi szöveg (általában) egy másik nyelven már létező szövegen alapul, de amellett érvel, hogy a fordítás „identitását” nem a forrásnyelvi szöveg vagy a fordítás módszere határozza meg, hanem „a célnyelvi kultúra konstellációja” (Toury 1984: 75–76). Szerinte a célnyelvi szövegnek az eredeti szövegtől függetlenül, önállóan kell megállnia a helyét a célnyelvi kulturális és nyelvi környezetben, s ezért ennek megfelelően érdemes vizsgálni is. Ez a felfogás az én megközelitésem és kutatói munkám szempontjából is meghatározó: a fordítást egyszerre tartom produkciós és reprodukciós szövegalkotási folyamatnak (erről bővebben lásd Károly 2014).

E tanulmány célja, hogy elméleti és gyakorlati támpontokat nyújtson a szövegelemzést tartalmazó fordítástudományi kutatások tervezéséhez és végrehajtásához, valamint hogy módszertani szempontokkal segítse a kutatás alapján készülő írások (tanulmányok, disszertációk, szakcikk stb.) szakszerű elkészítését. Elsőként a fordítási

szöveg és a fordítási szövegalkotás legfontosabb sajátosságait tekinti át, majd felvázolja a szövegkoherencia célnyelvi újrateremtésére irányuló vizsgálatok egy lehetséges elméleti és módszertani keretét, az ún. komplex fordítási szövegelemző modellt (Károly 2014), amely segítségével nyomon követhetővé és tudományosan leírhatóvá válik a szövegben folytonosságot, s ez által koherenciát teremtő szövegszintű strukturális jelenségek fordítási viselkedése. A fejezet második része gyakorlati szempontból közelíti a fordítási szöveg elemzéséhez: tárgyalja az érvényesség, a megbízhatóság és a megismételhetőség releváns aspektusait és felvázolja mindazokat a kutatómódszertani szempontból lényeges kérdéseket és tényezőket, amelyeket szem előtt kell tartani ahhoz, hogy a kutatás megfeleljen a minőségi követelményeknek.

2. Elméleti szempontok az elemzéshez

2.1. A fordítási szöveg és a fordítási szövegalkotás mint kommunikatív esemény

De Beaugrande (1997: 370) felfogásában a fordítás funkcionális, kognitív és társadalmi diskurzuscselekedet. A fordítás tehát az eredeti szövegalkotáshoz hasonlóan kommunikatív „eseménynek” minősül, ami azt jelenti, hogy ennek megfelelően is célszerű vizsgálni, nem csupán formális egységek (szavak vagy mondatok) összességként. Amennyiben a fordítást mint kommunikatív eseményt értelmezzük, előtérbe kerül a fordítást motiváló szándék és a fordítás funkciója mint a fordítás módszerét meghatározó alapvető szempontok. A fordító ezek alapján dönti el, hogy – szélsőségesen nézve – a szó szerinti vagy a szabad fordításhoz közelít-e. A tapasztalat azt mutatja, hogy mindegyik döntésnek megvannak a korlátai: szó szerinti fordítás esetében fennáll annak a veszélye, hogy idegenül hangzó célnyelvi szöveg jön létre, a másik esetben azonban, ha a fordító a célnyelvi kultúrában szokásos megformáláshoz igazítja a szöveget, a megfelelések követhetők benne kevésbé nyomon.

Funkcionális megközelítésben nagy hangsúly kerül a célnyelvi szöveg produkciójára és arra, hogy a fordítás eredményeként létrejövő célnyelvi szöveg megfeleljen a befogadók elvárásainak, valamint a célnyelvi kultúrának általában a szöveggel és külön-külön az egyes szövegfajtákkal szemben támasztott követelményeinek. A fordítás kommunikatív aspektusainak hangsúlyossága miatt a szakirodalom erőteljesen foglalkozik a fordítás produktív vonatkozásaival, olyannyira, hogy néhányan alig tesznek különbséget az eredeti és a fordítási szövegalkotás között. Jakobsen (1993) például a fordításról mint szöveg-(re)produkcióról szóló tanulmányában arra mutat rá, hogy a szakfordítás éppúgy, mint a műfordítás az eredeti szövegalkotáshoz hasonló értékű képességeket feltételez és azonos mennyiségű erőfeszítést is igényel. Williams (2005: 124) szerint a fordításoknak független, autonóm, önálló szöveggként

kell funkcionálniuk, és nem mutathatják annak jelét, hogy fordítás nyomán keletkeztek. A fordítási szöveg mint kommunikatív esemény akkor képes elérni a célját, ha az – Jakobsen (1993: 157) terminusával élve – „funkcionális” és „természetes” szöveg, vagyis olyan, mint az eredeti szövegek. Ebben az értelemben létjogosultsága van a fordítóra úgy tekinteni, mint célnyelvi „szerzőre”.

A fordítási szöveg az eredeti szövegekhez hasonlóan komplex nyelvi, kognitív és társadalmi jelenség, tehát egyszerre nyilvánul meg produktumként (mint szerkezet) és folyamatként (mint műveletek sora) (de Beaugrande 1997; Károly 2007; Tolcsvai Nagy 2001). A szöveg mint komplex jelenség megfelelően átfogó leírására a funkcionális szemléletű megközelítés kínál megoldást. A funkcionális nézőpont a nyelvet a nyelvhasználó (a szövegalkotó és -befogadó) szemszögéből látatja, s ezáltal lehetővé teszi olyan, a szöveghez kapcsolódó jelenségek leírását is, amelyek a nyelv használata, tehát a kommunikáció során merülnek fel, miközben a nyelv olyan rendszerként működik, amely közvetíteni képes két (vagy akár több) kultúra beszélőinek (vagy olvasóinak) világról alkotott tudása között (de Beaugrande 1996: 504). A kultúrák közötti közvetítés képessége igen lényeges szempont a fordítások szöveg-szintű sajátosságai szempontjából.

Funkcionális megközelítésben a szöveg különféle jelek értelmes konfigurációjának tekinthető. Ahhoz azonban, hogy a szövegnek valós kommunikatív értéke legyen, további jellemzőkre is szüksége van, mégpedig olyanokra, amelyek a szöveget a felhasználó világról és társadalomról alkotott tudásához tudja kapcsolni. De Beaugrande és Dressler (1981) ezeket a jellemzőket a szövegszerűség hét ismérveként határozta meg, hangsúlyozva azt, hogy ha ezen ismérvek (követelmények) valamelyike nem teljesül, a szöveg nem lesz kommunikatív, vagyis nem alkalmas közlésre. Ezek az ismérvek a következők: kohézió, koherencia, szándékoltóság, elfogadhatóság, hírérték, helyzetszerűség és intertextualitás.

A kohézió a szöveg felszíni elemei közötti kölcsönös összefüggéseket jelenti egy adott szósorozaton belül. A kohézió lexikai és grammatikai függőségeken alapul, mivel a felszíni összetevők lexikai és grammatikai alakzatok és konvenciók alapján függenek egymástól. A kohézió nemcsak mondaton belül, hanem egymás mellett vagy egymástól távolabb álló mondatok vagy akár nagyobb szövegrészek között teremt összefüggéseket. Ezek a függőségek fontos jelzések a jelentések nyomon követése szempontjából. De Beaugrande és Dressler minden olyan funkciót, amely a felszíni (explicit nyelvi) elemek közötti viszonyok jelzésére, vagyis a felszíni folyamatosság megteremtésére szolgál, kohéziós eszköznek tekint.

A szövegszerűség második ismérve a koherencia. Míg a kohézió a „felszíni” folyamatosság megteremtésében játszik szerepet, a koherencia a mögöttes tartalom folyamatosságát jelenti. De Beaugrande és Dressler értelmezésében ez „a szövegvilág összetevői, vagyis a szövegfelszín *alatt* meghúzódó fogalmak és viszonyok *kölcsönösen elérhető* és *releváns* voltára utal” (2000: 25; kiemelés az eredetiben). Míg a kohézió tekintetében a szöveg felszínén előforduló, explicit módon megjelenő nyelvi elemek

által létrehozott folytonosságról beszéltünk, a koherencia esetében a fogalmak közötti viszonyok nem mindig jelennek meg explicit formában. A szöveg befogadója annyi viszonyt tesz hozzá a szöveg olvasása során, amennyi ahhoz szükséges, hogy a szöveg értelmes legyen számára. A koherencia ezért relatív minőség: különböző olvasók számára, az eltérő háttértudás és világról alkotott ismeretek miatt, különböző mennyiségű és minőségű viszonyok hozzátételére van szüksége ugyanazon szöveg megértéséhez.

A szövegszerűség harmadik ismérve a szándékoltság. Ez a szöveg alkotójának azon törekvését jelenti, hogy kohézív és koherens szöveget hozzon létre, amely képes megvalósítani a kommunikatív szándékát, célját (pl. hogy átadjon bizonyos ismereteket). Az olvasó ugyanakkor arra törekszik, hogy a befogadott közlés kohézív és koherens szöveget alkosson, amely számára felhasználható és releváns (pl. bizonyos, számára fontos ismeretekhez juttatja). Erre a befogadói hozzáállásra vonatkozik a szövegszerűség negyedik ismérve: az elfogadhatóság.

Az ötödik ismérv a hírérték. A hírérték a szöveg tartalmára vonatkozik, arra, hogy „a szövegben előforduló közlés mennyire várt vagy váratlan, illetve ismert vagy ismeretlen” (de Beaugrande és Dressler 2000: 32). A nagy hírértékű közlést nehezebb feldolgozni, de érdekesebb is lehet. Vigyázni kell azonban arra, hogy a hírérték ne legyen túlságosan nagy sem, mert az olyan nagymértékű erőfeszítést igényelhet az olvasótól, amelyet lehet, hogy nem tud vagy nem akar kifejtetni. Ez a kommunikáció sikerességét veszélyezteti. Hasonlóan problematikus lehet a túlzottan alacsony hírérték (a túl sok ismert vagy várt közlés) is, mert unalmassá teheti a szöveget.

A hatodik ismérv a helyzetszerűség. A helyzetszerűség azokat a tényezőket érinti, amelyek a szöveget relevánssá teszik egy adott helyzetben (pl. egy közlekedési táblán a felirat az adott helyen, adott helyzetben válik értelmezhetővé a közlekedők számára). A helyzetszerűség követelménye a nyelvi megformálást (így pl. a kohéziós eszközök használatát) is befolyásolja: bizonyos esetekben kevesebb kohéziós eszköz is elegendő lehet, mert a helyzetből könnyedén kikövetkeztethetők a szöveg elemei közötti viszonyok.

A szövegszerűség hetedik ismérve az intertextualitás. Ez az ismérv arra vonatkozik, hogy a szöveg értelmezésében szerepet játszik az, hogy a befogadó ismer-e bizonyos szövegeket vagy szövegtípusokat. A szöveg felhasználása ugyanis sok esetben függ attól, hogy a befogadó korábban találkozott-e az adott szöveggel hasonló más szövegekkel.

Összefoglalva, de Beaugrande és Dressler elméletének jelentősége a korábbi strukturális megközelítésekkel szemben az, hogy a szöveget folyamatként értelmezi, amely a szövegalkotásban és a szövegbefogadásban valósul meg. Így a szövegről nemcsak mint produktumról és strukturáról, hanem mint produkcióról és procedúráról (műveletekről) is beszélnek. Ennek megfelelően az első két ismérvet (a kohéziót és a koherenciát) ún. szövegközpontú fogalmaknak tartják, amelyek „a szöveg anyagára irányuló műveleteket jelölnek” (2000: 29). A további öt ismérvet pedig az ún. felhasználó-központú fogalmak közé sorolják, mivel ezek a szövegek révén létrejövő kommunikációra, illetve az ebben résztvevőkre (a szöveg létrehozójára és befogadójára) vonatkoznak.

Az információtartalmat abban az esetben tudja a fordító hűen közvetíteni, ha felismeri a kommunikatív szándékot és tudja alkalmazni a szándék kifejezéséhez szükséges eszközöket (Sager 1997: 30). A kommunikatív cél és szituáció vizsgálata ezért kiemelten fontos szerephez jut, mivel a közlés eszközeül választott műfajt döntően e két jelenség határozza meg. A fordítás módszerét (a fordítói szabadságot) és a fordítói stratégiát pedig leginkább a műfaj határozza meg: a fordítói stratégia aszerint alakul, hogy a szöveg melyik műfajba tartozik, mi a szöveg cél- és forrásnyelvi funkciója és státusza (Reiss 2000). Az tehát, hogy a fordítónak mennyi szabadsága van a szöveg jellemzőinek megőrzésében vagy megváltoztatásában (vagyis, hogy mennyire lehet szabadon vagy szó szerint fordítania), attól függ, milyen szövegről van szó. Ezért a szövegszintű fordítói stratégiák vizsgálata is szükségképpen egy adott műfajra kell hogy korlátozódjon, a szövegkoherencia célnyelvi (re)produkcióját kísérő szövegszerkezeti változások nem állapíthatók meg általános érvényben, egységesen mindenfajta szövegre.

Fontos megjegyezni, hogy a műfaj fogalmát nemcsak az irodalmi szövegfajtákra, hanem annál tágabb értelemben használom. Minden olyan szövegfajtát műfajnak tekintek, amely bizonyos kommunikatív cél megvalósítására, adott szituációban és diskurzusközösségben, meghatározott szerkezeti, stiláris és tartalmi tulajdonságokkal, konkrét olvasóközönség számára jön létre. Swales a következő módon határozza meg a műfaj fogalmát:

A műfaj olyan kommunikatív események összessége, amelyekben a résztvevők bizonyos kommunikatív céljai megegyeznek. A célokat az anya-diskurzusközösség szakterületen jártas tagjai ismerik és elfogadják, e célok teremtik meg a műfaj funkcióját. A célok által meghatározott funkció szabja meg a diskurzus sematikus szerkezetét, befolyásolja és korlátozza annak tartalmát és stílusát. A kommunikatív cél privilegizált feltétel és egyben olyan kritérium, amely a műfaj bizonyos korlátok közé szorítja, aminek eredményeként a műfaj egy szűk értelemben vett, összevethető retorikai cselekedetet valósít meg. A kommunikatív cél mellett az egyes műfajpéldányok szerkezete, stílusa, tartalma és célközönsége is hasonlóságot (hasonló mintázatot) mutat. (Swales 1990: 58; ford.: K.K.)

A szövegben folytonosságot, s ez által koherenciát teremtő szövegszerkezeti tényezők szempontjából különösen fontos része a definíciónak az az állítás, miszerint „[a] célok által meghatározott funkció szabja meg a diskurzus sematikus szerkezetét, befolyásolja és korlátozza annak tartalmát és stílusát” (Swales 1990: 58).

2.2. A koherencia kutatásának és célnyelvi újratерemtésének elméleti háttere

A koherencia meglétének vagy hiányának elemzése során megkerülhetetlen bizonyos szövegszintű jelenségek vizsgálata. Bár a tudományos diskurzusban igen elterjedt

a „szövegszintű” terminus használata, értelmezése nem egységes. Vannak, akik úgy vélekednek, hogy nem beszélhetünk ún. szövegszintű jelenségekről vagy problémákról, mert a szöveg minden összetevője befolyásolja a szöveg minőségét (s így a koherenciát és az értelmezhetőséget), akár egyetlen konkrét lexikai vagy grammatikai elem is; tehát minden szövegelem ilyen értelemben szövegszintűnek tekinthető. Tolcsvai Nagy Gábor (2001: 106) szerint önmagában nem létezik ilyen jelenség, mert a nyelvi szintek egymásra épülve *együttesen* adják a szövegszerűséget. Klaudy Kinga (2006: 204) ezzel szemben amellet érvel, hogy „elkülöníthetők szövegszintű fordítási problémák”, amelyek a fordítás mindhárom fázisában jelentkezhetnek: a forrásnyelvi megértésben (ahol a fordító esetében a cél a megfeleltetés, nem csupán pl. az információszerezés vagy a rekonstrukció), az átvitelben és a célnyelvi produkcióban is. Heltai Pál (2004) a nyelvi normák és a fordítás kapcsolatának tárgyalása során említ bizonyos szövegszintű jelenségeket, és külön tárgyal ún. szövegalkotási normákat. Míg a fogalom elméleti szempontból problematikus voltát nem vonja kétségbe, Heltai Pál – bizonyos megszorításokkal – felhasználhatónak tartja azt egyes fordításértékeléssel kapcsolatos kérdések tisztázása során. Én olyan tényezők gyűjtőneveként alkalmazom a „szövegszintű jelenség” fogalmat, amelyek nem csak lokális kapcsolódásokat alkotnak a szövegben. Szövegszintűnek tartom azokat a globális (a szöveg lineáris és hierarchikus szerkezetében megvalósuló) kapcsolódásokat és függőségi viszonyokat létrehozó jelenségeket, amelyek folyamatosságot teremtenek a szöveg különböző (kisebb és nagyobb) részei között, és ezáltal közvetlenül hozzájárulnak a komplex szövegszerkezet és a globális szövegértelmezés kialakításához. Ezek közé a jelenségek közé sorolhatók a szöveg felszíni, nyelvi elemei közötti viszonyok, függőségek jelzésére használatos funkciók, amelyek a felszíni folyamatosságot biztosítják (pl. kohézió, tematikus struktúra), az egyes szövegtípusokra és műfajokra jellemző retorikai elemek és a szövegszerkezet különböző aspektusai (pl. műfaji szerkezet), valamint a szöveg értelmének felderítésében és feldolgozásában fontos szerepet játszó kognitív makrostruktúra különféle vonatkozásai (pl. a logikai relációk). A fentiekből következően az ún. szövegszintű fordítói stratégiák felfogásomban azon – tudatos vagy ösztönös – fordítói eljárások összessége, amelyek a szövegszintű jelenségek (re)produkcióját (újra- vagy megteremtését), s ez által a szövegszerűséget és koherenciát biztosítják a célnyelvi szövegben.

A szövegtudomány korszerű elméletei alapján, a koherencia strukturális szempontból releváns, a szövegstruktúrában nyomon követhető összetevői a következők:

(1) a kohéziós szerkezet:

- (1a) strukturális kohézió (információs: ismert/új információ struktúra, tematikus: téma-réma szerkezet);
- (1b) nem strukturális kohézió (referencia, helyettesítés, ellipszis, összekapcsolás, lexikai kohézió, valamint ez utóbbin belül a lexikai ismétlés);
- (1c) stíluskohézió (a stílusesszók szövegösszetartó ereje);

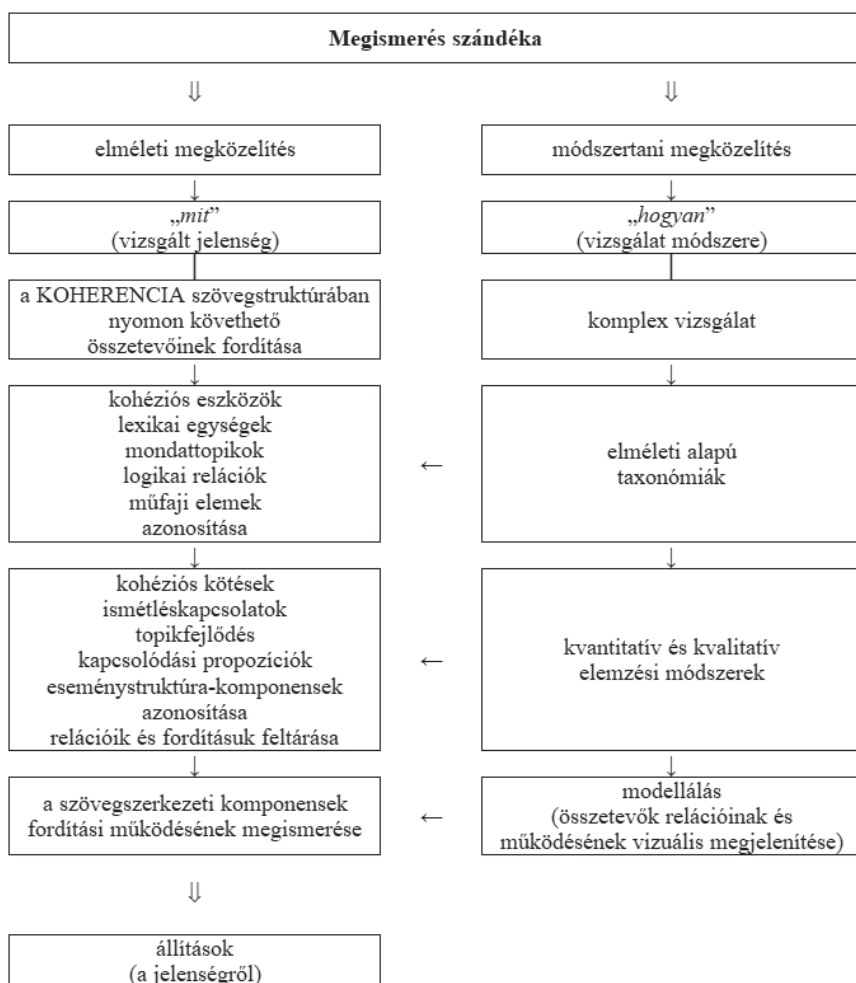
(2) a logikai/retorikai szerkezet és

(3) a műfaji szerkezet.

2014-es munkámban javaslatot tettem egy olyan elméleti alapú, ún. komplex fordítási szövegelemző modellre, amely – a teszteléséhez elvégzett empirikus vizsgálatok tanúsága szerint – kutatómódszertani szempontból megbízhatóan és érvényes (*valid*) módon képes megragadni a fordítási szöveg összetettségét és leírni a fordítás (és a célnyelvi szövegkoherencia meg-/újratereemtése) során a szövegstruktúrában végbemenő változásokat (eltolódásokat), majd – ezek alapján – azonosítani a szövegszintű fordítói stratégiákat. E modell a megismerés szándékától elindulva nyújt szisztematikus elméleti és módszertani segítséget a koherenciát biztosító jelenségek azonosításához, a jelenségek közötti relációk feltárásához, majd az egyes szövegszerkezeti komponensek működésének alaposabb megértéséhez. A modell működését az 1. ábra szemlélteti.

1. ábra

A koherencia-összetevők fordítási viselkedésének megismerése a komplex fordítási szövegelemző modell alkalmazásával (Károly 2014: 73 alapján)

A fent említett szerkezetek (és kapcsolódási pontjaik/interakcióik) szisztematikus vizsgálata érdekében a komplex fordítási szövegelemző modell egyszerre több elemző modellt (részmodellt) integrál:

- Lautamatti (1987) topikstruktúra-elemzési modelljét $\Rightarrow$ topikszerkezet;
- Halliday és Hasan (1976), valamint Halliday és Matthiessen (2004) kohéziós modelljét $\Rightarrow$ kohéziós szerkezet;
- Hoey (1991) ismétlésmodelljét $\Rightarrow$ ismétlés- és makropropozicionális szerkezet;
- Mann és Thompson (1986, 1988) retorikastruktúra-elméletét $\Rightarrow$ kapcsolódási-propozicionális szerkezet és retorikai struktúra;
- Bell (1991, 1998) eseménystruktúra modelljét $\Rightarrow$ műfajszerkezet² (eseménystruktúra).

A kohéziós szerkezet részét képező strukturális kohéziót a topikszerkezet elemzésén keresztül írja le Lautamatti (1987) ún. topikstruktúra-elemzési (*Topical Structure Analysis*) modellje. A modell sajátos módon értelmezi a topik (*topic*) és a topik-szerkezet (*topical structure*) fogalmát. Topikfelfogása az információs és a tematikus struktúra – a jelen tanulmány céljai szempontjából – számos releváns aspektusát ötvözi: a topikot az ismert információval azonosítja, és felhasználja a téma (*theme*) fogalmát is, amely arra utal, amiről a mondat szól. A topikstruktúra-elemzési modell legfontosabb előnye a korábbi megközelítésekkel szemben az, hogy a vizsgálódási köre a mondat szintje fölé is kiterjed: a mondatban/tagmondatban a topikot megfogalmazó topikális alanyok azonosítása révén nyomon követi a szöveg topikfejlődését is és rámutat az egyes mondatok/tagmondatok topikjai, valamint a diskurzustopik és a diskurzusminőség/-koherencia közötti kapcsolatra. Lautamatti modelljét alkalmazta fordítások elemzésére pl. Károly Krisztina 2012-es munkája.

A nem strukturális kohézió Halliday és Hasan (1976), illetve Halliday és Matthiessen (2004) elmélete szerint a szöveg két eleme közötti kohéziós kapcsolat eredményeként jön létre. A kohéziós eszközök öt különböző típusát határozták meg: ezek a referencia, a helyettesítés, az ellipszis, az összekapcsolás és a lexikai kohézió. A fordítási szövegelemző modell a grammatikai kohéziós eszközök esetében (ideértve az összekapcsolást is) Halliday és Hasan (1976) elméletére épít, a lexikai kohéziós elemzést azonban az elméleti és módszertani szempontból megalapozottabb, Hasan-féle (1984) taxonómiájára alapozza. Halliday és Hasan kohéziós elmélete felhasználásával készült Károly és munkatársai 2013-as, a sajtószövegek fordításáról szóló elemzése, valamint Károly és munkatársai (2000) vizsgafordítások minőségi különbségeit feltáró munkája.

Az empirikus kutatások eredményei azt mutatják, hogy a lexikai elemek önmagukban nem teremtenek kohéziót, csak akkor, ha kapcsolatba lépnek más elemekkel. Lényeges eredménye a vizsgálódásoknak továbbá az is, hogy a szövegek minősége

---

² Más műfaj esetében ez a részmodell az adott műfaj szerkezetét leíró, másik modellel helyettesítendő (pl. tudományos szövegek elemzéséhez Swales 1990-es CARS modellje volna alkalmazható).

jellemzően nem a bennük előforduló kohéziós eszközök számától, hanem inkább azok minőségétől és eloszlásától függ. Ezért a fordítási szövegelemző modell alkalmas a lexikai elemek közti kapcsolatok hálójának feltérképezésére és – ezen keresztül – a (globális) szövegminőség és a (lokális) kohézió viszonyának feltárására. Erre Hoey 1991-ben kidolgozott ismétlésmodellje nyújt lehetőséget. A modell a lexikai ismétlések rendszerének/hálójának szisztematikus vizsgálata alapján kimutatja az egymáshoz „szignifikánsan” kapcsolódó mondatokat. Ezek az ún. centrális mondatok fontos szerepet töltenek be a szöveg mondanivalójának, fő témájának kifejtésében: ezekből áll össze a szöveg makropropozicionális tartalma. Hoey elméletére épülnek Klaudy és Károly (2000, 2002) elemzései, amelyek a fordítások minőségi különbségeit tárják fel, valamint Bózsik Gyöngyvér (2015) vizsgálatai, amelyek a lexikai kohézió és az operaszövegek énekelhetőségének viszonyát tárják fel. Hoey megközelítéséből indul ki Seidl-Pécs Olívia (2011) kutatása is, amely autentikus magyar szövegek és fordítás eredményeként létrejött célnyelvi magyar szövegek lexikai kohéziós mintázatát veti össze számítógépes módszerekkel.

Egyes felfogások szerint egy szöveg akkor koherens, ha a különböző részei kapcsolódnak/illeszkednek egymáshoz (Hasan 1984, Mann és Thompson 1986). A részek kapcsolódása/illeszkedése nem véletlenszerűen történik, hanem a nyelvhasználó mentális folyamatainak eredményeképpen: azáltal, hogy képes az elméjében összekapcsolni egy vizuális kép össze nem kapcsolódó elemeit. E mentális/kognitív folyamatok feltérképezésére Mann és Thompson (1986, 1988) retorikaistruktúra-elmélete nyújt lehetőséget. Az elmélet alapját az ún. kapcsolódási propozíciók (*relational propositions*) alkotják, amelyek olyan logikai/retorikai relációk, amelyek a szöveg két különálló részéből származtathatók, de nem egymástól függetlenül következnek valamelyik részből. A szöveget akkor gondoljuk koherensnek, ha képesek vagyunk e relációk érzékelésére és értelmezésére. Mann és Thompson (1988) rendszere a kapcsolódási propozíciók azonosítása alapján feltérképezi a szövegek hierarchikus logikai/retorikai struktúráját (az elmélet fordításelemzésre történő alkalmazásának módszertani lépéseiről részletesen ld. Károly 2014-es tanulmányát). A retorikaistruktúra-elmélet felhasználásával készítette el Viola Éva (2020) vallási tartalmú, hittérítő elmélkedések fordításáról szóló elemzését. A Hoey-, valamint a Mann és Thompson-féle elméletek előnye, hogy felhasználásukkal „objektív” (felszíni, lokális/mikrostrukturális szinten azonosítható) elemek vizsgálata alapján következtetések fogalmazhatók meg nemcsak a szöveg hierarchikus makrostruktúrájára³ vonatkozóan, hanem annak „szubjektív”/intuitív, globális minőségét illetően is.

A korábbiakban rámutattam, hogy a fordítói stratégia kiválasztásában meghatározó szerepet tölt be a műfaj. 2014-es könyvem vizsgálati tárgyát a hírszöveg műfajhoz

³ A szövegek hierarchikus makrostruktúrájának leírásával és ezek szövegfeldolgozásra gyakorolt hatásával más elméletek is foglalkoznak, ld. pl. Kintsch és van Dijk (1978) folyamatmodelljét. E modell felhasználásával vizsgálta meg Bánhegyi Mátyás (2009) a politika és az ideológia hatását érvelő típusú politikai újságcikkek fordítására.

tartozó, elemző típusú újságcikkek alkották, ezért a műfaji szerkezet feltárásához olyan elemzési módszerre volt szükség, amely meg tudta jeleníteni az ott elvégzett kutatásban vizsgált hírszövegek lineáris és hierarchikus felépítését. Erre Bell (1991, 1998) elemzési modellje nyújtott lehetőséget, amely a hírszöveg alapelemein túl azt is feltárja, hogy maga a történet milyen eseményekből tevődik össze. Az ún. eseménystruktúra modell segítségével leírható az újságcikkek hierarchikus tartalmi szerkezete, és a szövegben megjelenő információk alapján rekonstruálható, hogy mi történt a valóságban. Más műfajú szövegek elemzése esetében értelemszerűen másik elemzési modellre van szükség.

3. Módszertani szempontok az elemzéshez

A következőkben azokat a kutatómódszertani szempontokat veszem számba, amelyeket a szövegelemzés során szem előtt kell tartanunk ahhoz, hogy érvényes (*valid*) és megbízható (*reliable*) kutatási eredményekhez és megismételhető (*replicable*) kutatásokhoz jussunk.⁴

3.1. Az érvényességről és a megbízhatóságról a fordításelemzésben

A kutatás abban az esetben teljesíti az érvényesség feltételét, ha valóban azt a jelenséget vizsgálja, amelyet eredetileg vizsgálni kívánt. Szövegelemzés esetében ez annyit jelent, hogy meg kell bizonyosodnunk arról, hogy az általunk kidolgozott vagy másoktól átvett (alkalmazott) elemzési modell alkalmas-e a vizsgálni kívánt jelenség megismerésére (szolgáltató-e róla megfelelő mennyiségű és minőségű adatot), illetve lefedi-e annak minden aspektusát. Nem ritka ugyanis, hogy egy adott nyelven és műfajban létező szövegfajta elemzésére kidolgozott modell nem alkalmazható egy az egyben a más nyelven íródott vagy más műfajú szövegekre. Jó példa erre Hoey 1991-es ismétlésmodellje, amely nem alkalmazható narratív típusú szövegek elemzésére. Ilyen esetekben vagy a modell módosítására, vagy másik modell/elmélet alkalmazására (bizonyos esetekben kidolgozására) van szükség.

A kutatás megbízhatósága azt jelenti, hogy azt megismételve – ugyanazon körülmények között – ugyanazt az eredményt kapjuk. Megbízhatóságra, következetesre kell törekedni mind az adatgyűjtés, mind az adatelemzés során. Ennek egyik módja az adatgyűjtésben, illetve -elemzésben részt vevők képzése, betanítása arra, hogy a szakterminusokat (pl. az elemzési modell vagy a taxonómia különböző kategóriáit, szempontjait) egységesen értelmezzék, az adatgyűjtés és adatelemzés

⁴ Ezzel a témával 2007-es könyvemben részletesen foglalkozom, ezért itt csupán a legfontosabbakra térek ki.

kritériumait rutinosan alkalmazzák, és hasonlóan kezeljék a felmerülő problémákat. A szövegelemzés során a megbízhatóság érdekében általában legalább ketten – egymástól függetlenül – elemzik a szövegeket a megadott kritériumok alapján, majd egyeztetik eredményeiket. Vitás esetekben igyekeznek megegyezésre jutni, vagy egy harmadik elemzőt kérnek fel arra, hogy eldöntse a vitát. Nagyméretű adatbázis esetében elegendő, ha a második elemző a szöveg egy részén végzi csak el az elemzést, majd ezt vetik össze a kutató (vagy első elemző) eredményeivel. Ha az eredményeik egyeznek, nem szükséges tovább folytatni az ellenőrzést. Amennyiben a kutatónak nem áll módjában másik elemzőt alkalmazni, akkor saját maga is elvégezheti a második kódolást. Ilyenkor azonban meg kell várni, hogy a két kódolás között teljen el bizonyos mennyiségű idő, hogy az elemző „elfelejtthesse” az első kódolás részleteit, hogy a második elemzéskor hozott döntéseit ne befolyásolják az első elemzés során hozott döntései. A megbízhatóságot statisztikai módszerekkel is lehet mérni: ebben az esetben egy ún. megbízhatósági együtthatót számolunk (erről bővebben lásd Károly (2022) tanulmányát ennek a kötetnek az első részében).

Mivel a fordításelemzés során általában két vagy több nyelv és kultúra találkozik, érdemes gondosan megvizsgálni néhány speciális tényezőt, amelyek veszélyeztethetik a kutatás érvényességét és megbízhatóságát. Connor (1995) a kontrasztív retorikai kutatások vonatkozásában – amelyek a fordításelemzéshez hasonlóan több nyelv összevetésén alapulnak – számos ilyen problémára hívja fel a figyelmet. Ezek közül a következők a fordításelemzéseket is veszélyeztethetik:

- Etnocentrizmus: annak feltételezése, hogy a kutató sajátos világgépe, erkölcsi stb. felfogása minden valóságban, tehát más kultúrában is központi vagy meghatározó helyet foglal el. Az ilyen felfogás eredményeként könnyen megfogalmazódhatnak negatív sztereotípiák egyes nyelvekről vagy kultúrákról, ami mindenképp kerülendő.
- Az összehasonlítási alap hiánya: különböző nyelvek és kultúrák összevetése során problémát okozhat, ha a kutató a saját kultúrájához tartozó elméletek és módszerek alapján elemzi és ítéli meg a másik kultúra jelenségeit, mivel előfordulhat, hogy nincs meg közöttük az a „közös nevező”, amely lehetővé teszi ezt az összehasonlítást. Erre utaltam már a korábbiakban is az elemzési modell kiválasztásával kapcsolatosan: célszerű megvizsgálni, hogy a szóban forgó modell minden szempontból alkalmas-e az adott jelenség(ek) elemzésére a kiválasztott nyelvű és műfajú szövegek esetében.
- A szerzők különbözősége: a fordítási szövegek elemzését célul kitűző tanulmányok többsége nagyon eltérő karakterisztikákkal és nyelvtudással rendelkező írók/szerzők szövegeit vizsgálják. Ezért következtetéseik nem, vagy csak ritkán vethetők össze, vagy alkalmasak az általánosításra.
- A szövegek tartalmának és/vagy műfajának különbözősége: a vizsgált szövegek a legkülönbözőbb témákat és műfajokat képviselik. Mivel mindkét

tényező meghatározó a szöveg sajátosságai szempontjából (a téma például nagymértékben megszabja a szövegben előforduló lexikai elemek minőségét és mennyiségét), az elemzések következtetéseit nagyfokú körültekintéssel célszerű értékelni vagy összevetni.

3.2. A szövegelemző munka során megvizsgálendő szempontok

Az alábbiakban az elemző munka egyes fázisait tekintem át gyakorlati szemmel, és számba veszem azokat a módszertani szempontokat, amelyeket célszerű megfontolni a kutatás tervezése és végrehajtása során: milyen szöveget válasszunk, milyen szempontok szerint és milyen lépésekben hajtsuk végre az elemzést, hogyan mutassuk be a kutatás módszereit, hogyan közöljük az elemzés eredményeit. A szempontok mellett az egyes fázisoknál ellenőrző kérdések segítik a kutatás tervezését.

3.2.1. Szövegválasztás

A szövegelemzés sikerének legalapvetőbb feltétele a megfelelő szöveg(ek) kiválasztása. A szövegválasztás akkor jó, ha reprezentálja a vizsgálat tárgyát képező szövegfajtát, és ha elegendő mennyiségű és minőségű adatot szolgáltat a vizsgált jelenség tanulmányozásához (vagyis az elemzés alapján lehetővé teszi a kutatási kérdések megválaszolását). A szövegválasztás során a következő szempontokat, kérdéseket fontos szem előtt tartani:

1. Milyen szempontok szerint célszerű kiválasztani a szövegeket?
2. Milyen szövegek a legalkalmasabbak a vizsgálatához?
3. A választott szövegek megfelelően reprezentálják-e a vizsgálat tárgyát képező szövegfajtát?
4. A szövegek elegendő mennyiségű és minőségű adatot szolgáltatnak-e a vizsgált jelenség tanulmányozásához?
5. A szövegekre alkalmazható-e a kutatáshoz kidolgozott vagy választott elemzési modell vagy taxonómia?
6. Elégséges mennyiségű szöveg áll-e rendelkezésre a választott szövegfajtából a vizsgálatához?
7. Összehasonlító elemzés esetében: mennyire vethetők össze az összehasonlítás alapját képező szövegek?
8. Szükség van-e engedélyre a szöveg(ek) kutatási célra történő felhasználásához (kiadótól, szerzőtől, mástól)?

3.2.2. Az elemzési szempontok kiválasztása

Az elemzés megkezdése előtt érdemes még egyszer alaposan áttanulmányozni a releváns szakirodalmat annak érdekében, hogy megbizonyosodjunk arról, hogy a kutatás céljainak legmegfelelőbb elemzési modellt vagy szempontrendszerrel választottuk-e ki, illetve – új modell vagy szempontrendszer kidolgozása esetében – figyelembe vettünk-e minden rendelkezésre álló kutatási eredményt. A következő kérdéseket fontoljuk meg:

1. Rendelkezésre áll-e a szakirodalomban olyan elemzési modell, amelynek alapján a vizsgálandó jelenség elemezhető a szövegben? Ha nem, a kutató feladata, hogy kidolgozzon egy megfelelő elemzési szempontrendszerrel vagy modellt.
  - a) Ha igen, akkor a következő kérdést fontoljuk meg: alkalmazható-e a rendelkezésre álló modell egy az egyben i. a kiválasztott szövegtípus, illetve műfaj elemzésére, illetve ii. az adott jelenség vizsgálatára?
  - b) Amennyiben a kérdés bármelyik összetevőjére nemleges a válasz, a következő kérdést gondoljuk át: milyen módosításokra vagy kiegészítésekre szorul a modell ahhoz, hogy alkalmas legyen az elemzésre?
2. Ellenőrizték-e már a modell érvényességét és megbízhatóságát? Amennyiben nem, célszerű egy kisebb adatbázison (pl. néhány szövegen) kipróbálni és megvizsgálni azt, hogy alkalmas-e a kutatási kérdések megválaszolására.
3. Egyértelmű-e a modellt alkotó elemek vagy kategóriák meghatározása? Szükség van-e bármelyik kategória meghatározásának pontosítására?
4. Minden kategóriát meg lehet-e pontosan határozni? Szükség van-e minden kategória pontos meghatározására? Ez a két kérdés olyan esetekben merül fel, amikor olyan jelenség képezi a modell részét, amelynek egyértelmű meghatározása elméleti szempontból még nem megoldott (pl. a szó definíciója).
5. A nem élesen vagy egyértelműen elhatárolható kategóriák esetében (pl. ha egy szópár egyszerre sorolható be szinonimának vagy homonímiának): kitérünk-e az elemzés során – a következetesség érdekében – arra, hogy a problematikus eseteket melyik kategóriába soroljuk és miért?
6. Lefedik-e a modell kategóriái az összes, a szövegben előforduló és az elemzés tárgyát képező jelenséget? Ez a kérdés összefügg a fenti harmadik kérdéssel. Amennyiben nem, az adatbázisból vett reprezentatív minta elemzése és a releváns szakirodalom ajánlásai alapján a modellt a kutatónak kell kiegészítenie.

3.2.3. Az elemzés lépéseinek azonosítása

Bhatia (1993: 22–34) egy olyan speciális szempontrendszerrel állított össze (eredetileg a műfajelemzéshez), amely tartalmazza a szövegelemzés során végrehajtandó legfontosabb lépéseket, és szem előtt tartja azt a tényt, hogy a szöveg és kontextusa szoros kapcsolatban állnak egymással. Ezek a lépések a következők:

1. A vizsgálat tárgyát képező műfaj egy reprezentatív példányának kiválasztása az elemzéshez.
2. A szöveg (szituációs) kontextusának vizsgálata, vagyis – háttértudásunk és a szöveg által közölt vagy sugallt információk felhasználásával – annak megállapítása, hol és kik használják az adott műfajt, és miért úgy írják meg, ahogy.
3. A szakirodalom, illetve tankönyvek alapján a műfaj szerkezeti és nyelvi jellemzőinek felderítése.
4. A fentiek alapján a kontextuális elemzés pontosítása: pl. a felhasználók céljának meghatározása, a szöveg írójának és olvasójának azonosítása, a szöveget körülvevő többi szöveg, valamint a kontextus megismerése.
5. A szöveg összehasonlítása más hasonló szövegekkel, hogy biztosak lehessünk abban, hogy a műfaj reprezentatív példányát választottuk-e ki.
6. A műfajt használó intézményi kontextus tanulmányozása (pl. interjúk, látogatások, szabályzatok, kézikönyvek segítségével) annak érdekében, hogy jobban megismerjük a szöveg használói által követett konvenciókat.
7. Egy vagy több elemzési szempont (szint) kiválasztása (pl. tipikus lexikai és grammatikai szerkezetek, a szövegkohézió fajtái, mozzanatstruktúra).
8. Információgyűjtés a diskurzusközösség szakértő tagjaitól, amelyek megmagyarázhatják, alátámaszthatják az eredményeket és következtetéseket.

Bhatia szempontrendszerének második lépéséhez, vagyis a szöveg kontextuális sajátosságainak azonosításához és elemzéséhez a következő kérdések végiggondolása nyújthat további segítséget:

1. Miről szól a szöveg?
2. Mi a szöveg célja?
3. Hol található a szöveg (tankönyv, újság)?
4. Milyen a szöveg hangneme (hivatalos, informális)?
5. Ki a szöveg szerzője?
6. Mik a szerző jellemzői (kora, neme, társadalmi helyzete)?
7. Milyen közönségnek íródott a szöveg?
8. Milyen a szerző és a közönség kapcsolata?
9. Milyen szabályok vagy elvárások befolyásolhatják a szöveg megírását?
10. Milyen kulturális tudás ismeretét feltételezi a szöveg?
11. Milyen benne foglalt megállapításokat tükröz a szöveg?
12. Milyen más szövegek ismeretét feltételezi a szöveg? (Paltridge 2001: 51)

Fordításelemzés esetében a fenti kérdéssor kiegészül további, a fordítási szituációból eredő kérdésekkel. A leíró jellegű tanulmányok a fordításkutatásban Tymoczko (2002: 16) szerint leginkább a következő, a kontextusra és a kultúrára egyaránt vonatkozó kérdésekre keresnek választ:

1. A két kultúra között adott időpillanatban milyen kapcsolat van?
2. Változott ez a kapcsolat az idő során? Ha igen, hogyan?
3. Milyen a fordítók helyzete és megbecsültsége a forrás-, illetve a célnyelvi kultúrában?
4. Milyen hatással volt a fordítás a befogadó kultúrára?
5. Milyen hatással volt a forrásnyelvi vagy a befogadó kulturális kontextus a fordítási módszerekre és a fordításra mint produktumra?
6. Hogyan manipulálta vagy változtatta meg a fordítás a forrásnyelvi vagy a befogadó kultúrát, és a forrásnyelvi vagy a befogadó kultúra hogyan manipulálta a fordítást?
7. Milyen szabályszerű fordítási választások mutathatók ki a szövegben? Vagy más szóval milyen normák szerint készítették el a fordítást?
8. Hogyan keresztezik egymást a normák, illetve a fordítás kulturális hatása és a fordítás folyamatát kísérő kulturális elvárások?

3.2.4. Az elemzés menetének és eredményeinek közlése

A kutatás megismételhetőségének biztosítása érdekében szükség van az elemzés lépéseinek és eredményeinek pontos leírására. A tanulmány (vagy cikk, disszertáció stb.) megírása során kutatómódszertani szempontból a következő részletekre fontos kitérni:

1. a kutatás célja,
2. a kutatás relevanciája,
3. a kutatás elméleti és módszertani háttérének megfelelő kutatási kérdések, illetve – amennyiben releváns (pl. kvantitatív kutatásban) – hipotézisek megfogalmazása,
4. a témában már rendelkezésre álló elméleti és empirikus kutatási eredmények,
5. az elemzés háttéréül szolgáló elmélet kiválasztásának oka(i),
6. amennyiben az elmélet (pl. az elemzési modell) módosításra szorult, mik tették ezt szükségessé és miért,
7. a szövegválasztás szempontjai,
8. a kiválasztott szöveg(ek) releváns jellemzői (forrása, szerzője, közönsége, terjedelme, stílusa),
9. az elemzés lépései (szövegszegmentálás, kategóriák azonosításának és az eredmények feldolgozásának módja),
10. az elemzés lépéseit illusztráló mintaelemzés,
11. az elemzésben felmerülő problematikus esetek megoldásának módja,
12. az elemzés megbízhatóságának igazolása,
13. az elemzés során alkalmazott statisztikai eljárások (ha volt ilyen),
14. az eredmények logikus és könnyen követhető bemutatása és értékelése,

15. az eredmények táblázatokba, ábrákba, diagrammokba foglalása (amennyiben releváns),
16. a kutatási kérdések megválaszolása,
17. a kutatás eredményeinek összevetése a rendelkezésre álló egyéb, a témához kapcsolódó kutatási eredményekkel (amennyiben van ilyen),
18. az elemzés korlátainak tisztázása.

E gyakorlati szempontok segítségével biztosítható, hogy a fordítási szöveg elemzése teljesítse az érvényesség, a megbízhatóság és a megismételhetőség feltételeit, és a szövegben koherenciát teremtő szövegszintű strukturális jelenségek fordítási viselkedésének leírása kutatómódszertani szempontból megfeleljen a minőségi követelményeknek.

Irodalom

- Bánhegyi M. 2009. *The effects of politics and ideology on the translation of argumentative political newspaper articles*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítás-tudományi Doktori Program.
- Beaugrande, R. de 1996. The ‘pragmatics’ of doing language science: The ‘warrant’ for language corpus linguistics. *Journal of Pragmatics* Vol. 25. 503–535. [https://doi.org/10.1016/0378-2166\(94\)00115-4](https://doi.org/10.1016/0378-2166(94)00115-4)
- Beaugrande, R. de 1997. *New foundations for a science of text and discourse: Cognition, communication, and freedom of access to knowledge and society*. New Jersey: Ablex Publishing Corporation.
- Beaugrande, R. de, Dressler W. U. 1981. *Introduction to text linguistics*. London: Longman.
- Beaugrande, R. de, Dressler W. U. 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest: Corvina.
A szerzők 1981-es könyvét fordította: Siptár Péter.
- Bell, A. 1991. *The language of news media*. Oxford: Blackwell.
- Bell, A. 1998. The discourse structure of news stories. In: Bell, A. Garrett, P. (eds) *Approaches to media discourse*. Oxford: Blackwell. 64–104.
- Bhatia, V. K. 1993. *Analysing genre: Language use in professional settings*. New York: Longman.
- Bozsik Gy. 2015. *A lexikai kohézió és az énekelhetőség vizsgálata operaszövegek fordításában*. Doktori értekezés. Kézirat. ELTE BTK Fordítás-tudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2015.074>
- Connor, U. 1995. Methods of research in contrastive rhetoric. In: Wårwik, B, Tanskanen, S-K., Hiltunen, R. (eds) *Organization in discourse. Proceedings from the Turku conference. Anglicana Turkuensia 14*. Turku, Finland: University of Turku. 15–28.
- Halliday, M. A. K., Hasan, R. 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.
- Halliday, M. A. K., Matthiessen, Ch. M. I. M. 2004. *An introduction to functional grammar*. London: Arnold.
- Hasan, R. 1984. Coherence and cohesive harmony. In: Flood, J. (ed.) *Understanding reading comprehension*. Delaware: International Reading Association. 181–219.
- Heltai P. 2004. A fordító és a nyelvi normák I. *Magyar Nyelvőr* 128. évf. 4. szám. 407–433.

- Hoey, M. 1991. *Patterns of lexis in text*. Oxford: Oxford University Press.
- Jakobsen, A. L. 1993. Translation as textual (re)production. *Perspectives: Studies in Translatology* Vol. 2. 155–165. <https://doi.org/10.1080/0907676X.1993.9961209>
- Károly K. 2007. *Szövegtenés és fordítás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Károly K. 2012. News discourse in translation: Topical structure and news content in the analytical news article. Special issue: News and translation. Valdeón, R. (ed.) *Meta* Vol. 57. No. 4. 884–908. <https://doi.org/10.7202/1021223ar>
- Károly K. 2014. *Szövegkohérenca a fordításban*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Károly K. 2022. A nyelvi közvetítés empirikus kutatásának módszerei. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába. I. Általános rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 27–58. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan1/3>
- Károly K., Ábrányi H., Kovalik Deák Sz., Laszkács Á., Mészáros A. É., Seresi M. 2013. Cohesion and news translation: An exploratory study of shifts of cohesion in the Hungarian-English translation of news stories. *Acta Linguistica Hungarica* Vol. 60. No. 4. 1–42.
- Károly K., Árvay A., Edwards M., Fekete H., Kolláth K., Tankó Gy. 2000. A szövegkohézió mérése a vizsgafordítások értékelésében. *Fordítástudomány* 2. évf. 2. szám. 36–63.
- Kintsch, W., van Dijk, T. 1978. Toward a model of text comprehension and production. *Psychological Review* Vol. 85. 363–394. <https://doi.org/10.1037//0033-295X.85.5.363>
- Klaudy K. 2006. Szövegszintű műveletek a fordításban. In: Galgóczy L., Vass L. (szerk.) *A mondat kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szeged: JGYTF Kiadó. 204–211.
- Klaudy K., Károly K. 2000. The text-organizing function of lexical repetition in translation. In: Olohan, M. (szerk.) *Intercultural faultlines. Research models in translation studies 1. Textual and linguistic aspects*. Manchester: St. Jerome. 143–159. <https://doi.org/10.4324/9781315759951-10>
- Klaudy K., Károly K. 2002. Lexical repetition in professional and trainees' translation. In: Hung, E. (szerk.) *Teaching translation and interpreting, 4, Benjamins Translation Library* Vol. 42. Amsterdam: John Benjamins. 99–113. <https://doi.org/10.1075/btl.42.13kla>
- Lautamatti, L. 1987. Observations on the development of the topic of simplified discourse. In: Connor, U., Kaplan, R. B. (szerk.) *Writing across languages: Analysis of L2 text*. Reading, Massachusetts: Addison-Wesley Publishing Company. 87–114.
- Mann, W. C., Thompson, S. A. 1986. Relational propositions in discourse. *Discourse Processes* Vol. 9. 37–55. <https://doi.org/10.1080/01638538609544632>
- Mann, W. C., Thompson, S. A. 1988. Rhetorical structure theory: toward a functional theory of text organization. *Text* Vol. 8. No. 3. 243–281. <https://doi.org/10.1515/text.1.1988.8.3.243>
- Paltridge, B. 2001. *Genre and the language learning classroom*. Ann Arbor: University of Michigan Press. <https://doi.org/10.3998/mpub.23749>
- Reiss, K. 2000. *Translation criticism – The potentials and limitations*. Manchester: St. Jerome.
- Sager, J. C. 1997. Text types and translation. In: Trosborg, A. (ed.) *Text typology and translation*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 25–42. <https://doi.org/10.1075/btl.26.04sag>
- Seidl-Péché O. 2011. *Fordított szövegek számítógépes összevetése. Autentikus magyar szövegek és fordítás eredményeként létrejött célnyelvi magyar szövegek lexikai kohéziós min-*

- táztatának összehasonlító elemzése.* Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <http://hdl.handle.net/10831/40036>
- Swales, J. M. 1990. *Genre analysis. English academic and research settings.* Cambridge: Cambridge University. Press.
- Tolcsvai Nagy G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana.* Budapest: Tankönyvkiadó.
- Toury, G. 1984. Translation, literary translation and pseudotranslation. In: Shaffer, E. S. (ed.) *Comparative Criticism* Vol. 6. Cambridge: Cambridge University Press. 73–85.
- Tymoczko, M. 2002. Connecting the two infinite orders. Research methods in translation studies. In: Hermans, T. (ed.) *Crosscultural transgressions. Research methods in translation studies II. Historical and ideological issues.* Manchester: St. Jerome. 9–25.
- Viola É. 2020. *A retorikastruktúra-elmélet egy fordítástudományi kutatás háttérében: angol-magyar vallási szövegek vizsgálata.* Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2020.005>
- Williams, I. A. 2005. Thematic items referring to research and researchers in the discussion section of Spanish biomedical articles and English-Spanish translations. *Babel* Vol. 51. No. 2. 124–160. <https://doi.org/10.1075/babel.51.2.02wil>

Terminusjegyzék

- fordítási szöveg:** a „fordítási folyamat eredményeként, a forrásnyelvi szöveg alapján keletkező célnyelvi szöveg” (Károly 2007: 12). Az eredeti szövegekhez hasonlóan komplex nyelvi, kognitív és társadalmi jelenség, tehát egyszerre nyilvánul meg produktumként (mint szerkezet) és folyamatként (mint műveletek sora).
- koherencia:** a mögöttes tartalom folyamatosságát jelenti. De Beaugrande és Dressler értelmezésében ez „a szövegvilág összetevői, vagyis a szövegfelszín *alatt* meghúzódó fogalmak és viszonyok *kölcsönösen elérhető és releváns* voltára utal” (2000: 25; kiemelés az eredetiben).
- kohézió:** a szöveg felszíni elemei közötti kölcsönös összefüggések egy adott szószorozaton belül. A kohézió grammatikai függőségeken alapul, mivel a felszíni összetevők nyelvtani alakzatok és konvenciók alapján függnék egymástól. A kohézió nemcsak mondaton belül, hanem egymás mellett vagy egymástól távolabb álló mondatok vagy akár nagyobb szövegrészek között teremt összefüggéseket.
- műfaj:** a műfaj „olyan kommunikatív események összessége, amelyekben a résztvevők bizonyos kommunikatív céljai megegyeznek. A célokat az anya-diskurzus-közösség szakterületen jártas tagjai ismerik és elfogadják, e célok teremtik meg a műfaj funkcióját. A célok által meghatározott funkció szabja meg a diskurzus sematikus szerkezetét, befolyásolja és korlátozza annak tartalmát és stílusát. A kommunikatív cél privilegizált feltétel és egyben olyan kritérium, amely a műfajt bizonyos korlátok közé szorítja, amelynek eredményeként a műfaj egy szűk értelemben vett, összevethető retorikai cselekedetet valósít meg. A kommunikatív cél mellett az egyes műfajpéldányok szerkezete, stílusa, tartalma és célközönsége is hasonlóságot (hasonló mintázatot) mutat” (Swales 1990: 58; ford.: K.K.).

szövegszintű fordítói stratégiák: azon – tudatos vagy ösztönös – fordítói eljárások összessége, amelyek a szövegszintű jelenségek (re)produkcióját (újra- vagy megteremtését), s ez által a szövegszerűséget és a koherenciát biztosítják a célnyelvi szövegben.

szövegszintű jelenség: olyan tényezők gyűjtőneve, amelyek nem csak lokális kapcsolódásokat alkotnak a szövegben. Szövegszintűek azok a globális (a szöveg lineáris és hierarchikus szerkezetében megvalósuló) kapcsolódások és függőségi viszonyokat létrehozó jelenségek, amelyek folyamatosságot teremtenek a szöveg különböző (kisebb és nagyobb) részei között, és ezáltal közvetlenül hozzájárulnak a komplex szövegszerkezet és a globális szövegértelem kialakításához (pl. a nem strukturális kohézió, a tematikus struktúra, makrostruktúra).

Az idegen nyelvről magyarra való fordítás szövegszintjének kutatása

Ugrin Zsuzsanna

Az Európai Unió Tanácsának Főtitkársága
ugrinzsuzsa@gmail.com

Kivonat: A fordított szövegek eredményorientált kutatása hatalmas területet ölel fel, és szakirodalmi is rendkívül terjedelmes. Jelen tanulmány ebből a szerteágazó ismeretanyagból csupán néhány olyan jelenség vizsgálatának lehetőségeit és eszközeit kívánja bemutatni, amelyek az idegen (jellemzően indoeurópai) és a magyar nyelv közötti közvetítés során, magyar nyelvre fordításkor jelentkeznek, ehhez pedig a hazánkban jelenleg leggyakoribb fordítási nyelvpár, az angol és a magyar nyelv közötti eltéréseket veszi alapul egy sokrétű szövegtulajdonság: a grammatikai kohézió terén. Elsőként rávilágít a két nyelv közötti szövegszintű különbségekre, amelyek a fordítók számára kihívást jelenthetnek, majd ezek kutatását a forrásnyelvi interferencia szemszögéből tárgyalja: ismerteti a korábbi célirányos kutatásokat, valamint azokat az automatikus és félautomatikus elemzési módszereket és eszközöket, amelyek segítségével az adott jelenségek megragadhatók. Mindehhez az olvasót egy konkrét doktori kutatás menetén vezeti végig.

Kulcsszavak: szövegnyelvészet, kontrasztív nyelvészet, grammatikai kohézió, forrásnyelvi interferencia, korpuszkutatás

1. Bevezetés

A szövegkohézió fordítási viselkedését az angol–magyar fordítási irány vonatkozásában bőségesen tárgyalja a szakirodalom: jelen tanulmány célja az, hogy egyrészt röviden felsorolja az erre irányuló korábbi kutatásokat, másrészt – a szerző doktori kutatását vezérfonalként használva – bemutassa azokat az elektronikus eszközöket,

---

Hivatkozás: Ugrin Zs. 2024. Az idegen nyelvről magyarra való fordítás szövegszintjének kutatása. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába II. Speciális rész.* Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 31–48.

DOI: <https://doi.org/10.21862/kutamodszertan2/2>

illetve automatikus és félautomatikus elemzési módszereket, amelyek hasznosnak bizonyulhatnak az ilyen témájú vizsgálódásokhoz. A bevezetőt követően tanulmányom 2. fejezetének rövid szakirodalmi áttekintése rámutat az angol és a magyar nyelv fordítási kihívást jelentő szövegszintű eltéréseire – különös figyelemmel a grammatikai kohézióra – és ezek eddigi kutatására. A 3. fejezet röviden felsorolja azokat a szempontokat, amelyeket a fenti jelenségek feltárására készülve, a kutatási korpusz összeállításakor érdemes figyelembe venni, valamint kitér az elemzés automatikus és manuális eszközeire. A 4. fejezet a szakirodalmi áttekintésnek megfelelően, a szerző doktori kutatása nyomán részletesebben ismerteti néhány olyan, a grammatikai kohézióhoz tartozó konkrét nyelvi kontraszt vizsgálatát, amelyek hatására az angolról magyarra fordított szövegekben – különösen CAT-eszközzel történő fordításkor – megjelenhet a forrásnyelvi interferencia.

2. Angol–magyar szövegszintű grammatikai kontrasztok és fordítási problémák

Míg a lexikai kohézióra vonatkozó fordítástudományi szakirodalmat (azt saját kutatásaival is gazdagítva) Seidl-Pécs (2007, 2011) vizsgálta behatóan, addig jelen tanulmány, illetve az itt felvázolt doktori kutatás a grammatikai kohézióra, annak az angol–magyar fordításban megnyilvánuló kontrasztjaira összpontosít.

A grammatikai kohézió felszíni eszközei közé Dróth (2014) – Halliday és Hasan (1976), valamint Hatim és Mason (1990) munkáin alapuló – felsorolása alapján a következők sorolhatók: kapcsolóelemek, nyelvtani utalás, szórend, írásjelek. Az alább felsorolt tanulmányok ezek közül vizsgálnak egyet vagy többet, egy vagy több nyelv viszonylatában, manuális kódolással vagy számítógépes elemzéssel.

2.1. Referencia és összekapcsolás

A Halliday és Hasan (1976) által felsorolt öt kohéziós kötéstípus (referencia, helyettesítés, ellipszis, összekapcsolás, lexikai kohézió), valamint a lineáris kohézió Szikszainé Nagy (1999) által megállapított három eszköze (referencia, ellipszis, összekapcsolás) között átfedést jelent az összekapcsolás és a referencia: ezek olyan könnyen behatárolható, jól azonosítható, gyakran alkalmazott elemek útján valósulnak meg, amelyek mintázata korpuszos elemzéssel is jól kimutatható.

Ezen elemek fordítási viselkedésének tanulmányozásához elsőként szükséges azok kontrasztív tanulmányozása, azaz forrás- és célnyelvi tipológiájuk, eloszlásuk vizsgálata. A referenciának az angol és a magyar nyelv közötti összevetését, illetve fordítási viselkedését részletesen tárgyalja Heltai és Juhász (2002), valamint Károly (2012), akik – többek között Klaudy (1994) nyomán – jelzik, hogy az angol utaló

(személyes és mutató) névmások átváltása nem csupán grammatikai (azaz kötelező), hanem a szöveg pragmatikai síkjára is kiható művelet, amelynek során a fordító többféle lehetőség közül is választhat.

Az összekapcsolás tekintetében a pragmatikai funkciót hangsúlyozta Fraser (1999), aki Halliday és Hasan (1976) munkásságából kiindulva adott részletes leírást az általa diskurzusjelölőknek (*discourse markers*) nevezett mondatkapcsoló elemekről. Ilyen diskurzusjelölő például az angol *Ironically*, amelynek funkcióival, fordítási kihívásaival Dróth Júlia e kötetben megjelent tanulmánya foglalkozik részletesen.

Dróth (2014:106) a leggyakoribb kapcsolóelemek közé a névelőket, a névmásokat, a kötő-, az utaló- és a határozószókat, illetve egyes toldalékokat sorolja (utóbbiaknak sok indoeurópai nyelvben előjárók vagy bizonyos igenév-funkciók feleltethetők meg). Ezek az elemek számítógépes eszközökkel könnyen kutathatók, mennyiségük és differenciáltságuk pedig nyelvenként igen változó. Az angol–magyar fordítás viszonylatában kiemelkedően fontos Pápai (2004) kutatása, aki hús ilyen elem gyakoriságát és eloszlását vizsgálta szépirodalmi és tudományos narratív prózai szövegek eredeti angol, fordított magyar és nem fordított magyar korpuszán, eredményei alapján pedig arra következtetett, hogy a fordított szövegek a kapcsolóelemek gyakoribb használatával – műfajtól függetlenül – bizonyítják az explicitáció jelenségét.

Heltai 2014-es kötetében jelent meg „Az explicitáció egyes kérdései angol–magyar szakfordításban” című tanulmány, amely egy angol nyelvű, argumentatív jellegű természettudományos szakszöveg és annak magyar fordítása kapcsán vázolja fel és osztályozza az explicitáció különféle eseteit. Ezekben belül az angol forrás- és a magyar célnyelv szövegépítési sajátosságainak különbsége a következő (nem kötelező) átváltásokat teszi szükségessé: (i) a mellékmondatok kiegészítése rámutató szó betoldásával; (ii) a kötőszó nélküli mondatkapcsolások kiegészítése kötőelemek betoldásával; (iii) a névmások pótlása, cseréje vagy főnévvel kiegészített konkretizálása; (iv) a főnévi szócsoportok teljesebb ismétlése, illetve kiegészítésük más mondatrészek ismétlésével. Ezekben a műveletekben „az egyes mondatrészek szemantikai viszonyainak nyelvileg kifejtett (újra)jelzése” (Heltai 2014: 148) nyilvánul meg, amelynek célja a szövegkohézió megerősítése. E törekvés okaként pedig – a célnyelvi normához való igazodáson túl – a fordítók kockázatkerülését és a célnyelvi olvasó feldolgozási erőfeszítésének csökkentését jelölte meg.

Dróth (2014) az angol és a magyar nyelv közötti kapcsolóelem-különbségek feloldására egy sor átváltási megoldást javasol (kötőszók [észszerű] betoldása, ige- neves szerkezetek és szubjektív határozók felemelése, grammatikai cserék), amelyek szintén a célnyelvi norma alkalmazására figyelmeztetnek, s amelyek elmaradása a Klaudy (2006) által felsorolt szövegértelmezési problémákhoz vezethet.

2.2. Szórend – információstruktúra

Dróth (2014) kiemeli a szórend fontosságát a szöveg kohéziójának létrehozásában – egyrészt a nyelvenként változó bővítési szabályok, másrészt a mondat- (és szöveg-) hangsúly meghatározása miatt. Mivel a magyar nyelv az indoeurópai nyelvektől erősen eltér az aktuális tagolás szempontjából (Klaudy 1987), az e fordítási viszonylatban dolgozók számára különösen fontos az ilyen „dinamikus kontrasztok” (Klaudy 2003) tudatosítása és megfelelő kezelése.

A szórend fordítási eltolódása nehezebben vizsgálható számítógépes korpuszelemzéssel, mint a kapcsolóelemeké. Lehetséges például egyes – jól kiválasztott – elemek, akár kapcsolóelemek mondatbeli pozíciójának, szövegkörnyezetének felmérése a párhuzamos és a referenciakorpuszokban, míg más jelenségek csak megfelelően annotált korpusz esetén mutathatók ki. Utóbbi célra jól használható az úgynevezett *POS (part of speech) tagging*, azaz szófaji címkézés, amelynek segítségével azonosíthatók az igei és névszói elemek, illetve ezek eloszlása mondatonként vagy az egész szövegben. Az eredmények finomítása érdekében természetesen szükséges lehet e vizsgálatok kis korpuszon történő kvalitatív, manuális lefolytatása: ilyen kutatást végzett Aradi (2019), aki egy angol (történelmi témájú) forrásműből és magyar fordításából vett 100 mondatpár kontrasztív elemzésével kísérlete meg azonosítani és csoportosítani az információs szerkezetre (téma–réma) vonatkozó fordítói megoldásokat.

Dróth (2014) a szórend tekintetében is felsorolja a szem előtt tartandó átváltási stratégiákat: ilyen a grammatikai áthelyezés, a grammatikai felemelés vagy lesúlylyesztés. Az angol névszói szerkezetek átváltása esetenként úgynevezett „terpeszkedő” (azaz szemantikai funkció nélküli, „üres” igeneveket, névutókat betoldó) szerkezeteket eredményez, amelyek – bizonyos szövegkörnyezetben nyelvidegen konnotációjuk miatt – szórendváltással is kivédhetők. Klaudy (2017) az itt bemutatott doktori kutatáshoz hasonlóan angol nyelvű fordítástudományi szövegek magyar fordításaiból és eredetileg magyarul íródott tanulmányokból álló összehasonlítható korpuszon végzett „minikutatást”, amelyben azonosított számos, a (hallgatói) fordításokban jellemzően előforduló, forrásnyelvi igazodású elemet. Ezek között szintén szerepel az angol igeneves szerkezetek – szórendváltást „megspóroló” – igeneves magyarítása, valamint a hosszú balra bővített szerkezetek és az ezeket rögzítő igenevek (*való, történő, folyó* stb.) gyakoribb használata. E választásokat befolyásolhatják továbbá a szakmai műfaji jegyek, illetve a kulturális hagyományok (Dróth 2014), amelyek egyes mondatok szórendjének meghatározása által szintén a teljes szövegre érvényesek.

2.3. Írásjelek

Az írásjelek kohéziós szerepének korpuszalapú vizsgálatára önálló kutatás – tudommal – nem született, de az egyéb kohéziós elemek között több tanulmány is fog-

lalkozik velük (Pápai 2004, Dróth 2014). Az angol és a magyar nyelv a mondatok felosztása, tagolása szempontjából is eltér egymástól. Bizonyos esetekben az angol olyan rövid, lényegre törő mondatokat alkalmaz, amelyek magyarra „tükrözése” nyelvidegen hatást kelt, ezért szükségessé válik több mondat összevonása; máskor az angolban harmonikusan megoldott összetett mondatot magyarban csak több mondatdal lehet feldolgozhatóan visszaadni. A mondathatárok rugalmas kezelése bizonyos szakterületek, illetve szövegműfajok esetében irreleváns, máskor azonban fontos lehet a befogadóra tett megfelelő hatás eléréséhez.

A mondathatároló írásjelek kapcsán Dróth kiemeli a tagmondatokat határoló írásjelek (vessző, kettőspont, pontosvessző) „erősségének” árnyalatait, illetve a szövegen belüli kiemelést, elkülönítést megvalósító karakterek (zárójel, gondolatjel) szerepét. Az angol a tagmondatok elválasztására általában nem használ vesszőt, míg a kiemelést elsősorban vesszővel oldja meg: a magyarban ugyanakkor mind elválasztó, mind kiemelő szerepben gyakran a fentebb említett írásjelek jelennek meg. A fordítóhallgatók figyelmét gyakran fel kell hívni arra, hogy ha a mondat tartalmi lényegétől elkülönülő szakaszokat az angol vesszők átvétele helyett zárójellel vagy gondolatjellel emelik ki, akkor a nagyobb átláthatóságnak köszönhetően könnyebbé válik a célszöveg feldolgozása. Ennek megfelelően a fordítások mondattagolásának automatikus elemzésekor érdemes kitérni mind a mondatok számára, mind a tagmondat-határoló és a kiemelést szolgáló egyes írásjelek arányára az egyes alkorpuszokban.

A következő fejezetekben azt mutatom be, hogy kutatásom milyen konkrét eszközökkel és módszerekkel igyekezett a vizsgált korpuszban feltárni a fentiekben felsorolt nyelvi jelenségeket.

3. A fordítás szövegszintű kohéziójának vizsgálata: korpuszok és eszközök

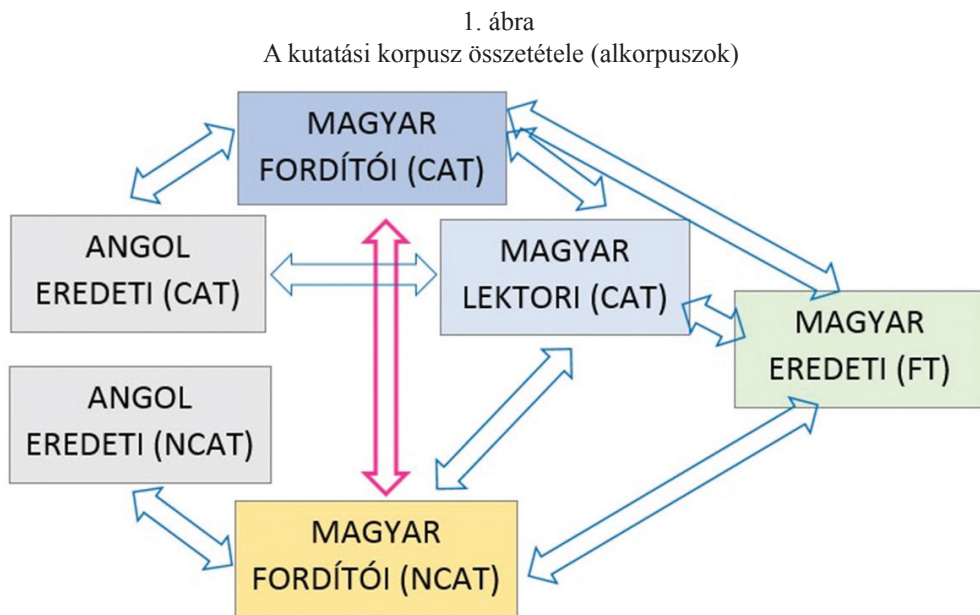
A fent leírt nyelvi kontrasztok tanulmányozása számos szemszögből lehetséges, a bemutatott jelenségek kimutatására pedig – a rugalmasabb, ám rendkívül idő- és munkaigényes kvalitatív elemzés mellett – alkalmas lehet a korpuszelemzés is, amennyiben a vizsgálati korpusz megfelelő méretű, valamint reprezentativitása, relevanciája és összeállítása révén igazodik a kutatás céljához (Seidl-Pécs 2022:13).

3.1. A korpusz összeállítása

A korpuszon végzett vizsgálatok csak úgy adhatnak érvényes eredményt, ha az egyes alkorpuszok (i) megfelelő méretűek; (ii) azonos műfajúak és témájúak; (iii) azonos körülmények között keletkeztek (hely, idő, képzés); (iv) a könnyebb feldolgozhatóság céljából digitális formátumban elérhetőek; valamint (v) angol eredetijeik mellett

a felsorolt szempontoknak megfelelő, magyarul íródott összehasonlítható korpusz is rendelkezésre áll. Az itt példaként bemutatott disszertációs kutatáshoz olyan korpuszt szándékoztam összeállítani, amelyben az összehasonlítás alapját a CAT-eszközzel, illetve az anélkül készült hallgatói fordítások alkorpuszai adják.

Az 1. ábra mutatja a kutatásban elemzett alkorpuszok struktúráját (vö. Zanettin 2013:28, 29 és Robin 2014:90). Az összehasonlításukat jelző nyilak arra utalnak, hogy a kutatás elsődleges célja a CAT-eszközzel és az anélkül készült fordítások állományának összehasonlítása, azonban a következtetések helytállóságához – az egyes vizsgált jelenségektől függően – rendkívül fontos a többi összevetés elvégzése is.

A kutatás magját képező két alkorpusz (a CAT-eszközzel [CAT], illetve az anélkül [NCAT] készült hallgatói diplomafordítások állománya) az ELTE szakfordítóképzésein, 2018 és 2021 között keletkezett munkákból áll, amelyek terjedelme hasonló (az egyenként mintegy 3500 és 6500 szövegszó közötti szövegpéldányok mérete a két alkorpuszban csaknem azonos szórást mutat) és szövegfajtája (fordítás-tudományi tanulmány) azonos. A kutatási eredmények megbízhatósága szempontjából indokolt lett volna, hogy e két állomány egyenként legalább 100 ezer szövegszót tegyen ki – a doktori értekezésben (Ugrin 2022) részletezett okok miatt azonban csak mintegy 53 ezer szavas anyagokat sikerült összeállítani, noha ezek sem maradtak el a hasonló témájú kutatások (például Fantinuoli 2016) alkorpusz-méreteitől. Ezt az alkorpusz-párt egészíti ki a CAT-eszközzel készült fordítások lektorált változatát tartalmazó anyag.

Az előző fejezetben bemutatott kontrasztok tanulmányozásához elengedhetetlen, hogy rendelkezésre álljon a fordítások forrásnyelvi eredetiyeinek korpusza is, valamint – a célnyelvi norma feltérképezését szolgáló – hasonló terjedelmű, műfajú, témájú és keletkezési idejű szövegpéldányokból összeállított összehasonlítható alkorpusz: kutatásomban ezt a *Fordítástudomány* folyóiratban 2011 és 2020 között megjelent tanulmányok képviselik. A kutatás teljes korpuszának anyaga megtalálható a Pannonia Korpuszban (Robin et al. 2016).

3.2. A szövegek előkészítése

Az egyes alkorpuszokhoz tartozó szövegfájlok eredetileg kétféle formátumban: Microsoft Word- (.doc vagy .docx), illetve Adobe Acrobat-dokumentumként (.pdf) álltak rendelkezésre. Első lépésként a .pdf kiterjesztésű anyagokat kellett a Microsoft Word formátumába átültetni, egyrészt azért, hogy kinyerhetők legyenek a szövegek szószámai, másrészt pedig azért, hogy a dokumentumokat tartalmilag is a kutatás céljaihoz lehessen szabni. Erre a célra a piacon elérhető konvertálóeszközök helyett az Erdős József által a BME fordítóhallgatói részére kidolgozott (és egykor a BME fordítástechnológia-aloldalán bárki által elérhető) tisztit.dotm nevű Word-sablont használtam, amely alkalmas mind a .pdf-ből kimásolt (minden sor végén bekezdésjelet tartalmazó) szövegek folyó szöveggé alakítására, mind a – bármilyen formátumból származó – szöveges tartalmak mondatonként szegmentált (és ha szükséges, táblázatba foglalt) változatának előállítására. A – minden felesleges elemtől és formázástól megszabadított – szöveg így elmenthető a fordítómemóriákba vagy korpuszelemző eszközökbe importálható .txt (egyszerű szöveg) formátumban.

Ezután következett a szövegek kutatási célú „megtisztítása”, azaz minden olyan elem eltávolítása, amely eltért a tanulmányok szövegtestéhez tartozó címeiktől és mondatoktól. Ezek a következők voltak: (i) fej- és láblécek; (ii) láb- és végjegyzetek; (iii) képek és ábrák; (iv) táblázatok; (v) nyelvi példák; (vi) idegen nyelvű idézetek, valamint (vii) bibliográfiai hivatkozások. A kivonatokat és a fő-, valamint alcímeket megtartottam, mivel ezek a tanulmányok szerves részei. Ennél a műveletnél fontos volt ügyelni arra, hogy egy-egy szöveg angol nyelvű eredetije, fordítása és annak lektorálása között teljes egyezés legyen – ezt több esetben megnehezítette az, hogy a kötetbe került, lektorált tanulmány nem tartalmazta az eredeti szöveg egészét, vagy a fordítás és a lektorálás között volt tartalmi eltérés az egyik vagy a másik javára. Ráadásul – ahogyan azt Robin (2018) is kiemelte – a fordítások formázásukban, hivatkozási rendszerükben nem a forrásszövegekhez, hanem a *Fordítástudomány* formátumához igazodtak, ezért tisztításukkor más műveleteket kellett végrehajtani. Az ilyen eltérésekre sokszor csak a szövegpárhuzamosításukkor derült fény. A korpusz számára redukált szövegpéldányokat ezután egyszerű szöveggé, UTF-8 kódolással mentettem (a közép-európai ékezetek megőrzése céljából): az AntConc-ban végzendő egy nyelvű elemzésre így már alkalmassá vált az anyag.

A Sketch Engine online korpuszelemző eszköz párhuzamos konkordanciakereső modulja számára szükséges volt elkészíteni a forrásszövegek és „nyers” fordításaik, illetve a forrásszövegek és lektorált fordításaik párhuzamosított, kétnyelvű (.tmx) fájlként mentett változatát is. A szövegpárhuzamosításhoz a memoQ 8.7 szoftvert használtam: először a *LiveDocs* modulban létrehoztam a kutatáshoz tartozó korpuszt, majd ebbe importáltam a párosítandó szövegek .txt-fájljait. A szövegpárokat egyenként párhuzamosítottam, és mindegyiket külön .tmx-fájlba exportáltam, hogy egyenként is rendelkezésre álljanak. A Sketch Engine azonban párhuzamos korpuszonként egyetlen .tmx-fájl importálását kéri, ezért a három párhuzamos alkorpusz (CAT-„nyers” és CAT-lektorált, valamint CAT nélküli „nyers”) alapjául szolgáló .tmx-fájlokat szintén létrehoztam a szövegpárok csoportos exportálásával.

Végezetül érdemes megemlíteni, hogy az így keletkezett nagy számú, különféle formátumú fájl úgy neveztem el és rendeztem mappákba, hogy mind a fordítók, mind az alkorpuszok szerint könnyen megtalálhatóak és azonosíthatóak legyenek, adott esetben egyszerű legyen őket csoportosítva betölteni az elemzőeszközökbe, és véletlenül se lehessen egymással összekeverni őket.

3.3. Kvantitatív elemzőeszközök

A kutatás két legfontosabb, kifejezetten korpuszelemzésre tervezett eszköze előtt ki-
térek azokra az alkalmazásokra, amelyek az egyes dokumentumok általános szöveg-
tulajdonságainak meghatározásában voltak segítségemre.

Elsőként a Microsoft Word „szavak száma” funkciójával állapítottam meg az egyes szövegek szószámát; a mondatok számát és a mondatonkénti átlagos szószámot pedig a Count Wordsworth internetes elemző használatával kaptam meg (ha az egyes szövegeket az internetes felület megfelelő mezőjébe másoltam, akkor alattuk automatikusan megjelentek az adatok). Mivel kutatásom a fordítási univerzálékra is kiterjedt, az angol forrásnyelvi szövegek lexikai sűrűségét egy másik, az előbbihez hasonló online alkalmazás, az Analyze My Writing segítségével számoltam ki automatikusan: a szöveget itt is az erre kijelölt mezőbe másoltam, majd a Lexical Density gombra kattintva megkaptam az adott szövegszakaszra, sőt egyes mondataira külön-külön is kiszámolt lexikai sűrűséget, valamint a lexikai szavak egyes szófajok szerinti eloszlását is. Ez az elemzőeszköz egyébként még számos lehetőséget kínál: az alapvető szövegstatistikák mellett meghatározza a bemásolt szövegek gyakori szavait és szókapcsolatait, szenvedő szerkezeteinek arányát, olvashatósági értékét, sőt még cloze-tesztet is generál belőlük – ennek fényében tehát praktikus eszköznek bizonyulhat más kutatásokhoz is.

Az egy nyelvi szövegállományok elemzéséhez először az AntConc 3.5.0 szoftvert használtam, amelynek nagy előnye, hogy egy alkorpusz fájljainak együttes betöltésekor bizonyos funkciók (például a konkordanciakereső) minden találat mellett feltüntetik azt, hogy az adott találatok melyik fájlból származnak, így rögtön felmérhető az eredmények szórása is.

Az AntConc segítségével a következő adatokat nyertem ki a korpuszból: (i) bizonyos szavak, szókapcsolatok (n-gramok) vagy írásjelek előfordulása az egyes alkorpuszokban (*Concordance* és *Clusters/N-Grams* funkció); (ii) szógyakorisági listák az egyes alkorpuszokban összesítve, valamint fájlanként, a teljes fájlokra és az 1000 szavas mintákra egyaránt (*Word List* funkció); (iii) egyes elemek alkorpuszon belüli, fájlankénti előfordulása és mintázata (*Concordance Plot*) – utóbbi adatra az alkorpuszok közötti eltérések statisztikai elemzéséhez is szükség volt.

Mindazon elemek, jelenségek esetében, amelyeknél a forrásnyelvi előfordulások célnyelvi átváltását kívántam nyomon követni, párhuzamos korpuszelemzésre volt szükség: ehhez a SketchEngine online korpuszkezelő nyújtott sokoldalú segítséget. A vizsgálatok lefolytatásához először minden alkorpuszt külön korpuszként kellett létrehozni a *My Corpora* modul felületén: az egynyelvű korpuszok (CAT-tel fordított angol forrásnyelvi szövegek, CAT nélkül fordított forrásnyelvi szövegek, CAT-es „nyers” fordítások, CAT-es lektorált fordítások, CAT nélküli „nyers” fordítások, nem fordított magyar korpusz) fájljait .txt formátumban, míg a párhuzamos korpuszok (CAT-es angol–magyar „nyers”, CAT-es angol–magyar lektorált, CAT nélküli angol–magyar „nyers”) tartalmát egy-egy .tmx fájlként importáltam az eszközbe. Ezután mindig az adott korpusz kiválasztásával lehetett elvégezni az elemzéseket, amelyekhez túlnyomórészt a Sketch Engine párhuzamos konkordancia (*parallel concordance*) funkcióját használtam. Ezen belül külön pontosítani kellett a keresendő elem típusát (szó, lemma, szókapcsolat vagy karakter), adott esetben jelezve, hogy a keresés különbséget tegyen-e a kis- és a nagybetűk között. A vizsgálatok egy részéhez rendkívül hasznosnak bizonyult a CQL (*Corpus Query Language*) keresőfunkció, amelynek használatakor a – kifejezetten a Sketch Engine számára kifejlesztett – reguláris kifejezések beírásával különféle szóalakokat, morfoszintaktikai elemeket, szófajokat, illetve ezek együttes vagy egymást kizáró előfordulását lehet kiszűrni az adott korpuszból. Mint minden más funkcióhoz, ehhez is könnyen áttekinthető és elsajátítható szöveges és audiovizuális oktatóanyagot nyújt a Sketch Engine súgófelülete.

A Sketch Engine további felhasználóbarát vonása az, hogy a megjelenített találatok többféle formátumban exportálhatók az online felületről: így számos vizsgálat eredményét menthettem el Microsoft Excel-táblázatként. Ez elengedhetetlen volt ahhoz, hogy az automatikusan kinyert adatokat manuálisan és statisztikailag tovább elemezhessem – ezekről a vizsgálatokról a következő fejezetben számolok be részletesen.

A kvantitatív adatok feldolgozása kapcsán meg kell említeni az IBM SPSS Statistics elemzőszoftver 28.0.0.0. verzióját (a továbbiakban: SPSS) is, amelyet ahhoz vettem igénybe, hogy szórás-, illetve szignifikanciavizsgálatot végezzek az egyes alkorpuszok között kimutatott különbségeken. Ehhez az alkorpuszok – más eszközökkel kinyert – adatait szövegpéldányok szerinti bontásban vittem be a szoftverbe, és kétmintás, független változós T-próbákat futtattam le rajtuk: az ezek eredményeként generált adathalmazokban az SPSS szoftver az összevetett állományok szórására vonatkozó adatokat is feltüntette.

3.4. Manuális kiegészítő elemzések

Mind az AntConc, mind a Sketch Engine segítségével szerzett adatsorokat Microsoft Word táblázatok formájában elemeztem tovább. Az AntConc-ból a szógyakorisági listákat másoltam át az Excel felületére, a Sketch Engine-ből pedig a párhuzamos korpuszon folytatott keresések eredményeit exportáltam .xls formátumban. Az Excel-táblázatokban külön munkalapokat hoztam létre az egyes alkorpuszok, illetve az összesített eredmények részére.

Az AntConc-ból átmásolt, 1000 szavas szakaszokon alapuló szövegenkénti szógyakorisági listákban először meghatároztam a gyakori szavak csoportját (az összes szótípus számának legalább 0,1%-át elérő előfordulású elemek), majd – a magyar nyelvű szövegek esetében – egyenként határoztam meg közöttük a lexikai és a grammatikai szavakat, hogy arányukból kiszámoljam az egyes szövegek, illetve az alkorpuszok összesített lexikai sűrűségét. A különböző alkorpuszok szógyakorisági listái alapján összeállított táblázatok annak eldöntéséhez is fontos támpontot adtak, hogy mely elemeket érdemes nyomon követni a forrás-, illetve a célállományokban, ugyanis – különösen e kutatás korpuszmérete miatt – csak a leggyakrabban szereplő egységekhez tartoznak megfelelően értékelhető és összevethető elemszámok.

A Sketch Engine-ből bizonyos forrásnyelvi elemekre (például utaló- és kapcsolóelemekre vagy igenevekre) szűrt kétnyelvű szegmenspárokat exportáltam a Microsoft Excelbe. Ezeket a kétszlopos anyagokat további oszlopokkal bővítettem, hogy ezekben rögzítsem az egyes szegmenspárokból történt átváltások típusait. Az így nyert eredményeket is összesített táblázatokban, alkorpusz szerinti bontásban gyűjtöttem össze. A számadatok összesítéséhez az Excel „összeg” és „átlag” műveleteit használtam.

4. A grammatikai kohézió korpuszos vizsgálatának módszerei

Az alábbiakban a 2. fejezetben bemutatott nyelvi kontrasztok vizsgálatának konkrét menetét foglalom össze röviden, az egyes tulajdonságokhoz kapcsolódóan. Mivel a kutatási eredmények e tanulmány szempontjából nem relevánsak, ezek ismertetésétől itt eltekintek.

4.1. Referencia és összekapcsolás

Az elemzések során – a mondat feletti szint tanulmányozása jegyében – mindkét kötéstípus esetében a mondatok közötti kapcsolóelemeket vizsgáltam, tehát az anaforikus utaló- és kötőelemeket, amelyek az egyes mondatok élén teremtenek kapcsolatot a szöveg valamely korábbi egységével.

A méréseket a következő módon folytattam le: először a két forrásnyelvi alkorpusz leggyakoribb szavainak listájában azonosítottam az egyes kategóriákhoz tartozó utaló- és kötőelemeket, és azokat vizsgáltam tovább, amelyek mindkét alkorpusznál megjelentek. Ezt követően a Sketch Engine segítségével mindhárom párhuzamos korpuszban kiszűrtem azokat a mondatpárokat, ahol az angol eredetiben mondatkezdő pozícióban szerepeltek a kiválasztott elemek. Az egyes alakokra vonatkozó találati listák exportálása után az anyagot Microsoft Excel-táblázatok formájában elemeztem tovább: minden mondatpár esetében megállapítottam, milyen megoldást alkalmaztak a fordítók, illetve a lektorok, és az így kapott adatokat újabb táblázatokban összesítettem.

4.1.1. Referencia

A referenciához kapcsolódóan két elemkészlet: az anaforikus mutatószók, valamint a mondatkezdő, harmadik személyű személyes névmások lemmáinak átváltását követtem nyomon a kutatás fordítási alkorpuszain. A két elemkészlet az angol–magyar fordításban eltérően viselkedik: míg a mutatószók a két nyelvben közel azonos, egymásnak könnyen megfeleltethető formában vannak jelen, addig az angol személyes névmások tartalmát a magyar nyelv 70–80%-ban implicit módon, igei és névszói toldalékok formájában fejezi ki (Heltai és Juhász 2002), így az angolról magyarra fordításkor a mutatószók és a személyes névmások esetében más és más megoldások tekinthetők a forrásnyelvi igazodás jelének.

A mondatok élén álló, referenciahordozó személyes névmások – az utalószavakhoz hasonlóan – jól körülhatárolható elemkészletet alkotnak, átváltásuk módjainak vizsgálata pedig szintén képet adhat a fordítások forrásnyelvi igazodásának mértékéről. A személyes névmások angol és magyar nyelv közötti megfeleltetése eltér a mutatószókétól, mivel a magyar nyelvben ezek általában – különösen hangsúlytalan elemként – nem névmásként, csupán az igei állítmány személyragjaként vagy a birtokot jelző névszó birtokos ragjaként jelennek meg, tükörfordításuk pedig a magyarban kifejezetten idegen hatást kelt (lásd például Klaudy 1994, Heltai és Juhász 2002, Károly 2012, Dróth 2014). Vizsgálatomban ezért a forrásnyelvhez legközelebb álló megoldásnak (a tükörfordítás esetleges alkalmazása mellett) a névmás elhagyását, tehát személyragként való átváltását tekintettem, az attól való eltérést pedig a más elemmel történő helyettesítés, a konkretizálás és a beljebb ugratott (akár más esetben álló) névmások használata jelentette.

4.1.2. Összekapcsolás

A szövegek logikai viszonyait meghatározó mondatkapcsolók a referencia eszközeihez hasonlóan eltérő viselkedést mutatnak mind a különféle kommunikációs helyzetekben, mind az egyes nyelvekben. A tudományos cikkek – kutatásomban vizsgált –

műfajában e kapcsolóelemek hálózata különösen fontos szerepet tölt be, hiszen egyrészt ezen a területen is megvannak a jellemzően használt kötő- és határozószók, illetve szókapcsolatok (amelyek tudatos alkalmazása biztosítja a fordítások természetességét), másrészt ezek megfelelő célnyelvi eloszlása teszi lehetővé a forrásszövegek gondolatmenetének maradéktalan átadását. Ha a fordítás túl szorosan tapad a mondatkapcsolók forrásnyelvi rendszeréhez, a célnyelvi szöveg idegenül hathat, sőt akár tartalma is sérülhet. Ennek megelőzésére javasol Dróth (2003, 2014, 2020) számos követendő megoldást.

Mauranen (2000) fontos megfigyelése, hogy flektáló, agglutináló célnyelv (mint például a finn – és a magyar) esetén a fordítónak nagyobb a szabadsága a kötő- és utalóelemek elhelyezése tekintetében, ezért valóban az ő döntésén múlik, hogy a forrásnyelvre vagy inkább a célnyelvre jellemző megoldást választ-e. Erre hívta fel a figyelmet Klaudy (1994, 2017) is, jelezve, hogy a fordítóhallgatókban munka közben gyakran kevésbé tudatosulnak a célnyelv konvenciói. A magyar szaknyelv a fentebb említett kapcsolóelemeket az angolnál is változatosabban (különösen az *and*, *but* kötőszavak tekintetében), vessző nélkül és lehetőség szerint nem mondatkezdő pozícióban, hanem beljebb ugratva használja (Klaudy 2006, Dróth 2014).

A vizsgálandó kapcsolóelemeket a már ismertetett módon azonosítottam a kutatás angol nyelvű alkorpuszaiban: a legalább az egyik forrásnyelvi állomány szógyakorisági listája élén megtalálható elemek közül azok megfeleltetését elemeztem tovább, amelyek a másik forrásnyelvi alkorpuszban is előfordultak. A számbeli különbségeket kiegyenlítette az, hogy minden logikai kapcsolattípushoz több elemet rendeltem, és következtetéseimet elsősorban ezek típusonként összesített számára, illetve arányára nézve vontam le. Mivel a kapcsolóelemek több tagból is állhatnak, az AntConc programban a szógyakorisági listák mellett lekértem a leggyakoribb két-, három- és négyzavas szókapcsolatok (2-gramok, 3-gramok és 4-gramok) listáit is. Ezután a Sketch Engine segítségével ellenőriztem, hogy a leggyakoribbként azonosított kapcsolóelemek mondatkezdő pozícióban is elegendő számban szerepelnek-e a korpuszban, az ennek eredménye alapján kiválasztott húsz elem fordításait pedig ugyanitt, a párhuzamos korpuszelemző (*parallel concordance*) modullal szűrtem ki elemenként és fordítási alkorpuszonként. A találati listákat exportáltam, és Microsoft Excel-táblázatban elemeztem tovább.

4.2. Információszerkezet

Azt, hogy a forrásnyelvi szöveg információszerkezetét milyen mértékben őrzi meg a fordítás, a legbiztosabban a szövegek kvalitatív összevetésével lehet megállapítani, kitérve a mondatfókusz elhelyezésének kérdésére – ahogyan Klaudy (1987) és Aradi (2019) is elemezte fordítási korpuszát.

Az információszerkezet alkorpuszok közötti különbségeire azonban olyan felszíni elemek kvantitatív elemzésével is fény deríthető, amelyekből következtetni

lehet a mondatok szórendjének, s így információszerkezetének – az egész szövegre kiható – forrás- vagy célnyelvi igazodására. Kutatásomban három ilyen jelenséget vizsgáltam: ezek közül az első kettő egy-egy angol igei formának a magyar nyelvtől többé-kevésbé idegen, szoros követése, a harmadik pedig olyan kompromisszum eredménye, amely a forrásnyelvi szórend megőrzésére – azaz az eredeti információszerkezet minél kisebb módosítására – törekszik. (1) Az angol szenvedő szerkezetek átváltása során a forrásnyelvi szórendet legjobban a nyelvi norma által jellemzően kifogásolt magyar szenvedő szerkezet őrzi meg; (2) az *-ing* végződésű igenevet tartalmazó angol szerkezetek átváltásakor a magyar igenév használatában nyilvánulhat meg a forrásnyelvi interferencia; (3) a szórend megőrzését biztosító „üres” igenevek és névutók (Klaudy 2017) az úgynevezett „terpeszkedő” szerkezetek. Ezek az elemek könnyen azonosíthatók, így a korpuszelemző eszközökkel is hatékonyan kiszűrhetők.

4.2.1. Szenvető szerkezetek

A magyar nyelvben a személytelen cselekvés kifejezésére többféle megoldás létezik: ezek közül a létigéből és határozói igenévből álló szerkezet az, amely a legközelebb áll a legtöbb indoeurópai nyelvben, így az angolban is gyakori szenvedő szerkezetekhez (kopula + befejezett melléknévi igenév). Míg az angol (szak)nyelvben ezek kifejezetten a műfajra jellemző vonásként, a választékos fogalmazás ismérveként jelennek meg, addig a magyar nyelvben jellemzően idegenszerűnek, nyelvhelyesség szempontjából elítélendőnek számítanak.

Az angol szenvedő szerkezetek magyar átváltásai közül jelen kutatásban csak a határozói igeneves szerkezeteket tekintetem a közvetlen forrásnyelvi interferencia eredményének: ezt az is alátámasztja, hogy míg a Sketch Engine segítségével mindkét forrásnyelvi alkorpuszban mintegy ezer-ezer szenvedő szerkezetet azonosítottam (*to be* lemma + attól 1-3 szó távolságra található befejezett melléknévi igenév), addig az összehasonlítható magyar korpuszban a *-va*, *-ve* határozói igenév előfordulásai közül csupán kettő szerepelt szenvedő szerkezetben. A fordításban tehát e szerkezetek gyakorisága jó mutatója lehet a forrásnyelvi interferenciának.

E gyakoriság megállapításához a kutatás fordítási korpuszaiban a Sketch Engine segítségével – reguláris kifejezés használatával – lekértem a *-va*, *-ve* végződésű szavak listáját, amelyből kiszűrtem a nem igei, valamint a névutóként használt elemeket (*beleértve, feltéve, fogva, illetve, kivéve, nézve, tekintve, viszonyítva*). A megmaradt előfordulások között szintén manuálisan azonosítottam a szenvedő szerkezeteket, ezekhez pedig a párhuzamos korpuszból lehívtam a forrásnyelvi megfelelőket, és az eredményt Microsoft Excel-táblázatba exportáltam. Itt tovább vizsgáltam az anyagot aszerint, hogy a szenvedő szerkezet egy azonos forrásnyelvi szerkezet vagy más elem(ek) átváltásaként jött-e létre. Megállapítottam továbbá azt is, hogy az alkorpuszokon belül, az egyes szövegpéldányok között milyen a szenvedő szerkezetek eloszlása.

4.2.2. Igeneves szerkezetek: *-ing* vs. *-va*, *-ve*

Az *-ing* végződésű igenevet tartalmazó angol szerkezetek átváltásakor jellemzően két út áll a fordító előtt: vagy igeneves szerkezetet alkalmaz a célszövegben is, vagy új tagmondattá, illetve mondatná emeli a forrásnyelvi szerkezetet – az előbbi megoldás gyakoribb választása a forrásnyelv erősebb hatását tükrözi.

A fenti tendenciák feltérképezéséhez a Sketch Engine párhuzamos korpusz-elemző funkcióját használtam. Először az egyes forrásnyelvi alkorpuszokból a konkordancia modul CQL funkciójával, reguláris kifejezés beírásával („vessző vagy pont utáni, *-ing*-re végződő igei elem”) szűrtem ki azokat az *-ing* végződésű igeneveket, amelyek a tagmondatok vagy mondatok elején, tehát nem jelzői, hanem határozói szerepben állnak. Ezek ugyanis azok, amelyek magyarra történő átváltásakor a fordító előtt ténylegesen ott áll a fenti választási lehetőség. A találati listákból a kijelölés és a megjelenítés funkció (*show only [not] selected*) segítségével még a Sketch Engine felületén eltávolítottam a főnévi vagy melléknévi szerepű elemeket, majd az így megtisztított állományokhoz lekértem a célnyelvi megfeleltetéseket. Az így kapott párhuzamos listákat Microsoft Excelbe exportáltam és itt elemeztem tovább a megoldások kategorizálása céljából. Az elemzés megkezdése előtt még egyszer végignézttem az egyes forrasszegmenseket abból a szempontból, hogy a fordító előtt tényleges lehetőségként állt-e mind az igenév, mind a tagmondattá emelés választása, és az ennek nem megfelelő mondatokat eltávolítottam: ezután kezdtem meg a különféle fordítási megoldások feltérképezését.

4.2.3. „Üres” igenevek és névutók

Az indoeurópai nyelvekről magyarra történő fordításkor a csupán szintaktikai célból beszúrt, tartalmilag üres melléknévi igenevek és névutók megjelenését elsősorban az okozza, hogy míg előbbieken a bővítmények az ige, illetve a névszó után következnek, és azokhoz előjárószókkal kapcsolódnak, addig a magyarban a járulékos elemek jellemzően megelőzik a mondattanilag följük tartozó elemeket („jobbra”, illetve „balra bővítés”, ld. Klaudy 1984, 1987). Így tehát az angolban szinte korlátlanul halmozhatók a szerkezetek elején álló lényegi elemek bővítményei, hiszen feldolgozásuk kisebb kognitív terhelést jelent, mint az ezeknek megfelelő magyar konstrukcióké, amelyek központi elemére a teljes szerkezet feldolgozása során „várni” kell. A fordítónak azonban még mindig könnyebb ilyen – a nyelv művelők által „terpeszkedőnek” nevezett – szerkezeteket alkotni, mint a forráselemek eredeti sorrendjét vonatkozó alarendelésekkel biztosítani, hiszen ezekből sem „bír el” akármennyit a mondat.

A kutatásomban vizsgálendő elemek kiválasztásakor Klaudy már említett 2017-es feltárására támaszkodtam, aki szintén fordítástudományi tanulmányok hallgatói fordításait vetette egybe az ugyanilyen témában eredetileg magyarul íródott szövegek

korpuszával. Az elemek gyakoriságát minden magyar nyelvű alkorpuszban megállapítottam: ehhez a Sketch Engine-t használtam, ahol a legtöbb elemre egyszerű szóként kerestem rá, az *által* névutóra pedig lemmaként, hogy így megkapjam az összes toldalékkal ellátott alakját.

4.3. Írásjelek

Az angol és a magyar nyelv eltérő központosági szabályait, ezeken belül a különböző vesszőhasználatot, valamint a magyarban mondattagoló és kiemelő szerepben a kettőspont, pontosvessző, zárójel és gondolatjel gyakoribb megjelenését már a 2. fejezetben említettem: a kutatás alkorpuszaiban ezeknek az írásjeleknek eredtem nyomába. Ehhez a Sketch Engine segítségével – karakterekre keresve – megállapítottam az egyes elemek számát az adott alkorpuszon belül. A találati listákban „zajt” jelentettek azok az írásjelek, amelyek nem mondattagoló szerepben jelentek meg, hanem hivatkozássokhoz, felsorolásokhoz, számadatokhoz, nyelvi példákhoz tartoztak. Ezeket vagy reguláris keresőkifejezés használatával (például az írásjelek két oldalán számokat tartalmazó találatok mellőzésével), vagy manuális elemzéssel szűrtem ki.

5. Összefoglalás

A jelen tanulmányban bemutatott doktori kutatás csupán néhány példát szolgáltat arra, milyen nyelvi elemekre, szerkezetekre, jelenségekre, illetve milyen módon alkalmazhatók a bemutatott automatikus és félautomatikus elemzési módszerek. A fentiekben felsorolt kontrasztok mind annak fényében tűntek relevánsnak, hogy – hipotéziseim szerint – a CAT-eszköz használata hatással van ezek célnyelvi használatára. Más vizsgálati változók esetében az angol (vagy egyéb indoeurópai) és a magyar nyelv más szó-, mondat- vagy szövegszintű eltérései kerülhetnek előtérbe. Figyelembe kell venni azt is, hogy az itt leírt kutatás zömmel 2021 tavaszán zajlott, így az akkor elérhető eszközöket és ezek aktuális verzióit vette igénybe: mivel e területre a folyamatos változás, dinamikus fejlődés jellemző, rendkívül fontos ennek tudatos követése, hogy a kutatást minél eredményesebben és hatékonyabban lehessen elvégezni. Az itt ismertetett példák és módszerek remélhetőleg ötleteket adnak és ösztönzőleg hatnak ahhoz, hogy azokat minden újabb kutatás saját igényeire szabja, továbbgondolja és újabbakkal bővítse.

Irodalom

Aradi A. 2019. A mondatok információs szerkezetének és szintaktikai formájának viszonya a fordításban. *Fordítástudomány* 21. évf. 1.szám. 5–23.

- Ábrányi H. 2015. Fordítási környezetek. In: Horváth I. (szerk.): *A modern fordító és tolmács*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Ábrányi H. 2016. A fordítási környezetek hatása a fordított szöveg minőségére. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2016.131>
- Dróth J. 2003. Példa egy kontrasztív nyelvtani témakör tárgyalására: a kohézió. In: Dróth J. (szerk.) *Szaknyelv és szakfordítás: Tanulmányok a Szent István Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének kutatásaiból és kutatási témáiról*. Gödöllő: Szent István Egyetem. 143–180.
- Dróth J. 2014. A kohézió lexikai és nyelvtani eszközei a fordítástechnika órákon. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*, Miskolc. 9. évf. 2. szám. 104–117.
- Dróth J. 2020. (szerk.) *Fordítási és szaknyelvi gyakorlatok távoktatásban*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem / L'Harmattan.
- Fantinuoli, C. 2016. The influence of translation technologies on language production. In: Alonso Almeida, F., Ortega Barrera, I., Quintana Toledo, E., Sánchez Cuervo, M. (eds) *Input a Word, Analyse the World: Selected Approaches to Corpus Linguistics*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing. 299–315.
- Fraser, B. 1999. What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* Vol. 31. No. 7. 931–952. [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(98\)00101-5](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(98)00101-5)
- Halliday, M. A. K., Hasan, R. 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.
- Hatim, B., Mason, J. 1990. *Discourse and the translator*. London: Longman. <https://doi.org/10.4324/9781315846583>
- Heltai P. 2014. *Mitől fordítás a fordítás?* Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.
- Heltai P., Juhász G. 2002. A névmások fordításának kérdései angol–magyar és magyar–angol fordításokban. *Fordítástudomány* 4. évf. 2. szám. 46–62.
- Horváth I. 2020. Fordítás és tolmácsolás a digitális korban. *Fordítástudomány* 22. évf. 1. szám. 5–16. <https://doi.org/10.35924/fordtud.22.1.1>
- Károly K. 2012. A referenciális kohézió a fordítási univerzálék tükrében: a referenciaeltolódások a magyar–angol sajtófordításban. *Magyar Nyelvőr* 136. évf. 3. sz. 304–325.
- Klaudy K. 1984. Hogyan alkalmazható az aktuális tagolás elmélete a fordítás oktatásában? In: Klaudy K. 2007. *Nyelv és fordítás. Válogatott fordítástudományi tanulmányok*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 114–122.
- Klaudy K. 1987. Fordítás és aktuális tagolás. *Nyelvtudományi értekezések* 123. Budapest: Akadémiai kiadó.
- Klaudy K. 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy K. 2003. Dinamikus kontrasztok. In: Klaudy K. 2007. *Nyelv és fordítás. Válogatott fordítástudományi tanulmányok*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 199–211.
- Klaudy K. 2006. Szövegszintű műveletek a fordításban. In: Klaudy K. 2007. *Nyelv és fordítás. Válogatott fordítástudományi tanulmányok*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 138–144.
- Klaudy K. 2017. Eredeti magyar szakszöveg vs. fordított magyar szakszöveg. Elhangzott: *MANYE–MANYSI Konferencia. Magyar szaknyelvek a Kárpát-medencében*. Nemzetközi magyar szaknyelvi konferencia. 2017. január 18–20. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Mauranen, A. 2000. Strange strings in translated language: A study on corpora. In: M. Olohan (ed) *Intercultural Faultlines. Research Models in Translation Studies 1: Textual and*

- Cognitive Aspects*. Manchester: St. Jerome Publishing, 119–141. <https://doi.org/10.4324/9781315759951-9>
- Pápai V. 2004. Explication: A universal of translated text? In: Mauranen, A., Kujamäki, P. (eds) *Translation universals: Do they exist?* Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. 143–164. <https://doi.org/10.1075/btl.48.12pap>
- Robin E. 2014. *Fordítási univerzálék a lektorált szövegekben*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2014.031>
- Robin E. 2018. Beszámoló egy hallgatói projektről: Fordítástudomány – fordításban. *Fordítástudomány* 20. évf. 2. szám. 132–138.
- Robin E., Dankó Sz., Götz A., Nagy A. L., Pataký É., Szegh H., Zolczer P. 2016. Fordítástudomány és korpuszkutatás: bemutatkozik a Pannonia Korpusz. *Fordítástudomány* 18. évf. 2. szám. 5–26.
- Seidl-Péché O. 2007. A lexikai kohézió vizsgálata a fordításkutatásban – új távlatok a korpusznyelvészeti módszernek köszönhetően. *Fordítástudomány* 9. évf. 1. szám. 79–95.
- Seidl-Péché O. 2011. *Fordított szövegek számítógépes összevetése*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <http://hdl.handle.net/10831/40036>
- Seidl-Péché O. 2022. Korpusznyelvészet és fordítás(tudomány). In: Misad, K. (szerk.) *Megalkuvások a fordításban: A 2021. március 10-i pozsonyi fordítástudományi konferencia előadásai*. Pozsony: Szenczi Molnár Albert Egyesület. 9–24.
- Szikszainé Nagy I. 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris.
- Ugrin Zs. 2022. *A számítógéppel támogatott fordítás szövegszintű jellemzői a fordításpedagógia szemszögéből*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2022.061>
- Zanettin, F. 2013. Corpus methods for descriptive translation studies. *Procedia. Social and Behavioral Sciences*. Vol. 95. 20–32. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.10.618>

Internetes hivatkozások

- Analyze My Writing. <https://www.analyzemywriting.com/index.html>
- AntConc 3.5.0. <https://www.laurenceanthony.net/software/antconc>
- Count Wordsworth. <http://countwordsworth.com/sentences>
- MemoQ. <https://www.memoq.com>
- Sketch Engine. <https://www.sketchengine.eu>

Terminusjegyzék

fordítási környezet (*translation environment tool*, TenT): minimálisan szövegszerkesztőt és fordítómemóriát, illetve ezeken felül tetszőleges számú kiegészítő funkciót egyetlen felhasználói felületbe integráltan megjelenítő fordítástámogató szoftver (Ábrányi 2016).

- fordítómemória:** kétnyelvű adatbázis, amely fordítási egységekre, más néven szegmensekre bontva és az összetartozó elemeket összekapcsolva tárolja a forrás- és célnyelvi szövegeket a későbbi újrahasznosíthatóság érdekében (Ábrányi 2016:39).
- számítógépes fordítástámogató (CAT) eszközök:** fordítómemória-alapú, több funkciót integráló fordítási környezetek. Ezek lehetnek számítógépre telepíthető szoftveres rendszerek, de felhőalapú, online elérhető környezetek is (Ábrányi 2015:147).
- számítógéppel támogatott fordítás** vagy **számítógépes fordítástámogatás** (*Computer aided / assisted translation, CAT*): számítógéppel támogatott emberi fordítás (Machine Aided Human Translation – MAHT), szemben az emberileg támogatott, azaz utószerkesztett gépi fordítással (Human Aided Machine Translation – HMT) (Horváth 2020).
- szegmens:** a fordítási felületen megjelenő, a CAT-eszköz által generált fordítási egység: általában egy mondat, ám a különféle szoftverekben a fragmentumtól a bekezdésig terjedő méretű fordítási egységek beállítására is lehetőség nyílik (Ugrin 2022).

A fordítói kompetencia vizsgálata

Lesznyák Márta

Szegedi Tudományegyetem
lesznyakm@t-online.hu

Kivonat: A fejezet célja, hogy átfogó képet nyújtson a fordítói kompetencia vizsgálatának eddigi eredményeiről, a leggyakrabban alkalmazott módszereiről és az előtte álló feladatokról. Rövid történeti áttekintés után napjaink két legismertebb fordítói kompetenciamodelljét mutatjuk be (a PACTE- és az EMT-modell), és röviden szólunk az ezekhez kapcsolódó eddigi kutatásokról. Ezt követően felvázoljuk, milyen típusú vizsgálatok és milyen eszközök kezelhetők el a fordítói kompetencia kutatása során. Eközben folyamatosan utalunk a megoldatlan kutatómódszertani és mérési problémákra, valamint azokra a kutatási kérdésekre, amelyek egyelőre megválaszolatlanok. A fejezetet a fordítói kompetencia kutatása előtt álló kihívások felvázolásával zárjuk, amelyek elsősorban a gépi fordítások előtérbe kerüléséhez és az utószerkesztés súlyának megnövekedéséhez köthetők.

Kulcsszavak: fordítói kompetencia, PACTE-modell, EMT-modell, empirikus kutatások, kvantitatív kutatások, tudományos modellek, validálás, összefüggés-vizsgálatok

1. Bevezetés

A fordítói kompetencia fogalma kissé leegyszerűsítve arra utal, mit kell tudnia a fordítónak ahhoz, hogy eredményesen tudjon fordítani. A fordítások iránti megnövekedett igény a második világháborút követően a fordítók számának növekedéséhez és a fordítóképzés felvirágzásához vezetett. Mivel a fordítói kompetencia kutatása elsősorban arra keresi a választ, mitől jó egy fordító, és milyen készségeket kell fejleszteni a képzés során, a fordítói kompetencia kutatása komoly népszerűsége tett szert az elmúlt évtizedekben. Fejezetünk ezeknek a kutatásoknak a módszertani jellemzőit mutatja be,

---

Hivatkozás: Lesznyák M. 2024. A fordítói kompetencia vizsgálata. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába II. Speciális rész.* Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 49–70.

DOI: <https://doi.org/10.21862/kutamodszertan2/3>

és ad javaslatokat további vizsgálatok elvégzésére. A fejezet megértéséhez elengedhetetlenül szükséges Károly Krisztinának az empirikus kutatások módszereiről szóló írásának előzetes megismerése (lásd Károly 2022 ennek a kötetnek az első részében).

1.1. Milyen gyakorlati jelentősége lehet a fordítói kompetencia vizsgálatának?

Ahogy arra a bevezetőben már utaltunk, a fordítói kompetencia elsősorban azt mutatja meg, milyen készségekre és képességekre van szüksége a fordítónak a munkája során. Ennek megfelelően a kutatások elsősorban a fordító személyéhez kapcsolódó gyakorlati területeken, így a képzésben és a továbbképzésben, de optimális esetben a kiválasztási folyamatokban, tehát a felvételi eljárások és a munkaerő-toborzás során is használhatók.

2. A fordítói kompetencia kutatásának legfontosabb képviselői

Történetileg a fordítói kompetencia kutatásának előfutára minden olyan korábbi elméleti írás, gyakorlati megfigyelés vagy akár csak rövid eszmefuttatás is, amely arra fókuszál, mit csinál a fordító a munkája során, mi teszi őt képessé erre, és hogyan kapcsolódik ez az eredményességéhez. Bár ezek a kérdések mindig is foglalkoztatták valamilyen mértékben a fordítókat és a fordításkritikusokat, az első tudományos igényű publikációk a témában csak a 70-es években jelentek meg (Harris 1978, Harris and Sherwood 1978, Wilss 1976), majd a 90-es években szaporodtak meg igen nagy mértékben (lásd pl. Bell 1991, Campbell 1991, Neubert 1992, Nord 1992, 1996, Pym 2003, Risku 1998, Shreve 1997, Stolze 1994), elsősorban annak köszönhetően, hogy megjelent a pszicholingvisztikai szemlélet a fordítástudományban (Klaudy 1999). E korai fejlődés a Barcelonai Egyetemen működő PACTE-csoport létrejöttében és fordítói kompetenciamodelljének kialakulásában csúcsonodott ki. A csoport jelenleg is aktív, több mint 20 éve folytat empirikus kutatásokat a fordítói kompetencia terén, publikációik elengedhetetlenül szükségesek azok számára, akik ezen a területen szeretnének vizsgálódásokat folytatni (a teljesség igénye nélkül: PACTE 2000, 2002, 2003, 2005, 2008, 2011, 2014, 2018, 2019, 2020, Kozlova és Presas 2005, Beeby 2017, Hurtado Albir és Olalla-Soler 2016, Hurtado Albir 2017).

Az ezredfordulót követően a fordítói kompetencia vizsgálata virágzásnak indult, ezt igazolja a kompetenciához kapcsolható publikációk nagy száma (Alves and Gonçalves 2007, Bergen 2009, Gregorio Cano 2012, Cheng 2018, Chodkiewicz 2021, Ehrensberger-Dow és Massey 2013, Eyckmans et al. 2009, Göpferich 2009, 2013, Göpferich és Jääskeläinen 2009, Király 2013, Lesznyák 2007, Massey és Ehrensberger-Dow 2010, Scarpa és Orlando, Shreve et al. 2018 stb.). Ezzel párhuzamosan számos, a fordítói kompetenciához kapcsolódó szakterületen (tolmácsolás, szépiro-

dalom, lektorálás) jelentek meg kompetenciamodellek. Továbbfejlődött a „klasszikus” fordítói kompetencia modellezése is, és 2009-ben megjelent napjaink másik legbefolyásosabb fordítói kompetenciamodellje, az EMT-modell, amely 2017-ben egy átalakítás után kapta meg jelenlegi formáját. Az EMT-modell ismerete éppúgy elengedhetetlen a fordítói kompetenciát vizsgáló kutató számára, mint a PACTE-modellé.

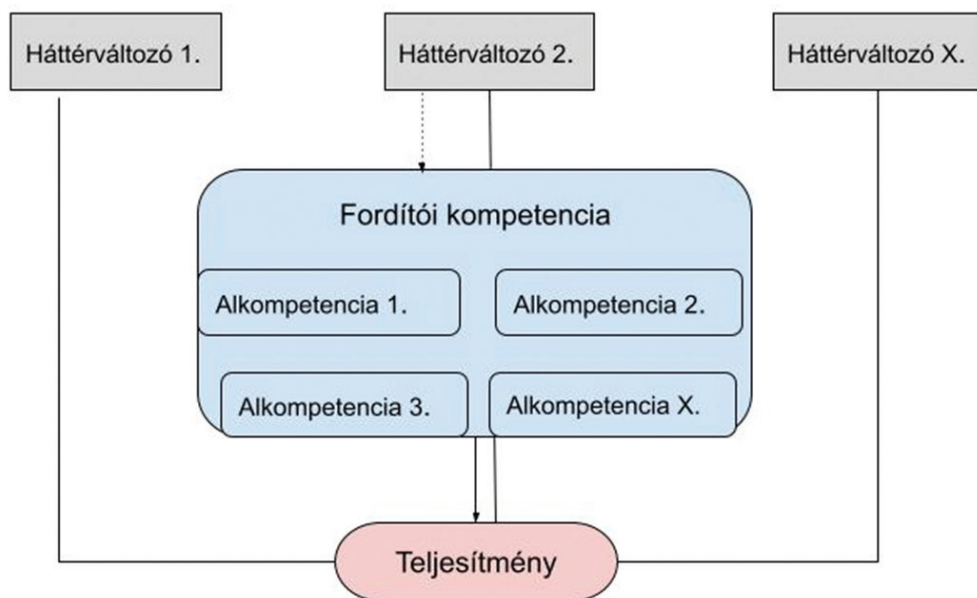
A pályakezdő kutatóban felmerülhet az a kérdés, miért beszélünk elméleti modellekről egy nagyon is gyakorlatias, kutatásra fókuszáló tanulmány elején. A következő alfejezetben ezt magyarázzuk el.

3. A fordítói kompetencia kutatásának modellje és alapkérdései

A fordítói kompetencia kutatásakor a leggyakrabban felmerülő kérdések a fordítói kompetencia összetevőire és arra vonatkoznak, hogyan befolyásolják ezek a fordító teljesítményét. Az összetevők problémája a fent már említett alapkérdést jelenti, tehát azt, mit kell tudni a fordítónak ahhoz, hogy fordítani tudjon. A teljesítmény kérdése már többféleképpen értelmezhető: szűkebb értelemben lehet a pontos célnyelvi megfelelő létrehozásának képessége, de tágabb értelemben munkavállalói sikerességet is jelenthet. Akárhogy is értelmezzük a teljesítményt, a fordítói kompetencia vizsgálata vizuálisan a következőképpen modellezhető:

1. ábra

A fordítói kompetencia vizsgálatának általános modellje

A fordítói kompetenciát vizsgáló kutatók célja az, hogy meghatározzák, melyek a teljesítményt befolyásoló alkompetenciák, illetve ha eggyel továbblépünk, hogy megnevezzék azokat a háttérváltozókat, amelyeket nem tekinthetünk a szűkebben vett kompetencia részének, mégis befolyásolják a fordító teljesítményét és/vagy a fordítói kompetencia működését vagy fejlődését. Az empirikus kutatások azonban csak akkor kezdődhetnek el, ha a kutatónak van valamilyen hipotetikus feltevése arról, melyek lehetnek az alkompetencia-elemek és a háttérváltozók. A kompetenciamodellek gyakorlatilag a hipotetikus feltevések komplex megnyilvánulásai. Az empirikus kutatások célja ezeknek a modelleknek az igazolása és további módosítása.

A fordítói kompetenciamodellek kialakítása a tudományos modellalkotás hagyományos eljárása szerint zajlik: a kutatók saját tapasztalataik és intuícióik, valamint a szakirodalomban található elméleti megfontolások és gyakorló szakemberekkel folytatott beszélgetések alapján alakítják ki az első modelleket, amelyeket későbbi kutatások során finomítanak tovább. Mind a PACTE-, mind az EMT-modell kialakítása ezt a sémát követte. A következőkben a két modell rövid bemutatására kerül sor, mivel jelen pillanatban ezek uralják a fordítói kompetencia kutatását: a kutatások vagy ezekre a modellekre épülnek, vagy visszautalnak ezekre a modellekre. E modellek ismerete nélkül a meglévő kutatási eredmények, illetve a népszerű kutatási irányok és a megválaszolatlan kutatási kérdések áttekintése sem lehetséges.

3.1. A PACTE-modell

A PACTE kutatócsoport az ezredfordulóra készítette el a fordítói kompetencia-modelljét, amely napjainkban is a legteljesebb pszicholingvisztikai modellnek tekinthető. A modell elemei a következők:

1. nyelvi kompetenciák (a, b, c stb. nyelven),
2. nyelven kívüli ismeretek (általános műveltség, szaktudás, interkulturális ismeretek stb.),
3. fordításra vonatkozó szaktudás (vagy fordításelméleti ismeretek),
4. eszközhasználat,
5. stratégiai alkompetencia,
6. pszicho-fiziológiai alkompetencia.

A kompetenciaelemek részletes bemutatására nincs lehetőség, de ezek leírása megtalálható a szakirodalomban. A kutatócsoport az elmúlt húsz évben a modell validálásán dolgozott, amelynek keretében mérőeszközöket dolgoztak ki az egyes alkompetenciák mérésére, és megpróbálkoztak az alkompetenciák hatásainak mérésével is (pl. PACTE 2008, 2011, 2014). Meg kell említeni, hogy a PACTE csoport nemcsak a fordítói kompetencia összetevőit vizsgálja, hanem azok fejlődésére vonatkozóan is folytat kutatásokat (pl. PACTE 2019, 2020).

A PACTE-modell lényegéből következően kívánatos teljesítménynek a jó minőségű célnyelvi szöveget tartja, ezért a teljesítményértékelés minden ilyen jellegű kutatásban fordításértékelést jelent. A vizsgálatok további lépéseiben a kutatócsoport a fordított szöveg minősége és az alkompetenciákat mérő kérdőív vagy teszt, esetleg interjú vagy folyamatorientált vizsgálat eredményeképp létrejött mutató között keres összefüggéseket (Hurtado Albir 2017).

3.2. AZ EMT-modell

Az EMT-modell az Európai Unió azon törekvéséből alakult ki, hogy segítséget nyújtson az európai fordítóképző intézményeknek képzési tartalmaik és struktúrájuk kialakítása során (EMT expert group 2009, 2017). Mivel az EMT-modell fókuszában elsősorban az áll, milyen készségekkel kell rendelkeznie a fordítónak ahhoz, hogy boldoguljon a munkaerőpiacon, a modell elemei is valamelyest különböznek a PACTE-modellétől. Ezek a következők:

1. fordítási szolgáltatás nyújtása,
2. nyelvi kompetencia,
3. interkulturális kompetencia,
4. adatbányászati kompetencia,
5. tematikus kompetencia,
6. technológiai kompetencia.

Az alkompetenciák részletes leírása megtalálható a hivatkozott szakirodalomban.

3.3. A PACTE- és az EMT-modell összehasonlítása

A PACTE- és az EMT-modell nagyfokú átfedéseket mutat (pl. nyelvi kompetencia, különböző ismeretek integrálása a modellekbe, bár más-más megnevezéssel), mégis nagyon fontos, hogy a kutatás során szem előtt tartsuk a modellek lényegi különbségeit. Alapvetően egyik modell sem értékesebb a másiknál, egyszerűen más szempontból közelítik meg a fordítói kompetenciát, ezért más típusú kutatásokban bizonyulhatnak hasznosnak.

Mivel a PACTE-modell inkább pszicholingvisztikai fókuszú, ezért olyan kutatások során érdemes alkalmazni, amelyek a fordító belső kognitív és egyéb pszichés folyamataira fókuszálnak. Az EMT-modellnek erőteljesebb a társadalmi relevanciája, ezért alkalmasabb olyan kutatásokra, amikor a fordító szakmai életútját vagy karrierjét vizsgáljuk.

A két modell eltérő kompetenciafelfogása kihatással van arra is, mit tekinthetünk a kompetencia eredményes működésének: míg a PACTE-modell esetében kimondva-

kimondatlanul a fordítási helyzetnek megfelelő célnyelvi szöveg előállítását tekinthető sikernek, addig az EMT-modell kidolgozói számára a fordítói teljesítmény a fordító munkaerőpiacon nyújtott teljesítményével egyenlő, amelybe beletartozik az is, hogy például képes-e megbízásokat szerezni.

4. Az eddigi legfontosabb eredmények

Bár a PACTE és az EMT kompetenciamodellje egyaránt széles körben ismert, elfogadott és hivatkozott, mindkét modellre igaz az a megállapítás, hogy csak kevés esetben használták őket szigorúan empirikus kutatás alapjául. A szakirodalomból úgy tűnik, inkább a tantervfejlesztési irodalomban támaszkodnak mindkét modellre, illetve sok kutató csak „díszletként” hivatkozik rájuk: vagyis megemlítik egyik, másik vagy mindkét modellt a szakirodalmi áttekintésben, de valójában szerkezetileg a kutatás nem próbál kapcsolódni a modellhez. Sokszor csak egy részterületet vizsgálnak a kutatók (adattányaszt, eszközhasználat, problémamegoldás stb.), tehát a modellek komplexitásában rejlő lehetőségeket nem aknázzák ki. Ennek legfőbb oka épp a modellek összetettsége lehet, ami nagyon megnehezíti a kutatások alapos és igényes kivitelezését.

Az alábbiakban röviden összefoglaljuk, milyen kutatások zajlottak az egyes modellekhez kapcsolódóan. Ahogy már fent említettük, a két modell uralja a fordítói kompetencia kutatását, így vagy úgy, minden értékes írás kapcsolódik hozzájuk, ezért fókuszálunk a továbbiakban is rájuk. A témában megjelent publikációk nagy száma miatt részletes elemzésre nincs lehetőségünk, inkább átfogó képet próbálunk adni az eddigi vizsgálatokról.

4.1. A PACTE-modellhez kapcsolódó kutatások

A PACTE csoport, ahogy erre már tanulmányunk elején is utaltunk, több mint húszéves működése alatt számos vizsgálatot végzett és eredményt publikált. Kutatásmódszertani szempontból és aktualitás szempontjából jelenleg leghasznosabb a 2017-ben (Hurtado Albir 2017) kiadott kötet, amely részletesen mutatja be a vizsgálat módszertanát, eszközeit és a validálási vizsgálatok eredményeit.

A PACTE csoport modelljét azonban számos más kutató és kutatócsoport is alkalmazta a vizsgálataiban során (ezek közül is utaltunk néhányra tanulmányunk elején), így az eredmények vagy akár csak a publikációk teljes felsorolása is lehetetlen, egy internetes keresés segítségével azonban gyorsan megtalálhatók ezek az írások. A PACTE-modellen alapuló vizsgálatoknak, sőt néhány PACTE-vizsgálatnak is a jellegzetessége, hogy legtöbbször nem rendszerben vizsgálják a fordítói kompetencia elemeit, hanem csak egy-egy alkompetenciát vagy annak is csak egy elemét emelik ki, és vizsgálják különböző populációkon, gyakran nagyon kis mintán. Ennek köszönhetően renege-

teg apró részeredmény született eddig, amelyek gyakran ellentmondanak egymásnak (pl. bizonyos kutatások szerint a tapasztalt fordítók gyorsabban fordítanak, mint a képzésben részt vevő hallgatók, más vizsgálatok szerint nem; bizonyos kutatások szerint a tapasztalt fordítók több keresést végeznek fordítás közben, mint a hallgatók, más vizsgálatok szerint nem). Tulajdonképpen az empirikus kutatások alapján nem látszik a fától az erdő, vagyis a kutatások alapján nem alakul ki átfogó kép a fordítói kompetenciáról. A kompetenciáról kialakult jelenlegi nézeteink még mindig inkább az elméleti modellezéseken alapulnak, és nem az empirikus vizsgálatok eredményein. A jövő egyik legfontosabb kutatási feladata az lenne, hogy komplex, a háttértényezőket (szöveg, nyelvpár, tapasztalat stb.) viszonylag jól kontrolláló kutatás segítségével ellenőrizze, finomítsa és módosítsa az elméleti úton felvázolt kompetenciamodelleket.

4.2. Az EMT-modell kutatása

Bár az EMT-modell nagyon népszerű napjainkban, és számos szerző hivatkozik rá, elsősorban abból a célból, hogy igazolja saját kutatásának létjogosultságát, meglepő módon a modell vagy bármely részelemének empirikus vizsgálatára nem került sor. Ennek hátterében több tényező is állhat. Egyrészt a modell kialakítása maga hosszas folyamat eredménye, amelynek során számos elméleti és gyakorlati szakember véleményét kérték ki, ezért a modellt sokan automatikusan validnak tekintik, holott ez kutatásmódszertani szempontból nem állja meg a helyét: a szakértői vélemények a validitásnak csupán egy formáját jelentik. Másrészt a modellhez kapcsolódó kutatásokat akadályozza annak még a PACTE-modellnél is komplexebb mivolta. Paradox módon azt mondhatjuk, hogy az EMT-modellt empirikusan egyáltalán nem ellenőrizték. Épp ezért ezen a területen számos lehetőség nyílik a pályakezdő fordításkutató számára.

5. Megválaszolatlan kérdések, további kutatási irányok

Bár a szakirodalom alapján úgy tűnik, igen sok kutatás foglalkozik fordítói kompetenciával, a szisztematikusan végrehajtott kutatások száma kevés, és még kevesebb a megismételt kutatás. Márpedig a megismételt kutatások nagyon fontosak lennének ezen a területen, hiszen sokváltozós vizsgálatokról beszélünk, amelyekben ráadásul további háttérváltozók (pl. nyelv, kultúra) erőteljesen befolyásolhatják a kutatási eredményeket. Ez olyannyira igaz, hogy a megismételt vizsgálatok akár egészen új eredményeket is hozhatnak, tovább árnyalva a fordítói kompetenciáról kialakuló képet. Az alábbiakban felvázolunk néhány kutatási ötletet, elsősorban a PACTE-modellhez kapcsolódóan. Ezeknek az analógiájára azonban az EMT-modellhez ugyanúgy készíthetők vizsgálatok. Előtte azonban röviden szólunk a kompetenciavizsgálatok során kívánatos minta jellegzetességeiről.

5.1. A kompetenciavizsgálatok résztvevői

A kompetenciamodellekhez kapcsolódó kutatások jellegüknél fogva inkább nagymintás empirikus mérések, pontosabban szólva, a kutatások eredményei akkor megbízhatók és általánosíthatók, ha a résztvevők száma kellően nagy. Általánosságban véve 100 fő körüli minta tekinthető kívánatosnak, ugyanakkor 30 főtől kezdődően már kismintás mérésekről beszélhetünk, és a statisztikai vizsgálatok elvégezhetőek. Kisebb minta esetén is próbálkozhatunk statisztikai elemzésekkel, ahogy ezt gyakran látjuk is a szakirodalomban, ezekben az esetekben azonban két probléma is felmerül: egyrészt nagy a valószínűsége annak, hogy nem kapunk szignifikáns eredményeket, másrészt a kis minta miatt még a szignifikáns eredmények sem általánosíthatók. Fontos arra is figyelni, hogy amennyiben csoportokat szeretnénk összehasonlítani, minden csoportunkban el kell érni a minimum 30 főt.

A pedagógiai és pszicholingvisztikai jellegű fordítástudományi kutatások másik nagy kihívása a résztvevők tapasztalatához kapcsolódik. Leggyakrabban hallgatók vesznek részt ilyen jellegű vizsgálatokban, amelynek oka az, hogy őket lehet könnyen elérni és motiválni a kutatásban való részvételre. Ez azonban azt jelenti, hogy a vizsgálati eredmények legtöbbször a fejlődésben lévő kompetenciáról nyújtanak képet, és nem az érett vagy szakértői kompetenciáról. Ideális esetben hivatásos fordítóknak és hallgatóknak ugyanúgy részt kell venniük vizsgálatokban, ha valós képet szeretnénk kapni a fordítói kompetenciáról és annak fejlődéséről. Sőt bizonyos esetekben laikusok (nyelvtanárok, kétnyelvűek) bevonására is szükség lehet, ha a fordítói kompetencia teljes fejlődési ívét szeretnénk vizsgálni.

A továbbiakban a fordítói kompetenciával kapcsolatos legfontosabb kutatási kérdéseket elemezzük, amelynek során helyenként utalunk arra is, hogyan befolyásolhatja mintánk a kutatási eredmények értelmezését.

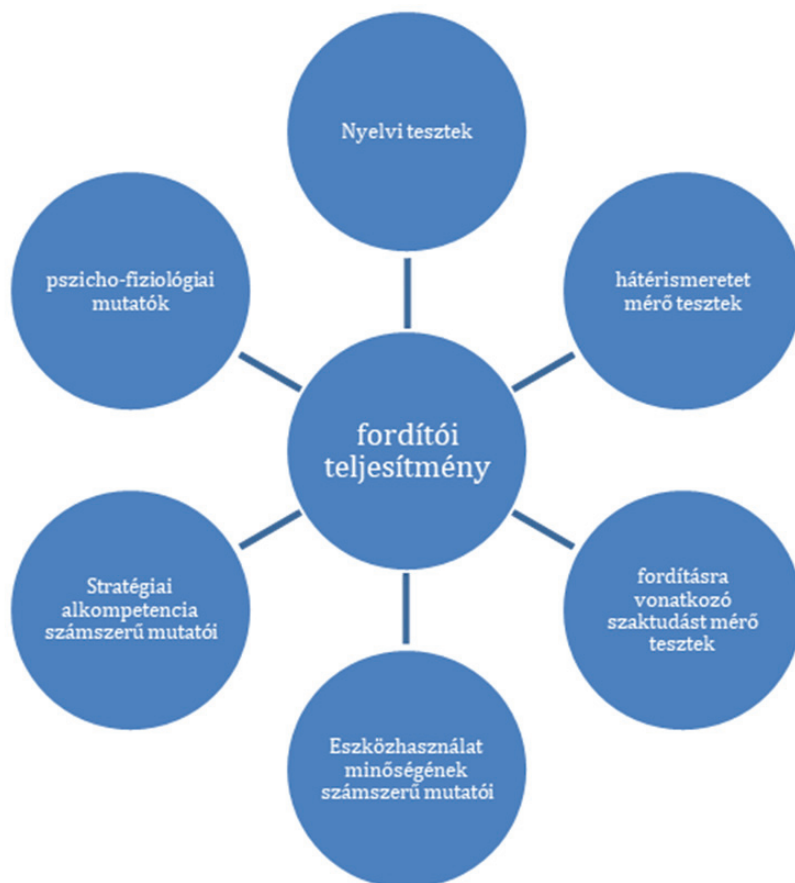
5.2. A PACTE-modellhez kapcsolódó kérdések

A PACTE-csoport saját modelljét spanyol–angol nyelvpáron validálta Spanyolországban, statisztikailag elfogadható méretű mintán. Még természettudományos kutatások esetén sem tekinthető elegendőnek egy vizsgálat eredménye, és ez még inkább igaz a társadalomtudományok esetén, ahol, mint ahogy azt fent már említettük, a kulturális környezet és a vizsgálat nyelve befolyásolhatja az eredményeket. Szükség lenne a PACTE-modell validálására újabb nyelvpárokon, más kulturális környezetben. Ez azt jelenti, hogy a modell megismételt validálása magyar kontextusban mindenképp érdekes lehet.

Jelen esetben validálás alatt elsősorban a konstrukciós validitást igazolását értjük, tehát azt, hogy a fordítói kompetenciamodell összetevői valóban a fordítói kompetencia konstrukciójához tartoznak-e. Ez empirikusan úgy igazolható, hogy az egyes

alkompetenciák mérése után összefüggést kell keresni az alkompetenciák között, és a kompetencia egészének működését kifejező teljesítménymutató között. Logikusan feltételezhető ugyanis, hogy az ugyanazon konstruktumot felépítő faktorok közepesen erős összefüggést mutatnak egymással, és a konstruktum egészével is. Talán könnyebb megérteni ezt, ha a nyelvi kompetenciára és alkotóelemeire gondolunk: a négy alapkészség (írás, olvasás, hallás utáni szövegértés és szóbeli kommunikáció) mindig több-kevesebb korrelációt mutat egymással, és természetesen a teljes nyelvi kompetenciával is. Egy ilyen típusú validálási vizsgálat modellje látható a 2. ábrán.

2. ábra
Hipotetikus kutatási modell: hogyan mérhetnénk a PACTE-modell alkompetenciáit és azok összefüggéseit?

A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a hat alkompetenciát valamilyen módon operacionalizálni, tehát mérhetővé kell tenni. A nyelvi kompetenciák tekintetében ez viszonylag könnyen megoldható az angol nyelv esetén. Súlyos probléma azonban

a magyar nyelvi kompetenciák mérésére szolgáló eszközök hiánya. Nagyon komoly előrelépést jelentene, ha valaki megbízható mérőeszközt tudna létrehozni legalább a magyar nyelvi kompetencia valamely releváns részterületének (pl. szókincs, olvasott szövegértés) felbecsülésére. Feltehetőleg a mérőeszköz nemcsak a fordítás-tudományi, hanem egyéb alkalmazott nyelvészeti kutatásokban is komoly figyelemre tartana számot.

Bonyolultabb kérdés a háttértudás mérése. Bár az ismeretek mérésének a pedagógiában jól bejáratott eszköztára van, nagyon nehéz meghatározni, hogy egy fordítástudományi vizsgálat során mely ismeretkörök vizsgálata tekinthető fontosnak és relevánsnak. Szakszövegek esetén értelemszerűen az adott témakör ismeretét lefedő tesztet érdemes készíteni és használni. Nehezítheti a kutatást, hogy a szakterülethez értő oktatókat kell bevonni a teszt elkészítésébe. A modelltől eredő további érdekes kérdés, vajon az általános műveltség segíti-e a szakszövegek fordítását (feltételezhetőleg igen), és hogy az általános műveltség és tájékozottság hogyan lenne mérhető.

A fordításra vonatkozó (szak)tudás vizsgálatához a PACTE-csoport kérdőívet dolgozott ki, amelyet Lesznyák, Sermann és Bakti (2021) fordított le, majd adaptált magyar felhasználásra. A kérdőív nemcsak a fordítói kompetencia egészének vizsgálatakor, hanem más, a fordítói teljesítményt mérő kutatások során is használható.

A PACTE-modell utolsó három alkompetenciájának (eszközhasználat, stratégiai kompetencia, pszicho-fiziológiai kompetencia) operacionalizálása nagyon nehéz feladat, és bár a kutatócsoport maga kínál megoldásokat, ezek több esetben vitathatók. Az alapvető problémát egyébként az alkompetenciák rosszul definiált jellege jelenti. Talán a legegyszerűbb eset az eszközhasználat: ebben az esetben még viszonylag jól körülhatárolható, mit értünk professzionális eszközhasználat alatt – legyen az eszköz nyomtatott szótár vagy a teljes világháló. Nagyobb problémát jelent, hogy az eszközhasználatnak számtalan aspektusa létezik (pl. hány keresést végez a fordító, milyen elemekre keres, hol keres, hányszor keres egy elemre, mennyi ideig tart a keresés stb.), a validálási vizsgálathoz azonban egyetlen összevont mutatóra van szükségünk. Feltételezhetően a sikeres keresések százalékos aránya mutatja legjobban az eszközhasználati kompetencia fejlettségét.

A legnagyobb problémát feltehetőleg a stratégiai alkompetencia operacionalizálása okozza. Maga az alkompetencia kulcsfontosságú a modellben, ugyanakkor nagyon tágan definiált: „olyan procedurális tudás, amely lehetővé teszi a teljes fordítási folyamat hatékony lebonyolítását és a fordítási problémák megoldását” (PACTE 2008). A PACTE csoport maga folyamatorientált kutatásból származó mutatókat, interjúadatokat, kérdőívadatokat, sőt célnyelvi szövegre vonatkozó mutatókat is használ az alkompetencia mérése során, de ezek a mutatók ugyanúgy nem adnak egységes képet, ahogy maga a kompetencia megfogalmazása sem. A stratégiai alkompetencia kulcsszerepénél fogva egészen biztos, hogy további átgondolásra és tisztázásra szorul, mielőtt meg tudjuk határozni, hogyan operacionalizálható, és hogyan képezhető egy számszerű indikátor, amely jól mutatja ennek az alkompetenciának a működését,

illetve fejlettségét. Hely hiányában tovább ezt a kérdést nem tudjuk tárgyalni, de a leendő kutatóknak nagyon fontos emlékezni arra, hogy itt megoldandó problémával találják szemben magukat.

Nem kevésbé problematikus kérdés a pszicho-fiziológiai kompetencia mérésének kérdése. Itt a problémát az okozza, hogy a kompetencia egy „feneketlen bugyor”, amelybe minden pszichés és motoros készség bekerült, amely a fordítói kompetenciával összefüggésbe hozható. Vizuális ábrázolás során maga a PACTE-csoport is „körön kívül” helyezi ezt az alkompetenciát a többi kompetenciához képest (pl. PACTE 2008, 2017), jelezve, hogy olyan általános készségekről és képességekről van szó, amelyek gyakorlatilag befolyásolják az összes többi kompetencia működését. Ide tartoznak olyan kognitív képességek, mint a memória, a figyelem, a logikus érvelés, az analízis és a szintézis vagy a kreativitás, de emellett attitűd jellegű tényezők is bekerültek ebbe a kategóriába, így például a kíváncsiság, a kitartás és az önbizalom. Amennyiben ezeket a készségeket és képességeket szeretnénk mérni, megbízható pszichológiai tesztek állnak rendelkezésre. Azt azonban a kutatónak mindenképp el kell döntenie, egyetért-e a PACTE csoporttal, és a fordítói kompetenciamodell részeként kezeli-e a pszicho-fiziológiai kompetenciákat, vagy úgy dönt, hogy ezek fontos háttértényezők, amelyek azonban nem szerves részei a fordítói kompetenciáknak. Ez utóbbi megközelítés mellett szól, hogy a fent felsorolt készségek és képességek általános kognitív és affektív tényezők, amelyek minden emberi tevékenységet befolyásolnak.

Az egyes alkompetenciák mérése mellett nagyon fontos, hogy a fordítói kompetencia egészének működéséről is adatot gyűjtsünk. Ez legegyszerűbb esetben fordításértékelést jelent. Ebben a tanulmányban nincs lehetőség kitérni a fordításértékelés problémáira, mindenesetre a kezdő kutatónak tudnia kell, hogy ennek a területnek is hatalmas szakirodalma van, több értékelési modell is létezik, és alaposan tájékozódnia kell, mielőtt kiválasztja a saját kutatásához legjobban illő eljárást.

A validálási vizsgálat során az egyes alkompetenciákról és a fordítói teljesítményről gyűjtött számszerű adatokat vizsgáljuk statisztikai módszerekkel, és ahogy már fent is említettük, korrelációt keresünk (és várunk) egyrészt az alkompetenciák között, másrészt az egyes alkompetenciák és a fordítói teljesítmény között.

A validálás során gyűjtött adatok és a korrelációk azonban többféleképpen is felhasználhatók és értelmezhetők. Így például a forrásnyelvi kompetencia (nyelvi teszt eredménye) és a fordítási teljesítmény közötti korreláció mutatja, milyen erős összefüggés figyelhető meg a két tényező között.

De ily módon végigmehetünk minden egyes alkompetenciaelemen, és megállapíthatjuk, milyen erős összefüggés figyelhető meg

- a célnyelvi kompetencia és a fordítási teljesítmény,
- a háttértudás és a fordítási teljesítmény,
- az eszközhasználat és a fordítási teljesítmény,
- a stratégiai kompetencia és a fordítási teljesítmény között.

Felhívánk a figyelmet arra, hogy ezek között a tényezők között tradicionálisan összefüggést feltételezünk, ezért ez idáig nagymintás ellenőrző vizsgálatokra nem került sor, ami pedig ahhoz vezethet, hogy bizonyos részletek rejtve maradnak, és valójában csak az előzetes feltevéseinket tekintjük tényeknek. Nagyon fontos információ lehet például, hogy a nyelvtudás vagy a háttértudás mutat-e erősebb összefüggést a teljesítménnyel, vagy esetleg nincs különbség a kettő hatása között. Ad absurdum felmerül az a kérdés is, hogy egyáltalán van-e összefüggés egy feltételezett alkompetencia és a teljesítmény között. Egy jelenleg folyó kutatásunk előzetes eredményei például arra utalnak, hogy a jogi háttértudás meglepő módon nem mutatott szignifikáns összefüggést a (jogi szak)fordítás minőségével (Lesznyák, Bakti és Sermann 2021). Ennek az eredménynek számtalan magyarázata lehet, felhívja azonban arra a figyelmet, hogy bizonyos körülmények között eltörpülhet egy-egy kompetenciaelem szerepe.

Ezen a ponton érdemes kitérnünk arra, hogyan befolyásolhatják a minta jellegzetességei a kutatási eredményeket, és miért fontos az egyetemi hallgatók mellett hivatásos fordítókat is bevonni a mérésekbe. A fent hivatkozott vizsgálatunk nemcsak azt találta, hogy a háttértudás nem mutat szignifikáns összefüggést a fordítói teljesítménnyel, de azt is, hogy a forrásnyelvi kompetencia bizonyos mutatói nagyon erős összefüggést mutatnak. A kutatásnak ebben a fázisában csak egyetemi hallgatók vettek részt, és könnyen előfordulhat, hogy az ő esetükben még olyan nagyok a nyelvi kompetenciabeli különbségek, hogy ezek játsszák a meghatározó szerepet a teljesítmény alakulásában. Háttértudásuk ugyanakkor bizonyos okokból kifolyólag kiegyenlített lehet, és ezért nem mutat összefüggést a teljesítménnyel. A kompetencia fejlődésével átrendeződhet az egyes elemek súlya és jelentősége, ezért egy adatfelvétel egy homogén mintán, egyfajta szövegtípussal nem nyújthat megbízható képet a kompetenciáról.

5.3. Ok-okozati összefüggések vizsgálata

Nagyon fontos hangsúlyoznunk, hogy az eddig tárgyalt korrelációs vizsgálatok csak tényezők közötti összefüggéseket képesek feltárni, ok-okozati összefüggéseket nem. Amennyiben ok-okozati összefüggésekre vagyunk kíváncsiak, regresszióanalízist kell végezni, amelynek segítségével megmutatható, hogy a kompetencia egyes elemei milyen arányban (ez általában százalékban szokás megadni) járulnak hozzá a fordítói teljesítményhez. A regresszióanalízis elvégzéséhez mindenképp statisztikai ismeretekre van szükség, amelyet az olvasó releváns kurzusokon vagy szakirodalomból tanulhat meg (pl. Vargha 2015, vagy Dankó és Csizér (2022) lásd ennek a kötetnek az első részében).

5.4. Az alkompetenciák fejlődésének vizsgálata

Mivel a kompetenciakutatások eredményeit a fordítóképzés tudja talán a leginkább hasznosítani, kulcskérdés a kompetencia egészének és az alkompetenciák fejlődésének vizsgálata. Ez keresztmetszeti vagy longitudinális vizsgálatok segítségével valósulhat meg. Keresztmetszeti vizsgálatok során adott időpontban kell adatokat gyűjteni a fejlődés eltérő szintjein álló két különböző csoporttól (pl. a képzés elején és a képzés végén). Adatgyűjtésre a fent leírt eszközöket használhatjuk, majd a csoportatlagozatok kell kiszámolni. Statisztikai próbák segítségével megállapítható, hogy a két csoport között szignifikáns-e a különbség, tehát meg tudjuk mondani, hogy fejlettebb-e valamelyik csoport kompetenciája a másikénál.

A longitudinális vizsgálatok esetén ugyanazt a csoportot követjük hosszabb időn keresztül, tehát több időpontban kerül sor mérésre, és a különböző mérési időpontokban nyújtott teljesítmény statisztikai összehasonlítása mutatja, hogy történt-e fejlődés. A fordítói kompetencia kutatása esetében igen kevés a longitudinális vizsgálat (a kivételek közé tartozik Göpferich 2009 és 2013), ezért érdemes lenne ilyen típusú kutatásokat is végezni.

A fejlődés vizsgálata során fontos szempont lehet annak figyelembevétele, hogy spontán vagy beavatkozás hatására létrejövő fejlődést mérünk. Spontán fejlődés zajlik a pályakezdő fordítók esetén, miután kiléptek a munkaerőpiacra, így különbséget várunk pl. az egyéves és a tízéves tapasztalattal rendelkező fordítók között.

Beavatkozásnak a fordítóképzést tekintjük. Legegyszerűbb esetben a fordítóképzés egésze gyakorol valamilyen fejlesztő hatást a hallgatókra, és ezt a legegyszerűbb mérni is, bár kontrollesoporra mindig szükség van. Kutatási cél lehet egy bizonyos didaktikai módszer hatékonyságának vizsgálata is. Ebben az esetben azonban nemcsak kontrollesoporra van szükség, hanem valamilyen módon ellenőrizni kell azt is, hogy a képzés során alkalmazott egyéb módszerek hogyan befolyásolják a vizsgált alkompetencia fejlődését. Más szóval módszertani kihívást jelent elkülöníteni a módszer hatását az egyéb hatásoktól. A kontrollesoportos vizsgálatok a fordítástudományban meglehetősen ritkák, ugyanakkor nagy szükség lenne rájuk, ezért mindenképp javasolt ilyen típusú kutatások elvégzése.

5.5. Háttértényezők hatása a fordítói kompetenciára

A fordítói kompetencia mibenléte és összetevői mellett az egyik legnépszerűbb kutatási téma annak vizsgálata, hogy különböző, a fordító személyén belüli és azon kívüli tényezők hogyan befolyásolják a fordítói kompetencia működését és ezáltal a teljesítményt.

Az egyik első és legnagyobb feladat ezen a téren annak elhatárolása, mi számít kompetenciaelemnek, és mi számít azon kívüli tényezőnek. Jelen pillanatban nagy

a bizonytalanság ezen a téren: ugyanazokat a tényezőket egyes szerzők kompetenciaelemként kezelik, míg mások háttértényezőként (lásd pl. a fordító személyiségjegyeihez – lelkiismeretesség, kitartás, önbizalom stb. – kapcsolódó vizsgálatokat, amelyek a PACTE-modellben a kompetencián belül, míg jó néhány kutatásban azon kívül helyezkednek el, pl. Hubscher-Davidson 2013).

Akármilyen háttértényezőket is választunk vizsgálatunk tárgyául, a kutatás felépítése nagyon hasonló ahhoz, amelyet a validálási vizsgálatban leírtunk: a vizsgálandó háttértényezőről, valamint a fordítói kompetencia elemeiről és a teljesítményről adatokat kell gyűjteni tesztek vagy kérdőívek segítségével, majd az így szerzett adatok közötti korrelációt vizsgáljuk. Ily módon az is feltárható, hogy egy háttértényező mely kompetenciaelemen keresztül fejt ki hatását. A vizsgálható háttértényezők száma meglehetősen nagy, hiszen a téma kutatása még mindig gyerekcipőben jár, különösen Magyarországon. Aki ilyen típusú vizsgálatok iránt érdeklődik, annak érdemes lehet megismételni olyan kutatásokat, amelyek az ún. szoft készségek és pszichés tényezők (szociális készségek, empátia, önbizalom, énkép, identitás stb.) és a fordítói kompetencia összefüggéseit vizsgálták, de érdeklődésre tarthatnak számot az olyan háttérváltozók is, mint a metanyelvi tudatosság, a végrehajtó funkciók vagy egyszerűen az intelligencia. Fontos megjegyezni, hogy a pszichológiai háttérváltozók mérésének egy részéhez pszichológus bevonása szükséges.

A háttérváltozók kapcsán arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy a nyelvelsajátítási szakirodalomban másodvirágzását éli a nyelvérzék kutatása, bár némileg átalakult formában. Meglepő módon a fordítói kompetencia vizsgálatai nemigen vettek tudomást eddig a nyelvérzékéről, pedig nagyon érdekes kutatási kérdés lehet a nyelvérzék és a fordítói kompetencia összefüggéseinek vizsgálata, hisz a nyelvérzék általánosságban véve a „nyelvi tehetséget” jelenti, ami feltehetőleg a fordítói kompetencia egyik, háttérben meghúzódó, központi eleme. A nyelvérzék vizsgálatára szintén rendelkezésre állnak kidolgozott mérőeszközök, amelyek nagyban megkönnyítik a kutató dolgát.

Végül nem szabad megfeledkeznünk a fordítói kompetencia működését befolyásoló számtalan, személyen kívüli tényezőről sem, amelyeket szintén érdemes a kutatás tárgyává tenni. Ilyen például a szöveg típusa és tartalma, a fordítás célja, az aktuális nyelvpár, a fordítás iránya és általában véve a fordítás körülményei (saját környezetben vagy idegen környezetben dolgozik-e a fordító, van-e időbeni megszorítás, milyen eszközöket használhat stb.).

5.6. Folyamatorientált vizsgálatok és fordítói kompetencia

Az eddig ismertetett kutatási irányzatok statikusnak tekinthetők abból a szempontból, hogy a fordítói kompetencia összetevőit vizsgálják. Feltehető azonban az a kérdés is, hogyan működik a fordítói kompetencia. Erre a kérdésre a folyamatorientált vizsgálatok próbálnak választ adni. Ezekre a kutatásokra külön tanulmányban térünk ki,

fontos azonban megjegyeznünk, hogy a statikus (kéességekre fókuszáló) és dinamikus (folyamatorientált) felfogások ötvözhetőek egymással. Egyrészt a „folyamat-orientáltság” értelmezhető adatgyűjtési technikaként, és mint ilyen, felhasználható a fordítói kompetencia valamely komponenséről való adatgyűjtés során. Különösen igaz ez a procedurális tudást tartalmazó kompetenciaelemekre, mint például a stratégiai alkompetencia vagy az eszközhasználat. A folyamatorientált adatgyűjtés kvantifikálható eredményeket is hoz (pl. hány keresést folytat a fordító, milyen típusú weboldalakon stb.), és ezek jól használhatók az alkompetenciák statikus vizsgálata során.

Kutatási kérdésként vizsgálhatjuk azonban azt is, milyen összefüggést mutat a fordítói kompetencia és egyes alkotóelemeinek fejlettsége a fordítási folyamattal. Egy ilyen kutatási elrendezésben a fordítási folyamat mutatói függő változók, a fordítói kompetencia (és alkompetenciái) pedig a független változók. Ilyen típusú kutatásokra szintén szükség lenne, mert a folyamatorientált vizsgálatok során általában a tapasztalat mértéke (hallgató vagy hivatásos fordító) a csoportképző tényező (és nem a kompetencia empirikusan mért fejlettsége). Mivel azonban a hivatásos fordítók kompetenciaszintje is különböző lehet, a fent említett vizsgálatok nem feltétlenül adnak valós képet a fordítási kompetencia és a fordítási folyamat összefüggéseiről.

5.7. Az EMT-modellhez kapcsolódó kutatási kérdések

Ahogy azt korábban említettük, az EMT-modellhez kapcsolódó empirikus kutatások száma nagyon kevés. Ez azonban azt is jelenti, hogy kezdő kutatók számára nagyon nagy potenciált rejteget az EMT-modell kutatómódszertanilag igényes vizsgálata, különösen azért, mert a modell igen népszerű napjainkban.

Az EMT-modellhez kapcsolódó kutatások során ugyanazt a módszertant kell követni, mint a fent részletezett PACTE-modellhez kapcsolódó vizsgálatok során: operacionalizálni kell az egyes alkompetenciákat, és meg kell keresni vagy ki kell fejleszteni azokat a mérőeszközöket, amelyekkel ezek az alkompetenciák mérhetők. Ez viszonylag egyszerű a nyelvi kompetenciák, az interkulturális kompetencia és a tematikus kompetenciák esetén, bár a PACTE-modell tárgyalásakor említett problémák itt is felmerülnek. Az adatbányászati kompetencia és a technológiai kompetencia mérésének kidolgozása egész biztos a jövő feladatai közé tartozik, akárcsak a fordítási szolgáltatás nyújtásáé. Ez utóbbi mérése feltehetően nagy kihívás lesz. További probléma az EMT-modell empirikus validálása és további vizsgálata során, hogy a kompetencia egészének működését a hivatásos fordító munkaerőpiaci sikeressége jelzi, és ennek mérését is meg kell oldani valahogyan. A felvett adatokkal elsősorban korrelációelemzést és regresszióelemzést érdemes végrehajtani.

Mivel az EMT-modellt széles körben használják a fordítóképzés tantervének kialakítására, érdemes lehet hallgatókkal is elvégezni a modell alkompetenciáira vonatkozó adatfelvételt, majd a későbbiekben megvizsgálni a hallgatók munkaerőpiaci sikerességét. Ez visszajelzést adhat a kompetenciamodell validálására is.

5.8. A fordítói kompetenciára vonatkozó vélekedések vizsgálata

Mivel a fordítástudományi kutatásokat elsősorban elméleti szakemberek végzik (bár sokan közülük komoly munkatapasztalattal is rendelkeznek), időről időre felmerül az a kérdés is, hogy a gyakorló fordítók hogyan látják a fordítói kompetenciát, más szóval az ő meglátásaik szerint milyen elemei vannak a fordítói kompetenciának, és milyen súllyal esnek ezek a latba a munka során. Ezeket a kérdéseket kérdőívek vagy interjúk segítségével lehet kutatni. Ezek a kutatások nagyon fontosak lehetnek, egyrészt azért, mert mutathatják az elmélet (kutatók) és a gyakorlat (fordítók) nézőpontjainak esetleges „szétcsúszását”, mint ahogy ezt néhány esetben már láttuk (Lesznyák és Bakti 2020). Másrészről, különösen a kvalitatív mélyinterjúk nagyon fontos információkkal szolgálhatnak változások idején, mint például napjainkban, amikor a gépi fordítás alapjaiban alakítja át a szakmát. A következőkben erről szólnunk kicsit részletesebben.

5.9. A fordítói kompetencia vizsgálata a 21. században

Az ezredforduló után hatalmas változást hozott a fordítói szakmában a gépi fordítás ugrásszerű fejlődése. Szinte bizonyos, hogy a jövőben a fordító munkájának jelentős részét az utószerkesztés teszi majd ki. A jelenlegi modellek, bár integrálják a digitális technológia használatának képességét (pl. eszközhasználat a PACTE-modellben vagy technológiai kompetencia az EMT-modellben), nem fedik le az utószerkesztést. Más szóval nem tudjuk, mennyiben más kompetenciákra van szüksége a fordítónak akkor, ha utószerkesztenie (is) kell. Ezen a ponton tehát egy újabb időszerű kutatási terület rajzolódik ki: az utószerkesztés kapcsolata a fordítói kompetenciával.

Érdekes módon a fordítástudomány az utóbbi években abba az irányba fejlődött, hogy a nyelvi közvetítéshez kapcsolódó minden tevékenységhez külön kompetenciamodellt épített, így a fordítói kompetenciamodell mellett műfordítói kompetenciamodellt (Pusztai-Varga 2018), terminológiai kompetenciamodellt (Fischer 2017, Sermann 2019), tolmácsolási kompetenciamodellt (Bakti 2020) és lektori kompetenciamodellt (Horváth 2009) is találunk. Ennek analógiájára logikus lépésnek tűnne egy utószerkesztői kompetencia kidolgozása, különösen azért, mert az utószerkesztés rokonságot mutat a lektorálással. Felmerül azonban az a kérdés, hogy Daniel Gile (2004) elképzeléséhez hasonlóan nem lenne-e gazdaságosabb egy nyelvi közvetítői „mag” (*core*) kompetenciát kialakítani, amely minden, a közvetítői tevékenységhez szükséges alkompetenciát magában foglal, és ennek különböző változataiként vagy permutációiként értelmezni a fordítói, tolmácsolási stb. kompetenciákat. Ennek a fajta modellezésnek a megoldása is a jövő generáció feladata. Akármilyen utat is választunk azonban a kompetenciamodellek kialakítása során, egészen biztos, hogy ennek során a gépi fordítás nem hagyható figyelmen kívül, sőt napjainkban az egyik legaktualisabb kutatási terület, amelyet érdemes választani.

6. Összegzés

Tanulmányunkban a fordítói kompetencia kutatásának legfontosabb kérdéseit tekintettük át. Összegzésként azt mondhatjuk, hogy bár roppant népszerű és a szakirodalomban gyakran használt terminusról van szó, maga a szóhasználat gyakran felületes, és számos, különböző pszichés konstruktumra használják a kutatók, amely a fordítani tudással összefüggésbe hozható. A fordítói kompetencia modellezése megkezdődött, két jelentős modell emelkedik ki, amelyekre kutatások alapozhatók: a PACTE- és az EMT-modell. Mindkét modell meglehetősen komplex, ezért az alkompetenciák operacionalizálása, mérése, és így a modellek validálása sem teljesen megoldott. Ugyanígy nem egyértelmű az egyes kompetenciaelemek súlya és jelentősége a modellen belül, és az sem, mely háttértényezők hogyan befolyásolják a kompetencia működését. Hiányoznak a fordítói kompetencia fejlődését szisztematikusan vizsgáló longitudinális kutatások, és a kompetenciamodellek jelenleg egyáltalán nem veszik figyelembe a gépi fordítás létét. A fiatal kutatónemzedék feladata ezeknek a feladatoknak a megoldása lesz.

Irodalom

- Alves, F., Gonçalves, J. L. 2007. Modelling translator's competence: relevance and expertise under scrutiny. In: Gambier, Y., Shlesinger, M., Stolze, R. (eds) *Translation Studies: doubts and directions. Selected Papers from the IV Congress of the European Society for Translation Studies*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 41–55. <https://doi.org/10.1075/btl.72.07alv>
- Bakti M. 2020. Visszafogott introvertáltság és intuíció. Tolmácskompetencia-modellek. In: Szabó Cs., Bakti M. (szerk): *Iránytű a tolmácsolás oktatásához*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 17–36.
- Beeby, A. 2017. Choosing an empirical-experimental model for investigating translation competence: The PACTE model. In: Olohan, M. (ed.) *Intercultural Faultlines: Research Models in Translation Studies I: Textual and Cognitive Aspects* London and New York: Routledge. 43–55. <https://doi.org/10.4324/9781315759951-4>
- Bell, R. T. 1991. *Translation and translating. theory and practice*. London and New York: Longman.
- Bergen, D. 2009. The role of metacognition and cognitive conflict in the development of translation competence. *Across Languages and Cultures* Vol. 10. No. 2. 231–250. <https://doi.org/10.1556/Acr.10.2009.2.4>
- Cheng, S. 2018. *Translation competence development among learners: A problem-solving perspective*. Manchester: The University of Manchester (United Kingdom). Unpublished doctoral dissertation.
- Gregorio Cano, A. 2012. Becoming a translator: the development of cultural and intercultural competence in Spain. *Cultus. The Journal of Intercultural Mediation and Communication* Vol. 5. 154–170.

- Campbell, S. 1991. Towards a model of translation competence. *Meta* Vol. 36. No. 2–3. 329–343. <https://doi.org/10.7202/002190ar>
- Chodkiewicz, M. 2021. Changes in undergraduate students' conceptual knowledge of translation during the first years of translation/interpreting- and foreign language-related education. *Perspectives* Vol. 29. No. 3. 371–390. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2020.1720257>
- Dankó Sz., Cszízér K. 2022. Statisztikai próbák a fordítástudományi kutatásokban. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatásmódszertanába. I. Általános rész.* Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 59–76. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan1/4>
- Ehrensberger-Dow, M., Massey, G. 2013. Indicators of translation competence: Translators' self-concepts and the translation of titles. *Journal of Writing Research* Vol. 5. No. 1. 103–131. <https://doi.org/10.17239/jowr-2013.05.01.5>
- EMT expert group 2009. *Competences for professional translators, experts in multilingual and multimedia communication.* http://ec.europa.eu/dgs/translation/programmes/emt/key_documents/emt_competences_translators_en.pdf (utolsó letöltés: 2011. 10. 07.)
- EMT expert group 2017. *European Master's in translation. Competence framework 2017.* https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/emt_competence_fwk_2017_en_web.pdf (utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Eyckmans, J., Anckaert, P., Segers, W. 2009. Assessing translation competence. In: Ruiz Miyares, L., Alvarez Silva, M., Alvarado, A. (eds) *Actualizaciones en comunicación social*, Vol. 2. Santiago de Cuba: Centro de Lingüística Aplicada, 513–515. <https://lirias.kuleuven.be/retrieve/220956>
- Fischer M. 2017. Kompetenciafejlesztés a szakfordítóképzésben – örök dilemmák, régi-új módszerek és a terminológiai kompetencia. In: Kóbor M., Csikai Zs. (szerk.) *Iránytű az egyetemi fordítóképzéshez.* Pécs: Kontraszt. 17–49.
- Gile, D. 2004. Translation research versus interpreting research: kinship, differences and prospectus for partnership. In: Schäffner, Ch. (ed.) *Translation research and interpreting research: traditions, gaps and synergies.* Clevedon: Multilingual Matters Limited. 10–34. <https://doi.org/10.21832/9781853597350-003>
- Göpferich, S. 2009. Towards a model of translation competence and its acquisition: the longitudinal study TransComp. In: Göpferich, S., Jakobsen, A. L., Mees I. M. (eds) *Behind the mind: Methods, models and results in translation process research* Kopenhagen: Samfundslitteratur. 11–37.
- Göpferich, S. 2013. Translation competence: Explaining development and stagnation from a dynamic systems perspective. *Target* Vol. 25. No. 1. 61–76. <https://doi.org/10.1075/target.25.1.06goe>
- Göpferich, S., Jääskeläinen, R. 2009. Process research into the development of translation competence: Where are we, and where do we need to go? *Across Languages and Cultures* Vol. 10. No. 2. 169–191. <https://doi.org/10.1556/Acr.10.2009.2.1>
- Harris, B. 1978. The difference between natural and professional translation. *Canadian Modern Language Review* Vol. 34. 417–427. <https://doi.org/10.3138/cmlr.34.3.417>
- Harris, B., Sherwood, B. 1978. Translating as an innate skill. In: Gerver, D., Sinaiko, H. W. (eds) *Language, Interpretation and Communication.* New York and London: Plenum Press. 155–170. https://doi.org/10.1007/978-1-4615-9077-4_15
- Horváth P. I. 2009. *A lektori kompetencia.* Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <http://hdl.handle.net/10831/46203>

- Hubscher-Davidson, S. 2013. Emotional intelligence and Translation Studies: A new bridge. *Meta* Vol. 58. No. 2. 324–346. <https://doi.org/10.7202/1024177ar>
- Hurtado Albir, A. (ed.) 2017. *Researching translation competence by PACTE group*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/btl.127>
- Hurtado Albir, A., Olalla-Soler, Ch. 2016. Procedures for assessing the acquisition of cultural competence in translator training. *The Interpreter and Translator Trainer* Vol. 10. No. 3. 318–342. <https://doi.org/10.1080/1750399X.2016.1236561>
- Károly K. 2022. A nyelvi közvetítés empirikus kutatásának módszerei. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatás-módszertanába. I. Általános rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 27–58. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan1/3>
- Kiraly, D. C. 2013. Towards a view of translator competence as an emergent phenomenon: Thinking outside the box(es) in translator education. In: Kiraly, D. C., Hansen-Schirra, S., Maksymski, K. (eds) *New prospects and perspectives for educating language mediators*. Tübingen: Narr Verlag, 197–224.
- Klaudy K. 1999. *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest: Scholastica.
- Kozlova, I., Presas, M. 2005. Investigating translation competence: Conceptual and methodological issues. *Meta* Vol. 50. No. 2. 609–619. <https://doi.org/10.7202/011004ar>
- Lesznyák, M. 2007. Conceptualizing translation competence. *Across Languages and Cultures* Vol. 8. No. 2. 167–194. <https://doi.org/10.1556/Acr.8.2007.2.2>
- Lesznyák M., Bakti M. 2020. Attitűdvizsgálatok a fordítói kompetenciáról: hallgatók, oktatók és gyakorló tolmácsok nézőpontjai. In: Fóris Á., Bölcskei A., Pintér T., Sztóák Sz., Tamás D. M. (szerk.) *Nyelv, kultúra, identitás. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a 21. századi információs térben: I. Terminológia, lexikográfia, fordítás*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 180–185.
- Lesznyák M., Bakti M., Sermann E. 2021. A forrásnyelvi kompetencia és a szaktudás szerepe a jogi szakfordításban – egy kismintás vizsgálat tanulságai. Elhangzott a XXI. SZOKOE Szaknyelvi Online Konferencián. 2021. november 5-én. Absztrakt: <http://szokoe.hu/wp-content/uploads/2021/10/XXI.-Konferencia-Program%C3%BCzet-2.pdf> (utolsó megtekintés: 2022. 01.06.)
- Lesznyák M., Sermann E., Bakti M. 2021. A fordításra vonatkozó deklaratív tudás mérése. In: Bányi Sz., Vigh-Szabó M. (szerk.) *XXIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus: Nyelvek, nyelvváltozatok, következmények*. Absztraktfüzet. Veszprém: MANYE, Pannon Egyetem. 40–41.
- Massey, G., Ehrensberger-Dow, M. 2010. Investigating demands on language professionals: methodological challenges in exploring translation competence. *Bulletin suisse de linguistique appliquée*, Special Edition 2010. No. 1, 127–141.
- Neubert, A. 1992. Competence in translation: a complex skill, how to study and how to teach it. In: Snell-Hornby, M., Pöchhacker, F., Kaindl, K. (eds) *Translation Studies: An Interdiscipline. Selected Papers from the Translation Studies Congress, Vienna, 1992*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 411–420. <https://doi.org/10.1075/btl.2.48neu>
- Nord, Ch. 1992. Text analysis in translator training. In: Dollerup, C., Loddegard, A. (eds) *Teaching Translation and Interpreting. Training, Talent, and Experience. Papers from the first Language International Conference, Elsinore, Denmark, 1991*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 39–48. <https://doi.org/10.1075/z.56.08nor>

- Nord, Ch. 1996. Wer nimmt mal den ersten Satz? Überlegungen zu neuen Arbeitsformen im Übersetzungsunterricht. In: Gerzymisch-Arbogast, H., Haller J., Steiner, E. (Hrsg) *Übersetzungswissenschaft im Umbruch, Festschrift für Wolfram Wilss*, Tübingen: Narr, 313–327.
- PACTE 2000. Acquiring translation competence: Hypotheses and methodological problems of a research project. In: Beeby, A., Ensinger, D., Presas, M. (eds) *Investigating Translation. Selected Papers from the 4th International Congress on Translation, Barcelona, 1998*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 99–106. <https://doi.org/10.1075/btl.32.13pac>
- PACTE 2002. Exploratory texts in a study of translation competence. *Conference Interpretation and Translation*, Vol. 4. No. 2. 41–69.
- PACTE 2003. Building a translation competence model. In: Alves, F. (ed) *Triangulating Translation: Perspectives in Process Oriented Research*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 43–66. <https://doi.org/10.1075/btl.45.06pac>
- PACTE 2005. Investigating translation competence: conceptual and methodological issues. *Meta* Vol. 50. No. 2. 609–619.
- PACTE 2008. First results of a translation competence experiment: ‘Knowledge of translation’ and ‘efficacy of the translation process’. In: Kearns, J. (ed.) *Translator and interpreter training. Issues, methods and debates*. London: Continuum. 104–126.
- PACTE 2011. Results of the validation of the PACTE translation competence model: Translation project and dynamic translation index. In: O’Brien, S. (ed.) *Cognitive explorations of translation*. London: Continuum. 30–56.
- PACTE 2014. First results of PACTE group’s experimental research on translation competence acquisition: The acquisition of declarative knowledge of translation. In: Muñoz Martín, R. (ed.) *Minding Translation / Con la traducción en mente. MonTI*. Universitat d’Alacant. Special Issue (1) 85–115. <https://doi.org/10.6035/MonTI.2014.ne1.2>
- PACTE Group, Hurtado Albir, A., Galán-Mañas, A., Kuznik, A., Olalla-Soler, C., Rodríguez-Inés, P., & Romero, L. 2018. Competence levels in translation: working towards a European framework. *The Interpreter and Translator Trainer* Vol. 12. No. 2 111–131. <https://doi.org/10.1080/1750399X.2018.1466093>
- PACTE 2019. Evolution of the efficacy of the translation process in translation competence acquisition. *Meta* Vol. 64. No. 1. 242–265. <https://doi.org/10.7202/1065336ar>
- PACTE Group, Hurtado Albir, A., Galán-Mañas, A., Kuznik, A., Olalla-Soler, Ch., Rodríguez-Inés, P., Romero, L. 2020. Translation competence acquisition. Design and results of the PACTE group’s experimental research. *The Interpreter and Translator Trainer* Vol. 14, No. 2. 95–233. <https://doi.org/10.1080/1750399X.2020.1732601>
- Pusztai-Varga I. 2018. Élet ÉS Fordítás. *Fordítástudomány*. Vol. 20. No. 1. 36–46.
- Pym, A. 2003. Redefining translation competence in an electronic age. In defence of a minimalist approach. *Meta*, Vol. 48. No. 4. 481–497. <https://doi.org/10.7202/008533ar>
- Risku, H. 1998. *Translatorische Kompetenz. Kognitive Grundlagen des Übersetzens als Expertentätigkeit*. Tübingen: Stauffenberg Verlag.
- Scarpa, F., Orlando, D. 2017. What it takes to do it right: an integrative EMT-based model for legal translation competence. *Journal of Specialized Translation*, Vol. 2017. No. 27, 21–42.
- Sermann, E. (2019). Lo sviluppo della competenza terminologica nell’ambito della formazione di traduttori ed interpreti. In Gazsi, R. D. (szerk.) *Lingua Corvinus Nyelvi Napok:*

- „Szaknyelvoktatás és vizsgáztatás perspektívái – interkulturális kihívások a nyelvoktatásban” című tudományos ülészak előadóinak tanulmányai. Budapest: Corvinus Egyetem. 160–169.
- Shreve, G. M. 1997. Cognition and the evolution of translation competence. In: Danks, J. H., Shreve, G. M., Fountain, S. B. (eds) *Cognitive Processes in Translation and Interpreting*. Thousand Oaks: Sage. 120–136.
- Shreve, G. M., Angelone, E., Lacruz, I. 2018. Are expertise and translation competence the same? In: Lacruz, I., Jääskeläinen, R. (eds) *Innovation and Expansion in Translation Process Research*. Amsterdam/Philadelphia: ATA Series. John Benjamins. 37–54.
- Stolze, R. 1994. Translatorische Kategorien – Zur Rolle der Linguistik in der Translationsdidaktik. In: Snell-Hornby, M., Pöchhacker, F., Kaindl, K. (eds) *Translation Studies: An Interdiscipline. Selected Papers from the Translation Studies Congress, Vienna, 1992*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 387–394. <https://doi.org/10.1075/btl.2.45sto>
- Vargha A. 2015. *Matematikai statisztika – pszichológiai, nyelvészeti és biológiai alkalmazásokkal*. Budapest: Pólya Kiadó.
- Wilss, W. 1976. Perspectives and limitations of a didactic framework for the teaching of translation. In: Brislin, R. W. (ed.) *Translation. Applications and Research*. New York: Gardner Press. 117–137.

Terminusjegyzék

- EMT-modell:** az Európai Unió szakértői bizottsága által kidolgozott fordítói kompetenciamodell. Elsősorban az autentikus munkahelyi környezetben történő fordítást modellelzi.
- háttérváltozó:** azokat a változókat (lásd alább) nevezzük háttérváltozónak, amelyek a vizsgált jelenségnek vagy pszichés konstruktumnak nem közvetlen összetevői, mégis feltételezhető, hogy befolyásolják az adott jelenség vagy konstruktum működését. Ilyen lehet fordítók vagy tolmácsok esetén az önbizalom.
- kompetencia:** ismeretek, képességek, készségek és motívumok rendszere, amely az egyént bizonyos tevékenységek elvégzésére képessé teszi.
- konstruktum:** szó szerint szerkezet. A pszichológiában absztrakt, közvetlen nem hozzáférhető, összetett jelenségek leírására alkalmazzák, amelyeknek csak a működését tudjuk megfigyelni. Ilyen például a személyiség vagy az intelligencia. Mindig nehéz feladat annak meghatározása, hogy egy konstruktumot milyen alkotóelemek alkotnak – ehhez kapcsolódik a konstrukciós validitás fogalma. A fordítói kompetencia pszichés konstruktumnak tekinthető.
- korreláció (összefüggés):** két változó közötti kapcsolat irányát (pozitív vagy negatív) és erősségét mutatja meg. A korrelációs együttható értéke -1 és $+1$ között mozog. A 0 körüli érték arra utal, hogy a két változó független egymástól. Amennyiben a korrelációs együttható pozitív, akkor az egyik változó értékének növekedésével a másik változó értéke is nő. Negatív együttható esetén egyik változó értékének növekedése a másik változó értékének csökkenésével jár együtt.

Minél közelebb áll az együttható értéke a +1-hez illetve a -1-hez, annál erősebb az összefüggés. Vigyázat, a korreláció csak együttjárást/összefüggést jelent, de nem ok-okozati kapcsolatot!

modell: jelenségek vagy konstruktumok absztrakt ábrázolása. A modell a valóság egy szeletének ismert (vagy feltételezett) elemeit tartalmazza, amelyeket a kutatók hipotéziseikre támaszkodva kapcsolatba hoznak egymással. Fontos kiemelni, hogy az elemek és a kapcsolatok is hipotetikusak, ezért az elméleti modellek empirikus igazolására mindenképp szükség van.

operacionalizálás: azoknak a konkrét lépéseknek a meghatározása, amelyeket egy jelenség mérése során meg kell tennünk. Tulajdonképpen az absztraktból a konkrétba fordítást jelenti, megelőzi a konceptualizációt, vagyis magának a fogalomnak/jelenségnek az egzakt meghatározása. Például ha az adatbányászati kompetenciát szeretnénk mérni, először meg kell határoznunk, mit is értünk adatbányászat alatt, utána pedig azt kell kitalálni, hogy a valóságban hogyan érhető tetten ez a kompetencia: mit csinál a fordító, amikor éppen adatot bányászik. Továbbá milyen eszközökkel és milyen adat gyűjthető erről a viselkedésről, azt pedig hogyan fogjuk elemezni.

PACTE-modell: a Barcelonai Egyetem azonos nevű kutatócsoportja által kidolgozott fordítói kompetenciamodell, amely elsősorban a fordítás pszicholingvisztikai modellezésére szolgál.

regresszió(elemzés): olyan statisztikai eljárás, amely változók közötti ok-okozati összefüggések feltárására is alkalmas.

szignifikáns (statisztikai szignifikancia): a statisztikában a szignifikáns szó azt jelenti, hogy az általunk kapott eredmény nagy valószínűséggel nem a véletlen következménye. Azt, hogy az eredményeink szignifikánsak-e, egy matematikai statisztikai próba segítségével döntjük el. Az itt leírtakból következik, hogy a szignifikáns szó statisztikai jelentése nem azonos a hétköznapi jelentésével, éppen ezért semmiképp nem használhatjuk a „jelentős” szót a szignifikáns szinonimájaként kvantitatív vizsgálatok során.

változó: a kutatómódszertanban a változó gyakorlatilag a tényező szó szinonimája. Változónak nevezzük azokat a tényezőket, amelyeket mérünk, esetleg manipulálunk, tehát megváltoztatunk a vizsgálat során. *Független változó:* az a tényező, amelynek hatását vizsgáljuk a függő változóra. *Függő változó:* az a tényező, amely feltehetőleg megváltozik a független változó hatására. A kutatás a függő változó változásaira fókuszál.

Folyamatorientált kutatások a fordítástudományban

Lesznyák Márta

Szegedi Tudományegyetem
lesznyakm@t-online.hu

Kivonat: A fejezet a fordítástudomány egyik legnépszerűbb kutatási területének, a folyamatorientált kutatásoknak a módszertanát mutatja be. A fordítási folyamat különböző értelmezéseinek áttekintése után bemutatjuk a leggyakrabban vizsgált kérdéseket, majd áttekintjük a legnépszerűbb adatgyűjtési eljárásokat, vagyis a verbalizációs technikákat, a billentyűleütés rögzítését, a szemmozgáskövetést, a képernyőrögzítést és további pszicholingvisztikai, valamint neurolingvisztikai eljárásokat. A kutatás megtervezésének és az adatok elemzési módszereinek rövid áttekintése után a folyamatorientált kutatások előtt álló kihívások elemzésével zárul a fejezet.

Kulcsszavak: folyamatorientált kutatások, verbalizáció, billentyűleütés-rögzítés, szemmozgáskövetés, képernyőrögzítés, trianguláció

1. Bevezetés

A folyamatorientált kutatások a fordítástudomány pszicholingvisztikai fordulatához kapcsolódóan jelentek meg az 1980-as években (Krings 1986, 1988), és az 1990-es évektől nőtt meg robbanásszerűen a számuk. A kutatási terület népszerűségét mutatja Muñoz Martín 2014-es beszámolója, amely szerint 2006 és 2013 között legalább tizenegy kötet és száz tanulmány jelent meg a témában. Magyar nyelven Fáy Tamás (2018) publikált egy rövid írást a folyamatorientált kutatások módszereiről, illetve Heltai Pál tekintette át 2014-ben a terület módszereit és problémáit. Lesznyák PhD-disszertációjának (2008) néhány részeredménye, illetve utólagos elemzések (Lesznyák 2007, 2013) képviselik a témában megjelent magyar nyelvű empirikus publikációkat.

Hivatkozás: Lesznyák M. 2024. Folyamatorientált kutatások a fordítástudományban. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába II. Speciális rész.* Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 71–93.

DOI: <https://doi.org/10.21862/kutamodszertan2/4>

A kutatások számának robbanásszerű megnövekedése mellett az elmúlt húsz-harminc évben sokat változott az adatgyűjtés módszertana és a vizsgált jelenségek köre is. Ebben a fejezetben a fordítási folyamat meghatározása után a leggyakrabban vizsgált kutatási témákat tekintjük át, majd részletesen bemutatjuk a leggyakrabban alkalmazott adatgyűjtési technikákat. A fejezetet a folyamatorientált kutatások módszertana előtt álló feladatok ismertetésével zárjuk.

1.1. Mit nevezünk folyamatorientált kutatásnak a fordítástudományon belül?

Az első nagy problémát a kutatási terület behatárolása jelenti. Ha valaki napjainkban rákeres egy adatbázisban a *process oriented translation research* kifejezésre, kutatási témáját és a módszertant illetően meglehetősen heterogén tanulmányokat talál majd. A heterogenitást fejezi ki a kutatási terület megnevezésének sokszínűsége is. Jääskeläinen és Lacruz (2018) a következő angol megnevezéseket gyűjtötték össze a terület leírására: *process oriented translation studies/research, process studies, protocol studies, cognitive translationology és cognitive translation studies*. Ahogy a megnevezések is sugallják, ezek a kutatások mindenképpen interdiszciplinárisak (a fordítástudomány és a kognitív pszichológia metszetében helyezkednek el), ugyanakkor, ha közelebről megnézünk egy-egy kutatást, világossá válik, hogy vannak köztük olyanok, amelyek inkább a fordításhoz, és annak jól megfigyelhető munkafolyamataihoz állnak közel, míg vannak olyanok is, amelyek kognitív tényezőket vizsgálnak, gyakran nem is munkafolyamat (tehát fordítás) közben. A kutatások heterogenitását részben a fordítási folyamat értelmezésének sokszínűsége okozza, ezért a következőkben ezt a kérdést járjuk körül.

2. Mit értünk fordítási folyamaton?

Bár a fordítási folyamatot vizsgáló kutatások száma igen nagy, érdekes módon a fogalom definiálásának nem szenteltek megkülönböztetett figyelmet a kutatók (feltehetőleg magától értetődőnek tekintették). Az évek során azonban a fogalom nagy mértékben kibővült, és ha nem reflektálunk a különböző folyamatfelfogások közötti különbségekre, akkor nehéz lehet megérteni, hogyan kerülhetnek kutatási témájukban és módszereikben annyira különböző vizsgálatok egy kategóriába.

A folyamatorientált kutatások gyakran hivatkoznak a „fekete dobozra” (pl. Krings 1986, Kussmaul 1991, Kussmaul és Tirkkonen-Condit 1995, Séguinot 1996, Jääskeläinen 1996, Goncalves 2021, Jankowska 2021), vagyis az emberi elmére, és célként annak feltárását határozzák meg, mi történik az emberi elmében a fordítás során. Ez a megközelítés pszicholingvisztikai jelenségként értelmezi a fordítást, a for-

dítási folyamatot pedig kimondva vagy kimondatlanul azon folyamatként definiálja, amelynek során a fordító a forrásnyelvi szöveget célnyelvi szöveggé alakítja – függetlenül a környezetében zajló folyamatoktól és esetleges háttértényezőktől. Az ilyen típusú kutatások kérdésseltevésükben és módszertanukban is általában szorosabban kötődnek a kognitív pszichológiához, szélsőséges esetekben akár laboratóriumi körülmények között vizsgálják, hogy mi történik egy-egy szó vagy mondat fordítása során (reakcióidő, szemmozgás, kognitív teher, agyi aktivitás vizsgálata stb.). Ugyanehhez az irányzathoz köthető az egyébként „statikus” kérdőívezés. Mivel a vizsgálatok középpontjában az emberi elme áll (mint a folyamat „helye”), a kérdőíves kikérdezés, amennyiben az elme működéséről próbál információkat gyűjteni, szintén a folyamatfeltárás eszközeként értelmezhető.

A fordítástudomány és a fordítóképzés erőteljes gyakorlati orientációja miatt azonban a 2000-es évektől teret nyernek azok a vizsgálatok, amelyek a fordítási folyamatot nem izoláltan kívánják vizsgálni, hanem autentikus (munka)környezetben, a különböző materiális, infrastrukturális, társas és egyéb tényező figyelembevételével (Rojo Lopez és Munoz Martín 2022). Ezekben a kutatásokban a fordítási folyamat nem izolált pszichológusvizitikai jelenség, hanem a munkavégzés kontextusában értelmezhető. Ebben a megközelítésben a fordítási folyamat az a folyamat, amikor a fordító munkahelyi környezetben vagy munkavégzés kontextusában a forrásnyelvi szöveget célnyelvi szöveggé alakítja. Az ilyen típusú vizsgálatok gyakran arra helyezik a hangsúlyt, hogy a környezet különböző tényezői hogyan alakítják a fordítási folyamatot és a végeredményt (pl. Kuznik és Verd 2010, Risku 2014, 2017, Ehrensberger-Dow 2014, 2017, Bundgaard és Christensen 2019, Massey 2021).

További bizonytalanságot és zavart okoz a tudományterületen az a jelenség, hogy a fordítási folyamat egyszer a kutatás témájaként jelentkezik (lásd: milyen folyamatok zajlanak a fordító fejében), máskor azonban egyszerűen adatgyűjtési eszközként használják és értelmezik a kutatók (például képernyőfelvételek készítése abból a célból, hogy megtudjuk, milyen weboldalakat keres fel a fordító a fordítás során). A folyamatorientált kutatások szakirodalmában többek között azért olyan könnyű eltévedni, mert a kutatók gyakran maguk sem reflektálnak erre a jelenségre. Végző soron ez a probléma úgy foglalható össze, hogy a folyamatorientáltság értelmezhető úgy is, hogy maga a folyamat megismerése a cél, de úgy is, hogy a folyamat csak eszköz valami más megismeréséhez.

3. A folyamatorientált vizsgálatok leggyakoribb témái (mi vizsgálható a folyamatorientált adatgyűjtési technikák segítségével)

Bár a folyamatorientált vizsgálatok eredetileg a fordítás során az emberi elmében lezajló folyamatokat kívánták feltárni, hamar kiderült, hogy a rendelkezésre álló adatgyűjtési módszerek csak nagyon korlátozottan nyújtanak információt ezekről

a folyamatokról, ezért a kutatók a „fekete doboz” pszichés mechanizmusai mellett már a kezdetektől fogva vizsgálták a folyamat externális mutatóit is. Ez különösen igaz azokra a kutatásokra, amelyek munkahelyi környezetben vizsgálják a fordítási folyamatot.

Emellett Alvstad et al. 2011-ben megjelent kötetük bevezetőjében megjegyzik, hogy a folyamatorientált kutatásokat érdekes módon gyakran nem a kutatási kérdések vezérlik, hanem a módszerek. Ez nyilván összefüggésben áll azzal is, hogy az esetek többségében a mai napig inkább kvalitatív, kis mintás vizsgálatokat végeznek a kutatók explorációs céllal, tehát nyugodtan megtehetik, hogy kiválasztanak egy izgalmasnak tűnő módszert, majd az adatok alapján pontosítják, milyen jelenségeket elemeznek.

Mindezeket figyelembe véve azt láthatjuk, hogy a folyamatorientált vizsgálatok során általában a következő tényezőket elemzik a kutatók:

- (globális) fordítási stratégia,
- fordítási problémák száma,
- problémamegoldási stratégiák,
- döntéshozás,
- kreativitás,
- értékelés, önértékelés,
- időmutatók,
- eszközhasználat (problémamegoldás során),
- módosítások száma,
- metonimikus nyelvhasználat fordítása,
- metaforák fordítása,
- humor fordítása,
- gépi fordítás felhasználása és/vagy utószerkesztése,
- feliratozás, feliratozó szoftverek használata,
- lektorálás,
- fordított szövegek percepciója.

Mindezeket a kutatási kérdéseket lehet egy populáción belül vizsgálni, de gyakori a különböző populációk összehasonlítása (hallgatók és hivatásos fordítók), a különböző szövegtípusok összehasonlítása vagy akár a nyelvpárok összehasonlítása is.

4. A folyamatorientált vizsgálatok által leggyakrabban alkalmazott adatgyűjtési technikák

A folyamatorientált vizsgálatok adatgyűjtési technikái az évek során folyamatosan bővültek és fejlődtek. A következőkben áttekintjük ezeket a technikákat, és megvizsgáljuk, milyen típusú kutatási kérdések esetén használhatók.

4.1. Verbalizálási technikák

Történetileg a legrégebbi technikák közé a hangosan gondolkodtatás, a páros (vagy csoportos) fordítás és a (stimulált) retrospektív interjúk tartoznak. Ezeket az adatgyűjtési módszereket a pszichológiától kölcsönözte a fordítástudomány, és gyakorlatilag a nyolcvanas-kilencvenes években nem is álltak rendelkezésre más módszerek a fordítási folyamat vizsgálatára. A hangos gondolkodtatás esetén a kutatók arra kérték a fordítót, hogy fordítás közben mondja ki minden gondolatát. Páros fordítás esetén két fordító közösen fordít egy szöveget, és eközben meg kell beszélniük minden problémát, mindenben egyetértésre kell jutniuk. Retrospektív interjú alkalmazása során a kutató közvetlenül a fordítási folyamat befejezése után konkrét kérdéseket tesz fel a fordítónak valamilyen forrásra (célnyelvi szöveg, billentyűleütés-figyelővel készült felvétel, képernyőfelvétel stb.) támaszkodva. Mindhárom esetben hangfelvétel készül a monológokról vagy a párbeszédekről, majd ezeket a hangfelvételeket leírják és elemzik.

Ezek az adatgyűjtési eljárások, különösen a hangos gondolkodtatás, nagyon népszerűek voltak a korai folyamatorientált kutatásokban, napjainkban azonban viszonylag kevés ilyen kutatás készül a fordítástudományon belül. A következőkben áttekintjük az egyes technikák előnyeit és hátrányait. Ezekből nyilvánvalóvá válik az is, miért csökkent a népszerűségük az évek során.

4.1.1. Hangos gondolkodtatás

Royo Lopez és Munoz Martinez (2022) azon a véleményen van, hogy a hangos gondolkodtatás nem nyújt pontos képet a gondolkodási folyamatokról, és ezért nem alkalmazzák napjainkban a kutatók. Ez a megállapítás ilyen formában azonban nem teljesen igaz. A hangos gondolkodtatás a mai napig elfogadott és alkalmazott adatgyűjtési technika a pszichológiában. Mi több, nyelvi jelenségek vizsgálata során is használják, bár az interferencia ezekben az esetekben nyilván sokkal nagyobb, mint pl. weblaphasználat hangos gondolkodással való vizsgálata esetén. A legtöbb fordításkutató egyébként ezt az interferenciát tartja a TAP (*think aloud protocol*, hangos gondolkodtatás) technika legnagyobb problémájának (pl. Bernardini 2001, Jääskeläinen 2000, 2002), és népszerűségének hanyatlását jelentős részben ez okozta.

A fordításkutatók számára azonban feltehetőleg csalódást okozott az is, hogy a protokollok sok olyan kérdésre nem adtak választ, amelyekről korábban azt reméltük, hogy a hangos gondolkodtatás útján megtudunk róluk valamit (lásd erről pl. Ehrensberger-Dow 2018). Jelen sorok írója PhD-disszertációjában hangos gondolkodtatást is használt, és számtalanszor találta magát szemben ilyen csalódással. A fordításkutató számára legérdekesebb kérdések közé tartozik például az, miért választ egy fordító jó megoldást egy bizonyos helyzetben, és miért választ egy másik fordító

kevésbé szerencsés megoldást ugyanabban a helyzetben. A protokollok ugyanakkor gyakran azt mutatják, hogy mindkét fordító hasonlóképpen érvel: pl. „ez az, ez jó lesz, ez magyarosabb” vagy „ez itt jobban hangzik”. Tehát a hangos gondolkodtatás sokszor nem vitt közelebb a megoldáshoz, nem „láttunk bele” a fordítók fejébe.

A TAP kutatások során problémát jelent az is, hogy a fordítási folyamatok jelentős része automatizálódott – még kezdő fordítók esetében is, illetve még akkor is, ha nem jó megoldást választ a fordító. Ilyenkor nem verbalizál semmit a kutatási alany, így megint nem sok elemeznivalója akad a kutatónak.

Nem szabad ugyanakkor elfelejteni, hogy a számítógépes technológia rohamos fejlődését megelőzően, tehát kb. az ezredfordulóig, bizonyos „külső” mutatókról is csak a hangfelvételek segítségével lehetett adatot gyűjteni. Így a hangfelvétel hosszából tudtuk, mennyi ideig dolgozott a fordító, és a hangfelvétel alapján lehetett azonosítani, milyen fordítási problémákkal foglalkozott a szövegben, milyen segédeszközöket használt stb. Ezekről a tényezőkről napjainkban már a billentyűleütés-figyelő vagy a képernyőrögzítő szoftverek segítségével gyűjtünk adatot.

A hangosan gondolkodtatás nemcsak azért vált kevésbé népszerűvé, mert a szoftverek részben átvették a szerepét, illetve mert nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, hanem azért is, mert kifejezetten idő- és munkaerőigényes technika. Még kis minta esetén is több órányi hangfelvételt kell a kutatóknak átírnia, majd kódolnia és elemeznie. Napjainkban ugyan már az átírást is szoftverek segítik (pl. az nVivo transzkripció modulja magyarul is tud, de a Microsoft Office-nak is van transzkripció kiegészítése), mégis gazdaságtalan az eljárás a szoftveres adatgyűjtéshez képest.

Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy bizonyos kognitív és emocionális információkhoz csak hangos gondolkodtatás segítségével juthatunk. Így például a problémamegoldás folyamata, amelynek része a „fordítási változatok generálása” (Pym 2003), nagy részben „fejben” zajlik, ezért a billentyűleütést rögzítő szoftver által mentett felvétel nem biztos, hogy minden megoldási verziót tartalmaz, hisz a fordító már gépelés előtt felülbíráhatja önmagát. Ugyanígy nem vizsgálható technikai eszközökkel a fordítók értékelő és önértékelő jellegű megnyilvánulásai vagy egyéb érzelmi jellemzői sem.

4.1.2. Páros (vagy csoportos) fordítás

A páros fordítás technikája sokkal kevésbé vált elterjedté, mint a hangos gondolkodtatás, de ettől függetlenül számos ilyen jellegű kutatással is találkozhatunk (House 1988, Séguinot 1996, Lesznyák 2008, Norberg 2011, Pavlovic 2009, Pavlović és Hadžiahmetović Jurida 2019), és érdemes lehet megfontolni ennek a technikának a használatát is. A páros (vagy csoportos) fordítást azért preferálták egyes kutatók, mert a verbalizálás maga sokkal természetesebb dialógus (egy társsal való beszélgetés), mint monológ (TAP) formájában. Mivel a (fordítási) problémák megbeszélése „kollegákkal” teljesen életszerű folyamat, ezért fel sem merült az a probléma, hogy a köz-

lés (beszédprodukción) megzavarja a fordítás kognitív folyamatát. Felmerült viszont az az aggály, hogy a páros (vagy csoportos) fordítás nem gyakori helyzet, különösen nem a hivatásos fordítók számára, így, bár létező kognitív folyamatokra mutathat rá, mégsem olyanokra, amelyek a fordítók valóságának/valós munkafolyamatainak részét képezik (Pavlovic 2009). Itt meg kell jegyeznünk, hogy bár ez az aggály fordítástudományi szempontból (különösen szociológiai aspektusból) jogosnak tekinthető, pszichológiai/pszicholingvisztikai szempontból már nem. Az eredmények pszicholingvisztikai validitását nem veszélyezteti az a tény, hogy a fordítók nem így dolgoznak, hiszen az eredmények pusztán arra világítanak rá, hogyan működik az elme fordítás során történő együttműködés közben. Az tény, hogy a jelenlegi társadalmi/munkahelyi gyakorlat nem gyakran használja ki ezeket a folyamatokat, ettől még ezek a folyamatok léteznek, és a rájuk vonatkozó tudás egyrészt érvényes, másrészt értékes.

Ugyanez mondható el a páros fordítás során felmerülő egyéb problémákról: a kooperáló fordítók nem ugyanolyan stratégiákat alkalmaznak, mint a magányosan fordítók, a társak facilitálják egymást (ez jól ismert jelenség a szociálpszichológiában), ketten jobb teljesítményt nyújtanak, mint külön-külön, sőt még az egyéni teljesítmények összegénél is, abból kifolyólag, hogy a másik szemszöge stimulálólólag hat az egyénre (Pavlovic 2009).

Ugyanakkor a párban (csoportban) fordítók az idejük jelentős részét a fordítás szempontjából irreleváns társas viselkedéssel töltik, mivel szociális helyzetben kell boldogulniuk. A társ javaslataira reagálni kell, el kell fogadni vagy kritikával kell illetni, az egyénnek magának is javaslatot kell tennie problémamegoldás esetén. A teljes munkafolyamatra munkamegosztást kell kialakítani stb. Tehát a társas fordítás számos olyan lépést tartalmaz, amely nem fordításpecifikus, mégis befolyásolhatja a fordítási folyamatot. Nagyon sok múlik azon is, milyen az együttműködő felek személyisége és kommunikációs stílusa, illetve egymással milyen kapcsolatban vannak, és nem utolsósorban milyenek a fordítói kompetenciáik. Teljesen más képet mutat két, nagyjából hasonló képességű és tapasztalatokkal rendelkező fordító, akik jó kooperációs készségekkel rendelkeznek, mint egy olyan páros, ahol az egyik fél egyértelműen dominálja a kommunikációt (függetlenül attól, hogy a fordítási problémamegoldási javaslatai jók-e vagy nem), vagy egy olyan páros, ahol az egyik nyelvtudása vagy fordítói kompetenciái lényegesen gyengébbek a partnernél. Mindezeket a tényezőket a kutatónak figyelembe kell vennie, ha a kutatása során páros fordítás alkalmazása mellett dönt.

4.1.3. Stimulált retrospektív interjúk

A verbalizálási technikák közül jelenleg a retrospektív interjúk örvendenek a legnagyobb népszerűségnek. Mivel a fordítás befejezése utáni kikérdezés nem zavarja meg a fordítási folyamatot, a módszer alkalmazása esetén nem jelentkeznek validitási problémák. A módszert alkalmazó kutatók tapasztalatai alapján a fordítók különböző

stimulusok segítségével általában jól fel tudják idézni, mi járt a fejükben egy bizonyos szegmens fordításakor, döntéshozásakor vagy problémamegoldáskor (pl. Hansen 2006, Göpferich és Jääskeläinen 2009, Jakobsen 2011, Risku 2014, Ehresberger-Dow 2014). Mindenképp fontos, hogy a retrospektív interjúra a fordítás befejezése után azonnal sor kerüljön, másképp az emlékek elvesznek, vagy az emberi emlékezet kreatív természetéből kifolyólag módosulhatnak.

Azt egyébként is nagyon nehéz megállapítani, hogy a retrospektív interjú során közölt információk valóban abban a formában jelentek-e meg a fordító fejében a fordításkor, mint ahogy azt ő a fordítás után elmondja. Nem szabad elfelejteni, hogy mire az interjúra sor kerül, egy kevés idő mindenképp eltelik, és a hosszú távú memóriában nem rögzített információk addigra már elvesznek. Emellett nem biztos, hogy a fordítónak mindent sikerül felidéznie, és az információk át is alakulhattak valamelyest, miközben a fordítandó szöveg végére ért (épp a fordítási feladat és tevékenység hatására). Emellett a retrospektív kikérdezés célirányossága miatt elveszhetnek azok az információk, amelyeknek nincs nyilvánvaló jele a felvételeken vagy a szövegben, és ezért a kutató nem kérdez rá.

Mindezek ellenére azt mondhatjuk, hogy a stimulált retrospektív interjúk a folyamatorientált vizsgálatok jelenleg ismert leghatékonyabb és leggazdaságosabb verbális adatgyűjtési eljárásai: viszonylag kevés erőfeszítést igényelnek a kutatótól és a kutatás alanyától is, és a célirányos kérdések révén garantált, hogy a kutató a kívánt témára vonatkozóan megfelelő mennyiségű és releváns információt tud gyűjteni.

4.2. A billentyűleütés (gépelés) rögzítése

Az 1990-es évek második felében kezdtek nyilvánvalóvá válni a hangos gondolkodtatás hiányosságai, ezért a technika kiegészítésére a Copenhagan Business School-ban olyan szoftver fejlesztését kezdték meg, amely képes egy logfájlban rögzíteni a fordító összes billentyűleütését, és számszerűsíti a szüneteket is (Jakobsen 2011). Az elkészült program a Translog nevet kapta, azóta több változata is elkészült, ingyenesen elérhető, és a mai napig a legnépszerűbb billentyűleütés rögzítő (*key-logging*) szoftvernek számít. A logfájl videó formájában (gyorsítva vagy lassítva is) visszajátszható, illetve statikus, különböző jelekkel és adatokkal kiegészített formában is elemezhető. Bár a Translog valóban a legelterjedtebb eszköz a fordítás kutatására, meg kell említenünk, hogy számos más billentyűleütés-rögzítő program is létezik, és kutatási célokra több közülük ingyen használható. Ilyen programok például a Scriptlog vagy az Inputlog. Az utóbbi képes Microsoft Worddel együttműködni, ezért a Translognál akár természetesebb környezetet is tud teremteni a fordító számára, bár napjainkban a fordítók jelentős része már valamilyen CAT eszközzel dolgozik.

A billentyűleütés rögzítése kiegészítő információkat, illetve sok esetben sokkal objektívebb és pontosabb információkat szolgáltat a hangos gondolkodásnál olyan

tényezőkről, mint a fordítás időbeli mutatói, szakaszossága, a fordítás egysége (mekkora szegmensben dolgozik egyszerre a fordító), a javítás és szerkesztés mennyisége és minősége, valamint ezek pontos helye a szövegben (Jakobsen 2011, 2017). Mind-ezen tényezők vizsgálhatók az első változat elkészítésekor, önellenőrzéskor, lektoráláskor, vagy újabban utószerkesztés (Lacruz 2019) során is.

A billentyűleütés-rögzítéssel folytatott kutatásoknak is megvannak azonban a hiányosságai: szünetek esetén csak azt tudjuk, valami zajlik a fordító fejében, de azt nem, hogy mi – különösen, ha nem készült hangos gondolkodtatás vagy retrospektív interjú kiegészítő adat gyanánt. A másik fontos problémát az jelenti, hogy a logfájlok csak a célnyelvi produkcióról nyújtanak valamilyen képet, a forrásnyelvi szöveg feldolgozásáról nem tudnak adatot szolgáltatni. Ez utóbbi vizsgálatát segíti a szemmozgáskövető műszer használata, amelyet gyakran billentyűleütés-rögzítéssel kombinálva alkalmaznak a fordításkutatásban.

4.3. A szemmozgáskövetés vizsgálata

A szemmozgás vizsgálata az olvasáskutatásból indult, és bár már a 20. század elején léteztek olyan kezdetleges műszerek, amelyekkel az olvasó egyén szemmozgásait vizsgálni lehetett (Fletcher, Dunne és Butler 2022), csak a hetvenes-nyolcvanas évektől terjedtek el a viszonylag könnyen használható szemmozgáskövető eszközök, és vált egyre gyakoribbá a szemmozgás vizsgálata. Ekkor azonban már nemcsak az olvasás, hanem a háttérben zajló kognitív folyamatok feltérképezésére is használták, sőt napjainkban a marketingkutatástól a weboldalak felhasználóbarát mivoltának ellenőrzéséig számos felhasználási módja létezik.

A fordításkutatásban az ezredforduló után terjedtek el a szemmozgáskövetéssel végzett kutatások, feltehetőleg azért, mert egyrészt a folyamatorientált kutatások ebben az időben érkeztek abba a fázisba, hogy olyan kutatási kérdéseket tudtak megfogalmazni, amelyekhez a szemmozgások biztosította információkra van szükség, másrészt a technológiai fejlődés ettől az időszaktól kezdve tette lehetővé, hogy viszonylag könnyedén és olcsón lehessen a fordítók szemmozgásairól is adatot gyűjteni.

A szemmozgáskövetéses vizsgálatok mindig más adatgyűjtési technikákkal kombinálva jelennek meg, leggyakrabban billentyűleütés-rögzítéshez kapcsolódnak (pl. Hvelplund 2011), de előfordul a képernyőrögzítéssel való kombináció is (pl. Cui és Zheng 2021). Az adatokat kombinálva követhető, mikor olvassa a forrásnyelvi szöveget a fordító, mikor a célnyelvi szöveget, és mikor ugrál a tekintete a kettő között. A szemmozgás elárulja azt is, mely szavakon rögzül a tekintet (fixációk), és milyen hosszan. Ezek az információk a fordítói olvasás és szövegfeldolgozás megismerését segítik, valamint ezeknek a folyamatoknak a szövegalkotáshoz való kapcsolódását. Míg pusztán a logfájlok alapján az volt a feltételezés, hogy két szünet között gépel a fordító, szünetben pedig olvas, a szemmozgások már egyértelműen mutatják,

mekkora szövegrészletet olvasott el (és hányszor), mielőtt gépelni kezdett. Fontosak a regressziós szemmozgások (visszaugrások a szöveg olvasásakor), amelyek szövegértelmezési problémákra utalhatnak, illetve arra, hogy mennyire nehéz az adott forrásnyelvi szöveg a fordító számára (Hvelplund 2014, 2017). A szemmozgáskövető vizsgálatok eredményeként sikerült 2008-ban Jakobsennek és Jensennek igazolnia egy régóta fennálló hipotézist, miszerint a fordítási célú olvasás más, másképp zajlik, mint az egyszerű, értő olvasás (Jakobsen és Jensen 2008). Jakobsenek szemmozgás-vizsgálatai azt is megmutatták, hogy a fordítási célú olvasás sokkal több szemmozgással, így nagyobb kognitív teherrel is jár, mint a megértésre törekvő olvasás. Az utóbbi években megjelentek az utószerkesztést vizsgáló, szemmozgáskövető kutatások is (pl. Moorkens 2018).

A szemmozgáskövető vizsgálatok továbbra is nagyon népszerűek a fordítástudományon belül, és nagyon fontos lenne magyar kontextusban is ilyen kutatásokat végezni. Az eszköz és a hozzá szükséges informatikai infrastruktúra viszonylag költséges mivolta miatt ez azonban egyelőre várat magára. Aki esetleg mégis ilyen kutatásba kezd, egészen biztos, hogy két kisebb problémával szembesül. Egyrészt meg kell határozni, milyen a fixáció minimális hossza. Az első kutatások ezt 100 ms-ban határozták meg, későbbi vizsgálatok azonban felhívták a figyelmet arra, hogy ennél rövidebb „értelmezhető” fixációk is létezhetnek. Nyilván az intervallum kontextus- (kutatás-) függő.

A másik dokumentált problémát a fordítás során az jelenti, hogy (az egyszerű olvasáshoz vagy szövegalkotáshoz képest) a fordító szeme sokat ugrál. A feladat jellegéből kifolyólag váltogatja, mit néz: a forrásnyelvi vagy célnyelvi szöveget, vagy esetleg a fordítómemóriát, vagy a terminológiai adatbázist. Ez viszont azt jelenti, hogy néha keresnie kell, hol is járt az olvasásban, sőt esetleg az írásban is, ha javítani próbál valamit. Az ilyen típusú egyszerű kereső szemmozgások zajnak minősülnek, és megnehezítik a valódi (fordítási folyamathoz kapcsolódó) mintázatok felismerését.

4.4. Képernyőfelvételek

A képernyőfelvételek a billentyűleütés-figyelő szoftverek által nyújtott információkhoz hasonló információkat nyújtanak. Hátrányuk, hogy nem mérik automatikusan a fordítás közbeni szüneteket (ugyanakkor ez utólag a felvétel értékelésekor könnyedén mérhető). Előnyük, hogy egyrészt lehetővé teszik az autentikus számítógépes környezetben való adatgyűjtést (Wordöt, CAT-eszközöket is használhat a fordító), másrészt nemcsak a billentyűleütésekről, hanem a fordító teljes számítógépes tevékenységéről is képet alkothatunk a segítségükkel. Ezáltal elsősorban az internetes keresési és kutatási tevékenység tárható fel, megtudhatjuk tehát, milyen szótárakhoz, weblapokhoz, párhuzamos szövegekhez fordul a fordító, esetleg konzultál-e valakivel. Mindez általában a problémafelismerés és a problémamegoldás folyamataihoz kapcsolódik, amelyeket szintén gyakran vizsgálnak képernyőfelvételek

segítségével (Cui and Zheng 2021, Orrego-Carmona, Dutka és Szarkowska 2018, Angelone 2018, Chang 2021).

4.5. A fordítási folyamat indirekt adatgyűjtési technikái

Bár a folyamatorientált kutatások megindulásakor a fordítástudomány idegenkedett az olyan adatgyűjtési technikáktól, amelyek nem a fordítási folyamatot magát rögzítették valamilyen formában, hanem csak visszakövetkeztetni lehet belőlük a fordítási folyamatra, napjainkra ez a fajta elzárkózás megszűnt, így nagyon gyakran a trianguláció (lásd 5. pont) részeként, indirekt módon értelmezhető adatok gyűjtésére is sor kerül. Az ilyen adatok közé tartozik a célnyelvi szöveg (bármilyen rövid vagy hosszú is legyen), a kérdőívek segítségével gyűjtött információk vagy a laboratóriumi körülmények között gyűjtött adatok (pl. reakcióidő, pontosság).

A kezdeti folyamatorientált vizsgálatokhoz képest a legnagyobb rehabilitáción kétségkívül a célnyelvi szöveg esett át. Míg a nyolcvanas-kilencvenes években gyakori volt az az érvelés, hogy a célnyelvi szöveg jellegzetességei (pl. hibák) nem mondanak semmit a folyamatról, mára ez a kép lényegesen árnyaltabbá vált (Rojo Lopez és Munoz Martín 2022). Retrospektív interjúkkal vagy képernyőfelvételekkel kombinálva a célnyelvi szöveg jellemzői hasznos részét képezik a fordítási folyamat elemzésének, mert így valóban feltárható, milyen problémamegoldó stratégiák vezetnek szerencsésebb megoldásokhoz (Rojo Lopez és Munoz Martin 2022, Munoz Martin 2014, Da Silva 2015, Jia et al. 2019). Az ezredforduló után népszerűvé váló korpuszelemzési technikák szintén használhatók a fordítási folyamat vizsgálatára (ld. pl. Alves és Vale 2018, Ehrensberger-Dow 2014, Carl et al. 2016).

Rojo Lopez és Munoz Martin (2022) a folyamatorientált kutatások közé sorolják azokat a kérdőíves vizsgálatokat, amelyek a fordítók személyiségéről és affektív jellemzőiről, valamint szociális készségeiről gyűjtenek adatokat (pl. Hubscher-Davidson 2007, 2016, 2018, Bolanos-Medina 2014, Quinci 2017, Rojo és Ramos 2018; az ilyen típusú kutatások összefoglalását ld. Lesznyák 2020). Ezzel az állásponttal akkor érthetünk egyet, ha minden kutatást folyamatorientáltnak tekintünk, amely a fordító személyét helyezi górcső alá. Ennek viszont az a veszélye, hogy kezelhetetlenül kitágul a folyamatorientált kutatások köre. Feltehetőleg szerencsésebb a fordító személyiségére és érzelmi érettségére vonatkozó adatokat lényeges háttérváltozóként kezelni, mint a folyamat részének tekinteni, kivéve persze, ha olyan érzelmi folyamatokat vizsgálunk, amelyek fordítás közben zajlanak, de kérdőívészés esetén nyilván nem erről van szó. A személyiséget, érzelmi intelligenciát, önbizalmat stb. mérő kérdőívek definíció szerint az egyén időben viszonylag stabil jellemzőit mérik, és ebből kifolyólag is statikus háttérváltozók. Mindazonáltal nagyon fontos előrelépés a fordítástudományon belül, hogy ezek a változók is figyelmet kapnak, a trianguláció részeként helyük van a fordítástudományi vizsgálatokban. (A kérdőívek készítéséről Eszenyi 2022, ld. ennek a kötetnek az első részében.)

Az indirekt adatgyűjtési kategóriába tartoznak az olyan pszicholingvisztikai jellegű laboratóriumi kísérletek is, amelyek a fordítás teljes folyamatának egyes kognitív részfolyamatait vizsgálják. Mivel ezek a vizsgálatok, ahogy fent is említettük, alap kutatás jellegűek, inkább a tudományos kísérletekkel szemben támasztott követelményeknek és nem az ökológiai validitás elvárásainak igyekeznek megfelelni. Tipikus esetben szigorúan ellenőrzött körülmények között, laboratóriumban fordítanak az alanyok bizonyos szempontok alapján kiválasztott szavakat vagy szókapcsolatokat, esetleg bizonyos szintaktikai szerkezetű mondatokat. Ezekben a vizsgálatokban a leggyakrabban gyűjtött adatok a reakcióidő, a hibázások száma és a hibázások típusa (pl. Vandepitte és Hartsuiker 2011, Rydning és Lachaud 2011, Tomczak és Whyatt 2022). Jól látható, hogy az ilyen típusú vizsgálatok, bár a kognitív pszichológia szempontjából fontosak, hisz azt mutatják, hogyan tud „átkapcsolni” az emberi elme egyik nyelvről a másikra, kevésbé relevánsak a fordítástudomány számára, hisz komplex, kommunikatív fordítási helyzetben nem feltétlen ugyanúgy működik az elme, mint izolált szavak fordítása esetén. A kognitív pszichológia fordításra vonatkozó kísérleti eredményei azonban kétségkívül a fordítástudományban is felhasználhatók. Az indirektség ezekben a kutatásokban abból ered, hogy a folyamat-orientált fordítástudományi vizsgálatok a fordítási folyamat egészére kíváncsiak, a laboratóriumi kísérletek azonban „rázoomolnak” a folyamat egy-egy részére, és kiemelik azt a kontextusból.

4.6. Agyi képalkotó eljárások

Teljesen magától értetődő, hogy a fordítási folyamat része, sőt talán inkább biológiai alapja, hogy mi történik az emberi agyban, miközben fordítunk. Az agyi képalkotó vizsgálatok fejlődésével egyre több lehetőség nyílik ezeknek a folyamatoknak a feltérképezésére, még akkor is, ha ezek a technikák meglehetősen költségesek. A képalkotó eszközökkel végzett neurológiai és a neurolingvisztikai vizsgálatok napjaink legnépszerűbb kutatási területei közé tartoznak, ezért kívánatos lenne, hogy Magyarországon is szülessen ilyen jellegű vizsgálat. A fordítási folyamat agyi képalkotó eszközökkel végzett vizsgálata azonban nemzetközi szinten is szerény (bár épp ezért nagyok a lehetőségek ezen a területen), amelynek megvannak a maga okai.

Garcia és munkatársai 2016-os tanulmányukban mindenre kiterjedő áttekintést nyújtanak a fordításkutatás során használható agyi képalkotó eljárásokról és az eddig lefolytatott kutatásokról. Röviden összegezve, ezek a vizsgálatok elsősorban arról tudnak információt nyújtani, hogy mely agyterületek aktiválódnak fordítás során, és hogy ezt hogyan befolyásolják bizonyos háttérváltozók (a fordítók tapasztaltsága, a fordítás iránya stb.). Az eredmények általánosíthatóságát azonban erősen korlátozza az a tény, hogy a vizsgálatok során leggyakrabban izolált szavakat, néha mondatokat fordítanak a kutatás alanyai. Mi több, a vizsgálat résztvevői legtöbbször nem is fordítók, hanem kétnyelvűek. Emellett az adatgyűjtés általában szóban (és nem

írásban) történik (lásd pl. Kruger et al. 2018, Dottori et al. 2020, Mouhton et al. 2020). Ez viszont azt jelenti, hogy ezek a vizsgálatok (egyelőre) inkább az általános nyelvváltási, „átkapcsolási” mechanizmusokat tárják fel, és nem a professzionális, kommunikatív fordítás folyamatát.

A neurolingvisztikai kutatások fent vázolt jellegzetességei egyrészt abból erednek, hogy fordításkutatók gyakran nem részei a vizsgálatokat végző teameknek, ezért az ő megfontolásaik nem jelennek meg a kutatás megtervezésekor. Másrészt azonban a képalkotó eszközök jelenlegi fejlettségi szintje nem teszi lehetővé a természetes környezetben történő adatgyűjtést, egy szűk csőben fekvő pedig elég nehéz akár csak rövidebb szövegeket is írásban lefordítani. Még nehezebb ilyen feladatokra hivatásos fordítókat toborozni. Marad tehát az izolált szavak ekvivalenseinek szóbeli fordítása.

Mindenképpen megállapítható azonban, hogy a neurolingvisztikai vizsgálatok komoly potenciált rejtnek, és mivel a képalkotó eszközök további fejlődésére számíthatunk, előreláthatóan a vizsgálatok validitása is javulni fog. Ennélfogva érdemes a területre specializálódni, és megtanulni a neurolingvisztikai kutatások módszertanát.

5. Kevert módszertanú kutatások, trianguláció

Míg a folyamatorientált kutatások kezdeti fázisaiban a kutatók gyakran csupán egyetlen elméletre támaszkodva egy adatgyűjtési technikát alkalmaztak, az ezredforduló után teret nyert a trianguláció. Bár a szó etimológiája a „három” szóra vezethető vissza, a trianguláció általánosságban véve akárhány elmélet, módszer, kutató vagy adatgyűjtési technika egyidejű alkalmazását jelenti. Eredetileg a kvalitatív társadalomtudományi kutatásokban jelent meg a 20. század derekán, és célja az egyoldalú megközelítés és a szubjektivitás kiküszöbölése volt. A fordítástudományi folyamat-orientált kutatásokban az adatgyűjtési technikák (billentyűleütés-rögzítés, szemmozgásvizsgálat stb.) fejlődése nyújtott lehetőséget a triangulációra, amivel azóta is élnek a kutatók, sőt gyakorlatilag elvárássá vált. Az alábbiakban vázlatosan bemutatunk egy hipotetikus példát, hogyan valósulhat meg a trianguláció:

Cél: meghatározott szintaktikai szerkezet fordításának folyamatát feltárni szövegekörnyezetben.

Gyűjtött és elemzett adatok:

- a) célnyelvi szöveg – a szerkezet fordításának minősége (elfogadható-e), esetleg hibázás esetén a hibák kvalitatív elemzése, kategóriákba sorolása,
- b) logfájl: a célnyelvi fordítás létrehozásának folyamata: volt-e hezitálás (szünet) a fordítás során, születtek-e különböző megoldási változatok, ha igen, hány, mikor választott a fordító, javított-e a megoldásain stb.,
- c) retropektív interjú: a kutatás alanya válaszol olyan kérdésekre, hogy pl. problémának látta-e a szerkezet fordítását, ha igen, miért, miért döntött úgy, hogy az adott megoldást alkalmazza a célnyelvi szövegben stb.

A trianguláció alkalmazása során nagyon fontos, hogy a különböző adatgyűjtési technikákat úgy kell kiválasztani, hogy valóban információt tudjanak szolgáltatni a vizsgált jelenségről, és ráadásul egymástól eltérő információkat. A fenti példa esetén a képernyőfelvétel például valószínűleg nem lenne informatívabb a logfájlnál, ezért a kettőt nem sok értelme lenne egyszerre használni. Fontos, hogy elemzés során kombinálni kell a különböző forrásokból származó információkat.

Az adatgyűjtési technikák fejlődése azt is lehetővé tette, hogy a korábban elsősorban kvalitatív empirikus kutatások helyét átvegyék a kevert módszert alkalmazó vizsgálatok, amelyek mind kvalitatív, mind kvantitatív technikákat is alkalmaznak (a kvalitatív és kvantitatív módszerek részletes leírását ld. Károly (2022) ennek a tanulmánykötetnek az első részében).

6. Az adatok elemzése

Mivel napjainkban a kutatások túlnyomó többsége kevert módszert alkalmaz, tehát többféle forrásból gyűjt kvantitatív és kvalitatív adatokat is, ezért értelemszerűen mindkét adatelemzési technikát alkalmazni kell.

Kvalitatív adatok (képernyőfelvételek, interjúk) esetén az elemzés ismétlődő témák vagy mintázatok keresésével kezdődik, és a kategóriák meghatározása után az adatok kvantifikálására is sor kerülhet. A kérdőívek, kísérletek és a szövegek minőségének elemzése eleve kvantitatív adatokat adnak. A kvantitatív adatok matematikai statisztikai elemzésnek vethetők alá. (Az adatok elemzéséről lásd Károly (2022) tanulmányát e kötet első részében).

7. A folyamatorientált kutatás megtervezése és lebonyolítása

A folyamatorientált vizsgálatokhoz általában két út vezet: (1) vagy általánosságban véve a fordító elméje foglalkoztatja a kutatót, ezért dönt folyamatorientált vizsgálat mellett, vagy (2) a kutatási kérdés vezet folyamatorientált módszertanhoz (ld. a fenti hipotetikus példát a szintaktikai szerkezetek fordításának folyamatáról).

Amennyiben a fordító elméjére és pszichéjére, illetve a benne lezajló folyamatokra vagyunk kíváncsiak, fontos, hogy leszűkítsük a kutatási területet, és konkrét kutatási kérdést fogalmazzunk meg még a kutatási terv elkészítése előtt. A fordító fejében fordítás közben lezajló általános folyamatokat feltáró explorációs vizsgálatok a nyolcvanas-kilencvenes években lezajlottak, napjainkban sokkal célirányosabb kutatásokra van szükség. Ez végső soron azt jelenti, hogy a fordító pszichéje iránt érdeklődő kutatónak is el kell jutnia oda, hogy konkrét kutatási kérdéseket fogalmazzon meg, amelyek megválaszolására használja a folyamatorientált adatgyűjtési technikákat.

Ettől a ponttól kezdve a bekezdés elején jelzett két út összetalálkozik, és ugyanúgy zajlik a kutatás folyamata.

A konkrét kutatási kérdések megfogalmazását természetesen komoly szakirodalmi tájékozódás előzi meg. Ennek alapján kell meghatározni a kutatóknak a kutatás alanyainak körét, az alkalmazandó adatgyűjtési és adatelemzési technikákat is. Ahogy azt említettük, a fordítási folyamat komplex jellege miatt elkerülhetetlen a kevert módszertan és a trianguláció alkalmazása.

Fontos kiemelni, hogy a folyamatorientált vizsgálatok – még az új technológiákkal is – meglehetősen idő- és munkaerő-igényesek. Kutatásban kevésbé tapasztalt PhD-hallgatók számára, különösen, ha korábban csak szövegekkel dolgoztak, ez váratlan nehézséget jelenthet, amire érdemes előre felkészülni. Míg a szövegekkel, esetleg szoftverekkel, nyelvi adatokkal dolgozó kutató gyakorlatilag akkor dolgozik, amikor akar, aki embereket vizsgál, az erősen függ a kutatásba bevont személyektől. Nehézséget jelent már maga a toborzás is, hiszen több órán át tartó vizsgálatokra, amelyek adott esetben érzékeny információkat közvetítenek a résztvevőről, nagyon nehéz lehet önkénteseket találni, különösen hivatásos fordítókat, és különösen megfelelő számban.

Ezt követően az adatgyűjtés megszervezése jelent kihívást: trianguláció esetén a több különböző módszer alkalmazása meglepően bonyolult lehet, és komoly, szervezett előkészítést igényel: időpontot kell egyeztetni a résztvevőkkel, majd termet, hardvert, szoftvert és egyéb eszközöket kell a megfelelő időben rendelkezésre bocsájtani, ezt megelőzően megfelelő forrásnyelvi szöveg(ek)et kell keresni, ezeket valamilyen formában feltölteni vagy az alanyok rendelkezésére bocsájtani, a gyűjtött adatokat megfelelő fájlnévvel elmenteni, miközben az anonimitást biztosítani kell. Eközben azt is végig kell gondolni, hogyan tudjuk elérni azt, hogy az egyes egyénektől származó adatok összepárosíthatók legyenek. Nagyon fontos az adatok átlátható tárolása, amelyet a digitális adatok sérülékenysége miatt több helyen is érdemes megtenni, miközben figyelünk az adatvédelmi előírásokra is.

Ismét csak a trianguláció következménye, hogy az adatelemzés során nagyon nagy mennyiségű adatot kell elemezni (több forrásból érkeznek információk). A kutatási kérdésektől, a választott adatgyűjtési technikáktól és a minta méretétől függően kell kvalitatív vagy kvantitatív elemzést végezni, bár az esetek túlnyomó részében mindkettőre szükség van. Az elemzés folyamatát bonyolítja, hogy a különböző forrásokból származó információkat külön-külön is elemezni kell, de össze is kell kapcsolni őket, hisz a triangulációnak épp ez a lényege. A kezdeti elemzések eredményei továbbá sokszor arra készítetik a kutatót, hogy újabb mutatókat képezzen a gyűjtött adatokban (pl. összevonás, átlagok számítása stb.), és ezeket a mutatókat is elemezze. Ennek eredményeként az igényes elemzés is nagyon hosszú időt vesz igénybe, és sokféle szakértelmet igényel. Nem véletlen, hogy napjainkban folyamatorientált vizsgálatokat (a doktori értekezésükön dolgozó kutatókat leszámítva) legtöbbször csapatok végnek (elég megnézni a publikációk szerzőit).

Mivel a folyamatorientált vizsgálatok még egyszerű kutatási kérdések esetén is nagyon gazdag eredményeket hozhatnak, a publikáció során figyelni kell arra, hogy egy tanulmányba feldolgozható mennyiségű információ kerüljön. A saját vizsgálatát jól ismerő kutató számára átláthatóak a saját eredményei, viszont az olvasó nagyon könnyen elveszik a sok apró, érdekes adat tengerében – amennyiben nem sikerül kellően fókuszálni egy tanulmányt. Egy kutatási projekt eredményeit érdemes több tanulmányban közzétenni, az egyes tanulmányokat pedig úgy kialakítani, hogy maximum két-három, alaposan alátámasztott, „emlékezetes” kutatási eredményt tartalmazzon, amelyet részletes és igényes módszertani leírás kísér.

8. A folyamatorientált kutatások előtt álló feladatok

A folyamatorientált vizsgálatok feltehetőleg az előttünk álló években is népszerűek lesznek, amelynek oka, hogy erősen kapcsolódnak a szakma gyakorlásához. A folyamatorientált kutatások eredményei nem csupán a képzés számára szolgálnak fontos információkat, hanem segíthetik az automatizálódás további fejlődését, amennyiben információt szolgálnak arról, milyen szoftverekkel, milyen funkciókkal stb. tudnak a fordítók legkönnyebben és leghatékonyabban együtt dolgozni (Rojo Lopez és Munoz Martin 2022).

A fordítói szakma átalakulása miatt egyértelműnek látszik, hogy a folyamatorientált kutatások legnépszerűbb témája napjainkban és feltehetőleg a közeljövőben is a technológiai változásokhoz való alkalmazkodás lesz. Milyen kognitív és érzelmi folyamatok kísérik a gépi fordítások utószerkesztését? Miben különböznek ezek a folyamatok különböző szövegtípusok, nyelvpárok, outputminőség stb. esetén? Mít csinálnak másképp a hivatásos fordítók, a képzésben lévő, leendő fordítók és a nem képzett fordítók? Hogyan zajlik mindez fordítástámogató eszközök segítségével? Hogyan tudjuk felkészíteni a leendő fordítókat a munkaerőpiacra? Milyen tudásra és milyen készségekre van szükségük? Érdekes módon, a gépi fordítás előretörésével a folyamatorientált kutatások nyitottá váltak a laikusok és a befogadók felé is. Mire használják a fordítómotorokat a laikusok? Tudják-e értelmezni a felhasználók (egyszerű olvasók) a gépi fordítás outputját? Vannak-e olyan esetek, amikor nincs szükség utószerkesztésre?

Számos megválaszolatlan kérdés áll tehát előttünk, amelynek megválaszolásában nemcsak a fordítástudomány, hanem a számítógépes nyelvészet is érdekelt. Ez lendületet adhat a területen dolgozó kutatóknak, de azt is jelenti, hogy nagyon fontos együttműködést kialakítani a nyelvtechnológusokkal.

Emellett nagy valószínűséggel a következő években is népszerű lesz a hivatásos fordítók munkavégzés közbeni kognitív, affektív és szociális tevékenységeinek és folyamatainak vizsgálata, bár ez nagyon komoly módszertani és etikai kérdéseket vet fel. A folyamatorientált kutatásoknak az az irányzata, amely a munkavégzés közbeni

teljes környezetet szeretné bevonni a kutatásba, előbb-utóbb komoly korlátokkal szembesül majd. A professzionális fordítás ugyanis időben nagyon hosszú folyamat, bizonyos tényezők csak órák vagy napok alatt térképezhetők fel (a fordító kitartása, monotoniatűrése, körkörös problémamegoldása, spontán intuíciói vagy kreativitása). Bár az ökológiai validitást zászlóra tűző kutatások ragaszkodnak az „igazi, autentikus” fordítói munka folyamatának feltárásához – nagyon kérdéses, hogy ez valóban kivitelezhető-e.

Ehhez kapcsolódóan felvetődik egy másik komoly probléma, amely a folyamatorientált kutatások túlnyomó többségét érinti. A technológia fejlődésével az adatgyűjtésre használt eszközök szinte mindegyike rögzíti a számítógépen folyó tevékenységet, miközben a fordító az interneten keres, esetleg dolgozik. Ez viszont azt jelenti, hogy sérülékennyé válik az adott számítógép az adathalászokkal szemben (maguk a billentyűleütést vagy a képernyőképet rögzítő szoftverek akár kémprogramoknak is tekinthetők). Komoly feladat az adatgyűjtést végző kutatók számára, hogy védjék az adatok és a résztvevők jogait, még olyan esetekben is, amikor a kutató bocsát rendelkezésre számítógépet. Az adatvédelmi aggályok miatt a résztvevők saját számítógépének, netalán intézményi („céges”) számítógépeknek a használata erősen megkérdőjelezhető.

Ezek a problémák azonban inkább csak arra utalnak, hogy a folyamatorientált vizsgálatokat mindenképp nagyon körültekintően kell végezni. Mivel a vizsgálatok népszerűsége egyelőre töretlennek látszik, mindenképp javasolt a közeljövőben ilyen típusú kutatást folytatni.

Irodalom

- Alves, F, Vale, D.C. 2018. On drafting and revision in translation: A corpus linguistics oriented analysis of translation process data. In: Hansen-Schirra, S., Čulo, O., Neumann, S. (eds) *Annotation, exploitation and evaluation of parallel corpora: TC3 I* Berlin: Language Science Press. 89–110.
- Alvstad, C., Tiselius, E., Hild, A. 2011. Methods and strategies of process research. Integrative approaches in translation studies. In: Alvstad, C., Tiselius, E., Hild, A. (eds) *Methods and strategies of process research: Integrative approaches in translation studies*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 1–9. <https://doi.org/10.1075/btl.94.02alv>
- Angelone, E. 2018. Reconceptualizing problems in translation using triangulated process and product data. In: Lacruz, I., Jääskeläinen, R. (eds) *Innovation and Expansion in Translation Process Research*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 17–36. <https://doi.org/10.1075/ata.18.02ang>
- Bernardini, S. 2001. Think-aloud protocols in translation research: Achievements, limits, future prospects. *Target. International Journal of Translation Studies* Vol. 13. No. 2. 241–263. <https://doi.org/10.1075/target.13.2.03ber>
- Bolaños-Medina, A. 2014. Self-efficacy in translation. *Translation and Interpreting Studies. The Journal of the American Translation and Interpreting Studies Association* Vol. 9. No. 2. 197–218. <https://doi.org/10.1075/tis.9.2.03bol>

- Bundgaard, K., Christensen, T.P. 2019. Is the concordance feature the new black? A workplace study of translators' interaction with translation resources while post-editing TM and MT matches. *JosTRans: Journal of Specialised Translation*. Vol. 2019. No. 31. 14–37.
- Carl, M., Schaeffer, M., Bangalore, S. 2016. The CRITT translation process research database. In: Carl, M., Bangalore, S., Schaeffer, M. (eds) *New directions in empirical translation process research*. Heidelberg: Springer International Publishing. 13–54. https://doi.org/10.1007/978-3-319-20358-4_2
- Chang, L. 2021. A pilot study on undergraduate students' English–Chinese translation shifts in web-searching process: combining screen-recording and retrospective verbalization methods. *Communication across Borders: Translation & Interpreting*. Vol. 1. No. 2. 9–21. <http://jhkpress.com/index.php/cabti/article/download/26/15>. (Utolsó megtekintés: 2022. augusztus 10.)
- Cui, Y., Zheng, B. 2021. Consultation behaviour with online resources in English–Chinese translation: an eye-tracking, screen-recording and retrospective study. *Perspectives* Vol. 29. No. 5. 740–760. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2020.1760899>
- Da Silva, I. A. L. 2015. On a more robust approach to triangulating retrospective protocols and key logging in translation process research. In: Ferreira, A., Schwieter, J. W. (eds) *Psycholinguistics and cognitive inquiries into translation and interpreting*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 175–201. <https://doi.org/10.1075/btl.115.08sil>
- Dottori, M., Hesse, E., Santilli, M., Vilas, M. G., Caro, M. M., Fraiman, D., Sedeno, L., Ibanez, A., és García, A. M. 2020. Task-specific signatures in the expert brain: differential correlates of translation and reading in professional interpreters. *Neuroimage* Vol. 209. No. 116519. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1053811920300069>. (Utolsó megtekintés: 2022. augusztus 18.) <https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2020.116519>
- Ehrensberger-Dow, M. 2014. Challenges of translation process research at the workplace. In: Muñoz Martín, R. (ed.) *Minding Translation / Con la traducción en mente*. MonTI. Alacant: Universitat d'Alacant. Special Issue (1) 355–383. <https://doi.org/10.6035/MonTI.2014.ne1.12>
- Ehrensberger-Dow, M. 2017. An ergonomic perspective of translation. In: Schwieter, J. W., Ferreira, A. (eds) *The Handbook of Translation and Cognition*. Hoboken: John Wiley and Sons. 332–349. <https://doi.org/10.1002/9781119241485.ch18>
- Ehrensberger-Dow, M. 2018. Process research. In: D'hulst, L., Gambier, Y. (eds) *A History of Modern Translation Knowledge: Sources, Concepts, Effects*. Amsterdam: John Benjamins. 293–300. <https://doi.org/10.1075/btl.142.40ehr>
- Eszenyi R. 2022. Kérdőívek és interjúk a fordítás és a tolmácsolás kutatásában. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Pécs O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába. I. Általános rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály 77–92. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan1/5>
- Fáy T. 2018. A fordítási folyamat empirikus vizsgálatának módszerei. In: Vermes A. (szerk.) *A fordítás arcai 2017: A fordítás arcai 11 konferencia előadásaiból*. Eger: EKE Liceum Kiadó. 8–14.
- Fletcher, A., Dunne, S., Butler, J. 2022. A brief history of eye movement research. In: Stuart, S. (ed): *Eye Tracking*. New York, NY: Humana, 2022. 15–29. <https://psyarxiv.com/yb4zq/download?format=pdf>. (Utolsó megtekintés: 2022. augusztus 18.) https://doi.org/10.1007/978-1-0716-2391-6_2

- García, A. M., Mikulan, E., Ibáñez, A. 2016. *A neuroscientific toolkit for translation studies*. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/btl.128.02gar>
- Gonçalves, J. L. V. R. 2021. Looking for relevance into the eyes: in search of interpretive resemblance in translation through gazing data. *Cadernos de Tradução* Vol. 40. 17–44. <https://www.scielo.br/j/ct/a/kfrS4hGjqZHVCRxFrS68fYF/?lang=en> (Utolsó megtekintés: 2022. augusztus 12.)
- Göpferich, S., Jääskeläinen, R. 2009. Process research into the development of translation competence: Where are we, and where do we need to go?. *Across Languages and Cultures* Vol. 10. No. 2. 169–191. <https://doi.org/10.1556/Acr.10.2009.2.1>
- Hansen, G. 2006. Retrospection methods in translator training and translation research. *JoSTrans: Journal of Specialised Translation* Vol. 2006. No. 5. 2–41.
- Heltai, P. 2014. Pszicholingvisztikai és neurolingvisztikai eljárások a fordítástudományban. *Fordítástudomány* Vol. XVI. No. 2. 5–23. <https://doi.org/10.35924/fordtud.23.2.1>
- House, J. 1988. Talking to oneself or thinking with others? On using different thinking aloud methods in translation. *Fremdsprachen lehren und lernen* Vol. 1988. No. 17. 84–98.
- Hubscher-Davidson, S. 2007. Personal diversity and diverse personalities in translation: a study of individual differences. *Perspectives: Studies in Translatology*. Vol. 17. No. 3. 175–192. <https://doi.org/10.1080/09076760903249380>
- Hubscher-Davidson, S. 2016. Trait emotional intelligence and translation. *Target* Vol. 28. No. 1. 132–157. <https://doi.org/10.1075/target.28.1.06hub>
- Hubscher-Davidson, S. 2018. *Translation and Emotion. A Psychological Perspective*. New York and London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315720388>
- Hvelplund, K. T. 2011. *Allocation of cognitive resources in translation: An eye-tracking and key-logging study*. Frederiksberg: Copenhagen Business School (CBS). <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/208778/1/cbs-phd2011-10.pdf>. (Utolsó megtekintés: 2022. augusztus 10.)
- Hvelplund, K. T. 2014. Eye tracking and the translation process: reflections on the analysis and interpretation of eye-tracking data. In: Muñoz Martín, R. (ed.) *Minding Translation / Con la traducción en mente. MonTI*. Alacant: Universitat d’Alacant. Special Issue (1). 201–223. <https://doi.org/10.6035/MonTI.2014.ne1.6>
- Hvelplund, K. T. 2017. Eye tracking in translation process research. In: Schwieter, J. W., Ferreira, A. (eds) *The Handbook of Translation and Cognition*. Hoboken: John Wiley and Sons. 248–264. <https://doi.org/10.1002/9781119241485.ch14>
- Jakobsen, A. L. 2011. Tracking translators’ keystrokes and eye movements with Translog. In: Alvstad, C., Tiselius, E., Hild, A. (eds) *Methods and strategies of process research: Integrative approaches in translation studies*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 37–55. <https://doi.org/10.1075/btl.94.06jak>
- Jakobsen, A. L. 2017. Translation process research. In: Schwieter, J. W., Ferreira, A. (eds) *The Handbook of Translation and Cognition*. Hoboken: John Wiley & Sons. 19–49. <https://doi.org/10.1002/9781119241485.ch2>
- Jakobsen, A. L., Jensen, K. T. H. 2008. Eye movement behaviour across four different types of reading task. In: S. Göpferich, A. L. Jakobsen, I. M. Mees (eds) *Looking at Eyes. Eye-Tracking Studies of Reading and Translation Processing*. Copenhagen: Samfundslitteratur. 103–124.

- Jankowska, A. 2021. Audio describing films: A first look into the description process. *The JosTRans: Journal of Specialised Translation*. Vol. 2021. No. 36. 26–52.
- Jääskeläinen, R. 1996. Hard work will bear beautiful fruit. A comparison of two think-aloud protocol studies. *Meta* Vol. 41. No. 1. 60–74. <https://doi.org/10.7202/003235ar>
- Jaaskelainen, R. 2000. Focus on methodology in think-aloud studies on translating. In: Tirkkonen-Condit, S., Jääskeläinen, R. (eds) *Tapping and mapping the processes of translation and interpreting: Outlooks on empirical research*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing. 71–82. <https://doi.org/10.1075/btl.37.08jaa>
- Jääskeläinen, R. 2002. Think-aloud protocol studies into translation: An annotated bibliography. *Target* Vol. 14. No. 1. 107–136. <https://doi.org/10.1075/target.14.1.05jaa>
- Jääskeläinen, R., Lacruz, I. 2018. Translation–cognition–affect–and beyond. In: Lacruz, I., Jääskeläinen, R. (eds) *Innovation and Expansion in Translation Process Research*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 1–16. <https://doi.org/10.1075/ata.18.01jaa>
- Jia, Y., Carl, M., Wang, X. 2019. How does the post-editing of neural machine translation compare with from-scratch translation? A product and process study. *JosTRans: Journal of Specialised Translation*. Vol. 2019. No. 31. 60–86.
- Krings, H. P. 1986. *Was in den Köpfen von Übersetzern vorgeht. Eine empirische Untersuchung zur Struktur des Übersetzungsprozesses an fortgeschrittenen Französischlernern*. Tübingen: Günter Narr Verlag.
- Krings, H. P. 1988. Blick in die black box: Eine Fallstudie zum Übersetzungsprozess bei Berufsübersetzern. In: Arntz, R. (ed.) *Textlinguistik und Fachsprache. Akten des Internationalen übersetzungswissenschaftlichen AILA-symposiums*. Hildesheim: Olms, 393–411.
- Kruger, J. L., Doherty, S., Fox, W., De Lissa, P. 2018. Multimodal measurement of cognitive load during subtitle processing. In: Lacruz, I., Jääskeläinen, R. (eds) *Innovation and Expansion in Translation Process Research*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 267–294. <https://doi.org/10.1075/ata.18.12kru>
- Kussmaul, P. 1991. Creativity in the translation process: Empirical approaches. In: Leuven-Zwart, K. M., Naaijken, T. (eds) *Translation studies: The state of the art: Proceedings of the first James S. Holmes symposium on translation studies*. Leiden: Brill. 91–101. https://doi.org/10.1163/9789004488106_011
- Kussmaul, P., Tirkkonen-Condit, S. 1995. Think-aloud protocol analysis in translation studies. *TTR: traduction, terminologie, rédaction* Vol. 8. No. 1. 177–199. <https://doi.org/10.7202/037201ar>
- Kuznik, A., Verd, J. M. Investigating real work situations in translation agencies. Work content and its components. *Hermes-Journal of Language and Communication in Business* Vol. 2010. No. 44. 25–43. <https://doi.org/10.7146/hjlc.v23i44.128882>
- Lacruz, I. 2018. An experimental investigation of stages of processing in post-editing. In: Lacruz, I., Jääskeläinen, R. (eds) *Innovation and Expansion in Translation Process Research*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 217–240. <https://doi.org/10.1075/ata.xviii>
- Lesznyák M. 2007. A szótárhasználat jellegzetességeinek változása a fordítói tapasztalat függvényében. Váradi T. (szerk.) *Az I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencián elhangzott előadások kötete*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 67–79.
- Lesznyák, M. 2008. *Studies in the development of translation competence*. PhD-dissertation. Pécs: University of Pécs.

- Lesznyák, M. 2013. Úristen, de hülye vagyok! – fordítók értékelő jellegű megnyilvánulásai fordítás közben. In: Tóth Sz. (szerk.) *Társadalmi változások – nyelvi változások: Alkalmazott nyelvészeti kutatások a Kárpát-medencében: A XXII. MANYE Kongresszus előadásai*. Budapest, Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szegedi Egyetemi Kiadó, Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete (MANYE), 181–187.
- Lesznyák, M. 2020. A fordítás és tolmácsolás nem-kognitív összetevői. In: Fóris, Á., Bölcskei, A. (szerk): *Nyelv, kultúra, identitás. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a 21. századi információs térben. A MANYE Kongresszusok Előadásai. 12/1*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 143–150.
- Massey, G. 2021. Transitioning from interdisciplinarity to transdisciplinarity in applied translation studies: Towards transdisciplinary action research in translators' workplaces. *Journal of Translation Studies* Vol. 1. No. 2. 51–78. <https://doi.org/10.3726/JTS022021.4>
- Moorkens, J. 2018. Eye tracking as a measure of cognitive effort for post-editing of machine translation. In: Walker, C., Federici, F. M. (eds) *Eye tracking and multidisciplinary studies on translation*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 55-69. <http://doras.dcu.ie/24263/1/Eye-tracking%20and%20PE%20-%20Moorkens%20pre-review.pdf>. (Utolsó megtekintés: 2022. augusztus 10.)
- Muñoz Martín, R. 2014. A blurred snapshot of advances in translation process research. In: Muñoz Martín, R. (ed.) *Minding Translation / Con la traducción en mente. MonTI*. Alacant: Universitat d'Alacant. Special Issue (1) 49–84.
- Norberg, U. 2011. On cognitive processes during wordplay translation. In: Alvstad, C., Tiselius, E., Hild, A. (eds) *Methods and strategies of process research: Integrative approaches in translation studies*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 219–230. <https://doi.org/10.1075/btl.94.16nor>
- Orrego-Carmona, D., Dutka, Ł, Szarkowska, A. 2018. Using translation process research to explore the creation of subtitles: an eye-tracking study comparing professional and trainee subtitlers. *JoSTrans: The Journal of Specialised Translation* Vol. 2018. No. 30. 150–180.
- Pavlović, N. 2009. More ways to explore the translating mind: Collaborative translation protocols. In: Göpferich, S. Jakobsen, A. L., Mees, I. M. (eds) *Behind the mind: methods, models and results in translation process research*. Copenhagen: Samfundslitteratur. 81–105.
- Pavlović, T., Hadžiahmetović Jurida, S. 2019. Collaborative translation: Student translators' perspective. *Current Trends in Translation Teaching and Learning (CTTL-E)* Vol. 6. 4–28. http://www.cttl.org/uploads/5/2/4/3/5243866/cttl_e_2019_2.pdf. (Utolsó megtekintés: 2022. augusztus 16.)
- Pym, A. 2003. Redefining translation competence in an electronic age. In defence of a minimalist approach. *Meta* Vol. 48. No. 4. 481–497. <https://doi.org/10.7202/008533ar>
- Risku, H. 2014. Translation process research as interaction research: From mental to socio-cognitive processes. In: Muñoz Martín, R. (ed.) *Minding Translation / Con la traducción en mente. MonTI*. Alacant: Universitat d'Alacant. Special Issue (1). 331–353. <https://doi.org/10.6035/MonTI.2014.ne1.11>
- Risku, H. 2017. Ethnographies of translation and situated cognition. In: Schwieter, J. W., Ferreira, A. (eds) *The handbook of translation and cognition*. Hoboken: John Wiley and Sons. 290–310. <https://doi.org/10.1002/9781119241485.ch16>

- Royo López, A. M., Muñoz Martín, R. 2022. Translation process research. In: Zanettin, F., Rundle, C. (eds) *The Routledge Handbook of Translation and Methodology*. New York and London: Routledge. 356–372. <https://doi.org/10.4324/9781315158945-26>
- Royo, A., Ramos, M. 2018. The role of expertise in emotion regulation. In: Lacruz, I., Jääskeläinen, R. (eds) *Innovation and Expansion in Translation Process Research*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 105–129. <https://doi.org/10.1075/ata.18.06roj>
- Rydning, A. F., Lachaud, Ch. 2011. Are primary conceptual metaphors easier to understand than complex conceptual metaphors? In: Alvstad, C., Tiselius, E., Hild, A. (eds) *Methods and strategies of process research: Integrative approaches in translation studies*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 169–186. <https://doi.org/10.1075/btl.94.13ryd>
- Quinci, C. 2017. “All I know is that I know nothing?” Empirical evidence of self-confidence and inexperience in novice vs. professional translators. In: Hansen-Schirra, S., Czulo, O., Hofmann, S. (eds) *Empirical modelling of translation and interpreting*. Berlin: Language Science Press. 373–392.
- Séguinot, C. 1996. Some thoughts about think-aloud protocols. *Target* Vol. 8. No. 1. 75–95. <https://doi.org/10.1075/target.8.1.05seg>
- Tomczak, E., Whyatt, B. 2022. Directionality and lexical selection in professional translators: Evidence from verbal fluency and translation tasks. *Translation & Interpreting* Vol. 14. No. 2. 120–136. <http://trans-int.org/index.php/transint/article/viewFile/1370/422>. (Utolsó megtekintés: 2022. augusztus 18.)
- Vandepitte, S., Hartsuiker, R. J. 2011. Metonymic language use as a student translation problem. In: Alvstad, C., Tiselius, E., Hild, A. (eds) *Methods and strategies of process research: Integrative approaches in translation studies*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 67–92. <https://doi.org/10.1075/btl.94.08van>

Terminusjegyzék

- agyi képpalkotó eljárások:** az EEG, fMRI, PET, CT és fNIRS eszközök alkalmazása (a kutatásban). Ezek az eszközök a működő agyról készítenek képeket, ezáltal megállapítható, mely agyterületek aktiválódnak nyelvi (fordítási) működés során, és milyen sorrendben.
- automatizálódás:** bármely készség fejlődése során az a pont, amelytől kezdve a készség végrehajtása nem igényel tudatos figyelmet. Ezáltal munkamemória-kapacitás szabadul fel, ugyanakkor az egyén (adott pillanatban) nincs tudatában annak, hogy éppen mit csinál (a készség mely lépését hajtja végre).
- billentyűleütés-rögzítés:** elsősorban az íráskészség- és fordításkutatás terén elterjedt adatgyűjtési technika, amelynek során egy számítógépre telepített program a háttérben rögzít minden billentyűleütést, a közöttük fellépő szüneteket pedig számszerűsíti. Ezáltal utólag megfigyelhető és elemezhető az írás/fordítás folyamata.
- ökológiai validitás:** az érvényességnek az a fajtája, amely kifejezi, hogy a kutatás során kapott eredmények mennyire érvényesek (mennyire „átvihetők”) valós helyzetekre.

- fordítási folyamat:** a) a fordító „fejében” az egyik nyelvről a másikra való átváltás közben lezajló kognitív és affektív folyamatok; b) a professzionális fordítási tevékenység közben megfigyelhető, a fordító által végrehajtott tevékenységek
- hangos gondolkodtatás** (*think-aloud protocol*, TAP): pszichológiai/pszicholingvisztikai adatgyűjtési technika, amelynek során a kutatási alany feladatvégzés közben minden gondolatát kimondja. Ezeket valamilyen formában rögzíti a kutató, majd elemzi őket.
- interferencia:** általánosságban véve akkor beszélünk interferenciáról, ha két különböző forrásból származó jel zavarja egymást, vagy az egyik elfedi a másikat. Hangos gondolkodtatás esetén a két különböző forrásból származó jel egyrészt a fordítandó szöveg, másrészt a fordító saját gondolatai és érzései. Néhány kutatási eredmény arra utal, hogy ez a két forrásból származó információ megzavarja egymást, ezért a hangos gondolkodtatás nem tekinthető teljesen valid adatgyűjtési technikának.
- képernyőrögzítés:** olyan adatgyűjtési technika, amelynek során valamilyen szoftver segítségével a kutató rögzíti a fordító számítógépen végzett teljes tevékenységét fordítás közben.
- páros (csoportos) fordítás:** olyan adatgyűjtési technika, amelynek során kettő vagy több fordító közösen fordít le egy forrásnyelvi szöveget (egy célnyelvi szöveg készül), és munka közben minden felmerülő kérdést és problémát megbeszélnek.
- reakcióidő:** az inger és a rá adott reakció között eltelt idő. Pl. szövegnevezéses feladat esetén mennyi idő telik el a vizuális inger megjelenése és a kép megnevezése között A, B vagy C nyelven.
- retrospektív interjú:** a fordítási folyamat befejeződése után készített interjú, amelynek során a kutató a folyamat jellegzetességeit próbálja feltárni. A kérdéseket a kutató valamilyen stimulusra támaszkodva fogalmazza meg (pl. hosszú szünet vagy átfogalmazás a billentyűrögzítő felvételen).
- szemmozgáskövetés:** olyan adatgyűjtési eljárás, amely lehetővé teszi a tekintet irányának és időbeli megvalósulásának pontos mérését. Ezáltal információkat gyűjthetünk arról, hogy a szöveg mely részein, milyen hosszan dolgozik a fordító, illetve milyen kognitív terhet jelent az adott szöveg fordítása, feldolgozása.
- társas facilitáció:** az a jelenség, amikor több személy együttes jelenléte javít a teljesítményen (bármilyen teljesítményen). Még a passzív résztvevők jelenléte is általában javulást eredményez.

Nyelvhelyesség vagy fordítástechnika?

A diskurzusjelölő mondatértékű határozók fordítása az *ironically* példáján keresztül¹

Dróth Júlia

Károli Gáspár Református Egyetem
droth.julia@gmail.com

Kivonat: Az *Ironically*, ... kifejezés magyar fordítási változatai felvetik a kérdést: nyelvhelyességi vagy fordítástechnikai jelenségről van-e szó. A tanulmány a kontrasztív nyelvészet és a diskurzuselemzés eredményeinek felhasználásával vizsgálja a kifejezés funkcióját és jelentését, valamint korpuszkutatással tárja fel a kifejezés előfordulási gyakoriságát az angol nyelvű szövegekben, a különböző fordítási variációkat a magyar fordításokban, illetve a magyar megfelelők előfordulási környezetét a magyar nyelven írt szövegekben.

Kulcsszavak: fordítási normák, fordításoktatás, funkció, jelentés, korpuszkutatás

1. Bevezetés

Tanulmányom célja, hogy illusztrálja, milyen lépéseken érdemes végigmenni akár egyetlen angol szó magyarra fordításakor is, ha meg szeretnénk vizsgálni, mennyire épült be a magyar nyelvhasználatba az adott, forrásnyelvben gyakori jelenség. Fordított és nem fordított szövegek, valamint nyelvészeti leírások és megfontolások tanulmányozásával igyekszem eldönteni, vajon esetünkben a mondatértékű határozók fordítására milyen fordítástechnikai megoldások alkalmazhatók a forrásnyelvi funkció átvitele érdekében.

---

¹ A tanulmány a XXVIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus (2021. április 19–20., Veszprém) Brassai-előadásának rövidített változata kötetünk számára. A Brassai-előadás címe: *Ironically*, ... A diskurzusjelölő mondatértékű határozók fordítása.

Hivatkozás: Dróth J. 2024. Nyelvhelyesség vagy fordítástechnika? A diskurzusjelölő mondatértékű határozók fordítása az *ironically* példáján keresztül. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába II. Speciális rész.* Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 95–111.

DOI: <https://doi.org/10.21862/kutamodszertan2/5>

Az *ironically* és egyéb mondatkezdő határozók fordításának kérdése gyakran felmerül a fordítástechnika órákon, a lektori munkában, de a sajtóban is. Néhányan a magyar nyelvhasználat, a nyelvi változások oldaláról közelítik meg a kérdést, mások az értelmezés, illetve a nyelvi funkciók felől (Kálmán 2018).

A cikkben a kontrasztív nyelvészet és a diskurzuselemzés eredményeinek felhasználásával igyekszem elhelyezni az *ironically* kifejezés funkcióját és jelentését. Emellett korpuszokban és adatbázisokban végzett kutatások révén feltárom a kifejezés előfordulási gyakoriságát az angol nyelvű szövegekben, valamint a különböző fordítási variációkat a magyar nyelvű fordításokban, illetve az *ironikus/ironikus módon* előfordulási környezetét a magyar nyelven írt szövegekben. Részletesen leírom a kutatásom főbb lépéseit, megtartva egy-egy példát is. Az elemzéseket kihagyom, de közlöm az egyes kutatási fázisok következtetéseit. A tárgyalt fordítási-szóhasználati jelenség kapcsán érintem a nyelvi és fordítási normák változását, illetve a fordítóképzés lehetőségeit is.

1.1. A nyelvész válaszol

A Klubrádió *Szósztátyár*² című műsorának 2017. december 27-i adásában Nadasdy Ádám és Kálmán László kifejtették véleményüket az *ironikus módon* kifejezés használatáról például ebben a mondatban: *A hajó ironikus módon elsüllyedt.* Megállapították, hogy a filmfordítási példa tulajdonképpen nem nyelvi kérdés, hanem a fordítás körülményeiből adódó hanyagság. Az *ironically* valójában hamis barát, hiszen angolul nem csupán 'gúnyosan' értelemben használják a kifejezést. Az angolban ugyanis nemcsak egy személy (beszéde) lehet ironikus, hanem egy helyzet is, míg magyarul erre régebben csak azt mondták, hogy *a sors iróniája/fintora*. Ugyanakkor olyan gyakran előfordul már ez a téves fordításból adódó alak, hogy valóságos nyelvi változásként kell értékelnünk, és el kell fogadnunk. Kálmán László néhány héttel később a nyest.hu-n³ is foglalkozott a kérdéssel, megerősítve a fenti véleményt (Kálmán 2018).

1.2. Kutatási kérdések

- Milyen szintű fordítási kérdéseket vet fel az *ironically* magyarra fordítása? Pragmatikai (szituációhoz kötött, funkcionális), grammatikai (szófaj, szórend, hangsúlyozás), lexikai (jelentés, tükörfordítás), központozási (mondatkezdő határozó utáni vessző) kérdéseket?
- Melyek az *ironically* jelentései és funkciói az angol nyelvben, illetve magyar fordításában?

² <https://budling.hu/~kalman/arch/popular/szosztatyar/20171227.mp3>

³ <https://www.nyest.hu/hirek/valtozas-es-igenytelenseg>

- Mennyire gyakori az *ironical*, *ironically* kifejezés az angolul írt, illetve az *ironikus*, *ironikusan* kifejezés a magyarul írt és a magyarra fordított szövegekben? Történik-e funkció- vagy jelentéstévesztés a fordításokban?
- Hogyan hat a globalizáció, az angol mint lingua franca a magyar szakfordításra? Változtak-e a nyelvhasználati és fordítási normák? Fordítási hibának tekintjük-e a mondatkezdő *Ironically*,... módhatározói fordítását? Ha igen, árnyalatnyi vagy megtévesztő hiba-e?

2. Milyen szintű fordítási kérdéseket vet fel az *Ironically* magyarra fordítása?

2.1. Nyelvészeti besorolások

2.1.1. Az *ironically* kifejezés funkciója és jelentése az angol nyelvtanok, illetve az angol–magyar kontrasztív nyelvészet szerint

Quirk és Greenbaum egyetemi angol nyelvtana részletesen ír a tanulmányban tárgyalt angol határozókról, amelyek pozíciójuktól függően eltérő funkciót töltenek be (Quirk és Greenbaum 1979: 207–250). Susan Doughty és Geoff Thompson megfigyelte és leírta, a mondat jelentését lényegesen befolyásolja, hogy a határozó mondathatározói vagy módhatározói funkcióban áll-e (1987: 105):

Ironically, this was when he got interested. (A sors fintora, hogy ez pont akkor történt, amikor már kezdte érdekelni a dolog.)

He spoke to me *ironically*. (Gúnyosan beszélt velem.)

Vörös József (Dezső és Nemser 1980: 299–317) a magyar igekötők angol megfelelőit vizsgálva mondatpárokba rendezve mutatja be a funkcionális és jelentésbeli különbséget az angolban a mondat elején álló, a magyarban hangsúlytalan határozók és a módhatározók között. Magyar fordításukban rámutat a különbségre a fókusz elhelyezkedését és a magyar igekötők szerepét illetően is. Például:

(a) Mondatkezdő határozó:

Unfortunately, I wrote him about the case.

Sajnos megírtam neki az esetet.

Ebben az egész mondatra ható funkcióban az angolban is, a magyarban is akár teljes tagmondattá emelhető a határozó:

It was an unfortunate thing that I wrote him about the case.
Szerencsétlen dolog volt, hogy megírtam neki az esetet.

(b) Módhatározó:

I worded the letter *unfortunately*.
Szerencsétlen módon szövegeztem meg a levelet.

Budai László az egész mondatra vonatkozó mondatértékű határozók közé sorolja a mondat élén álló, vessző által követett határozóknak ezt a fajtáját. „A magyar fordításokban nem elsősorban határozószók, hanem inkább melléknevek és *hogy* kötőszós mellékmondatok szerepelnek” (Budai 2007: 608–611).

Az *A-Z angol nyelvtan* című lexikon 172. fejezetében *Szubjektív határozók* címmel olvashatunk a jelenségről. Ugyanaz a szó módhatározóként és szubjektív határozóként is előfordulhat:

Módhatározó (‘természetes módon’):
 The Prince greeted all the guests *naturally*.
 A herceg minden vendéget *természetesen* üdvözölt.

Szubjektív határozó (‘szerintem ez így természetes’):
Naturally, the Prince greeted all the guests.
 A herceg *természetesen* minden vendéget üdvözölt.” (Kovács, Lázár és Merrick 1994: 623).

Következtetés a kontrasztív nyelvészeti szakirodalomból: a mondatkezdő határozó (más terminussal mondathatározó vagy szubjektív határozó) a (tag)mondat előtt álló, hangsúlytalan, a mondattól elkülönülő határozó. Funkciója és jelentése eltér az azonos szóalakú módhatározóétól.

2.1.2. Magyar nyelvészeti megközelítések

Az *Új magyar nyelvtan* című kötetben *A mondathatározók helye* című fejezetben olvashatunk a mondathatározói funkcióról (É. Kiss, Kiefer és Siptár, 1998: 27).

A *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések* című nyelvtanban szintén *A mondathatározók* címszó alatt olvashatunk a kutatott jelenségről (Hegedűs 2004: 115–116). Hegedűs a mondathatározók fogalmát összekapcsolja a módosítószókéval, ahogy Kugler Nóra is (Kugler 2000: 171).

Mivel a fordításban az angol mondatkezdő határozó után álló vessző átvétele is kérdéses, érdemes megnézni a magyar központosási szabályokat. Az Osiris által kiadott *Helyesírás* című kötetben a *bevezető szók és kifejezések* kategóriája utal a mondat szintaktikai szerkezetébe nem illeszkedő mondatkezdő szavakra, de inkább a szöveg-szerző kohéziós eszközökre vonatkoztatva (Laczkó és Mártonfi 2006: 329).

Következtetés a magyar nyelvészeti szakirodalomból: a funkciót is figyelembe vevő két magyar nyelvtan *mondathatározó*ként említi a megnyilatkozás egészére vonatkozó határozókat. Ezek funkciója az értékelés, az állásfoglalás vagy valamilyen külső körülmény említése. Mondatkezdő határozó után nem használunk vesszőt, kivéve a határozói igeneves formákat.

2.1.3. Diskurzusjelölő vagy határozó? Az ironically kifejezés funkciója és jelentése a diskurzuselemzés szerint

„A diskurzusjelölők a beszélgetés szervezésében vesznek részt: diskurzusdarabokat kötnek össze és pragmatikai viszonyokat jelölnek: jelezhetik a társalgás részeinek az egymáshoz való viszonyát, a beszélgetők közti kapcsolatra is utalhatnak, a beszédrész és a beszélő közti viszonyt is kifejezhetik, valamint a tágabb szituációra is vonatkozhatnak. Emellett diskurzusirányító szerepük is van: képesek a szó átadását, a beszédjog megtartását és a szó átvételét is jelezni” (Schirm 2011). „A diskurzusjelölők a szó- és írásbeli műfajok közül a beszélt nyelvben fordulnak elő a legnagyobb számban, azon belül is a spontán változatokban” (Dér 2020: 10).

Számos korpusznyelvészeti kutatás eredményét olvashatjuk a *hát, vajon, izé, viszont, szóval* és hasonló diskurzusjelölők használatáról akár a fordítások tekintetében is. Kevesebb tanulmány születik azonban az angol nyelvű irodalmi vagy szaknyelvi szövegekben található mondatértékű határozókról és azok magyarra fordításáról. Bár ezeket az elemeket is a diskurzusjelölők közé sorolják, a kutatások inkább a szóbeli diskurzusjelölőkre irányulnak. A diskurzusjelölők kategorizálása ma is kutatások tárgya.

A tanulmány szempontjából lényeges, hogy a diskurzusjelölők közé tartozó elemek többfunkciósak [...]. Előfordul, hogy egy elem nem diskurzusjelölői, hanem határozói funkcióban szerepel (Schirm 2011). A diskurzusjelölők szemantikai és pragmatikai viszonyokat egyaránt jelölhetnek. Formailag jellemző rájuk a mondatkezdő pozíció, valamint a szintaktikai függetlenség. Funkciója lehet textuális vagy interakciós (Dér 2020: 25, 23, 12).

Következtetés a diskurzusjelölők szakirodalmából: a diskurzusjelölők többfunkciósak, funkcióik közé tartozik a személyes kommentár, a személyes értékelés, amely az *ironically, ...* kifejezés funkciója is (kommentárjelölő, értékelő funkció). Előfordul, hogy az *ironically* más, határozói funkciót tölt be.

2.2. Szótári kutatás

Az alábbi szótári kutatásokkal arra a kérdésre kerestem választ, melyek a *be ironic/ It was ironic that/ironically* jelentései és funkciói az angol nyelvben, illetve a magyar fordításban.

2.2.1. Egynyelvű szótárak

Angol: a *Cambridge* online szótár szerint

Az *ironic* szó és a szóval alkotott kifejezések jelentése (a kifejezések fordítása tőlem):

1. interesting, strange, or funny because of being very different from what you would usually expect ('érdekes, furcsa, szokatlan, meglepő, mert más, mint amit vártunk')

It is ironic that although many items are now cheaper to make, fewer people can afford to buy them. (*Érdekes, hogy* bár sok cikket ma már olcsóbban lehet gyártani, kevesebben engedhetik meg maguknak, hogy megvegyék őket.)

2. showing that you really mean the opposite of what you are saying ('gúnyos, ironikus, érzékelteti, hogy máshogy gondoljuk, mint ahogy mondjuk')

an *ironic* comment (*gúnyos megjegyzés*)

Az *ironically* szó jelentése:

1. Az egész mondat értelmét módosító jelentés: 'in a way that is interesting, strange, or funny because of being very different from what you would expect' ('érdekes módon, furcsa módon, szokatlan módon, meglepő módon, másképp, mint ahogy vártuk')

Ironically, these technological tools that were supposed to liberate us have left us working longer hours than ever. (*Érdekes, hogy* ezek a műszaki megoldások, amelyekről azt hittük, elhozzák a szabadságot, végül oda vezettek, hogy minden eddigénél több időt töltünk munkával.)

2. Módhatározói jelentésben: 'in a way that suggests you mean the opposite of what you are saying, or are not serious' ('olyan módon, ami azt sugallja, hogy valaki az ellenkezőjét érti annak, amit mond, vagy nem gondolja komolyan')

She smiled *ironically*. (*Kajánul* mosolygott.)

Következtetés: a (*be*) *ironic* kifejezés szótári jelentése nem fedi le a fenti filmszövegrészben szereplő értelmezést. Az *ironically* szó meghatározásában viszont megjelenik a fent leírt kettős funkció (módhatározó és szubjektív megállapítás), valamint az utóbbi funkcióban a fordítására fent javasolt 'különös', 'meglepő', 'érdekes' jelentés is. Ezek a jelentések megfelelő kiindulási alapot nyújtanak az *ironically*,...

mondathatározó magyar fordításához (furcsa/érdekes/különös módon; meglepő/véletlen egybeesés, hogy...).

Magyar: *Idegen szavak szótára* (Tolcsvai 2007)

A szótárban az *ironikusan* szó nem található meg.

Irónia [gör–lat] 1. beszéd közbeni színlelés; 2. nyelvi szerkezet, melyben a beszélő az ellenkezőjét mondja annak, amit gondol (például a tagadást állítás formájában), és e kettősséget finom gúnyjal jelzi; 3. erős gúny

Ironikus [gör–lat] 1. iróniát tartalmazó, alkalmazó (szöveg, kifejezés); 2. az iróniára jellemző, abból eredő, azzal kapcsolatos

Következtetés: a szótárban szereplő jelentések nem támogatják a filmszövegrészlet fordítását.

2.2.2. Kétnyelvű szótárak

Akadémiai Kiadó szotar.net oldalán található, elektronikus angol–magyar nagyszótár: *ironically* hsz, a sors iróniája, hogy ...

Más elektronikus szótárakban (webfordítás.hu, DictZone) csupán a módhatározói jelentéseket találjuk: 'ironikusan, gúnyosan'.

Következtetés az egy- és kétnyelvű szótárakból: a szotar.net-en található kifejezés jó kiindulási pont a mondathatározó fordításához, viszont nem jelzi a módhatározói alakot. A másik két elektronikus szótár esetében ez épp fordítva van: módhatározói jelentést kapunk, de a mondathatározói funkcióra nem utalnak. A fordító tehát a szótárakból kiindulva nem is észleli a problémát.

Összefoglalva a nyelvészeti és lexikográfiai leírásokat, az *ironically* fordítása pragmatikai (szituációhoz kötött, funkcionális), grammatikai (szófaji, szórendi, hangsúlyozási), lexikai (jelentésbeli és formai), központosági (mondatkezdő határozó utáni vessző), valamint fordítástechnikai (jelentéscsere vagy tükörfordítás, grammatikai áthelyezés vagy felemelés) kérdéseket vet fel.

3. Gyakorisági kutatás

Mennyire gyakori az *ironical*, *ironically* kifejezés az angolul írt, illetve az *ironikus*, *ironikusan* kifejezés a magyarul írt és a magyarra fordított szövegekben? Történetik-e funkció- vagy jelentéstévesztés a fordításokban? – ezekre a kérdésekre kerestem választ szaknyelvi adatbázisokban, illetve egynyelvű, párhuzamos és összehasonlítható korpuszokban végzett kutatásaimmal.

3.1. Pannonia Korpusz, ELTE (egynyelvű, párhuzamos és összehasonlítható korpusz)

A Pannonia Korpusz (Robin et al. 2016) jól kutatható, sokoldalú adatbázis, egynyelvű szövegeket, fordítási szövegpárokat és filmszövegeket egyaránt tartalmaz.⁴

Könyvek

Jelzői funkció: *ironikus*

Mondathatározói funkció: *Ironikus, hogy; Ironikus volt, hogy; Ironikus, de; Ironikus módon*

Példa:

Ironically, with his insurrection Valentine made the Accords possible.
Ironikus, de a lázadásával Valentine maga tette lehetővé, hogy a Fegyverszünet megköttesék.

Jelentés: 'meglepő', 'nem várt (dolog)' (Az *ironikus* szó a helyzet jelzője.)

Módhatározói funkció: *ironically*

Példa: (angolul írt regény)

And that's before we get to the father whom he once described to me as a glass-blower in wood, but that might just have been to put me off the scent. What if his candlesticks were *ironically discoordinated* – a veritable attack on Hellenistic proportion – to their very wicks and tails? Is there not even, now I put my mind to it, a grotesquerie of misshapen elaboration in the figures with which Kevern himself decorates his lovespoons?

És akkor még nem is beszéltünk az apjáról, akit egyszer úgy jellemeztem nekem, hogy üvegfűjő, aki fával dolgozik, de talán csak a megtévesztésemre mondta. Mi van, ha a gyertyatartói *ironikusan szabálytalanok* tetőtől talpig – valóságos támadások a klasszikus arányok ellen? És most, hogy belegondolok, a Kevern kanálait díszítő figurák kidolgozásában nincs valami groteszk torzulás?

Angol és magyar jelentés: 'furcsán, megtévesztően'

Filmkorpusz

Az *ironic* szótövet csupán két alkotás tartalmazta, mindkettő filmkomédia. Természetfilmek, filmdrámák és egyéb műfajok nem tartalmazták az *ironic*, *ironical*, *ironically* szavakat.

Példa:

⁴ Köszönöm Robin Edinának, hogy a Pannonia Korpuszt rendelkezésemre bocsátotta.

1. Bridget Jones naplója

Fine. That's fine. I will go home and de-bunny. Oh... and you know last night when I said that I loved you? I didn't mean it. *I was being ironic.*

Jó. Rendben. Hazamegyek, lenyuszulok. Ó, és tudod az éjjel, amikor azt mondtam, szeretlek, nem mondtam komolyan. *Ironikus voltam.*

Megjegyzés: Feliratok egyéb forrásból léteznek más változatban is: *Nem gondoltam komolyan. Iróniának szántam. / Nem voltam komoly. Vicceltem. / Nem gondoltam komolyan. Csak ironizáltam.*

Példa:

2. A Karib-tenger kalózzai

And last we saw of old Bill Turner, he was sinking into the crushin' black oblivion of Davy Jones's locker! Of course, it was only after that we learned we needed his blood to lift the curse.

That's what you call *ironic*.

És mikor utoljára láttuk a jó Bill Turnert, épp a sötét mélység felé süllyedt, amely örökre elnyelte. Csak ezek után derült ki, hogy a vére feloldaná az átkot. Ezt nevezik ám *pechnek*.

Megjegyzés: kiváló fordítás, érzékelteti a 'meglepő fordulat' jelentést. Feliratok egyéb forrásból: *Hát nem pech? Ironikus, mi? Ezt nevezik iróniának. Ezt nevezik ironikusnak.*

Következtetések a Pannonia Korpusz alapján: az *ironikus/ironikusán/ironikus módon*, illetve az *ironical/ironically* kifejezés **kis arányban**, csupán tizennyolc könyvben fordult elő. Mondathatározóként több formában is előfordul az *Ironically*,... fordítása: *ironikus (volt), hogy; ironikus, de; ironikus módon*. Ez az alkalmazása tükrözi az *ironikus* szó újabb használatát helyzetekre is (amelynek elfogadását Kálmán László javasolja), de a gyakorisága nem jelzi a meghonosodását. Az *ironikus módon* szerkezet magyar szövegekben csak fordításban található meg. Ez is arra utal, hogy a magyar nyelvbe még nem épült be ez a forma. Az *ironikus* jelzőként, illetve az *ironikusán* módhatározóként az idegen szavak szótárából idézett, bevett jelentéseiben megtalálható, de egyik nyelvben sem gyakori.

3.2. EUR-Lex (párhuzamos és összehasonlítható korpusz)

Az EUR-Lex (<https://eur-lex.europa.eu/>) uniós jogszabálytárban azt kutattam, mennyire jellemző a mondatértékű *ironically* és magyar fordításának használata.

Példa a nem megfelelő fordításra:

Somewhat *ironically*, that analysis is inevitably less closely related to the idea of an 'autonomous' concept of 'civil and commercial matters' than the now-obsolete first strand of the 'subject matter' perspective.

Némileg *ironikusan* ez az elemzés elkerülhetetlenül kevésbé szorosan igazodik a „polgári és kereskedelmi ügyek” „önálló” fogalmának elgondolásához, mint a „tárgyszempontú” megközelítés mostanra elavult első vonulatához.

Példa a kiváló fordításra:

Ironically governments bogged down in bureaucracy and data protection rules cannot act swiftly and are relying on NGOs to do the work where international policing fails.

A dolgok visszásságát mutatja, hogy a bürokrácia és adatvédelmi szabályok miatt kevés mozgástérrel rendelkező kormányok nem képesek gyorsan cselekedni, ezért a civil szervezetekre bízzák azt a munkát, amellyel a nemzetközi rendőrség nem tud megbirkózni.

Következtetések az EUR-Lex alapján: az *ironically* / *ironikusan* / *ironikus módon* kifejezés az EUR-Lexben angolul, illetve magyar fordításban kis arányban fordul elő. Csak a szubjektívebb jogi műfajokban található meg: előzetes adatok, bizottsági szolgálati munkadokumentum, (saját kezdeményezésű) vélemény. Jogi szövegekben módhatározóként jóval ritkább, mint mondathatározóként. A mondathatározói funkcióban lévő kifejezés fordításainak fele kiváló, kreatív szakmai munka. (Jelentéscserét, grammatikai felemelést és áthelyezést tartalmaz; a mondathatározó után nincs vessző.) A kevésbé sikeres fordítások egy része utószerkesztés nélküli gépi fordításnak tűnik.

3.3. Egyéb szakkönyvek (egynyelvű vagy párhuzamos szövegek)

Ebben a csoportban négy angol nyelvű fordítástudományi szakkönyvet, illetve négy angol nyelvű és magyarra fordított vezetéstudományi szakkönyvet vizsgáltam meg.

Következtetés az egyéb szakkönyvek alapján: a vezetéstudomány és a fordítástudomány témájára nem jellemző sem az ironia, sem a váratlan meglepetés. Ez magyarázhatja, hogy igen kis számban fordul elő a szövegekben az *ironically* mondathatározó (kvanitatív adatok, ld. Dróth 2019).

3.4. Kutatás magyar egynyelvű korpuszokban, adatbázisban

Előfordul-e az eredetileg magyarul írt szakmai és tudományos szövegekben is a mondatkezdő határozó + vessző forma? Használjuk-e magyarul írt szakmai szövegekben az *ironikus módon* szerkezetet mondathatározóként? A következő adatbázisokban és korpuszokban kerestem rá az *ironikus*, *ironikusan*, *ironikus módon* kifejezésekre:

- Az Országos Széchényi Könyvtár elektronikus periodika-archívumában (epa.oszk.hu) pontosan látható a kifejezés forrása, szöveggörnyezete, viszonylagos gyakorisága. Az óriási archívumban az *ironikus* szóra, illetve szótőre 20 014 találatot kaptam, ebből az első 100 találatot vizsgáltam.
- Magyar történeti szövegtár (*A magyar nyelv nagyszótárának* korpusza) (nytud.hu/hhc). Céljainknak a szaknyelvi és hivatalos regiszter felel meg, erre állítottam a keresést.
- A Magyar Nemzeti Szövegtár új, kibővített változata (MNSZ2) (Váradi 2002, corpus.nytud.hu/mnsz): az *ironikus módon* 9 találatban módhatározó, 307 találatban mondathatározó, valószínűleg többnyire angolról magyarra fordított szövegek.
- Magyar nyelven írt fordítástudományi szakkönyvek (egynyelvű szövegek): 4 kötet, összesen kb. 1000 oldal.

Következtetések a fenti magyar adatbázisok alapján: a három adatbázis eredményei érdekes különbséget mutatnak az *ironikus módon* mondathatározó előfordulása terén: az OSZK elektronikus periodika-archívumában csak fordításban található meg a kifejezés; a Magyar Nemzeti Szövegtár korpuszában az *ironikus módon* vagy *ironikusan* kifejezés nem szerepel mondathatározóként magyarul írt szövegekben; az MNSZ2 korpuszban végzett kutatásaim szerint az *ironikus módon* szerkezet viszonylag gyakran előfordul mondathatározóként a magyar írott nyelvben (főleg angolból fordított hírekben, publicisztikai műfajokban). A fordítástudományi könyvek közül csupán az *ironikus irodalmi művek fordításával* foglalkozó monográfiában szerepelt az *ironikus módon* mondathatározóként.

3.5. A gyakorisági kutatásokból levont következtetések

Az *ironically* angol mondathatározó és magyar fordítása a kifejezés jelentésénél és funkciójánál fogva elsősorban szubjektív megállapításokat (is) tartalmazó szövegtípusokban és műfajokban fordul elő. A regényirodalomban művenként egy-egy példát találunk rá. A szakmai szövegek között is találunk véleményt kifejtő műfajokat, ilyen a jogban a bírósági vélemény, ahol az *ironically* mondathatározóként gyakori. Előfordul irodalmi tanulmányokban, például az adatok elemzésekor is.

A fent említett esetek nagy részében a fordító nem vette figyelembe a mondathatározói funkciót és jelentést, ilyenkor többnyire a célnyelvi szövegben nehezen értelmezhető, zavaros mondatok jöttek létre. Találunk azonban kiváló szakmai munkát is az EU-s jogszabályok gyűjteményében, ahol jelentéscserével, felemeléssel érvényesítették a kifejezés szubjektív kommentár jellegét.

Magyarul írt szövegekben az *ironikus módon* 'furcsa, különös, meglepő módon' jelentésben, mondathatározóként nem fordul elő. Gyakori viszont az *ironikusan* módhatározóként, a szótárakban talált 'gúnyosan' stb. jelentésben.

Az általam vizsgált adatbázisokban az *ironikus módon* kifejezés mondathatározóként a szakszövegekben és a regényirodalomban csak fordításokban található meg. Használatát tehát nem tekinthetjük rendszeresnek, nem tapasztalható, hogy jelentéscsere ment volna végbe, így érdemes a fordítástechnika órákon fordítási kérdésként foglalkozni a jelenséggel.

Kutatásom elsősorban a szakmai, információközpontú szövegekre vonatkozott. A korpuszokban azonban a részben hatásközpontú irodalmi és publicisztikai művek is szerepeltek. Az irodalmi művekben egy-egy ilyen kifejezés fordult elő, magyar fordításuk részben tükörfordítás, kisebb részt jelentéscserével, felemeléssel végzett kreatív fordítás. Az internetről, korpuszokból és adatbázisokból nyert adatokból viszont látható volt, hogy az *ironically* angol mondathatározó gyakoribb a szubjektív kommentárokat, értékeléseket alkalmazó publicisztikában (ahol maga az ironia is kedvelt eszköz). Emellett tömörsége és 'meglepő, nem várt' jelentése révén gyakran találkozunk a kifejezéssel szubjektív meglátásokat, életbölcességet tartalmazó idézetek között is.

4. A globalizáció és az angol mint lingua franca hatása a magyar szakfordításra

4.1. A fordítás és globalizáció: változó fordítási normák?

A fordítás eszköz arra, hogy egy-egy nemzet kultúrája nyitottabbá váljon. Az EU-ban a szaknyelvek világában erről a közös gondolkodásról, ugyanakkor az információ anyanyelvi hozzáférhetőségéről az EU fordítószolgálatá hatalmas erőfeszítéssel gondoskodik. Az angol, amely az unió közös nyelvéné vált, elindult azon az úton, hogy lingua franca legyen a tagállamok között (lásd Farkas 2015). Az adminisztratív és szakmai szövegek egy része eleve nemzetközi angol nyelven születik meg, vagy arra fordítva kerül a különböző nemzetiségű olvasók elé.

Az angol mint lingua francáról fordított magyar nyelvű szakszövegek magukon viselik a közös nyelv jegyeit grammatikailag és lexikailag egyaránt (például a *convergence criteria* kifejezés tükörfordítása: *konvergenciakritériumok* [Fischer 2021]). Emellett „a mindenkori lingua francáról történő fordítás a gondolkodásmódot is formálja” (Károly 2019: 10). Ugyanakkor nem nyelvhelyességi kérdéseket, hanem az érthetőséget leginkább akadályozó jelenségeket kell kutatnunk (Heltai 2017, Dróth 2018).

4.2. Fordítási hibának tekintjük-e a mondatkezdő *Ironically*,... módhatározói fordítását? Ha igen, árnyalatnyi vagy megtévesztő hiba-e?

Láthattuk, hogy az *ironically* fordítása esetén nincsen abszolút helyes és abszolút helytelen megoldás, csak valaminek a viszonylatában helyes és helytelen. A hiba a nem funkcionális fordítás. A hibák megsértik a fordítás funkcióját, a szöveg koherenciáját, a szövegtípust, a nyelvi hagyományokat, a kultúra- és szituációs specifikus hagyományokat és feltételeket, a nyelvi rendszert (Nord 1997: 73–79). Ennek értelmében az *ironically*,... mondathatározó téves értelmezése és fordítása módhatározóként sérti a szöveg funkcióját (mint szubjektív kommentárt), koherenciáját és a célnyelvi hagyományokat.

Mennyire számít ez a hiba súlyosnak a fordítások értékelésekor? Ha a hiba a szöveg üzenetére hat, félrevezető hiba, ha csupán stilisztikai, lexikai stb. tévedés, akkor árnyalatnyi. Az árnyalatnyi hiba csak hiteles (jogi) vagy expresszív szöveg esetében valódi hiba (Newmark 1993: 29–30).

Más szerzők is a hiba hatásából indulnak ki. Heltai szerint a hibák súlyosságának megítélésében fontos szempont, hogy a hiba globális vagy lokális hatású-e, azaz mennyiben érinti az egész szöveg kontextuális hatását és/vagy feldolgozhatóságát. Súlyos hiba a szöveg értelmét is veszélyeztető nyelvi megformálási hiba (Heltai 2011).

Szövegtípus és műfaj szerint tehát eltérő lehet a hiba megítélése. Előfordulhat, hogy egy szubjektív véleményt közlő írásbeli műfajban félrevezető az *ironically* téves fordítása, és csak kétnyelvű lektorálással vehető észre. Ugyanakkor a tényközlő, szóbeli műfajokban csupán árnyalatnyi, stiláris hibaként értékeljük, és lokálisan javíthatjuk, vagy elfogadhatjuk a használatát, ahogy Kálmán László javasolta.

4.3. Következtetések a fordítói stratégiákra és a fordítóképzésre nézve

A fordítás célja lényegében az, hogy „az üzenet tartalma és funkciója [a célközönség számára] hozzáférhetővé váljon” (Heltai 2014: 282–283). A fenti kutatásokból látjuk, hogy az angolhoz hasonlóan a magyarban is létezik a határozó és mondathatározó kettős funkciója. Fontos, hogy a fordító tudja ezt, és felmérje, milyen funkcióban áll az adott határozói alak.

A szakfordítás-oktatásnak szembe kell néznie a piaci elvárások változásával. Változik a nyelvhasználat, változnak a nyelvi normák és a fordítás szakmai normái is. Ma már nem a rejtett fordítási stratégia az elsődleges, a fordító nyíltan felvállalja a kultúrák közötti közvetítést: szükség esetén adaptál, magyaráz, kiegészít, hangsúlyt változtat (Pym 2016: 262). A fordító épít a nyelvi sokféleség és az interferencia jelenlétére. Mindez tükröződik az *ironically*,... tükörfordításában is. Nem mindegy azonban,

hogy a félrefordítást, azaz az aktuális szöveg üzenetének torzítását fogadjuk-e el, vagy a funkció és az üzenet figyelembevételével simul-e a célnyelvbé az újabb kifejezés, és illeszkedik az aktuálisan meghatározható olvasóközönség elvárásaihoz. A forrásnyelvi szöveg árnyalatainak értelmezése, a megértés igénye, valamint a célnyelvi szöveg érthető, világos és tagolt megformálása a fordítástechnika egyetemi oktatásának lényege.

Irodalom

- Budai L. 2007. *Élő angol nyelvtan. Rendszeres kontrasztív grammatika sok példával*. Budapest: Osiris.
- Dér Cs. I. 2020. *Diskurzusjelölők és társulásaik a magyar nyelvben*. Budapest: KRE–L’Harmattan.
- Doughty, S., Thompson, G. 1987. *Problem English*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Dróth J. 2018. Hibatípusok egy nyelvészeti folyóirat eredetileg magyarul írt szövegeiben és a szakfordításokban. In: Bódy Z., Szöllösy-Sebestyén A. (szerk.) *Magyar szaknyelvek a Kárpát-medencében*. Budapest: MANYE, MANYSI, Tinta. 124–131.
- Dróth J. (szerk.) 2019. *Korpusz és kontrasztivitás a szakfordítás oktatásában és gyakorlatában*. Budapest: KRE–L’Harmattan.
- É. Kiss K., Kiefer F., Siptár P. 1998. *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris.
- Farkas N. 2015. A fordítás és az angol mint lingua franca, *Modern Nyelvoktatás* 21. évf. 4. szám. 24–39.
- Fischer M. 2021. Az európai uniós szövegek magyarra fordításának terminológiai kérdései. Elhangzott: *Megalkuvások a fordításban*. 2021. március 10. Pozsony, Comenius Egyetem, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék.
- Hegedüs R. 2004. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Budapest: Tinta.
- Heltai P. 2011. *Mi a fordítási hiba?* (Személyes közlés).
- Heltai P. 2014. *Mitől fordítás a fordítás?* Budapest: Eötvös Kiadó.
- Heltai P. 2017. Fordított és nem fordított szövegek érthetősége. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 12. évf. 1. szám. 29–41.
- Heltai P. 2024. *Bevezetés a fordítástudományba. Posztgraduális szakfordítói képzések számára*. Budapest: L’Harmattan Kiadó (megjelenés alatt).
- Kálmán L. 2018. A szánalom fintora. Változás és igénytelenség. <https://www.nyest.hu/hirek/valtozas-es-igenytelenseg> (Utolsó letöltés: 2021. 08. 30.)
- Károly K. 2019. Tudományfordításról fordítástudományi megközelítésben. *Fordítástudomány*, 21. évf. 2. szám. 5–16. <https://doi.org/10.35924/fordtud.21.2.1>
- Kovacs J., Lázár A. P., Merrick, M. 1994. *A-Z Angol nyelvtan. Lexikon*. Budapest: Corvina.
- Kugler, N. 2000. Egy attitűdjelölő szócsopotról (A módosítószók a modális rendszerben). In: Gecső T. (szerk.) *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. Budapest: Tinta. 168–178.
- Laczkó K., Mártonfi A. 2006. *Helyesírás*. Budapest: Osiris.
- Newmark, P. 1993. *Paragraphs on translation*. Clevedon, Philadelphia, Adelaide: Multilingual Matters.
- Nord, C. 1997. *Translating as a purposeful activity. Functionalist approaches explained*. Manchester: St. Jerome Publishing.

- Pym, A. 2016. *Translation solutions for many languages*. Bloomsbury Publishing.
- Quirk, R., Greenbaum, S. 1979. *A university grammar of English*. London: Longman.
- Robin E., Dankó Sz., Götz A., Nagy A. L., Pataky É., Szegh H., Zolczer P. 2016. Fordítástudomány és korpuszkutatás: Bemutatkozik a Pannonia Korpusz. *Fordítástudomány* 18. évf. 2. szám. 5–26.
- Schirm A. 2011. Diskurzusjelölők a nyelvtudományban és az oktatásban. In: Hegedűs O., Pšenáková I. (szerk.) *Tudomány az oktatásért – oktatás a tudományért. I.*, Nyitra: KFE. Közép-európai Tanulmányok Kara. 73–78.
- Tolcsvai N. G. 2007. *Idegen szavak szótára*. Budapest: Osiris.
- Váradi, T. 2002. The Hungarian national corpus. In: *Proceedings of the 3rd LREC Conference*, Las Palmas. 385–389.
- Vörös, J. 1980. Syntactic structures of Hungarian verbal particles and their English equivalents. In: Dezső, L., Nemser, W. (eds) *Studies in English and Hungarian Contrastive Linguistics*. Budapest: Akadémiai. 299–317.

Források

1. Elektronikus források (utolsó letöltés: 2021. 08. 30.)

- <http://corpus.nytud.hu/mnsz> Magyar Nemzeti Szövegtár új, kibővített változata (MNSZ2)
- www.dictionary.cambridge.org/dictionary/english/ironic Cambridge Dictionary
- www.DictZone.com/dictionaries DictZone online dictionaries
- www.epa.oszk.hu Az Országos Széchényi Könyvtár elektronikus periodika-archívuma
- <https://eur-lex.europa.eu/> EUR-Lex
- www.iszdb.hu Internetes Szinkron Adatbázis
- <https://www.merriam-webster.com/> Merriam Webster Dictionary
- <https://www.nyest.hu/hirek/valtozas-es-igenytelenseg> Nyelv és Tudomány
- <https://nytud.hu/hhc> Magyar történeti szövegtár
- http://real-j.mtak.hu/5934/1/FilozofiaiSzemle_2003.pdf Magyar Filozófiai Szemle
- <https://www.szotar.net>
- <https://www.webforditas.hu/>

2. A nyelvi adatok forrásaként használt könyvek

- Bassnett, S. 2014. *Translation studies*. New York: Routledge.
- Collins, J. 2001. *Good to great*. United States, HarperCollins Publishers Inc.
- Collins, J. 2005. *Jóból kiváló*. (ford.: Bayer A.)
- Collins, J., Hansen, M. T. 2011. *Great by choice*. United States, HarperCollins Publishers Inc.
- Collins, J., Hansen, M. T. 2019. *Tudatosan kiváló*. Budapest: HVG Kiadó. (ford.: Dróth J., Weisz B.)
- Doerr, J. 2018. *Measure what matters*. Portfolio/ Penguin.
- Doerr, J. 2020. *Mérd, ami számít!* Budapest: HVG Kiadó. (ford.: Dróth J.)

- Dróth J. (szerk.) 2019. *Korpusz és kontrasztivitás a szakfordítás oktatásában és gyakorlatában*. Budapest: L'Harmattan.
- Heltai P. 2014. *Mitől fordítás a fordítás?* Budapest: Eötvös.
- Kappanyos A. 2013. *Bajuszbögre, lefordítatlan. Műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer*. Akadémiai doktori értekezés.
- Kovács T., Adorján M. (szerk.) 2020. *Korpusznyelvészet és nyelvi közvetítés*. Budapest: L'Harmattan.
- Malmkjær, K., Windle, K. (eds.) 2011. *The Oxford handbook of translation studies*. Oxford: Oxford University Press.
- Mills, I., Ridley, M., Laker, B., Chapman, T. 2018. *The salesperson's secret code*. New York/London: LID Publishing Ltd.
- Mills, I., Ridley, M., Laker, B., Chapman, T. 2019. *Az értékesítés titkos kódja*. Budapest: HVG Kiadó. (ford.: Dróth J.)
- Munday, J. 2009. *The Routledge companion to translation studies*, New York: Routledge.
- Nida, E. A., Taber, Ch. R. 1969. *The theory and practice of translation*. Leiden: Brill.

Terminusjegyzék

kontrasztív nyelvészet (*contrastive linguistics*): „a kontrasztív nyelvészet két nyelv grammatikai és lexikai rendszereinek összehasonlításával elsősorban az idegen nyelvek oktatását kívánta segíteni. Úgy gondolták, hogy a nyelvtanítás alapja a *nyelvi különbségek* azonosítása: ha két nyelv nyelvtani struktúráit és lexikai egységeit összehasonlítjuk, és a különbségeket feltárjuk, akkor a nyelvtanítás során csak az eltérő struktúrákat kell gyakoroltatnunk, azaz a különbségeket kell megtanítanunk” (Heltai 2024: 48).

diskurzuszjelölő (*discourse marker*): a diskurzuszjelölők „a beszélgetés szervezésében vesznek részt: diskurzuszdarabokat kötnek össze és pragmatikai viszonyokat jelölnek: jelezhetik a társalgás részeinek az egymáshoz való viszonyát, a beszélgetők közti kapcsolatra is utalhatnak, a beszédrész és a beszélő közti viszonyt is kifejezhetik, valamint a tágabb szituációra is vonatkozhatnak. Emellett diskurzuszirányító szerepük is van: képesek a szó átadását, a beszédjog megtartását és a szó átvételét is jelezni” (Schirm 2011). „A diskurzuszjelölők a szó- és írásbeli műfajok közül a beszélt nyelvben fordulnak elő a legnagyobb számban, azon belül is a spontán változatokban” (Dér 2020: 10).

mondathatározó (*fronted adverbial*) (más terminussal mondatkezdő határozó vagy szubjektív határozó): a (tag)mondat előtt álló, hangsúlytalan, a mondattól elkülönülő, a megnyilatkozás egészére vonatkozó határozó. Funkciója és jelentése eltér az azonos szóalakú módhatározóétól (Hegedűs 2004: 115–116; Kugler 2000: 171).

összehasonlítható korpusz (*comparative corpus*): „a kétnyelvű korpusz a forrásnyelvi szövegeket és a fordításaikat állítja egymás mellé, míg az összehason-

lítható korpuszok két részből állnak: eredetileg a célnyelven írt szövegekből, és a célnyelvre fordított szövegekből” (Heltai 2024: 208).

információ- (vagy tartalom-) központú szövegek (*informative texts*): „a tartalomközpontú, informatív szövegeknél a denotatív jelentés, azaz az információtartalom a leglényegesebb szempont. A szakfordításban tartalomközpontú szövegekkel van dolgunk. Mivel a forrás- és célnyelvi olvasók kognitív környezete – az adott szakterület szempontjából – nagyon hasonló, és az információtartalom közvetítéséhez viszonylag egyértelmű lexikai egységek (terminusok) állnak rendelkezésre, a tartalomközpontú szövegeknél a tartalmi ekvivalencia elérhető” (Heltai 2024: 173).

hatás- (vagy felhívás-) központú szövegek (*operative texts*): „a felhívásközpontú szövegek meg akarják győzni valamiről az olvasót, vagy valamilyen cselekvésre hívják fel, tehát a direktív funkció dominál bennük; ide tartoznak például a hirdetések, politikai beszédek, prédikációk, propagandaszövegek stb.” (Heltai 2024: 83).

lingua franca (*lingua franca*): ELF-nek, azaz English as a lingua francának minősül „bármely olyan angol nyelvhasználat, amikor eltérő anyanyelvű beszélők az angolt választják a kommunikáció közegének, méghozzá gyakran azért, mert ez az egyetlen választásuk” (Seidlhofer 2011: 7, idézi Farkas 2015).

A dinamikus kontrasztok és a fordítás magyar nyelvhelyességi problémái

Klaudy Kinga

ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszék
klaudy.kinga@btk.elte.hu

Kivonat: A tanulmány arról szól, hogyan használható a leíró fordítástudomány fogalmi apparátusa a fordítás magyar nyelvhelyességi kérdéseinek és a fordítók viselkedésének bemutatására és magyarázatára – értékítélet nélkül. A magyar nyelvhelyességi kézikönyvekben a magyar nyelvi normától való eltérés eseteit általában a fordítástól függetlenül tárgyalják, csak ritkán és érintőlegesen hivatkoznak idegen nyelvi interferenciára. Ez a tanulmány tíz vitatott magyar nyelvhelyességi kérdést vizsgál meg a dinamikus kontrasztok elmélete segítségével. A dinamikus kontrasztok kutatásának két ága van: (1) a nyelvek fordítási viselkedésének leírása: melyek azok a különbségek, amelyek egy adott nyelvpár között aktualizálódnak a fordítás folyamatában, (2) a fordítók viselkedésének leírása: milyen stratégiákat alkalmaznak a rutinos fordítók a fordítás során felmerülő nyelvi különbségek okozta nehézségek leküzdésére? A fordítás magyar nyelvhelyességi kérdései háttérben rejlő dinamikus kontrasztok feltárásával a szerző a fordítóhallgatók nyelvi tudatosságát kívánja fejleszteni, és további kutatási irányokat jelöl ki a fordításkutatók számára.

Kulcsszavak: az interferencia törvénye, dinamikus kontrasztok, magyar nyelvhelyesség

1. Bevezetés

A fordításnak elméletben nincsenek saját magyar nyelvhelyességi problémái, a gyakorlatban azonban mégis vannak. Elméletben azért nincsenek, mert a fordítók elméletben ugyanazon szabályok szerint használják a célnyelvet, mint az anyanyelvi

---

Hivatkozás: Klaudy K. 2024. A dinamikus kontrasztok és a fordítás magyar nyelvhelyességi problémái. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába II. Speciális rész.* Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 113–139.

DOI: <https://doi.org/10.21862/kutamodszertan2/6>

nyelvhasználók, amikor a nyilvánosság számára írnak szakmai-tudományos, publicisztikai vagy bármilyen más szöveget. A gyakorlatban azért vannak mégis, mert olyan gondolatokat kell megfogalmazniuk, amelyeket egy másik nyelv eszköztárát szem előtt tartva fogalmazott meg valaki, és a fordítók nem tudják kivonni magukat a forrásnyelv hatása alól. A forrásnyelv eszközei átsugároznak a célnyelvbe, vagy más terminussal interferálnak. Közvetlenül vagy közvetetten. A közvetlen interferencia azt jelenti, hogy olyan tulajdonságok (lexikai elemek, grammatikai szerkezetek) jelennek meg a célnyelvi szövegben, amelyek attól idegenek, a közvetett interferencia pedig azt jelenti, hogy olyan tulajdonságok jelennek meg a célnyelvi szövegekben, amelyek a célnyelvtől nem idegenek ugyan, de más a gyakoriságuk, ritkábban vagy gyakrabban fordulnak elő a fordított, mint a nem fordított szövegekben.

A forrásnyelvi hatásokat többen próbálták tudományosan kezelni és a leíró fordítástudomány szellemében értékmentesen leírni. Én magam is próbálkoztam ezzel (1981, 1987), amikor ezt írtam: „nekünk nem az a célunk, hogy a »germanizmusok« ellen harcolók nyomdokain haladva most »russzicizmusokra« vadásszunk a fordított szövegekben, netán »ki akarjuk irtani őket«, hanem az, hogy a fordított szövegeket nyelvi ténynek fogva fel, megpróbáljuk különböző szempontokból megvizsgálni és leírni őket” (Klaudy 1987: 7).

A leíró szemlélet sem tagadja azonban az interferencia létét, sőt Toury (1995), akinek a leíró fordítástudomány elméleti megalapozását köszönhetjük, a fordítási viselkedés egyik törvényének tartja az interferencia törvényét (*law of interference*): „a fordításban a forrásnyelvi szöveg felépítésével kapcsolatos jelenségek hajlamosak átkerülni (*tend to be transferred*) a célnyelvi szövegbe” (Toury 1995: 275, ford.: K. K.). Megkülönböztet negatív és pozitív transzfert. Negatív transzferen a célnyelvi normától való eltérést érti, pozitív transzferen pedig azt, hogy a forrásnyelv hatására bizonyos célnyelvi elemeket a fordítók nagyobb valószínűséggel fognak választani (Toury i.m.: 275).

A forrásnyelv hatását teljesen kiküszöbölni igyekszik nagyhatású cikkében Baker (1993), amikor bevezeti a korpusznyelvészeti alapon igazolható fordítási univerzálék fogalmát, amelyek a nyelvpártól és a fordítás irányától függetlenül jellemzik a fordított szövegeket. Definíciója szerint az univerzálék olyan jellegzetességek, amelyek „tipikusan inkább jellemzőek a fordított szövegekre, mint az eredeti szövegekre, és amelyek nem következményei a különböző nyelvi rendszerek interferenciájának” (Baker 1993: 243, ford.: K. K.).

Nézzük meg Baker hat fordítási univerzáléját, abból a szempontból, hogy mennyire lehet őket függetleníteni a forrásnyelv hatásától. A fordított szövegekre Baker szerint jellemző (1) a célnyelvi szöveg explicitéégi szintjének növekedése az aktuális forrásnyelvi szöveghez képest és általában a forrásnyelvi szövegekhez képest, (2) egyértelműsítés és egyszerűsítés, (3) a konvencionális grammatikalitás előnyben részesítése, (4) törekvés az ismétlések elkerülésére, (5) törekvés a célnyelvi sajátosságok felerősítésére, (6) bizonyos nyelvi jellegzetességek eloszlásának megváltozása az aktuális forrásnyelvi szöveghez és általában a forrásnyelvi szövegekhez képest (i.m.: 244–245).

Meg kell jegyezni, hogy a felsorolásban keverednek a fordított szövegek univerzálisnak vélt sajátosságai (pl. explicittség) a fordítók univerzálisnak vélt törekvéseivel (pl. ismétléskerülés). A forrásnyelvtől való függetlenség pedig nem valósul meg bennük, hiszen az (1) és a (6) univerzálé szó szerint említi az adott forrásnyelvi szöveget és a forrásnyelvi szövegeket általában. De az egyértelműsítés és az egyszerűsítés, valamint az ismétlések kerülése is a forrásnyelvi szöveghez képest történik. Talán a (3) és az (5) fordítási univerzálé független a forrásnyelvtől. Bár el kell ismernünk, hogy Bakernél a forrásnyelvi szöveg és szövegek csak viszonyítási alapként jelennek meg, és nem a célnyelvi szövegek univerzális sajátosságainak forrásaként, okozójaként.

2. Függő vagy független szövegalkotás

Az előző pontban tárgyaltak a független vagy függő szövegalkotás kérdéskörébe tartoznak. Akármennyire is alkotó tevékenységnek tartom a fordítást, mégiscsak másodlagos szövegalkotás, amely nemcsak a tartalmakat hozza át, hanem azok megfogalmazását is. Legalábbis részben, illetve a fordítótól, a szövegtípustól függően különböző mértékben. Ritka az a fordító, aki teljesen függetleníteni tudja magát a forrásnyelvi szöveg megformálásától. Még a szakfordítás esetében sem, a műfordítás esetében pedig, ahol a forma is a tartalom szerves része, ez nem is feladata (vö. versfordítás).

A forrásnyelvi szöveg interferenciája tehát, véleményem szerint, nem kizárható a fordításból, és most érkeztem e tanulmány fő kérdéséhez: a fordított szövegek mely sajátosságai tulajdoníthatók a forrásnyelvi szöveg közvetlen vagy közvetett interferenciájának, és mely sajátosságai tulajdoníthatók annak, hogy a fordítók nem mindig követik a célnyelvi normákat, ahogyan a célnyelvi nyelvhasználók sem, akiknek a magyar nyelvhelyességi kézikönyvek és tanulmányok szólnak (Heltai 2004, 2005).

A fordítástechnika oktatásának szempontjából hasznosabbak a forrásnyelvi interferenciának köszönhető hibák, mert azokat meg lehet magyarázni a forrásnyelv és a célnyelv rendszerének és nyelvhasználati szokásainak fordítási szempontból releváns különbségeivel – ezek a dinamikus kontrasztok. A dinamikus kontrasztokról fog szólni e tanulmány második része. A magyar nyelvhasználati normák megsértésének köszönhető hibákkal a fordítóképzésnek nehezebb dolga van. Illetve tud magyar nyelvhelyességi tanácsokat adni, vagy a nyelvhelyességi kézikönyvek használatára buzdítani a leendő fordítókat. A Fordító- és Tolmácsképző Tanszéken én magam is hosszú éveken keresztül tartottam magyar nyelvhelyességi előadásokat, amelyeket most Robin Edina vett át. Az előadásokhoz a hallgatók részletes magyar nyelvhelyességi irodalomjegyzéket kapnak (Balázs 2001, Grétsy és Kemény 2005, Grétsy és Kovalovszky 1983, Kovalovszky 1977, Szepesy 1986). Az irodalomjegyzékben a magyar nyelvhelyességi kérdések körüli vitákról szóló művek is megtalálhatók (Domonkosi et al. 2007, É. Kiss 2004, Horváth 2015, Nádasy 2003, 2008).

A *Nyelvművelő kéziszótár* (a továbbiakban NyK) szerint a *köszönhető* szót most nem használhattam volna, mert azt csak kedvező értelemben lehet alkalmazni, kedvezőtlen értelemben a *tulajdonítható* lenne a helyes megoldás (NyK 2005:317). Én azonban szándékosan használtam itt a *köszönhetően* szót, mert kissé gunyorosan akartam fogalmazni. Aki persze nem tudja, hogy a NyK szerint itt a *tulajdonítható* lenne a helyes megoldás, ezt nem veheti észre. A nyelvi norma leírására nemcsak azért van szükség, hogy betarthassuk, hanem azért is, hogy különböző célokból (humor, gúny, irónia) eltérhessünk tőle. A szándékos normaszegésre azonban csak az eredeti mű szerzőjének van joga, a fordítónak, aki másodlagos szövegalkotó, nincs joga megsérteni a célnyelvi normát ott, ahol a forrásnyelvben erre nem talál indikációt.

3. A dinamikus kontrasztok elmélete

A dinamikus kontrasztok elmélete (Klaudy 2003b) abból a szempontból vizsgálja a nyelvek közötti különbségeket, hogy azok mennyire vannak hatással a fordításra. Az indoeurópai (a továbbiakban IE) nyelvek bonyolult igeidőrendszere például nem szokott gondot okozni a magyarra való fordításban, mivel a három magyar igeidővel a fordítók akkor is vissza tudják adni a forrásnyelvi szöveg időviszonyait, ha nem mélyednek bele az IE nyelvek igeidőinek, igemódjainak és aspektusainak bonyolult rendszerébe.

Vannak azonban olyan nyelvi különbségek is, amelyeket a fordítónak ismernie kell, különben ki van szolgáltatva az idegen nyelv formai sajátosságainak. Az ilyen fordítókat nevezzük „gyanútlan” fordítónak, aki mindenben igyekszik követni a forrásnyelvi szöveg megformálását, nehogy azzal vádolhassák, hogy túl szabadon fordít.

Pedig csak néhány dinamikus kontraszt tudatosítására lenne szüksége ahhoz, hogy ne essen bele ezekbe a csapdába. Ezzel korántsem állítom azt, hogy a fordítás csak nyelvi kérdés, és nem felejtkezem meg a kulturális és társadalmi kontextus szerepéről sem, de a fordítások értékelésében szerzett sokéves tapasztalataim azt bizonyítják, hogy a fordítóknak a nyelvi különbségek, azaz az aktuális nyelvpárjuk közötti dinamikus kontrasztok tudatosítására is szükségük van.

A dinamikus kontrasztok kutatása az én felfogásomban két dolgot jelent:

1. A nyelvek fordítási viselkedésének kutatása: melyek azok a különbségek, amelyek valamely konkrét nyelvpár esetében a fordítás folyamatában aktualizálódnak, életre kelnek?
2. A fordítók viselkedésének kutatása: melyek azok a stratégiák, amelyeket a rutinos fordítók alkalmaznak a fordítás folyamatában életre kelő nyelvi különbségek által okozott nehézségek leküzdésére?

Talán furcsa kifejezésnek tűnik a *nyelvek fordítási viselkedése*, de minden nyelvpár viszonylatában megfigyelhető bizonyos típusú „fordítási viselkedés”, ami azt jelenti,

hogy mindkét nyelvnek vannak olyan jellegzetességei, amelyek csak a másik nyelvre való fordítás folyamatában jelentkeznek, csak a másik nyelv tükrében rajzolódnak ki. Az angol például másképp viselkedik, amikor franciára vagy németre fordítják, mondhatni jóval *barátságosabban*, és másképp, amikor magyarra fordítják, mondhatni *barátságatlanul*. Az egyes nyelvek tipológiai sajátosságai nyelvpároktól és fordítási irányoktól függően megszabják a fordítás nyelvi nehézségeit, amelyek attól, hogy rajtuk kívül a fordítónak még számtalan más, nem nyelvi jellegű nehézséggel is meg kell küzdenie, még nem tekinthetők irrelevánsnak. (A barátságatlan nyelvpárokról részletesebben lásd Klaudy 1997.)

A dinamikus kontrasztok kutatásának második pontjában említettem a *fordítók viselkedésének* kutatását. Ez is magyarázatra szorul, mert a nyelvpárok közötti kontrasztok a fordítók viselkedésétől függetlenül is léteznek. De a dinamikus kontrasztok éppen azért dinamikusak, mert a fordítás folyamatában jönnek létre. Akkor válnak dinamikussá, amikor kiderül, van-e itt teendője a fordítónak, vagy csak statikus kontrasztokról van szó. Ebben különbözik a nyelvek kontrasztív nyelvészeti egybevetése (akár *langue*, akár *parole* szinten folyik) a fordításszemponturnak egybevetéstől.

A kontrasztív nyelvészeti megközelítés a két nyelv nyelvi rendszerbeli különbségeit veti egybe (*langue*-szintű egybevetés). A leírás jellege ilyenkor statikus: előre megállapított nyelvi kategóriákkal dolgozik, és azokat a rendszerbeli helyük szempontjából veti egybe – erre példa az angol és a francia prepozíciók egybevetése (Catford 1965). A kontrasztív szövegnyelvészeti megközelítés a két nyelv szövegépítési sajátosságait hasonlítja össze (*parole*-szintű egybevetés). A leírás ilyenkor is statikus, hiszen kész szövegekkel dolgozik. Ilyen egybevetésre példa a kohézív eszközök és a téma–réma viszonyok egybevetése az angolban és az arabban (Hatim 1997).

A fordításszemponturnak megközelítés pedig azt írja le, milyen műveleteket hajtának végre a fordítók, hogy leküzdjék a nyelvek eltérő fordítási viselkedéséből fakadó nehézségeket. Jó példa erre a személyes névmások működése és kezelése az angol–magyar fordításban. *Langue*-szintű különbség, hogy magyar egyes szám harmadik személyű személyes névmásnak (*ő*) nincs neme, szemben az angol harmadik személyű személyes névmásokkal (*he/she*). Ezt jelenséget a szakirodalomban hiányzó kategóriák vagy plusz/mínusz kategóriák néven szokták emlegetni. *Parole*-szintű különbség, hogy az angol és magyar egyes szám harmadik személyű névmásoknak eltérő a szövegszervező funkciójuk is. A magyar egyes szám harmadik személyű személyes névmás általában be sem kerül a magyar mondatba (csak hangsúlyos esetben), hiszen referenciális szerepét nem tudja betölteni, nem világos, kire utal vissza.

Tipikusan dinamikus kontrasztról van szó. Ennek a látszólag csekély kategória-beli eltérésnek komoly következményei vannak a fordításra nézve. Az angol–magyar fordításban generalizálódnak a nemek (*She loves him = Ő szereti őt**), és ez félreértést okozhat. Hogy világos legyen, kiről van szó, a magyar fordítók tudatos konkretizálást alkalmaznak. Ennek a tudatos konkretizálásnak a fajtáit (a szereplők életkora, rokonsági viszonyaik, foglalkozása, társadalmi helyzete szerint stb.) nagymennyiségű

angolról–magyarra fordított szöveg elemzése alapján állapítottam meg, tehát a fordítók viselkedésének kutatása elengedhetetlen volt ennek a dinamikus kontrasztnak a leírásához (Klaudy 2002b: 177–188).

4. A dinamikus kontrasztok és az átváltási műveletek

A nyelvi különbségek közül azok, amelyek a fordításban életre kelnek, vagyis a dinamikus kontrasztok, olyan műveletekre készítetik a fordítókat, amelyekre a kezdő fordítók nincsenek felkészülve, de ahogy egyre tapasztaltabbak lesznek, egyre nagyobb rutint szereznek a nyelvek közötti közlekedésben, és egyre könnyebben végzik az átváltási műveleteket. Az átváltási műveletekkel ebben a tanulmányban nem foglalkozom, hiszen többször részletesen leírtam őket (*Bevezetés a fordítás gyakorlatába*, Klaudy 2002b). De mivel a dinamikus kontrasztok miatt van rájuk szükség, itt is említést kell tenni róluk. Definícióm szerint az átváltási művelet „összefoglaló terminus mindazokra a rendszerszerű és rutinszerű műveletekre, amelyeket fordítók egymást követő generációi fejlesztettek ki, hogy leküzdjék a fordítás folyamatában alkalmilag együtt funkcionáló nyelvek lexikai és grammatikai rendszerének, nyelvhasználatának és kulturális kontextusának különbségeiből fakadó nehézségeket” (Klaudy 2018: 8). Látható, hogy ez meglehetősen tág definíció, ennek a tanulmánynak a terjedelme azonban nem teszi lehetővé, a lexikai és a kulturális dinamikus kontrasztok tárgyalását, főleg mondat szerkezeti kérdéseket fogok foglalkozni.

A magyar nyelvhelyességi kérdések az átváltási műveletek elvégzése után szoktak felmerülni. Például ha a fordító az angol–magyar fordításban szintemelő fordítást végez, és a hosszú nominális szerkezeteket vagy igeneves szerkezeteket önálló tagmondatokkal fordítja, akkor előfordulhat, hogy három, négy „hogy” is kerül a magyar fordításba, ami monotonná vagy Balázs Géza (2001) kifejezésével éve „kopogóssá” teszi a magyar mondatot, tehát a fordítónak néhány „hogy” kötőszótól meg kell szabadulnia. A fordítónak a dinamikus kontrasztok leküzdése érdekében végzett átváltási műveletek után magyar nyelvhelyességi szempontból is át kell néznie a fordítást. Előfordul, hogy az átváltási műveletek eredményeként magyar nyelvhelyességi szempontból mindjárt tökéletes célnyelvi változat születik, de a fordítások általában éppen magyar nyelvhelyességi szempontból szorulnak ellenőrzésre. Ezt régen utó szerkesztésnek neveztem (Klaudy 2003a: 9), de a fordítástudomány most a gépi fordítások javítására használja az „utó szerkesztés” terminust, tehát beérem azzal, hogy önlektorálásra van szükség.

5. A dinamikus kontrasztok magyar nyelvhelyességi következményei

A dinamikus kontrasztok hatását sokszor nehéz tetten érni, és magyar nyelvhelyességi hibáknak tartjuk a forrásnyelvi szöveg közvetlen vagy közvetett interferenciáját a magyar fordításban. A dinamikus kontrasztok hatása és a magyar nyelvhelyességi normák megsértése szorosan összefonódik egymással.

A továbbiakban angol–magyar egybevetésben áttekintünk néhány dinamikus kontrasztot, és megnézzük, milyen nyelvhelyességi következményei vannak a fordításban. Az angol és a magyar nyelv között a két legfontosabb dinamikus kontraszt a nominális (névszói) szerkezetek szórendje és a mondatok alapszórendje. A nominális szerkezetek esetében ez azt jelenti, hogy a két nyelvben a főneveknek mások a bővítési lehetőségei. Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a magyar dominánsan „balra bővít”, míg az angol dominánsan „jobbra bővít”.

Ami az alapszórendet illeti, az angol dominánsan SVO (szubjektum, verbum, objektum) típusú nyelv, míg a magyar dominánsan SOV (szubjektum, objektum, verbum) típusú nyelv, ami azt jelenti, hogy az angol mondatban az ige már a mondat közepén progresszíven előre jelzi a mondat további részeinek szerepét, míg a magyarban a mondat végén „osztja a szerepeket”, vagyis regresszíven jelöli ki a mondatrészek funkcióját. Ennek következtében gyakori a különböző funkciójú főnevek halmozódása a magyarra fordított mondatok elején, és gyakran csak a mondat végén derül ki, mi a szerepük a mondatban. Így a magyar fordításokban gyakoriak az olyan mondatok, amelyek egy ideig bizonytalanságban tartják az olvasót, hacsak a fordító valamilyen módon nem hozza előbbre az igei állítmányt, vagy nem helyez el olyan támpontokat, amelyek segítik a megértést.

A két fő dinamikus kontraszton kívül több olyan dinamikus kontrasztot is életre kelt az angol–magyar fordítás, amely megmagyarázza a magyar nyelvhelyességi problémákat. A következőkben szemügyre vesszük a *Fordítástechnikai minimum* (Klaudy 2003a) című oktatási segédanyag negyedik fejezetében található *Tíz magyar nyelvhelyességi problémakört*, amelyben a magyar nyelvhelyességi kérdéseket a fordítástól függetlenül fejtettem ki, Balázs Géza *Magyar nyelvhelyességi lexikon* (2001) és Szepesy Gyula *Nyelvi babonák* (1986) című művére támaszkodva. Most megnézzük a mögöttük lévő angol mondatokat, hogy vajon az angol–magyar dinamikus kontrasztok mennyire felelősek a magyar nyelvhelyességi problémákért. A példamondatokat az ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszék hallgatóinak záróvizsgára készített nyelvhelyességi példatáraiból vettem, amelyek angol mondatok szerkesztés előtti és szerkesztés utáni magyar fordítását tartalmazzák.

5.1. A mondat főnévi részével kapcsolatos problémák

5.1.1. A láncolatossan bővített birtokos szerkezetek

Dinamikus kontraszt tehát, mint említettem, a főnevek bővíthetősége: az angol dominánsan jobbra bővít, a magyar dominánsan balra bővít. Ez természetesen nagyon leegyszerűsített fogalmazás, mivel a minőségjelzők az angol főnévi szerkezetekben is az alapszó előtt állnak (*nice work, pretty girl*), de az alapszó után még számtalan birtokos és határozói jelző sorakozhat. Az angol nyelvben, ahol a birtokos jelző a birtokszó után áll, a birtokos jelzők láncolata a végtelenségig folytatható. A magyar nyelvben viszont, ahol a birtokos jelző a birtokszó előtt áll, a lehetőségek korlátozottak. Az (1) példamondatban két birtokos jelző állhat a birtokszó (*javítása*) előtt: egy nullmorfémás (*termékeink*) és egy *-nak, -nek* végződésű, amely ebben az esetben vagy a *gyártásának* vagy a *hatékonyságának*. Mindkettőt elhelyezni nem lehet, mert akkor így hangzana: *termékeinkØ gyártásának hatékonyságának a javítása**. A két különböző funkciójú de egyaránt *nak*-ra *végződő főnév* értelemzavaró grammatikai homonímiát (azonosalakúságot) okoz, ez pedig akadályozza a megértést. Ha nem terminusértékű szókapcsolatról (pl. jogszabályok címéről) van szó, akkor át lehet szerkeszteni a mondatot, és a láncolatossan birtokos szerkezet valamelyik eleméből önálló mondategységet lehet alkotni. Itt most a birtokszó (*improvement*) lesz az, ahol a láncolatossan birtokos szerkezetet a szerkesztő/lektor felbontotta (*hogy javítsuk*). Az új mondategység új igei állítmányt jelent, amely körül már kényelmesen elférnek a bővítmények.

(1) The aim is the improvement of efficiency of production of our products in our factory while aiming for the highest level.

(1a) Magyar fordítás szerkesztés előtt: A cél *termékeink gyártásának hatékonyságának javítása* a gyárunkban, miközben a legmagasabb színvonal elérése törekszünk.

(1b) Magyar fordítás szerkesztés után: A cél, *hogy javítsuk* termékeink gyártásának hatékonyságát a gyárunkban, miközben a legmagasabb színvonal elérésére törekszünk.

5.1.2. A hátravetett jelzők helye

Ugyanez a dinamikus kontraszt (a magyar balra bővít, az angol jobbra bővít) jelenik meg abban, hogy az angolban a határozói jelzők is a főnévi szerkezetek alapszava mögé kerülnek (*struggle for life*). Már egyetlen határozói jelző fordítása is okozhat problémákat. Címekben megmaradhat a határozói jelző a magyarban is (*Küzdelem a létért*). A mondat belsejében található határozói jelző (*a Fehér Házban*) azonban félreértést is okozhat, mert leszakadhat a főnévről (*tárgyalásáról*), mint a (2a) példá-

ban látjuk, és a mondat állítmányához (*nyilatkozott*) szegmentálódhat. És akkor nem tudjuk, mi történt a Fehér Házban: a találkozó, vagy ott beszélt róla az elnök?

(2) The US President spoke about his meeting with the Chancellor of Germany at the White House.

(2a) Magyar fordítás szerkesztés előtt: Az amerikai elnök nyilatkozott a német kancellárral folytatott tárgyalásról a *Fehér Házban*.

(2b) Magyar fordítás szerkesztés után: Az amerikai elnök nyilatkozott a német kancellárral a *Fehér Házban folytatott* tárgyalásról.

Ha pedig az alapszót határozói jelzők sorozata követi, és azokat a fordításban mind az alapszó elé kell hozni, akkor a fordító megint problémába ütközik. Az egyik probléma, hogy ehhez jelzősítő elemekre (*való, lévő, történő*) van szükség (*a létért folytatott küzdelem*), de meddig lehet elmenni a jelzősítésben? Igaz, hogy a magyarra a balra bővítés jellemző, de a balra álló bővítésnek is vannak határai. Elméletileg nincsenek, de a gyakorlatban vannak. Az eredeti magyar szövegek írói nem szokták kihasználni a végtelen balra bővítés lehetőségeit, tehát az olvasó sem szokott hozzá. Ha túlságosan hosszú a balra álló bővítémenylánc, az olvasó nem talál kapaszkodót a bővítmények között, és késik a megértés. Mint a (3) példában látható, az angol olvasó már az első szónál megkapja támpontul a határozói és birtokos jelzőkkel bővített főnévi szerkezet alapszavát (*the demand*), míg a magyar olvasó csak az utolsó szónál kapja meg a támpontot (*igények*), amelyre felfűzheti a bővítményeket – utólag.

(3) [...] *the demand* for greater proportionality (1) in the exercise (2) of the powers (3) given the Council, Parliament and the Commission (4) by the Treaties (5) [...]

(3a) [...] a Szerződések által (1) a Tanácsra, a Parlamentre és a Bizottságra (2) ruházott jogok (3) gyakorlásának (4) arányosabbá tétele iránti (5) *igények* [...]

5.2. A mondat igei részével kapcsolatos problémák

5.2.1. Terpeszkedő kifejezések

A második dinamikus kontraszt, amely gyakran vált ki nyelvhelyességi problémákat a magyar fordításban, hogy az angolban minden igéből lehet szenvedő igelakot képezni, a magyarban nem, illetve ha képezünk, akkor az régiesen hangzik (*vö. a pályázatok még nem bíráltattak el*). A passzívum hiánya akkor okoz problémát a fordítóknak, ha a magyarban is személytelenül kellene fogalmazni. Az angol nyelvben a személytelen megfogalmazást könnyíti, hogy szinte minden igéből lehet szenvedő alakot képezni, tehát a mondatban nincs szükség cselekvő alanyra.

Gyakran megtörténik, hogy a magyarban is szeretnénk elkerülni a cselekvő alany megnevezését, de mivel a magyar igékből nem lehet szenvedő alakot képezni (illetve lehet, csak régiesen hangzik), ilyenkor használják a magyarban az ún. *terpeszkedő kifejezéseket*, amelyek egy *-ás*, *-és* végű főnévből (*létrehozásra*) és egy szemantikailag üres, funkcionális igéből állnak (*kerüljön*). A „terpeszkedő kifejezés” meglehetősen elítélően hangzik, pedig néha tényleg szükségünk van erre a főnévből és igéből álló analitikus szerkesztésmódra (pl. jogi szövegek, hivatalos nyelvhasználat). Ha viszont nincs szükségünk rá, akkor használhatunk például határozatlan alanyt (többes szám harmadik személyű igei állítmányt).

(4) A group of island countries had proposed that an international insurance fund *be created* to compensate low-lying countries for the damage caused by rising sea-levels.

(4a) Magyar fordítás szerkesztés előtt: A szigetországok egy csoportja azt javasolta, hogy nemzetközi biztosítási alap *kerüljön létrehozásra*, hogy kártalanítsák az alacsonyan fekvő országokat a tengerszint-növekedés okozta károkért.

(4b) Magyar fordítás szerkesztés után: A szigetországok egy csoportja nemzetközi biztosítási alap *létrehozását javasolta*, hogy kártalanítsák az alacsonyan fekvő országokat a tengerszint-növekedés okozta károkért.

5.2.2. *Létige és határozói igenév*

Ugyanez a dinamikus kontraszt, azaz a passzívum megléte az angolban és hiánya a magyarban okozza a következő jelenséget. A magyarból hiányzó, illetve régiesen hangzó szenvedő szerkezetek (*megvizsgáltatott**, *kimutatott**) másik sokat vitatott pótléka a létigével egybeszerkesztett határozói igenév (pl. *meg lett vizsgálva*, *ki lett mutatva*). Kerülését Szepesy (i.m.: 20–43) a nyelvi babonák között emlegeti, hivatkozva számtalan példára, amikor a fenti szerkezet ellen valóban semmi kifogásunk nem lehet (vö. *Zöldre van a rácsos kapu festve*). Igaza van a szerzőnek, valóban nem általában jelent problémát ez a szerkezet, hiszen állapot leírására tökéletesen alkalmas, de amire a fordítók használják (az indoeurópai nyelvek személytelen mondataiban található szenvedő szerkezetek jelentésének visszaadására), arra csak korlátozott mértékben alkalmas, lásd az (5a) példát.

(5) Only one company replied to the questionnaire within the set deadline. However, the application *was subsequently withdrawn*.

(5a) Magyar fordítás szerkesztés előtt: A kitűzött határidőn belül csak egyetlen vállalat válaszolt, a pályázat később azonban *vissza lett vonva*.

(5b) Magyar fordítás szerkesztés után: A kitűzött határidőn belül csak egyetlen vállalat válaszolt, a pályázatot később azonban a kiírók *visszavonták*.

Robin (2015) korpuszalapú kutatása szerint a fordítók babonásan kerülnek ezt a szerkezetet, így nagyobb gyakorisággal kerül elő autentikus magyar szövegekben, mint fordított szövegekben. A fordítók kerülnek a kockázatot, és nem akarják használni a vitatott nyelvi szerkezetet, helyette inkább befejezett melléknévi igenet vagy határozatlan alanyt használnak (Robin 2015).

5.2.3. *Befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepben*

Ugyanennek a dinamikus kontrasztnak (az angolban van passzívum, a magyarban nincs) a harmadik hatása a befejezett melléknévi igenév használata állítmányi szerepben (pl. *még nem megoldott, még nem eldöntött*). A melléknévi igenévi állítmány lehetővé teszi, hogy csak a tényre koncentrálna, a cselekvő alany (ebben az esetben a felelős vagy felelősök) megnevezése nélkül tudjuk a mondatot megfogalmazni, nem kell rámutatnunk, hogy kinek kellene megoldani a problémát. A befejezett melléknévi igenév állítmányi használata körül nagy vita zajlott a magyar nyelvhelyességi szakirodalomban Szepesy „tötözésnek” nevezte a jelenséget (i.m.: 44–47) a *t* mássalhangzó túltengése miatt. Mint előbb említettem, sokan éppen a létigés határozói igenet akarják elkerülni a melléknévi igenév használatával: a *nincs megoldva* helyett használják azt, hogy *nem megoldott*, a *van berendezve* helyett azt, hogy *berendezett*. A többes szám harmadik személyű határozatlan alany ilyenkor rendszerint megoldja a problémát.

(6) Parliament then passed further Act CCVI of 2011, On the Right to Freedom of Conscience and Religion and the Legal Status of Churches, Denominations and Religious Communities, under which the fourteen so-called “traditional faiths” would be recognised.

(6a) Magyar fordítás szerkesztés előtt: A parlament ezt követően elfogadta a 2011. évi CCVI. törvényt a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról, amely szerint 14 „hagyományosnak” nevezett hit *elismert*.

(6b) Magyar fordítás szerkesztés után: A parlament ezt követően elfogadta a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi CCVI. törvényt, amely 14 „hagyományosnak” nevezett egyházat *ismert el*.

5.3. A névmás

5.3.1. *Vonatkozó névmások*

Az *aki, amely, ami* használata tisztán magyar nyelvhelyességi kérdésnek tűnik. Az alárendelt tagmondatok élén kötőszóként funkcionáló vonatkozó névmások használata

latának szabálya egyszerű: az *aki* a főmondatban megnevezett személyre, az *amely* a főmondatban megnevezett dologra, az *ami* pedig a főmondatban főnévvel meg nem nevezett dologra vonatkozik. Az *amelyik*-et akkor használjuk, ha egyet kijelölünk a főmondatban megnevezett dolgok közül (pl. Ő az a lány, *akit* szeretek. Ez a könyv, *amelyet* olvasok. Ez az, *ami* bosszant. Azt a vázát kérem, *amelyik* a felső polcon van). A beszélt nyelvben az *amely* helyett gyakran használjuk az *ami*-t, és újabban írott szövegekben is terjed az *ami* az *amely* rovására.

Ennek a jelenségnek is megvan a kontrasztív magyarázata. Mivel az angol sokszorosan bővített nominális és igenévi szerkezeteket a fordítók gyakran alakítják át önálló tagmondattá, az új tagmondatok elején önállóan döntenek el, melyik vonatkozó névmást használják, és sokszor becsúszik az *ami*, akkor is, ha pontosan tudjuk, melyik előtte álló főnévre vonatkozik a vonatkozó névmás. A fordítóknak tudatos nyelvhasználóként törekednie kell arra, hogy az *ami/amely* kettősség a magyar nyelvben ne menjen veszendőbe. A két névmás felcserélése értelmezési problémákat is okozhat, hiszen az *ami* a teljes főmondatra is vonatkozhat, nem csak a meg nem nevezett dolgokra, pl.: *Megdobálták az újonnan felavatott szobrot, ami felháborodást váltott ki.* Itt főnév áll a vonatkozó névmás előtt, mégis helytelen lenne az *amely* használata. A (7a) példamondatban az *amely* félreérthetetlenül csak az előtte álló főnévre vonatkozik (*megközelítés*), tehát ott pedig az *ami* a helytelen.

(7) Climate change expert Euan McVicar of Pinsent Masons said the economy-wide approach proposed for the Sustainability Disclosure Requirements...

(7a) Magyar fordítás szerkesztés előtt: Euan McVicar, a Pinsent Masons éghajlatváltozási szakértője szerint a gazdaság egészére kiterjedő megközelítés, *amit* a fenntarthatósággal kapcsolatos közzétételi javaslat említ...

(7b) Magyar fordítás szerkesztés után: Euan McVicar, a Pinsent Masons éghajlatváltozási szakértője szerint a gazdaság egészére kiterjedő megközelítés, *amelyet* a fenntarthatósággal kapcsolatos közzétételi javaslat említ...

5.3.2. Őket, azokat

Egyike a magyar nyelvhelyességi babonáknak, hogy személyes névmással (*ő, őket, rajta, benne* stb.) személyekre, mutató névmással (*az, azokat, azon, abban* stb.) személytelen dolgokra utalunk vissza. Hosszan cáfolja ez a hiedelmet Szepesy (i.m.: 58–74). Igaza van, mert a választóvonal nem itt húzódik, hanem a hangsúlyos/hangsúlytalan jellegtől függ. Hangsúlytalan helyzetben személytelen dolgokra is személyes névmással utalunk, illetve utalhatunk, mert néha bármelyik megoldás elfogadható. Eddig ez az első olyan magyar nyelvhelyességi probléma, amely mögött nincs dinamikus kontraszt. A magyar fordításban visszautalás céljaira tehát nem angol hatásra kerülnek be a mutató névmások (*azokat*) a személyes névmások (*őket*) helyett, hanem a fordítók saját kezdeményezésére, amely magyarázható azzal,

hogy a mutató névmást hivatalosabbnak érzik. És valóban hivatalosabb is, ha éppen arra van szükségünk.

(8) Since August seven energy firms have failed, and industry insiders say that without government intervention, dozen more *will follow*.

(8a) Magyar fordítás szerkesztés előtt: Augusztus óta hét szolgáltató csődbe ment, és piaci szakértők szerint kormányzati közbelépés nélkül, tucatnyi másik fogja követni *azokat*.

(8b) Magyar fordítás szerkesztés után: Augusztus óta hét energiavállalat ment csődbe, és piaci szakértők szerint kormányzati közbelépés nélkül tucatnyi másik fogja követni *őket*.

5.4. A névelő

5.4.1. A határozott névelő

Dinamikus kontrasztnak nevezhető az angol és a magyar névelőhasználat különbsége is, bár mindkét nyelvben van határozott és határozatlan névelő, de használati szabályuk eltérő. Mivel az angolban elvont főnevek és többes számú főnevek esetében nincs szükség határozott névelőre, címek fordításakor gyakran nehéz eldönteni, hogy a magyarban kell-e névelő vagy sem. Filmcímekkel illusztrálva ilyenkor a következő szempontokat lehet mérlegelni: ha a címben olyan jelző van, amely a fogalom része, akkor szükség van névelőre; *Justice League = Az Igazság Ligája*, *Live by Night = Az éjszaka törvénye*. Ha a címben olyan főnév vagy melléknév van, amelynek figyelemfelkeltő, újságoló funkciója van, akkor nem kell névelő: *Drive Angry = Féktelen harag*, *Shakespeare in Love = Szerelmes Shakespeare*, *It's Always Sunny in Philadelphia = Felhőtlen Philadelphia*.

5.4.2. A határozatlan névelő

A másik névelőhasználati probléma is dinamikus kontrasztnak tulajdonítható: az angol határozatlan névelő (*a*) máshogy viselkedik, mint a magyar határozatlan névelő (*egy*). Nemcsak az angolból, de németből és franciából fordított szövegekben is jóval több az *egy* határozatlan névelő a közvetlen interferencia miatt. Ez általában a fordított magyar szövegek sajátossága, mint azt két kisméretű alkalmi összehasonlítható korpuszon számszerűen ki is mutattam (Klaudy 2018a). A határozatlan névelő a magyar mondatban is fontos szerepet játszik, ha közelebbről meg nem határozott személyt, dolgot vagy eseményt jelölünk vele, elhagyása hibát eredményez. Nem használjuk azonban névszói állítmány előtt, főleg akkor nem, ha a főnévnek jelzője van.

(9) In tax law, the taxpayers' residence **is a factor that** may justify differences of treatment between resident and non-resident taxpayers.

(9a) Magyar fordítás szerkesztés előtt: Az adójogban az adóalanyok székhelye egy **olyan ismérv**, amely igazolhatja a belföldi és a külföldi illetőségű adóalanyok közötti eltérő bánásmódot.

(9b) Magyar fordítás szerkesztés után: Az adójogban az adóalanyok székhelye **olyan ismérv**, amely igazolhatja a belföldi és a külföldi illetőségű adóalanyok közötti eltérő bánásmódot.

Itt is az élőbeszéd van hatással az írott nyelvhasználatára. Élőbeszédben nyomatékosítás céljára is gyakran használjuk a határozatlan névelőt névszói állítmány előtt: *Ez egy örült!* De az írott nyelvhasználatra ezt ne terjesszük ki. Próbálkozzunk az egy kihagyásával, és látni fogjuk, hogy hangsúlyosabbá válik a jelző, és kohézívabbá válik a mondat.

5.5. A névutók

5.5.1. A névutók jelentésének konkretizálódása

A névutók funkcionális elemek, de van saját jelentésük is, amely néha különös módon konkretizálódik. Néha elvont értelemben szeretnénk használni a *mellett, felett, alatt* névutót, de a helyhatározói jelentés aktualizálódik. A nyelvhelyességi szakirodalom (Balázs 2011: 163) ilyenkor azt szokta javasolni, hogy névutó helyett inkább ragot használjunk (például *csodálkozik valami fölött* helyett *csodálkozik valamin, vitatkozik valami fölött* helyett *vitatkozik valamin* vagy *valamiről, nagy részvét mellett temették el* helyett *nagy részvéttel temették el, mit értünk ez alatt* helyett *mit értünk ezen*), vagy keressünk más igét.

Ez a második magyar nyelvhelyességi probléma, amely mögött nem fedezhetünk fel dinamikus kontrasztot. Honnan jön be a magyar fordításba az, hogy „mit értünk ez alatt”? Az angolból és a németből nem jöhet (angolul: What do we mean by this?, németül: Was meinen wir damit?). Pedig ez a kérdés, hogy „Nézzük meg, mit értünk ez alatt”, vagy ez a kijelentés, hogy „Ez alatt azt értjük, hogy...” szakmai-tudományos szövegekben nagyon gyakran előfordul, mert együtt jár a definíciókkal. Oroszból bejöhethetne „sto mi ponimaem pod etim?”, de oroszból már nem fordítunk annyit, hogy ez hatással legyen a magyar nyelvhasználatra. A beszélt nyelvben gyakran fordulnak elő ilyen kijelentések „ezalatt azt értjük, hogy...” „ezalatt én azt értem, hogy...” tehát ha el akarjuk érni, hogy a lazább beszélt nyelvi nyelvhasználatról eltérően az írott szakmai-tudományos nyelvben a névutók ne konkretizálódjanak, valóban inkább ragokkal kell felváltani őket.

(10) This amendment, which concerns the European Social Fund, was **adopted with** broad support in the committee.

(10a) Magyar fordítás szerkesztés előtt: Az Európai Szociális Alapot érintő módosítást széles körű *támogatás mellett* fogadta el a szakbizottság

(10b) Magyar fordítás szerkesztés után: Az Európai Szociális Alapot érintő módosítást széles körű *támogatással* fogadta el a szakbizottság.

A (11) példa jól mutatja, hogy a *szemben* névutó konkretizálódása milyen félreértést okozhat. A beszélgetés az MTV Híradójában hangzott el 2003. április 29-én.

(11) Riporter: Ön azt mondta, hogy az orvos mindig *betegségekkel áll szemben*. Szerintem ez helytelen, mert az orvos mindig *betegekkel áll szemben*.”

(11a) Az Orvosi Kamara elnöke: Ez tévedés, az orvos mindig a *betegségekkel áll szemben a beteg érdekében*. A betegség ellen harcol a beteggel együtt.

A (11) és a (11a) példa mutatja, hogy két magyar állampolgár máshogy használja a *szemben* névutót. A (11) példában szóló riporter számára már elhalványult a jelentése, a (11a) példában szóló elnök számára a *szemben* névutó még megőrizte *negatív* jelentését.

5.5.2. Terjengős névutók

Csökken a szöveg koherenciája, ha rag helyett ragos névszókból keletkezett új névutókat használunk. Az *előtt* és *után* névutót kezdi kiszorítani az *azt megelőzően* és az *azt követően*. De ilyen új névutó a *során*, *keretében*, *érdekében*, *köszönhetően*. Ide tartozik a *magasságában* is (pl. *Öt óra magasságában találkozunk*), de ez egyelőre csak a beszélt nyelvben hallható. A nyelvhelyességi szakirodalom (Balázs i.m.: 173) itt is azt tanácsolja, hogy próbáljunk ragot használni a névutó helyett. Pl. *a látogatások során megállapodtak* helyett *a látogatásokon megállapodtak*, *össze kell fogni a környezetvédelem érdekében* helyett *össze kell fogni a környezet védelméért*.

(12) Europe has gone a long way *to* assist in opening up and liberalising markets.

(12a) Magyar fordítás szerkesztés előtt: Európa már sokat tett *annak érdekében*, hogy előmozdítsa a piacok megnyitását és liberalizációját.

(12b) Magyar fordítás szerkesztés után: Európa már sokat tett *azért*, hogy előmozdítsa a piacok megnyitását és liberalizációját.

Sem a (10), (10a), sem a (12), (12a) esetében nem találunk olyan angol–magyar dinamikus kontrasztot, amely felelős lenne a névutók konkretizálódásáért vagy a terjengős névutók terjedéséért. Nem meglepő, hiszen az angol nyelv rendszerében nincsenek névutók, ezt a funkciót a prepozíciók töltik be. Az viszont meglepő, hogy

az előbb említett korpuszalapú vizsgálatban (Klaudy 2018a) több fölöslegesen konkretizáló és terjengős névutót találtam, mint az eredeti magyar szövegekben. A *kifolyólag, vonatkozásában, viszonylatában* névutók gyakorisága a fordított magyar szövegekben valószínűleg a fordítással gyakran szükségszerűen velejáráó nehézkes fogalmazásra vezethető vissza, arra, hogy más nyelven elképzelt gondolatot kell viszszaadni. Ezt szoktam röögös út hipotézisnek nevezni (Klaudy1999:14).

Az előbb említett korpuszalapú vizsgálata alapján Robin (2015) úgy véli, hogy a jelenség mögött a fordítók explicitációs és kockázatkerülési törekvése áll. Azért választják a terjengős névutókat, mert tartalmasabbnak érzik miattuk a szöveget.

5.6. A melléknévi igenév

5.6.1. A melléknévi igenév idejének viszonylagos jellege

Dinamikus kontraszt áll a folyamatos és befejezett melléknévi igenév közötti választás mögött is. Az IE nyelvekkel ellentétben a magyarban nincs *consecutio temporum*, amely azt jeleni, hogy az időviszonyokat egyeztetni kell: ha a főmondatban álló ige múlt idejű, akkor a mellékmondatban is múlt idejű igtét kell használni. A magyarban nem kell. És nem kell befejezett melléknévi igenevet sem használni. Az alábbi mondatban *Lebontották a sarkon álló házat az álló* folyamatos melléknévi ideje viszonylagos, magától alkalmazkodik a főmondat igeidejéhez, a múlt időhöz, akárcsak a (13b) példában.

(13) Patients *entering* the institution were required to have their temperature taken.

(13a) Magyar fordítás szerkesztés előtt: Az intézménybe *belépett* pácienseknek kötelező volt a lázmérés.

(13b) Magyar fordítás szerkesztés után: Az intézménybe *belépő* pácienseknek kötelező volt a lázmérés.

5.6.2. A melléknévi igenév szórendi helye

Látszólag mi sem természetesebb annál, mint hogy a melléknévi igenévnek közvetlenül a jelzett szó előtt kell állnia, mégis gyakoriak a hibák. Az alábbi példamondatot a rádióban hallottam: *A gépterembe belépve már messziről idehallatszik az ideszűrődő légkalapács zaja**. A TV-ben hangzott el a következő példa: *Kérjük, jelentkezzenek a lakóhelyükhöz eső legközelebbi rendőrségen**. Egy lakóházban találtam a következő példát. *A folyó hó 14-én megtartott erkélyek hatósági vizsgálata megállapította, hogy az erkélyek életveszélyesek**. Természetesen nem a *légkalapács szűrődik ide*, hanem a *zaja*, nem az *erkélyeket tartják meg*, hanem a *vizsgálatot*. Vagyis ügyelni kell arra, hogy a melléknévi igenév az előtt a szó előtt álljon, amelyre

vonatkozik. Emögött látszólag nincs dinamikus kontraszt, de mégis van. Mondhatjuk úgy is, hogy közvetett interferenciáról van szó. Mikor a fordítók az angol nyelv hátravetett jelzőit balra viszik az alapszó elé, melléknévi igenevek betoldására van szükség (*kerülő, gyakorló, történő, való, növekvő* stb.), és ha több hátravetett jelzőt kell balra vinni, akkor több melléknévi igenevet kell betoldani, ami máris nehezíti a megértést. Az is megtörténik, hogy a melléknévi igenév elcsúszik a helyéről, és nem az elé a főnév elé kerül, amelyre vonatkozik. A (14) példában nem az *ügy* volt *megtartva* májusban (14a), hanem *a végső meghallgatás* (14b).

(14) At the final *hearing of the case held in May*, the judge made a decision about the financial settlement.

(14a) Magyar fordítás szerkesztés előtt: *A májusban megtartott ügy végső meghallgatásán* a bíró döntést hozott a vagyoni elosztásról.

(14b) Magyar fordítás szerkesztés után: *Az ügy májusban megtartott végső meghallgatásán* a bíró döntést hozott a vagyoni elosztásról.

5.7. Egyeztetés

5.7.1. Egyesszám-kedvelés 1. – az állítmány egyeztetése

A magyar „egyes szám kedvelő nyelv” – írja Balázs Géza (2011: 23), aki a *Magyar Nyelvhelyességi Lexikonban* több olyan esetet foglal össze ezen a címen, amikor a magyar nyelv az IE nyelvekkel ellentétben inkább az egyes számot részesíti előnyben. Ez tehát ismét egy dinamikus kontraszt. A magyar nyelvben több alany után nem kell többes számba tenni az állítmányt, mint pl. az angolban.

(15) The owners of the bank and the management *are not involved* any more in the business activities.

(15a) Magyar fordítás szerkesztés előtt: A bank tulajdonosai és az ügyvezetés már *nem vesznek részt* az üzleti tevékenységben.

(15b) Magyar fordítás szerkesztés után: A bank tulajdonosai és az ügyvezetés már *nem vesz részt* az üzleti tevékenységben.

5.7.2. Egyesszám-kedvelés 2. – több birtokos egy birtok

Dinamikus kontraszt az is, hogy az angollal ellentétben a magyar nyelvben nem tesszük többes számba a birtokot, ha több birtokosnak van fejenként egy birtoka. A híradókban, ahol a természeti katasztrófákról angolból fordított hírforrások alapján számolnak be, gyakran hallhatjuk, hogy „a családok kénytelenek voltak elhagyni otthonaikat”. A magyarban az embereknek életük van és nem életeik, a férfiaknak

feleségük van és nem feleségeik. Ilyenkor mindig a *Megérkeztek a követek a feleségeikkel* példát szokták idézni. Azért idézzük mi is, mert az egynejtűséghez szokott társadalmakban a szituáció abszurditása nyilvánvaló.

(16) At the meeting, the faculties discussed proposals for changes to their credit transfer *procedures*.

(16a) Magyar fordítás szerkesztés előtt: Az értekezleten a karok megvitatták kreditátviteli *eljárásaik* módosítási javaslatait.

(16b) Magyar fordítás szerkesztés után: Az értekezleten a karok megvitatták kreditátviteli *eljárásuk* módosítási javaslatait.

5.7.3. Egyesszám-kedvelés 3. – páros testrészek egyes száma

Az egyes szám kedvelésének harmadik megnyilvánulása a magyarban a páros testrészek egyes számú megnevezése. Szepesy (i.m.: 75) ezt is nyelvi babonának tartja. Itt az angol–magyar dinamikus kontraszt nyilvánvaló: az angoloknak *kezei* és *lábai* vannak, a magyaroknak *keze* és *lába*. Természetesen lehet találni sok ellenpéldát is, ahogy Szepesi teszi, felsorolva azokat magyar szerzőket, akik többes számban használták a páros testrészeket. Érdekes módon itt a fordítók azok, akik jobban ragaszkodnak a páros testrészek egyes számú használathoz, illetve több példát találtam műfordításokban, mint szakfordításokban, ahol ritkán emlegetnek testrészeket. Igaz, hogy egészségügyi szakszövegeket nem vizsgáltam, ez még kutatásra vár. A (17) példában *eyes* van az angolban, *szemeinket* a (17a)-ban, *szemünket* a (17b)-ben. (További példákért lásd Klaudy 2002b: 256–261.)

(17) With our new routines likely to have a lot more screen time for the future, experts says it's important to learn how to protect *our eyes*.

(17a) Magyar fordítás szerkesztés előtt: Mivel az új rutinunkból adódóan a jövőben valószínűleg sokkal több időt töltünk a képernyő előtt, a szakértők szerint fontos, hogy megtanuljuk, hogyan védjük *szemeinket*.

(17b) Magyar fordítás szerkesztés után: Mivel az új rutinunkból adódóan a jövőben valószínűleg sokkal több időt töltünk a képernyő előtt, a szakértők szerint fontos, hogy megtanuljuk, hogyan védjük a *szemünket*.

5.8. Szórendi kérdések

5.8.1. A megengedő *is* helye

A magyar nyelvben az *is* kötőszónak különböző funkciói vannak: kapcsoló, nyomatékosító, megengedő. A megengedő *is* másképp viselkedik, mint a többiek. Míg a kap-

csoló és a nyomatékosító *is* állhat a mondat állítmánya előtt, vagy elválaszthatja az igekötőt az igétől (pl. *nem is tudta, meg is verte, el is kergette a háztól*), a megengedő *is* helye tradicionálisan a mondat állítmánya után következik, pl. *ha nem tudta is...*, vagy ahogy a régi sláger szól, „*Ha megversz is, imádlak én...*”

Szepesy (i.m.: 92–104) egyformán jónak találja a *Bármennyire is szeretném* és a *Bármennyire szeretném is* szórendi változatot, és a megengedő *is* ige utáni elhelyezkedéséhez való ragaszkodást nyelvi babonának tartja. Véleményem szerint a fordítónak mint tudatos nyelvhasználónak törekednie kell arra, hogy megőrizze ezt a jelentésmegkülönböztető szórendi eszközt. Pl.: nyomatékosító *is*: *Te ezt nem is tudod?*, megengedő *is*: *Ha nem tudják is, teszik*. Bár a megengedő *is* használata mögött nem fedezhetünk fel dinamikus kontrasztot, a fordítók, ha nem is az angol nyelv hatására, de gyakran elmulasztják alkalmazását.

(18) *Even if you submit the missing documents now, we can no longer accept them.*

(18a) Magyar fordítás szerkesztés előtt: *Ha most be is nyújtja a hiányzó dokumentumokat, már nem tudjuk elfogadni őket.*

(18b) Magyar fordítás szerkesztés után: *Ha most benyújtja is a hiányzó dokumentumokat, már nem tudjuk elfogadni őket.*

5.8.2. *A visszautalás szórendi problémái*

Az *aki, amely, amelyik, ami* használatával kapcsolatban az alárendelt tagmondatok élén álló, kötőszóként funkcionáló vonatkozó névmásokról korábban már volt szó. Most az *amely* vonatkozó névmás visszautaló funkciójáról lesz szó, pontosabban arról, hogy az alárendelt tagmondat élén álló *amely* a főmondatnak arra az elemére utal vissza, amelyik közvetlenül előtte áll. Ez olyan mechanizmus, amely a mondat megfogalmazójának elképzelésétől függetlenül működésbe lép. Én a „kontakt elhelyezkedés” szabályának szoktam nevezni. Bármi áll a vesszőtől balra (tehát az *amely* előtt), az *amely* arra fog vonatkozni.

A kontakt elhelyezkedés betarthatóságának problémája mögött nagyon egyszerű dinamikus kontraszt áll: a birtokos szerkezet eltérő szórendje. A magyarban elől állnak a birtokos jelzők, és utána a birtokszó, az angolban éppen fordítva. Ha megelőző tagmondat végén a birtokos szerkezet szórendje megfordul, a vonatkozó névmás elszakad attól a szótól, amelyre vonatkozik. A (19a) példában az a hiba, hogy az *amely* a szerkesztés előtti fordításban a *munkára* vonatkozik, pedig nem a *munkával* van jó kapcsolatban a Bizottság, hanem a *Tanács mostani elnökségével*.

(19) *My task has been made easier by the first rate spadework of the current Council Presidency, with which the Commission has excellent relations.*

(19a) Magyar fordítás szerkesztés előtt: Feladatomat nagyban megkönnyíti a Tanács mostani elnökségének kiváló előkészítő *munkája, amellyel* a Bizottság kitűnő kapcsolatot tart fenn.

(19b) Magyar fordítás szerkesztés után: A Tanács mostani *elnöksége, amellyel* a Bizottság kitűnő kapcsolatot tart fenn, kiváló előkészítő munkát *végzett*, nagyban megkönnyítve feladatomat.

5.8.3. A mondat élén álló kötőszók beljebb csúsztatása

Szepesy a magyar nyelvhelyességi babonák között említi azt, hogy kötőszóval nem kezdünk mondatot, és sok példamondatot gyűjt össze magyar írók műveiből, amelyek elején *vagy, hanem, és, de, mert, minthogy* áll (Szepesy i.m.: 221). Élőbeszédben valóban gyakori a kötőszóval való mondatkezdés, az írott nyelvben azonban (ld. akár ezt a példát is) az ellentétes vagy következményes kötőszót (*azonban, tehát*) beljebb szoktuk vinni a mondatban. Itt is felfedezhetünk egy dinamikus kontrasztot, hiszen csak a magyar nyelv tükrében vesszük észre, hogy az angol mondatok élén milyen gyakran áll a *Consequently, Nevertheless, However*, vesszővel elválasztva a mondat további részétől. A magyar kötőszók beljebb csúsztatására mondhatnánk azt egyszerűen, hogy elegánsabb. Nekem azonban van egy feltételezésem, hogy a beljebb csúsztatott kötőszó segíti világosabbá tenni a mondat tagolását, elválasztani a mondat tematikus szakaszát a rematikus szakasztól. Példáim is vannak rá, de ez a feltételezés további kutatást igényelne.

(20) *However*, with increased sales and increased home prices due to the pandemic in 2020, we may see this trend reverse yet again in 2021.

(20a) Magyar fordítás szerkesztés előtt: *Azonban* a 2020-as világvjárvány okozta megnövekedett eladások és megemelkedett lakásárak miatt 2021-ben ez a tendencia ismét megfordulhat.

(20b) Magyar fordítás szerkesztés után: A 2020-as világvjárvány okozta megnövekedett eladások és megemelkedett lakásárak miatt *azonban* 2021-ben ez a tendencia ismét megfordulhat.

5.9. Kötőszó, utalószó

5.9.1. Kötőszóhalmaz

A kötőszóhalmaz oka egy már sokszor emlegetett dinamikus kontraszt az angol jobbra bővítés és a magyar balra bővítés között. Mivel a magyarban az alapszó előtt csak bizonyos mennyiségű bővítőférfel, a fordítók gyakran emelik önálló tagmondattá a sokszorosán bővített névszói szerkezetek bővítőférfel. Gyakran válnak

önálló tagmondattá az igeneves szerkezetek is, amelyekbe sokszor önálló predikátummal rendelkező mondatok vanna belesűrítve, és a fordítók a könnyebb érthetőség érdekében „kicsomagolják belőle” ezeket a mondatokat. Az új tagmondatoknak nemcsak új ragozott igéi lesznek, amelyek körül kényelmesebben férnek el a bővítmények, de új kötőszavakra is szükségük van, és ez bizony leggyakrabban a *hogy*. Így aztán hosszú mondatok esetében több *hogy* is sorakozhat egymás után a mondatban. Ez a kötőszóhalmozás monotonná teszi a mondatot, és rossz fényt vet a fordítóra, ha a *hogy* ismételt használatát nem tudja kiküszöbölni.

(21) It is the EU's responsibility *to ensure that* all trade agreements it negotiates guarantee the enforcement and respect of environmental standards.

(21a) Magyar fordítás szerkesztés előtt: Az EU felelőssége, *hogy biztosítsa, hogy* minden általa egyeztetett kereskedelmi megállapodás garantálja a környezetvédelmi előírások érvényesítését és tiszteletben tartását.

(21b) Magyar fordítás szerkesztés után: Az EU felelőssége *biztosítani, hogy* minden általa egyeztetett kereskedelmi megállapodás garantálja a környezetvédelmi előírások érvényesítését és tiszteletben tartását.

5.9.2. Kötőszóduplázás

A kötőszavak megduplázásának ugyanaz a dinamikus kontraszt az oka, mint a *hogy*-ok halmozásának: a sokszorososan bővített nominális és igenévi szerkezetek felbontása és önálló tagmondattá alakítása. Az önálló tagmondatok új kötőszavakat kívánnak, és ez nemcsak a *hogy* lehet, hanem a *mikor, miért, hogyan* is. De közben a fordítók bennhagyják a mondatban a *hogy* kötőszót is. Így jön létre a *hogy hogyan, hogy miért, hogy mikor*. Ilyenkor a kötőszavak száma úgy csökkenthető, ha ügyelünk arra, hogy a *mikor, miért, hogyan* kezdetű tagmondatokban nincs szükség a *hogy*-ra.

(22) Member States shall also *determine how to deal* with timber products seized when the provisions of this Regulation are infringed.

(22a) Magyar fordítás szerkesztés előtt: A tagállamok azt is *meghatározzák, hogy hogyan* kell bánni az e rendelet előírásainak megszegése miatt lefoglalt faanyaggal.

(22b) Magyar fordítás szerkesztés után: A tagállamok azt is *meghatározzák, hogyan* kell bánni az e rendelet előírásainak megszegése miatt lefoglalt faanyaggal.

5.9.3. Szükségtelen utalószó.

Dinamikus kontraszt a főmondatbeli utalószó megléte a magyarban és hiánya az angolban. Honnan jönnek akkor a felesleges utalószavak a magyar mondatokba? Pl. *Megérkezett Brüsszelbe az a magyar kormányküldöttség, amelyet XY vezetett.* Érke-

zett talán másik magyar kormányküldöttség is? Az utalószó valójában biztonsági eszköz, amely a fordítók kockázatkerülő és explicitációs tendenciájához köthető. Érdeemes lenne összehasonlítható (fordított magyar–eredeti magyar) korpuszon vizsgálni, hogy ez mennyire fordítási jelenség. Az utalószó kataforikus (előre utaló) elemként áll a főmondatban, és előre mutat az alárendelt tagmondatbeli kötőszóra (*az/aki, az/amely, olyan/amely, akkor/amikor, úgy/ahogy, ott/ahol* stb.). A hosszú, sokszorosán összetett mondatok esetében nagyon hasznosak az ilyen támpontok, mert előre jelzik a mondatpályát, használatuknak azonban van egy veszélye: fölösleges kirekesztő értelmet adhatnak a mondatnak. A fenti esetben például fölösleges az utalószó, hiszen nyilvánvaló, hogy nem több magyar kormányküldöttség közül az egyikről van szó. A (23) példában pedig a *határidőt* kell megállapítani, nem egyik vagy másik határidőt.

(23) The authority shall authorise *the time-limit* in each case within which opinions shall be expressed.

(23a) Magyar fordítás szerkesztés előtt: A hatóságnak minden egyes ügyben meg kell állapítania *azt a határidőt*, amelyen belül a véleményeket közölni kell.

(23b) Magyar fordítás szerkesztés után: A hatóságnak minden egyes ügyben meg kell állapítania *a határidőt*, amelyen belül a véleményeket közölni kell.

5.10. Pályamódosítás

5.10.1. Alany vagy birtokos jelző? Bizonytalan mondatpályák

Miközben olvasunk, általában előre gondolkodunk. Hipotézist alkotunk a mondat lehetséges befejezéséről. Mondatmegértési stratégiánk néha tévesnek bizonyul, és menet közben át kell értékelnünk az addig olvasottakat. Úgy is mondhatnám, hogy menet közben kell pályát módosítanunk. Ezek a „kerti ösvény” típusú mondatok, mikor egy ponton másfelé kell folytatni utunkat, mint ahogy az elején elképzeltük. A magyar mondatban előfordul, hogy az, amit a mondat elején alanynak hiszünk, valójában birtokos jelző, de ez csak akkor derül ki, amikor a birtokszóhoz eljutunk. Ennek az oka is angol–magyar dinamikus kontraszt, hiszen az angolban még morfológiai szegénysége ellenére sem történhet meg, hogy egy birtokos jelzőt egy ideig a mondat alanyának tekintünk. Ami az angol mondatban a mondat elején van, az biztos alany, és nem birtokos jelző, illetve lehet birtokos jelzőkkel bővített alany, mint az alábbi esetben.

(24) The European Patent Office’s programme for machine translation of patent documents is welcomed and supported by the Commission.

(24a) Magyar fordítás szerkesztés előtt: Az Európai Szabadalmi Hivatal szabadalmakkal kapcsolatos dokumentumok gépi fordítására irányuló programját üdvözlő és támogatja a Bizottság.

(24b) Magyar fordítás szerkesztés után: A Bizottság üdvözli és támogatja az Európai Szabadalmi Hivatal szabadalmakkal kapcsolatos dokumentumok gépi fordítására irányuló programját.

5.10.2. Bizonytalan mondatpályák a magyar balra bővítés miatt

A (25) példában máshol ágazik el a kerti ösvény: a mondat tárgyáról (*világkereskedelmi kilátásokat*) derül ki a mondat közepén, hogy az nem a mondat tárgya, hanem egy balra ágazó, három elemből álló felsorolás első eleme, mert a mondat tárgya a *bizonytalanságot*, de ez csak az utolsó szónál lesz világos. A mondat grammatikailag helyes, csak nem olvasóbarát. Mint már említettem, a balra ágazó bővítmények sorát nem lehet túlságosan meghosszabbítani, mert akkor az olvasó elvész a főnevek tengerében. Mivel a jó fogalmazás egyik alapfeltétele, hogy egy percig se hagyjuk bizonytalanságban az olvasót, érdemes a mondatot átszerkeszteni. Ezt tette a szerkesztő, amikor előre hozta az igei állítmányt (*tovább fokozzák a bizonytalanságot*), és a mondat további részét használta ki a bővítmények elhelyezésére, ahol az olvasó már tudja, miről van szó.

(25a) Shifting international policy landscape *heightens uncertainty (1) around prospects for world trade, (2) development aid and (3) climate targets.*

(25a) Magyar fordítás szerkesztés előtt: A változó nemzetközi politikai viszonyok *tovább fokozzák a világkereskedelmi kilátásokat*, a fejlesztési segítyt és az éghajlati célok elérését körülölelő bizonytalanságot.

(25b) Magyar fordítás szerkesztés után: A változó nemzetközi politikai viszonyok *tovább fokozzák a bizonytalanságot* a világkereskedelmi kilátások, a fejlesztési segítyek és az éghajlati célok tekintetében.

A bizonytalan mondatpályáknak szövegszintű hatása van. A grammatikailag helyes, de homályos részeket tartalmazó, nehezen felfogható mondatokból álló fordításokat kvázi-helyes fordításnak nevezzük. A kvázi-helyes mondatokat tartalmazó fordításokat fárasztó olvasni, egy idő után az olvasó inkább lemond az információról, amelyet a fordítás közvetítene számára. (Ez a tanulmány nem foglalkozik a fordítások szövegszintű jellegzetességeivel, de a bizonytalan mondatpályák témája ide is tartozik; a kvázi-helyességről részletesen lásd Klaudy 1987, 2020).

6. Összefoglalás

E tanulmányban az volt a célom, hogy összekapcsoljam a két nyelv találkozásakor életre kelő dinamikus kontrasztokat a magyar nyelvhelyességi kérdésekkel. A most használatban lévő *Tíz magyar nyelvhelyességi problémakör* című oktatási segédanyag

(Klaudy 2003a) a magyar nyelvhelyességi kérdéseket a fordítástól függetlenül vizsgálta, csak néha tett utalást az idegen nyelvi interferenciára. Most mindegyik nyelvhelyességi kérdést megvizsgáltam abból a szempontból, hogy van-e mögötte dinamikus kontraszt, és azt igyekeztem részletesebben kifejteni. Több magyar nyelvhelyességi problémát sikerült az angol–magyar fordításra jellemző dinamikus kontrasztokra visszavezetnem, és ez, reményeim szerint, elő fogja segíteni, hogy a fordítójelöltek tudatosabb nyelvhasználók legyenek. A tanulmány arra is rámutat, hogyan nyújthat értékítélet nélküli módszertani alapot a leíró fordítástudomány fogalmi apparátusa (dinamikus kontrasztok, átváltási műveletek, kvázi helyesség) a fordításkutatáshoz, akár még a hagyományosan preskriptív jellegű nyelvhelyességi kérdések vizsgálatához is.

Sem a dinamikus kontrasztoknak, sem a magyar nyelvhelyességi problémáknak nem értem a végére. Terjedelmi okokból nem is tudtam érinteni a lexikai és szövegszintű dinamikus kontrasztok kérdését. Tehát itt még bőven van kutatnivaló. A tíz magyar nyelvhelyességi problémakörből néhány az azóta eltelt időben talán már el is vesztette aktualitását, illetve egyre kevésbé tartják be őket (ld. az *ami/amely* megkülönböztetés, vagy a megengedő *is* helye). Én 2017-ben végeztem egy kisebb korpuszkutatást eredeti magyar és fordított magyar szövegeken, akkor a különbségek még számszerűen kimutathatók voltak (Klaudy 2018a). Érdemes lenne nagyobb korpuszon, például az eredeti magyar szövegeket és fordított magyar szövegeket is tartalmazó Pannónia Korpuszon (Robin et al. 2016) korpuszalapú módszerekkel (Seidl-Pécs 2024 a jelen kötetben) is megvizsgálni a magyar nyelvi norma változásait.

Tanulmányom végén szeretnék köszönetet mondani a Fordító- és Tolmácsképző Tanszék mesterképzős és távoktatásos hallgatóinak, akiknek 2023-as záróvizsgára készített magyar nyelvhelyességi példatárából a példákat merítettem. Név szerint: Ádám Renátának, Bíró Adrienn-nek, Borsiczki Lejlának, Farkas Dalmának, Fodor Andreának, Király Adrienn-nek és Kiss Barbarának.

Irodalom

- Baker, M. 1993. Corpus linguistics and translation studies – Implications and applications. In: Baker, M., Francis, G. and Tognini-Bonelli, E. (eds) *Text and Technology: In honour of John Sinclair*. Amsterdam: Benjamins. 233–250. <https://doi.org/10.1075/z.64.15bak>
- Balázs G. 2001. *Magyar nyelvhelyességi lexikon*. Budapest: Corvina.
- Catford, J. C. 1965. *A linguistic theory of translation*. London: Oxford University Press.
- Domonkosi Á., Lanstyák I., Posgay I. (szerk.) 2007. *Műhelytanulmányok a nyelvvelésről*. Dunaszerdahely: Gramma Nyelvi Iroda, Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- É. Kiss K. 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Budapest: Osiris.
- Grétsy L., Kemény G. 2005. *Nyelvművelő kézikönyvtár*. Második javított és bővített kiadás. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Grétsy L., Kovalovszky M. 1983. *Nyelvművelő kézikönyv*. I.–II. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kovalovszky M. 1977. *Nyelvfejlődés, nyelvhelyesség*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Hatim, B. 1997. *Communication across cultures. Translation theory and contrastive text linguistics*. Exeter: University of Exeter Press.
- Heltai P. 2004. A fordító és a nyelvi normák. I. *Magyar Nyelvőr* 128. évf. 4. szám. 407–434.
- Heltai P. 2005. A fordító és a nyelvi normák. II.. *Magyar Nyelvőr* 129. évf. 1. szám 30–59.
- Heltai P. 2005. A fordító és a nyelvi normák. III. *Magyar Nyelvőr* 129. évf. 2.szám 165–173.
- Holmes, J. 1972. *The Name and Nature of Translation Studies*. 1st. ed: *APPTS Series of the Translation Studies Section, Dept. of General Literary Studies*. Amsterdam: University Press. 2nd. ed. In: Holmes, J. 1988. *Translated!* Amsterdam: Rodopi. 67–80.
- Horváth P. I. 2015. *(Ny)elvi kérdések. 100 könnyed ismeretterjesztő cikk*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Klaudy K. 1987. *Fordítás és aktuális tagolás. Nyelvtudományi értekezések* 123. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Klaudy K. 1997. Barátságatlan nyelvpárok. A jelzős főnévi csoport viselkedése a fordításban. In: Mihalovics Á., Máté É. (szerk.) *Könyv Dezső Lászlónak*. Nyiregyháza: BDTF. 87–105.
- Klaudy K. 1999. Az explicitációs hipotézisről. *Fordítástudomány* I. évf. 2. szám. 5–21.
- Klaudy K. 2002a. *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest: Scholastica (ötödik átdolgozott kiadás).
- Klaudy K. 2002b. *Bevezetés a fordítás gyakorlatába. Angol, német és orosz fordítástechnikai példatárral*. Budapest: Scholastica (ötödik átdolgozott kiadás).
- Klaudy K. 2003a. Tíz magyar nyelvhelyességi problémakör. In: Klaudy K. (szerk.) *Fordítástechnikai minimum*. Oktatási segédanyag. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Központ.
- Klaudy K. 2003b. Dinamikus kontrasztok. In: Klaudy K. (szerk.) *Fordítás és tolmácsolás az ezredfordulón. 30 éves az ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Központja. Jubileumi évkönyv*. Budapest: Scholastica. 11–22.
- Klaudy K. 2018a. Eredeti magyar szöveg – fordított magyar szöveg. In: Bódi Z., Hegedüs, R., Szöllösy-Sebestyén A. (szerk.) *Magyar szaknyelvek a Kárpát-medencében*. Budapest: TINTA-MANYSI-MANYE 132–141.
- Klaudy K. 2018b. Az átváltási műveletek rendszere. *Modern Nyelvoktatás* 24. évf. 2–3. szám 5–16.
- Klaudy K. 2020. Visszatekintés egy korai korpuszelemzésre. In: Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Fókuszban a fordított és a tolmácsolás szöveg: korpuszalapú fordításkutatás Magyarországon*. Segédkönyvek a nyelvi közvetítésről I. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program, MANYE Fordítástudományi Szakosztály. <https://doi.org/10.36252/Nyelvikozvsegedkonyv1>
- Nádasdy Á. 2003. *Ízlések és szabályok*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Nádasdy Á. 2008. *Prédikál és szónokol*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Robin E., Dankó Sz., Götz A., Nagy A. L., Pataky É., Szegh H., Zolczer P. 2016. Fordítástudomány és korpuszkutatás: bemutatkozik a Pannónia Korpusz. *Fordítástudomány* 18. évf. 2. szám. 5–26.
- Robin E. 2015. Nyelvi babona a fordításokban. In: Benő A, Fazakas, E., Zsemlyei B. (szerk.) *Többszínűség és kommunikáció Kelet-Közép-Európában*. A XXIV. MANYE Kongresszus előadásai. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. 167–174.
- Seidl-Péché O. 2024. A terminológiamenedzsment szövegnyelvészeti és nyelvtechnológiai kutatási aspektusai. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és*

- a tolmácsolás kutatómódszertanába II. Speciális rész.* Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 157–175. <https://doi.org/10.21862/kutamodszertan2/8>
- Szepesy Gy. 1986. *Nyelvhelyességi babonák.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- Toury, G. 1995. *Descriptive translation studies – and beyond.* Amsterdam: John. Benjamins. <https://doi.org/10.1075/btl.4>

Terminusjegyzék

- átváltási művelet** (*translational operation*): Klaudy (2018b) terminusa a fordítási műveletekre. Abban különbözik a korábbi felfogásoktól, hogy nemcsak a nyelvi és kulturális *különbségek, aszimmetriák* miatt végzendő átalakításokat, eltolódásokat (pl. „shifts”, Catford 1965) veszi figyelembe. Beletartozik minden tudatos és nem tudatos, automatikus és nem automatikus, kötelező és fakultatív stb. művelet, amelyet a fordító annak érdekében végez, hogy a forrásnyelvi szövegből célnyelvi szöveg legyen, beleértve a különböző célnyelvi lehetőségek közül való választást is (részletesebben ld. Klaudy 2002b).
- dinamikus kontrasztok elmélete** (*theory of dynamic contrasts*): Nem a nyelvek közötti különbségek statikus leírására irányul, hanem azt vizsgálja, hogy a két nyelv találkozása a fordítás folyamatában hogyan hozza mozgásba a nyelvi és nyelvhasználati különbségeket (ezt nevezi a nyelvek fordítási viselkedésének), valamint azt, hogy a fordítók milyen műveleteket végeznek, milyen stratégiákat alkalmaznak a fenti nehézségek leküzdésére (Klaudy 2003b).
- interferencia 1.** (*interference*): a kontrasztív nyelvészetben: az anyanyelv és az idegen nyelv eltérő sajátosságainak negatív hatása az idegennyelv tanulás folyamatára.
- interferencia 2.** (*interference*): a fordítástudományban: a forrásnyelvi szöveg sajátosságainak átvitele a célnyelvi szövegbe (vö: közvetlen, közvetett).
- (az) interferencia törvénye** (*the law of interference*): Toury (1995) a növekvő standardizáció törvénye mellett a fordítási viselkedés másik törvényének tartja az interferencia törvényét: „a fordításban a forrásszöveg felépítésével kapcsolatos jelenségek hajlamosak átkerülni a célszövegbe” (Toury 1995: 275, ford.: K. K.).
- közvetett interferencia** (*indirect interference*): közvetett interferenciáról akkor beszélünk, ha olyan forrásnyelvi sajátosságok jelennek meg a célnyelvben, amelyek a célnyelvtől nem idegenek ugyan, de a forrásnyelv hatására megváltozik a gyakoriságuk, vagyis a fordítás eredményeképp keletkezett célnyelvi szövegben gyakrabban vagy ritkábban fordulnak elő, mint az eredeti célnyelvi szövegekben (Klaudy 2002a:160).
- közvetlen interferencia** (*direct interference*): közvetett interferenciáról akkor beszélünk, ha a célnyelvtől idegen forrásnyelvi sajátosságok jelennek meg a fordításban (Klaudy 2002a: 160).
- kvázi-helyesség** (*quasi-correctness*): Klaudy (1987) terminusa a fordított szövegekre jellemző nyelvhasználat jelölésére. A forrásnyelv közvetett interferenciájának (ld.

ott) hatására a fordítás eredményeképpen keletkezett célnyelvi szövegek enyhén eltérnek az autentikus célnyelvi (eredetileg is célnyelven fogalmazott) szövegektől. Olyan, gyakran „szabad szemmel nem látható” különbségekről van szó, amelyek nem mondatszinten jelentkeznek, hanem a szöveg egészét teszik fordításízűvé.

norma (*norm*): Toury (1995) „hozta vissza” a leíró fordítástudományba a norma fogalmát, amely nála nem *előíró*, hanem *leíró* kategória. Ha a *kompetencia* a fordító rendelkezésére álló összes megoldás tárháza, a *performancia* pedig az aktuálisan kiválasztott megoldás, akkor a *norma* nem más, mint a fordítók által bizonyos korban és bizonyos szociokulturális környezetben *rendszeresen* kiválasztott, tipikus fordítói megoldások tárháza.

leíró fordítástudomány (*descriptive translation studies*, DTS): Holmes (1972, 1988) által bevezetett és Toury (1995) által továbbfejlesztett megközelítés. A leíró fordítástudomány Holmes rendszerében az elméleti és az alkalmazott fordítástudomány között helyezkedik el. A fordítás eredményét, folyamatát és funkcióját vizsgálja. Toury hangsúlyozza, hogy egyetlen empirikus tudomány sem fejlődhet jelentős leíró ág nélkül. A leíró fordítástudomány tartózkodik az értékeléstől, mindent elfogad fordításnak, amit a célnyelvi kultúrában fordításnak ismernek el, és a fordításokat a célnyelvi kultúra egészében, a célnyelvi kultúra részeként vizsgálja.

transzfer (*transfer*): az interferencia törvényének megfogalmazásakor Toury (1995) megkülönböztet negatív és pozitív transzfert. Negatív transzferen a célnyelvi normától való eltérést érti, pozitív transzferen pedig azt, hogy a forrásnyelv hatására bizonyos célnyelvi elemeket a fordítók nagyobb valószínűséggel fognak választani (Toury i.m.: 275).

Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) 2024.
Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába II. Speciális rész.
Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 141–156.

Fordításorientált terminológiai és terminográfiai kutatások

Fóris Ágota

Károlyi Gáspár Református Egyetem
foris.agota@kre.hu

Sermann Eszter

Szegedi Tudományegyetem
eszter.sermann.lingo@gmail.com

Tamás Dóra Mária

Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda
tamas.dora.maria@gmail.com

Kivonat: A tanulmány célja útmutatást adni a fordításorientált terminológiai kutatások megtervezéséhez. Célunk hozzájárulni a hazai terminológiai kutatások széles körű folytatásához, valamint támpontokat nyújtani a kezdő kutatóknak munkájuk megkezdéséhez. A tanulmány áttekinti az általános kutatómódszertani kérdéseket a fordításorientált terminológia szempontjából, a terminológiai alapfogalmakat, valamint a kutatások tárgyát, típusait és módszereit a fordításorientált terminológia területén. A fordítástudomány és a terminológiatudomány egyaránt fiatal tudományterületek. Hasonlítanak abban, hogy mindegyiket az alkalmazott nyelvészethez soroljuk, mindegyik a nyelvhasználatot vizsgálja, mindegyik interdiszciplináris tudományterület. Különböznek abban, hogy a fordítástudomány vizsgálati tárgyai a szövegek, valamint a fordítók és tolmácsok munkájának (pl. fordítói készségek, kompetencia) és munkafolyamatainak kutatása, valamint a fordítás és tolmácsolás oktatásának és (újabb) hatékonyabbá tételének vizsgálata; a terminológiatudomány tárgya

---

Hivatkozás: Fóris Á., Sermann E., Tamás D. M. 2024. Fordításorientált terminológiai és terminográfiai kutatások. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába II. Speciális rész.* Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 141–156.

DOI: <https://doi.org/10.21862/kutamodszertan2/7>

pedig a terminusok, a fogalmak, a terminológiai és a fogalmi rendszerek vizsgálata, leírása és menedzselése – ez utóbbit a terminológiamenedzsment (terminológiakezelés) területéhez soroljuk, amelynek jelentős részét képezi a két- vagy többnyelvű fordítói terminológiai adatbázisok építése és kezelése. A fordítás a kommunikációs folyamatra összpontosít, amelyben a terminológia csak egy része, illetve eszköze a szakszöveg által közvetített üzenetnek. A terminológia kérdésköre megjelenik még a fordítói kompetenciák vizsgálatának és a fordítói kompetenciák oktatásának területén, ahol elsősorban a fordítástechnológiával kapcsolódik össze.

Kulcsszavak: tudományos kutatás, terminológia, terminográfia, fordításorientált terminológia, kutatómódszertan

1. Bevezetés

A kutatómódszertani kurzusok és a tananyag összeállítása során kérdés, hogyan lehet egyrészt általános képet nyújtani a doktoranduszoknak tudományról, kutatásról, módszerekről és eszközökről, másrészt konkrétan felkészíteni őket a fordítástudományi kutatásokra, azt is szem előtt tartva, hogy tudományos (PhD) fokozatukat a nyelvtudomány területén fogják megszerezni. Fontos feladat a tudományos szemléletmód lényegével, a tudományos kutatás alapfogalmaival történő megismerkedés; ezzel a kérdéskörrel foglalkoznak az e kötet első felében közzétett írások, másrészt számos kutatómódszertan témájú könyv. Ezen túl fontos, hogy a nyelvészeti kutatások legalapvetőbb jellemzőit is ismerjék a doktoranduszok (a tudományos kutatás nyelvészeti vonatkozású kérdéseiről lásd Fóris 2008, Károly 2022, illetve Klaudy et al. 2022 – ezekben az írásokban bővebb szakirodalmi útmutató is található).

A fordítástudományi kutatásokat az alkalmazott nyelvészeti területhez szokás besorolni, az e programban részt vevő doktoranduszok a nyelvi közvetítés kutatásával (folyamatával, eredményével és funkciójával) foglalkoznak. A fordítástudomány számos más szakterülettel érintkezik, ezek közül e tanulmány tárgya a fordítástudomány és a terminológiatudomány közös részén, a *fordításorientált terminológia és terminográfia* területén folyó kutatások elveinek és módszereinek rövid áttekintése.

A fordítástudomány és a terminológiatudomány egyaránt fiatal tudományterületek. Hasonlítanak abban, hogy mindegyiket az alkalmazott nyelvészethez soroljuk, mindegyik a nyelvhasználatot vizsgálja, mindegyik interdiszciplináris tudományterület. Különböznek abban, hogy a fordítástudomány vizsgálati tárgyai a szövegek, valamint a fordítók és tolmácsok munkájának (pl. fordítói készségek, kompetencia) és munkafolyamatainak kutatása, valamint a fordítás és tolmácsolás oktatásának és (újabban) hatékonyabbá tételének vizsgálata; a terminológiatudomány tárgya pedig a terminusok, a fogalmak, a terminológiai és a fogalmi rendszerek vizsgálata, leírása és menedzselése – ez utóbbit a terminológiamenedzsment (terminológiakezelés) területéhez soroljuk, amelynek jelentős része a két- vagy többnyelvű fordítói ter-

minológiai adatbázisok építése és kezelése. A fordítás a kommunikációs folyamatra összpontosít, amelyben a terminológia csak egy része, illetve eszköze a szakszöveg által közvetített üzenetnek. A terminológia kérdésköre megjelenik még a fordítói kompetenciák vizsgálatának és a fordítói kompetenciák oktatásának területén, ahol elsősorban a fordítástechnológiával kapcsolódik össze.

Klaudy (2015, 2017) szerint elsősorban a fordítói munka megváltozott körülményei következtében erősödtek meg a fordítástudomány és a terminológiatudomány kapcsolatai az utóbbi időszakban: a korábbi magányos fordító helyett a fordító csapatmunkássá, a fordítási folyamat egy szereplőjévé vált. Fóris (2020) mind elméleti, mind pedig gyakorlati szempontból áttekinti a fordítástudomány és a terminológia összefonódását, kiemelve, hogy a fordítók munkája megváltozott, a fordítói munka a fordítói projektfolyamat részévé vált, amelybe a terminológiakezelés is beleilleszkedik, a gyakorló fordítók pedig munkájuk során számos terminológiai problémával szembesülnek.

A terminológiatudomány az utóbbi évtizedekben nagy mértékben gyarapodott, fejlődött és szerteágazóvá vált, így a jelen tanulmány keretei nem elégségesek mindazon kutatások felsorolására és bemutatására, amelyeket ma már e terület eredményei között tarthatunk számon. Egyrészt a nemzetközi trendeket, másrészt a hazai fordítástudományi és fordítási igényeket követve számos elméleti és empirikus kutatás eredménye, esettanulmányok, továbbá didaktikai jellegű ajánlások és jó gyakorlatok összessége látott napvilágot.

A fordításorientált terminológiai kutatások területén számos haszonnal forgatható kötet jelent meg, ezek közül csak néhányat adunk meg kiindulásként: a nemzetközi szakirodalomból a Routledge Encyclopedia of Translation Studies *Terminology* szócikke (Bowker 2009), továbbá Arntz et al. (2014), Cabré (1999), Kockaert–Steurs (2015), Warburton (2021), Wright–Budin (1997, 2001) kötetei; a magyar nyelvű szakirodalomból Faludi és Fóris (2023), Fischer (2018, 2023), Fóris (2005, 2020), Horváth (2015), Sermann (2021), Tamás (2014, 2019, 2023), Tamás és Szoták (2021) könyvei jó kiindulásnak számítanak; számos hasznos kötet jelent meg továbbá a Benjamins Kiadó *Terminology and Lexicography Research and Practice* című sorozatában; valamint ajánlhatók még az European Association for Terminology (EAFT) konferenciáinak, a MANYE kongresszusainak és a SZOKOE konferenciáinak a kötetei.

A terminológia jelentős folyóiratai a *Terminology* (angol nyelven), a *Terminologija* (angol és litván nyelven), az *Edition* (német nyelven), a *Terminàlia* (katalán és angol nyelven); magyar nyelven a *Magyar Terminológia* (2013-ig), a *Magyar Jogi Nyelv*, a *Magyar Orvosi Nyelv*, ezen kívül alkalmazott nyelvészeti, fordítástudományi és szaknyelvoktatási témájú folyóiratokban is jelennek meg terminológia témájú publikációk.

2. A terminológiai kutatás

2.1. Általános kutatómódszertani kérdések

A kutatási folyamat lépései a terminológiai kutatásban is hasonlóak, mint a többi tudományterületen:

- felkészülés a kutatásra,
- a kutatás céljának megjelölése,
- a szakirodalom felmérése, megismerése,
- adatgyűjtés,
- adatfeldolgozás,
- adatok értékelése,
- következtetések levonása, eredmények megfogalmazása,
- közlés (publikáció).

A kutatásra való felkészülés, a kutatás céljának kijelölése, az adatgyűjtési módszerek és a kutatási módszerek megválasztása a témavezető segítségével és támogatásával történik. A tudományos kutatás célja új ismeretek feltárása. Tudományos kutatás az, „amelynek eredménye megfelel a bizonyíthatóság követelményének és beilleszthető a tudomány elméletébe. Tudományos kutatási eredményként tehát csak olyan eredmény fogadható el, amely korábban nem volt ismert, továbbá valódisága, igaz volta bizonyítható” (Fóris 2008: 19). Ahhoz, hogy tudjuk, mi számít egy adott tudományterületen új eredménynek, alaposan ismernünk kell mások korábbi eredményeit, valamint a legújabb nemzetközi és hazai szakirodalmat.

A kutatás alapját képező adatoknak minden esetben teljesíteniük kell a tudományosság követelményeit. Ezek közül a legfontosabbak: az adatok ismételt előállíthatósága, a vizsgálati mintában az egész rendszer legyen képviselve, és hogy az értékelésre felhasznált adatok a valóságnak feleljenek meg. A kutatás során előállított adatoknak meg kell felelniük a *pontosság*, a *megismételhetőség* (reprodukálhatóság) és a *valódiság* (objektivitás) követelményeinek (lásd Fóris 2008: 113–115, Károly 2022).

Az adatgyűjtés és adatfeldolgozás általános módszerei közül (lásd Fóris 2008: 113–141) a fordításorientált terminológiában az esettanulmány, az interjú, a kérdőíves adatfelvétel, a forrás- és a korpuszelemzés hasznosíthatók a leginkább. Egy-egy kutatási terv megvalósításához, a PhD-értekezés megírásához e módszerek közül többet is kombinálnak a kutatók. Az esettanulmányban egyetlen eset, személy vagy jelenség alapos vizsgálata a cél. Az interjúnak számos különböző fajtája ismert (pl. mélyinterjú, irányított vagy kötetlen beszélgetés). Ez a módszer, amelyet általában kisebb létszámú csoport esetén alkalmaznak (pl. terminológusok vagy fordítók megkérdé-

zése a szervezetben folytatott terminológiai munkafolyamatról), kvalitatív módszer lévén számszerű következtetések levonására nem alkalmas. A kérdőíves kutatások a kvantitatív módszerek közé tartoznak; tartalmazhatnak zárt és nyitott kérdéseket, és alkalmasak nagy mennyiségű adat összegyűjtésére és statisztikai feldolgozására (pl. fordítók vagy terminológusok munkamódszereinek felmérésére). A forráselemzés kvalitatív módszer, amelynek során megkülönböztetendők az elsődleges források (eredeti állapotú, közvetlenül felhasznált adatok, pl. szakszöveg) és a másodlagos források (már feldolgozott adatokat tartalmazó források, pl. szótár, adatbázis, szövegkorpusz). Ez utóbbiak esetében fontos azok hitelességének és megfelelőségének megvizsgálása. Vizsgálati korpuszon valamely „vizsgálat céljára kiválasztott nyelvi adatok összességét értjük” (Fóris 2008: 136), míg a „korpusznyelvészetben szövegkorpuszon elektronikusan tárolt és számítógép segítségével feldolgozható vizsgálati anyagot értenek” (Fóris 2008: 137).

A publikációs követelmények a terminológiai témákban is hasonlóak, mint más tudományterületeken. A doktorjelölt kutatást (kutatásokat) végez, ezeket tudományos folyóiratokban vagy kötetekben publikálja, és eredményeinek egy részét foglalja össze az értekezésben. A kutatás tervezett folyamatának leírása, a kutatási terv nem azonos az értekezés felépítésével; a kettő egymástól nem független, de nem is egyeznek meg egymással.

2.2. Terminológiai alapfogalmak és irányzatok

A **terminológia** poliszém szakszó, jelenti egyrésztől 1) egy adott szakterület terminusainak összességét, másrészt 2) a módszertant, azaz a terminusok gyűjtésére, osztályozására, leírására irányuló módszerek összességét – ez a *terminológiai munka* vagy *terminológiamedzsment*; 3) a terminológia elméletét, vagyis a terminusok és a fogalmak vizsgálatát – ez a *terminológiatudomány*.

A terminológia alapvető fogalma a *terminus*. A terminus meghatározásában két különböző felfogás létezik: az egyik változat a terminust a fogalom és a jelölő egységének tekinti, a másikban a terminust a fogalom jelölőjeként definiálják. Arntz et al. (2009: 41) szerint a terminus két különböző értelmezése elméleti szempontból lehet érdekes, a gyakorlati elemzések szempontjából jelentősége azonban elhanyagolható. A fordításorientált terminológiában Cabré (1999) értelmezésében a *terminus* pragmatikai-kommunikatív egység, amelynek nyelvi jelölői morfológiai szempontból sokfélék lehetnek, a terminusok pedig formai vagy szemantikai szempontból nem, csak funkciójukban térnek el a köznyelvi szavaktól. A fordítói gyakorlat szempontjából ugyanakkor fontos, hogy a terminusok megfeleltetése egy-egy doménen belül kötött, egy-egy kontextuson, illetve ugyanazon a szövegen belül az ekvivalenseket következetesen kell fordítani/alkalmazni, a fordító ebben nem lehet „kreatív”. A terminológia alapfogalmait részletesebben lásd Fóris (2020) és Tamás (2014) könyveiben, valamint a terminológia tárgyú szabványokban, kézikönyvekben és PhD-értekezésekben.

A terminológiai kutatás és a terminológiai alkalmazás nem mindig különíthető el könnyen egymástól, mivel a terminológia és a terminográfia is elsősorban alkalmazott terület, továbbá a fordításorientált terminológia inkább a terminológiai munkára összpontosít, mint a terminológia elvi-elméleti kérdéseire. Mindazonáltal magának a terminológiai munkának a tudományos célú kutatása lehetséges és szükséges.

A terminológiai munka a munkanyelvek száma alapján lehet *egynyelvű* vagy *többyn nyelvű*, a terminusok kezelése szempontjából *deskriptív* (leíró) vagy *preskriptív* (előíró), elsősorban szinkrón és ritkábban diakrón, a munka fajtája szerint pedig *doménorientált*, *szövegorientált* és *eseti* (ad hoc) is. Mind a tudományos kutatás, mind a fordításhoz szükséges terminológiai munka során adatokat és nagyszámú forrást kell gyűjteni, megvizsgálni és értékelni, lehetséges továbbá kutatni a terminológiai munka elveit és módszereit, a benne részt vevők attitűdjét, a munkára vonatkozó szabványokat és jogszabályokat stb.

A terminológiát leggyakrabban a lexikográfiával való összevetéssel, illetve attól való elhatárolással mutatják be. Ennek egyik oka, hogy az elmélet és gyakorlat terén a lexikográfiának nagyobb hagyományai vannak, mint a viszonylag fiatalabb terminológiának. A két terület között azonban a hasonlóságok mellett szemléletmódbeli különbség is van: míg a lexikográfusnak a *szemasziológiai* (jelalapú) szemlélet a sajátja, és a nyelvi jeleket és azok jelentéseit vizsgálja, a terminológus az *onomaszziológiai* (fogalomalapú) szemlélettel dolgozik, a fogalomból indul ki, és a fogalomhoz rendeli hozzá a (nyelvi) jelölő(ke)t.

A terminológia elméleti alapjai az 1930-as években megalakult terminológiai iskolákhoz kötődnek: elsőként a bécsi iskolához, amelynek kiemelkedő alakja Eugen Wüster, aki terminológiai szabványosítással foglalkozott, jelentős hatású volt továbbá a moszkvai és a prágai iskola is. A terminológiának különböző irányzatai alakultak ki a 20. században: (1) a hagyományos, preskriptív (wüsteri) irányzat; (2) a nyelvi-kommunikációs terminologiaelmélet; (3) a szociokognitív terminológia és (4) az ontoterminológia (a terminológia iskoláiról és irányzatairól lásd részletesebben Fóris 2020: 37–39). Másképp különíti el az irányzatokat Tamás (2014: 47), aki szerint létezik: (1) az ún. nyelvészeti-terminológiai irányzat, amely szabványosításra törekszik és hagyományos szemléletmódot követ; (2) a fordításorientált megközelítés, amely a terminológia fordítástámogató jellegét helyezi előtérbe (ide sorolják pl. az Európai Uniónál folyó terminológiai tevékenységet); (3) a nyelvpolitikai irányzat, amelynek egyik feladata a kisebbségi nyelvek támogatása. A különböző irányzatok nem egymástól függetlenül léteznek, hanem bizonyos kutatási kérdések mentén összekapcsolódnak. Nemcsak a fordításorientált megközelítés mutat összefüggést például a fordítástudomány kérdéseivel, hanem közvetett módon a terminológia nyelvpolitikai irányzata is, mivel ez az irányzat a többyn nyelvű beszélőközösségekben jelenik meg hangsúlyosan. Ezekben a beszélőközösségekben terminológiai szervezetek koordinálják a terminológiai munkákat és az adatokat terminológiai adatbázisokban rögzítik.

A fordítói munka háttértámogatása fordítói segédeszközökkel történik – ezek egyik fajtája a terminológiai adatbázis. A terminológiai adatbázisok készítésével és kezelésével a terminográfia, illetve a terminológiamenedzsment foglalkozik. A fordításorientált terminográfiában központi szerepet tölt be a terminológiai adatbázisok vizsgálata, készítése, használata.

3. Kutatások és módszerek a fordításorientált terminológia területén

A terminológiai kutatás elsősorban adatgyűjtő és leíró (deskriptív), rendszerező, osztályozó, értelmező jellegű vizsgálatokat foglal magába – ellentétben magával a terminológiai munkával, amely leíró és előíró típusú is lehet.

A terminológiában többnyire a nyelvészetben szokásos kutatási módszereket alkalmazzák, elsősorban a lexikológia, a lexikográfia, a szemantika, a korpusznyelvészet, továbbá a morfológia és szociolingvisztika módszereit használják, de számos más tudományterületről, például a szociológia, a pszichológia, vagy a matematika módszereiből is kölcsönöztek. Ezért a kutatás módszere széles skálán változhat, de minden esetben meg kell hogy feleljen a tudományosság követelményeinek. Az új kutatási eszközök új módszereket is hoznak magukkal: az utóbbi évtized egyik újdonsága a szabadon hozzáférhető számítógépes szövegfeldolgozó szoftverek és korpusznyelvészeti eszközök felhasználása a terminológiai kutatásban, valamint a web 2.0 által biztosított szótár- és adatbázisépítési lehetőségek. A fordításorientált terminológia területén végezhető elméleti kutatások is, de gyakoribbak a leíró-osztályozó típusú és az empirikus kutatások. Végezhető inductív és deduktív kutatások, ezek közül az előbbi a jellemző: az adatok összegyűjtése, elemzése, osztályozása és azokból következtetések levonása. A terminusokkal és a terminológiai munkával kapcsolatos kérdések kvantitatív módszerekkel is vizsgálhatók – ehhez gyakran vesznek igénybe elektronikus szövegtörzseket, de a terminológiában sokkal inkább jellemzőek a kvalitatív vizsgálatok, illetve a kevert típusú vizsgálatok. A terminológia a jelölőt és a fogalmi ismereteket egységként vizsgálja, és nem választja le a nyelvi jellemzőket a fogalomról, nem vizsgálja pusztán a morfológiai jellemzőket (pl. csak szófajok típusa, összetett szavak összetétele). Például egy fordítói segédeszköz vizsgálatánál a mennyiségi jellemzők mellett (pl. domének, terminusok száma) a segédeszköz felépítése, annak minősége, tartalma a döntő annak megítélésében. Ahogyan azt Károly (2022: 30) megállapítja: „Az adat jellege befolyásolja a kutatás adatgyűjtési és -elemzési módszerét”. Fóris (2008: 55) szerint is a „kvalitatív és kvantitatív módszer egyaránt fontos szerepet játszik a tudományos megismerésben, és mindkét módszer fontos eredményeket szolgáltat. Azt, hogy milyen arányban jutnak szerephez egy meghatározott vizsgálatban, a konkrét kutatási feladat, a kutatás körülményei szabják meg”.

A továbbiakban a fordításorientált terminológia területéhez sorolható módszereket ismertetünk röviden úgy, hogy a terminológia tárgyú PhD-értekezésekre hivatkozva adjuk meg a példákat. A részletes módszertani leírásokat az érdeklődők az adott értekezésben megtalálják.

3.1. A kutatás tárgya

A terminológia területén több dolog is képezheti a kutatás tárgyát.

3.1.1. *A terminusok, a fogalmak és a definíciók vizsgálata*

A fordításorientált terminológia területén minimum két nyelvet vonnak be a vizsgálatokba, ezért ezek egyúttal összehasonlító típusú vizsgálatok is. Az összehasonlító szókincsvizsgálatok között fontos szerepe van az ekvivalenciavizsgálatoknak, ahol a két nyelvben külön-külön leírják az adott domén terminológiai és fogalmi rendszerét, és ezeket egymással is összevetik. Ilyen összehasonlító típusú terminuselemzést szinte mindegyik fordításorientált terminológia témájú értekezés tartalmaz (lásd pl. Czékman 2010, Tamás 2010, Bereczné Szép 2014, Zabóné Varga 2015, Novák 2018, Ugrin 2021).

3.1.2. *A terminológiai munkát végző egyén vagy szervezet munkájának a vizsgálata*

A terminológiai munkát végző egyén vagy szervezet munkájának vizsgálata irányulhat például arra, hogy milyen terminológiai segédanyagokat használnak vagy készítenek és milyen módszerekkel, milyen prioritásaik vannak, a fordítási projektfolyamatban hol foglal helyet a terminológia, milyen kapcsolatban van a minőségirányítással vagy a szabványokkal, milyen az adott szervezet terminológiastratégiája (milyen módszereket és eszközöket használ a megvalósításhoz) stb. (lásd Sermann 2013, Faludi 2020).

3.1.3. *A fordítástámogató eszközök vizsgálata*

A fordítástámogató (illetve terminológiamenedzsment) eszközök vizsgálata jelentheti általában a terminológiai adatbázisok szerkezetének, építésének vagy terminológiastratégiai céljainak és környezetének vizsgálatát, vagy pedig konkrét adatbázisok elemző vizsgálatát, újonnan készülő adatbázisok részletes tervezését és tesztelését (lásd Tamás 2010, Sermann 2013, Novák 2018).

3.1.4. *A terminológia szabályozási környezete*

A terminológia szabályozási környezetének vizsgálata irányulhat például arra, hogy milyen előírások vonatkoznak a terminológiai munkára nemzetközi, európai vagy

nemzeti szinten, milyen szabályozások vannak érvényben egyes ágazatokban vagy doméneken, és ezek közül melyeket kell betartaniuk a fordítóknak vagy a fordítóirodáknak. Itt vizsgálhatók egyes jogszabályok, szabványok, nyelvpolitikai előírások (lásd Fischer 2011, Sermann 2013, Novák 2018).

3.1.5. A terminológia oktatási vagy oktatáspolitikai vonatkozásai

A terminológia oktatási vagy oktatáspolitikai vonatkozásai, például a terminológia oktatása a fordítóképzésben, a terminológiai adatbázisok építésének oktatási vonatkozásai (tananyagok közzététele, a hallgatók munkájának vizsgálata, forráselemzés stb.) (lásd pl. Rátkainé Jablonkai 2010, Zabóné Varga 2015).

3.2. Adatok gyűjtése és kiértékelése

A terminológiai adatokat többnyire írott forrásokból, dokumentumokból gyűjtjük. A terminológiai folyamatok vizsgálatakor hasznos az adatgyűjtés más módszereinek használata, mint az interjú és a kérdőíves kutatás.

3.2.1. Írott források elemzése, szótárak és adatbázisok vizsgálata

Amikor egy adott szakterület vagy domén terminológiai vizsgálatát megkezdjük, legelőször a már létező és rendelkezésre álló szakirodalmat érdemes felderíteni. Ebbe beletartozik egyrészt az adott területről szóló tudományos szakirodalom – ez lehet csekély vagy hatalmas számú is; másrészt beletartozik az adott terület szókincsét feldolgozó referenciaművek összegyűjtése, így az elkészült (egy-, két- és többnyelvű) glosszáriumok, szótárak és adatbázisok felderítése. A fordítástudomány és a terminológia területének közös kutatási tárgyát képezik a fordítói segédeszközök. A különböző típusú referenciaműveket a fordítói segédeszközök közé soroljuk; ezek vizsgálatának eredménye és értékelésük a fordítóképzésben hasznosítható. A felhasznált források egyaránt lehetnek primer és szekunder források.

Nem pusztán a szakirodalom és a referenciaművek adatainak összegyűjtése a cél, hanem azok tartamának összegzése és értékelése is. Az értékelés kvalitatív és kvantitatív vizsgálattal egyaránt történhet; a kvalitatív értékelés általában mély és részletes. A lexémák, terminusok esetében fontos vizsgálati módszer a terminusok és fogalmak szintjén ekvivalenciavizsgálatok végzése, a hierarchikus viszonyok leírása és ábrázolása, fogalmi hálók készítése, amelyeket az összehasonlító terminológiai vizsgálatok közé sorolhatunk. Több PhD-értekezés összegyűjtötte és értékelte az adott domén rendelkezésre álló forrásait: például az olasz–magyar gazdasági szótárak tartalmának, a szócikkekben található információknak az értékelését nagy alaposággal végezte el

Tamás (2010), a sportszótárak és -lexika összegyűjtését és értékelését Bérces (2006), a matematikai szótárakét és -lexikáét Czékmán (2010).

A fordításorientált terminológiában ma már jellemzően az elektronikus terminológiai adatbázisok, adatbankok képezik az elsődleges terminológiai segédeszközöket, de ide sorolhatjuk még a szövegtörzseket is. A terminológiai adatbázisok felépítésére és tartalmára vonatkozóan számos terminológiai szabvány létezik, a nagy szervezetek központi adatbázisai ezek alapján készülnek, sőt a szoftvereket is ezekre alapozva készítik, mindenekelőtt figyelembe véve az ajánlott hármashierarchikus felépítést, a *bejegyzés*, *nyelvi indexálás* és *terminus* szintjét, valamint az ajánlott adatkategóriákat. A terminológiai adatbázisok mégsem egyformák, sokféle változatuk létezik. Ezért is van értelme a vizsgálatoknak, leírásuknak, osztályozásuknak.

Terminológiai adatbázisok vizsgálatával több PhD-értekezésben is foglalkoztak a jelöltek, így például Tamás (2010), Sermann (2013), Novák (2018). Több áttekintő jellegű leírás és osztályozási kísérlet készült ezekről, és a korábbi, szótárak osztályozására és minősítésére készült szempontrendszer alapul véve sikerült a közelmúltban kialakítani egy ilyen, a vizsgálatokban jól alkalmazható szempontrendszer (Tamás és Sermann 2019), amely lehetővé teszi a fordítói segédeszközök objektív szempontok szerinti vizsgálatát, esettanulmányok és recenziók készítését. Párhuzamos és összehasonlító orvosi szövegtörzset épített vizsgálataihoz Máty (2020), aki az eufémizmusok használatát vizsgálta különböző nyelvű eredeti és fordított orvosi témájú tájékoztató szövegekben.

A terminusok összegyűjtése történhet szövegekből manuális vagy gépi kivonatolással, majd ezeket elemzik, összevetik egymással, kétnyelvű munka esetében pedig meghatározzák az ekvivalenciaviszonyokat (erről lásd Fóris 2005, Tamás 2010, 2014, Novák 2018). A vizsgálathoz felhasznált szövegek sokfélék lehetnek, akár nyomtatott formájúak is. Az elektronikus tárolt szövegeket gyorsan és hatékonyan lehet gépi módszerekkel feldolgozni, és egyre gyakoribb a jól megválogatott szövegeket tartalmazó, nyelvészetileg előkészített elektronikus szövegtörzsek használata. A korpuszalapú vizsgálatok alkalmasak ugyan fordítástudományi és terminológiai vizsgálatok végzésére, de a gépileg kivonatolt adatok esetében mindig szükség van manuális utómunkákra. A technológia fejlődésével, az ingyenes szoftverekhez való könnyű hozzáférhetőség miatt egyre több elektronikus korpusz készül, egyre többen végeznek korpuszalapú vizsgálatokat (a Sketch Engine <https://www.sketchengine.eu> használata rendkívül népszerű kutatási célokra).

3.2.2. Dokumentumelemzés

A dokumentumelemzés a társadalomtudományok közös módszere, ilyen értelemben elemzésre alkalmas dokumentumnak minősül minden olyan napjainkban vagy a közelmúltban készült dokumentum, amely közvetlenül nem kutatási célra készült, de elemzése kutatási szempontból hasznos lehet. A dokumentumelemzés alkalmas

adatok összegyűjtésére, következtetések megalapozására, összefüggések feltárására. A fordításorientált terminológia szempontjából számos dokumentumtípus elemzése tanulságos lehet: nemzetközi szervezetek által publikált terminológiai dokumentumok, céges terminológiai irányelvek, szabványdokumentumok, nyelvpolitikai célokat megvalósító szervezetek terminológiai dokumentumai.

A terminológiai dokumentumok egy részét szabványok alkotják. A folyamatok, termékek és a szolgáltatások szabványosításával egy időben a releváns terminusok szabványosítása, a fogalmak definiálása és harmonizációja is megtörténik, így a szabványosítás és a terminológia számos ponton összefonódik. A terminológiai szabványoknak két típusa létezik: az egyik típus önálló szabványdokumentumként vagy szabványhoz csatolt terminológiai fejezetként jelenik meg, és az egyes szabványcsoportokhoz tartozó szakkifejezéseket és meghatározásait tartalmazza; a másik típusát pedig a terminológiai folyamatszabványok alkotják (lásd Fóris és Bölcskei 2019, Sermann 2021). A fordításorientált terminológiai munkával kapcsolatos szabványszövegek elemző vizsgálatát Sermann (2013) összegezte PhD-értekezésében. A fordításorientált terminológia szempontjából elemzésre érdemesek a terminológiai munkafolyamatokra, a fordításra és a tolmácsolásra vonatkozó szabványok (kiindulásként lásd Sermann 2021).

3.2.3. Konkrét szakterületek leíró jellegű vizsgálata

A terminológiai kutatások gyakran fókuszálnak egy-egy konkrét szakterület terminológiájának vizsgálatára, ami eredményezhet összehasonlító (kétnyelvű) doménorientált vizsgálatot, amelyek eredménye általában lexikai-szemantikai vizsgálatokban jelenik meg, illetve megjelenhet szövegorientált vizsgálatokban is, vagy az adott szakterületre vonatkozó bármilyen fordítási-terminológiai vonatkozású kérdésben.

E vizsgálatok célja feltárni és leírni egy szakterület vagy domén (tárgykör) teljes fogalmi és terminológiai rendszerét, fordításorientált vizsgálat esetén elkészíteni a két nyelv terminológiai és fogalmi rendszereinek összehasonlítását, felismerni és leírni az azonosságokat és a különbségeket, összekapcsolni a nyelvi jelölőket a fogalmakkal.

Ilyen fordításorientált szakterületi vizsgálatokat végzett a matematika terminológiájának vizsgálatával Czékmán (2010), a műszaki szakterület elemzésével Zabóné Varga (2015), a jogi és gazdasági tárgyú vizsgálatokkal Bereczné Szép (2014). A gazdasági szakterületen Tamás (2010) forráselemzést, dokumentumelemzést és ekvivalenciavizsgálatokat végzett; a jogi szakterületen Novák (2018) forráselemzést, dokumentumelemzést (pl. az Alaptörvény fordításainak összevető vizsgálata) végzett; továbbá Tamás (2019) könyvében találunk részletes elemzést; félig strukturált interjúk, forrás- és dokumentumelemzés segítségével vizsgálta a terminológiai szabványosítást Sermann (2013); a fordítási projektfolyamatot és a dokumentációt Faludi (2020) forráselemzéssel (dokumentáció fajtái), projektszemléletű vizsgálattal (teljes dokumentációs folyamat), esettanulmány segítségével (fordítási

folyamat), és strukturált interjúk (fordításszolgáltató, szakszövegírók) készítésével vizsgálta és elemezte.

Speciális szakterületnek tekinthetjük az Európai Unióban folyó fordításorientált terminológiai munka vizsgálatát. Az Európai Unió 2004-es bővítése során Magyarország is csatlakozott az EU-hoz. A csatlakozást jelentős nyelvi-jogi előkészítés előzte meg, és a csatlakozást követően is folyamatos munkát jelent a fordítási feladatok végzése és ezek terminológiai háttérének biztosítása, így a személyi (fordítók, tolmácsok, terminológusok) és technikai feltételek (a IATE adatbázis működtetése, adatokkal való folyamatos feltöltése, az adatok validálása stb.) biztosítása. Ennek jelentősége és EU-domén-specifikussága miatt ez szinte külön kutatási területté nőtte ki magát, számos publikáció és több PhD-értekezés foglalkozott ezzel a témával. Például Fischer (2010) többféle kutatási módszert alkalmazott: az EU nyelvhasználatával kapcsolatos dokumentumelemzést készített, forráselemzést végzett a HUTERM uniós terminológiai fórum levelezésében, másrészt strukturált interjúkat készített az EU intézményeinél terminológus munkakörben dolgozó fordítókkal. Rátkainé Jablonkai (2010) az EU-s nyelvhasználat lexikai és lexikogrammatikai jellegzetességeit vizsgálta, a korpusznyelvészeti kutatások eredményeit és módszereit alkalmazta, illetve a szaknyelvi korpuszelemzés és -építés módszereit mutatta be. Korpuszelemző szoftverek segítségével végezte a lexikai vizsgálatokat, amelyek során kvantitatív és kvalitatív módszereket is használt. Somssich (2007) jogi szempontból közelítette meg az EU-s szövegeket: a közösségi jog fogalmainak nyelvi megjelenítését különösen a magánjog fogalmiságára tekintettel vizsgálta, bemutatta a közösségi jog fogalmait, az egységes fogalmiságot, számba vette a fogalmak nyelvi megjelenítését befolyásoló tényezőket, és leírta a nyelvi megjelenítés és a fogalmi megfeleltetés lehetséges módszereit. Az EU-nyelvhasználatról magyarul lásd Fischer (2023) összefoglaló művét.

Olyan elemzéseket is találunk, amelyek a szavaknak a különböző nyelvváltozatok (köznyelv és a szaknyelvek) közötti mozgását vizsgálják: ha egy szó a szaknyelvből vándorol a köznyelvbe, azt terminologizációnak, a szavak fordított irányú mozgását pedig determinologizációnak hívják. Bár a terminológia feladata jóval összetettebb, mint a szavak nyelvváltozatok közötti mozgásának a vizsgálata, az is igaz, hogy a fordítási szakirodalomban gyakran a köznyelvi és a szaknyelvi szavak közötti különbségeket igyekeznek megragadni. Ezek a típusú vizsgálatok inkább a szocio-lingvisztika körébe sorolhatók (lásd pl. Rátkainé Jablonkai 2010).

3.2.3. A terminológiaoktatás vizsgálata a fordítóképzésben

Rendkívül nagy számú tanulmány foglalkozik a terminológia oktatásával a fordítóképzésben. A terminológia különböző óraszámokban és tartalommal jelenik meg a különböző fordító- és tolmácsképzésekben, a terminológia oktatásával foglalkozó kollégák pedig több évtizede jelentetnek meg írásokat a terminológia fordításoktatási vonatkozásairól. A legfontosabb témák ezek közül a fordítások értékelése, ezen belül a termi-

nológia megfelelő ismerete és használata; hogy mi okoz nehézséget a hallgatók számára a terminológiai munka területén (pl. a terminusok felismerése); és hogy hogyan lehet a leghatékonyabban oktatni a terminológiát a fordítóképzésben. A terminológia mint tantárgy egyébként mindegyik fordítóképzésben jelen van, de a fordítói kompetenciák között nem szerepel kiemelten; a kompetenciamodellekben (EMT, PACTE) a terminológiával kapcsolatos ismeretek a fordítástechnika és a fordítástechnológia területéhez, illetve a technológiai kompetenciák közé vannak besorolva. E tanulmányokat összegzi és értékeli könyvében Fóris (2020), a kompetenciamodellekről pedig Kóbor és Csikai (2017) tanulmánykötete, jelen kötetben Lesznyák (2024) cikke ad útmutatást. Ez a téma a fordítástudomány, a terminológia, az oktatásmódszertan és a szaknyelvoktatás határterületének tekinthető.

4. Összefoglalás

Tanulmányunkban a fordításorientált terminológiai kutatások megtervezéséhez adtunk összefoglaló útmutatást. Célunk hozzájárulni a hazai terminológiai kutatások széles körű folytatásához, valamint támpontokat nyújtani a kezdő kutatóknak munkájuk megkezdéséhez.

A fordításorientált terminológia területén aktív kutatók számára az itt bemutatottakon túl elengedhetetlen, hogy rendszeresen olvassák a releváns szakirodalmat, bekapcsolódjanak a nemzetközi és hazai terminológiai szervezetek munkájába, illetve tudományos konferenciákon vegyenek részt. A nemzetközi szervezeteket és magyar tagszervezeteiket Fóris (2020) mutatja be könyvében, de ezeken kívül is számos országban működik terminológiai csoport, szervezet vagy intézmény.

A fordítástudomány és a terminológia összefonódása, határterülete számos olyan kutatási témát kínál, amelynek eredményeit hasznosítani lehet a fordításoktatás gyakorlatában, valamint a fordítóirodák és a fordítók mindennapi munkájában.

Irodalom

- Arntz, R., Picht, H., Klaus-Dirk S. 2021. *Einführung in die Terminologearbeit*. Hildesheim–Zürich–New York: Georg Olms Verlag. (8. Aufl.).
- Bowker, L. 2009. Terminology. In: Baker, M., Saldanha, G. (eds.) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. 2nd ed. London, New York: Routledge. 286–290.
- Cabré, M. T. 1999. *Terminology. Theory, Methods and Applications*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Faludi A., Fóris Á. 2023. *A terminológiai munka a komplex dokumentációs és fordítási projekt folyamatban*. Budapest: Akadémiai Kiadó. <https://doi.org/10.1556/9789634548942>
- Fischer M. 2018. *Terminológia és fordítás. Válogatott terminológiaelméleti és fordítástudományi tanulmányok*. Pécs: Institutio Könyvkiadó.

- Fischer M. 2023. *Eurolektusok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fóris Á. 2005. *Hat terminológia lecke*. Pécs: Lexikográfia Kiadó.
- Fóris Á. 2008. *Kutatásról nyelvészeknek. Bevezetés a tudományos kutatás módszertanába*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Fóris Á. 2020. *Fordítás és terminológia. Elmélet és gyakorlat*. Budapest: KRE, L'Harmattan.
- Fóris Á., Bölcskei A. (szerk.) 2019. *A szabványosítás fordítási és terminológiai vonatkozásai*. Budapest: KRE, L'Harmattan.
- Horváth I. (szerk.) 2015. *A modern fordító és tolmács*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Károly K. 2022. A nyelvi közvetítés empirikus kutatásának módszerei. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába I. Általános rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 27–58. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan1/3>
- Klaudy K. 2015. A fordítástudomány interdiszciplináris kapcsolatairól: terminológia. In: Benő A., Fazakas E., Zsemlyei B. (szerk.) *Többnyelvűség és kommunikáció Kelet-Közép-Európában*. XXIV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus: Kolozsvár, 2014. április 24–26. (A MANYE Kongresszusok Előadásai 11.) Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület. 175–181.
- Klaudy K. 2017. Egyirányú interdiszciplinaritás: a fordítástudomány kapcsolata a terminológiával és a pragmatikával. *Fordítástudomány* 19. évf. 1. szám. 5–21.
- Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) 2022. *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába I. Általános rész*. Budapest: ELTE FTT, MANYE Fordítástudományi Szakosztály. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan1>
- Kockaert, H. J., Steurs, F. (eds) 2015. *Handbook of Terminology*, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/hot.1>
- Kóbor M., Csikai Zs. (szerk.) 2017. *Iránytű az egyetemi fordítóképzéshez. A kompetenciafejlesztés új fókuszai*. Pécs: Kontraszt.
- Lesznyák M. 2024. A fordítói kompetencia vizsgálata. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába II. Speciális rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 49–70. <https://doi.org/10.21862/kutamodszertan2/3>
- Sermann E. 2021. *Terminológiai szabványosítás és nyelvi közvetítés*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Tamás D. M. 2014. *Gazdasági szakszövegek fordításának terminológiai kérdéseiről*. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar. <https://mek.oszk.hu/19100/19168/19168.pdf>
- Tamás D. M. 2019. *Bevezetés a jogi terminológiába a terminológus szemüvegén át*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. Második, átdolgozott kiadás. http://www.eltereader.hu/media/2019/05/JogiTerminologia_2kiadas_READER.pdf
- Tamás D. M. (szerk.) 2023. *Terminológiastratégia és jogi alaptermusok holland, orosz, spanyol, portugál nyelven*. Budapest: OFFI Zrt.
- Tamás D. M., Sermann E. 2019. Evaluation system for Online Terminological Databases. *Terminologija* Vol. 26. No. 1. 24–46. <https://doi.org/10.35321/term26-02>
- Tamás D. M., Szoták Sz. (szerk.) 2021. *Terminológiastratégia és jogi alaptermusok a szomszédos országok nyelvén*. Budapest: OFFI Zrt.
- Ugrin Zs. 2019. A terminuskapcsolatok és ontológiai rendszerek fedezése a fordítóképzésben. *Fordítástudomány* 21. évf. 1. szám. 89–103.

- Warburton, K. 2021. *The Corporate Terminologist*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Wright, S. E., Budin, G. (eds) 1997. *Handbook of Terminology Management. Basic Aspects of Terminology Management*. Vol. I. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Wright, S. E., Budin, G. (eds) 2001. *Handbook of Terminology Management. Application-Oriented Terminology Management*. Vol. II. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/z.htm2>

Doktori értekezések a terminológia témaköréből

- Bérces E. 2006. *A sportlexikográfia és -terminológia az új sportágak megjelenésének tükrében*. Doktori értekezés. Kézirat. Pécs: PTE BTK.
- Bereczné Szép B. 2014. *A szakfordítás szerepe a magyar gazdasági jogi szakszókincs kialakulásában*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK. Fordítástudományi Doktori Program. <http://hdl.handle.net/10831/40050>
- Czékmán O. 2010. *Vizsgálatok a magyar matematikai terminológia tárgykörében*. Doktori értekezés. Kézirat. Veszprém: Pannon Egyetem.
- Faludi A. 2020. *A terminológiai munka helye és szerepe a dokumentációkészítés és -fordítás komplex folyamatában*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK. Fordítástudományi Doktori Program. <http://doi.org/10.15476/ELTE.2020.047>
- Fischer M. 2011. *A fordító mint terminológus, különös tekintettel az Európai Unió kontextusára*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK. Fordítástudományi Doktori Program.
- Mány D. J. 2020. *Eufemizmusok az orvosi szakfordításban*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK. Fordítástudományi Doktori Program. <http://doi.org/10.15476/ELTE.2020.107>
- Novák B. 2018. *A terminológiai munkafolyamat a minőségi jogalkotásban. Magyar–olasz összehasonlító vizsgálat az alkotmányjogi terminológia területén*. Doktori értekezés. Kézirat. Pécs: PTE ÁJK.
- Rátkainé Jablonkai R. 2010. *A corpus-linguistic investigation into the lexis of written English EU discourse: an ESP pedagogic perspective*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE PPK.
- Sermann E. 2013. *A terminológiai szabványosítás és a terminológiai harmonizáció fordítási vonatkozásai*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK. Fordítástudományi Doktori Program. <http://hdl.handle.net/10831/40078>
- Somssich R. 2007. *Az európai közösségi jog fogalmainak nyelvi megjelenítése, különös tekintettel az európai magánjogra*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE ÁJK.
- Tamás D. 2010. *A gazdasági szakszövegek fordításának terminológiai kérdéseiről az olasz–magyar nyelvpár esetében*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK. Fordítástudományi Doktori Program.
- Zabóné Varga I. 2015. *Műszaki szövegek fordításának terminológiai problémái német–magyar nyelvpárban járműipari szövegek alapján*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK. Fordítástudományi Doktori Program. <http://doi.org/10.15476/ELTE.2015.084>

Források

ISO 1087:2019 Terminology work and terminology science – Vocabulary Sketch Engine. <https://www.sketchengine.eu>

Terminusjegyzék

- fogalomközpontú (onomaszilológiai) megközelítés:** a fogalomból kiinduló szemlélet, amelynek során a terminológus fogalomhoz rendeli hozzá a legmegfelelőbb nyelvi jelölőt, és amely a terminológiai segédeszközök szerkesztésében is megjelenik.
- fordításorientált terminológia:** a terminológiának a fordítási kérdésekkel foglalkozó irányzata, amely a fordítástudomány és a fordítás számára a terminológiai elméletet és módszertant alkalmazva nyújt megoldásokat.
- terminológia:** poliszém szakszó, a szakirodalomban jellemzően háromféle értelmezése elfogadott: (1) elmélet, vagyis a terminusok és a fogalmak vizsgálata; (2) módszertan, azaz a terminusok gyűjtésére, osztályozására, leírására irányuló módszerek összessége; (3) egy adott szakterület terminusainak összessége.
- terminológiamenedzsment:** a terminológia elméletéhez kapcsolódó gyakorlati terminológiai munka, amely ezt az elnevezést a szervezeti-vállalati környezetben kapta.
- terminológiai adatbázis:** olyan elektronikusan tárolt terminológiai adatok összessége, amely onomasziológiai szemléletet követve készült, megalkotásának előfeltétele pedig az adott szakterület fogalmi rendszerének kidolgozása; egy vagy több szakterület terminusait és a hozzájuk tartozó definíciókat tartalmazza egy vagy több nyelven (Sermann és Tamás 2010, 2013).
- terminográfia:** a terminológiai munka azon része, amely a terminológiai források létrehozásával és fenntartásával foglalkozik, amely az elektronikus eszközök használatával jelent meg.
- terminus:** a terminus olyan jelölő, amely egy általános fogalmat reprezentál nyelvi eszközökkel (ISO 1087:2019, 3.4.2).

A terminológiamenedzsment szövegnyelvészeti és nyelvtechnológiai kutatási aspektusai

Seidl-Péché Olivia

ELTE BTK, Nyelvi Közvetítés Intézete
seidl-pech.olivia@btk.elte.hu

Kivonat: A jelen tanulmány célkitűzése, hogy betekintést nyújtson a nyelvtechnológiai eszközök alkalmazása miatt egyre hangsúlyosabbá váló terminológiamenedzsment témakörébe, és felvázolja a területhez kapcsolódó lehetséges kutatási perspektívákat. A fordításszolgáltatók egyetértenek abban, hogy a fordítási folyamatot előkészítő terminológiai munka meghatározóvá vált a célnyelvi szövegek minősége szempontjából. A terminológiai munka hangsúlyos szerepet kapott a fordítási folyamatban, megjelent a terminológusi munkakör is, amely lehetővé teszi a fordításközpontú terminológiai munka mellett egy-egy szakterület terminusainak adatbázisba rendezését. A fordítási folyamattal és a fordítások minőségével foglalkozó kutatók számára a terminusok gyűjtésének mindkét módja érdekes kutatási perspektívákat kínál.

Kulcsszavak: fordításközpontú terminológiai munka, nyelvtechnológia, terminológiai adatbázis, terminológiamenedzsment, szövegnyelvészet

1. Bevezetés

A fordítóiparra jellemző nyelvtechnológiai fordulat következtében az ezredfordulót követően elterjedt az integrált fordítási környezet használata, s ennek hatására a fordítási folyamatnak egyre meghatározóbb eleme lett a terminológiai konzisztenciát biztosító terminológiai adatbázis. Ahogy egy ismert hazai fordításszolgáltató honlapján olvashatjuk, „[a] minőségi fordítás alapja a megbízható terminológia. A terminológia ismerete és kezelése nélkülözhetetlen a kiváló minőségű fordításhoz. Ezek

---

Hivatkozás: Seidl-Péché O. 2024. A terminológiamenedzsment szövegnyelvészeti és nyelvtechnológiai kutatási aspektusai. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába II. Speciális rész.* Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 157–175.

DOI: <https://doi.org/10.21862/kutamodszertan2/8>

a lépések minden fordítási projekthez elengedhetetlenek.”¹ Az ezredfordulót követően tanúi lehettünk annak a napjainkra is jellemző folyamatnak, amelyet egyes szakterületek (pl. járműipar, uniós szövegek) kommunikációs célkitűzéseinek felerősödése, illetve fordítási volumenének növekedése jellemez. Ezzel összefüggésben az érintett területeken a terminológiamenedzsment-feladatok jelentőségének folyamatos növekedése tapasztalható. A terminológiai adatbázisok előállításának és karbantartása (vö. Wright és Budin 1997–2001) releváns szempontokat szolgáltat a fordítási folyamattal és a fordítások minőségével foglalkozó kutatások számára.

A terminológiamenedzsment szerepének erősödését több egymástól részben független hatás indukálta, így (i) az egy- és többnyelvű írásbeli dokumentáció növekvő mennyisége; (ii) a szakterületek különválásával megjelenő átfedések a szaknyelvi lexikában (pl. ház: lakóház, gépház, üvegház); (iii) az egyértelmű szövegezés igénye és szükségessége a többnyelvű vállalati kommunikációban, amelynek megvalósulását tovább nehezítette a tervezési és kivitelezési munkafázisok különválása; illetve (iv) a kereshetőség és visszakereshetőség jelentőségének növekedése a kulcszavas keresésen alapuló IT technológia használatával (Seidl-Péché 2021). A terminológiamenedzsment gyakorlatának elterjedése egyértelműen összekapcsolódik azzal a tendenciával is, amely a múlt század közepétől egyre nagyobb hangsúlyt helyezett a terminológiai adatbázisok, szövszedetek fordítási folyamatba történő integrálására. Az egyes szakterületek esetében nem képzelhető el egyértelmű és következetes kommunikáció a szaknyelvi lexika precíz és pontos használata nélkül.

A terminológiamenedzsment vizsgálata nyelvészeti, kommunikációs és nyelvtechnológiai megközelítésből is történhet. A nyelvészeti megközelítésben a szaknyelvekre jellemző szakkifejezések és szerkezetek, illetve a szakkifejezések által jelölt fogalmak közötti viszonyok (szinonímia, ellentétes, ontológiai és partitív viszony), valamint a különböző fogalmak nyelvenkénti realizációja kerül előtérbe. A kommunikációs fókusz a terminusok használatát vizsgálja a különböző kommunikációs helyzetekben (pl. írott és beszélt nyelvi kommunikáció), és a szakmai információ hatékony közvetítését kutatja a különböző célcsoportok esetében (pl. Máty 2020). A terminológiamenedzsment nyelvtechnológiai alkalmazásokkal történő összekapcsolása hatékonyan támogatja a fordítóiparban dolgozók munkáját, és érdekes terület lehet a gépi fordítás kutatói számára.

2. Terminológiamenedzsment

A terminológiamenedzsment legfőbb feladata a terminusok (általában adatbázisokban történő) rendszerezése és dokumentálása (vö. Fóris, Sermann és Tamás 2024), feladata ugyanakkor nem csupán a különböző szakterületekre jellemző (egy vagy

¹ <https://leg.eu/hu/szolgáltatásaink/terminologia-menedzsment>

több nyelven elérhető) terminusok, kontextusok és definíciók összegyűjtése, hanem az eltérő kommunikációs helyzetekre jellemző nyelvhasználat (pl. időbeli vagy területi korlátozás) és kommunikációs célok (pl. vállalati preferenciák) rögzítése is.

A terminológiamenedzsment célja lehet egyrészt egy-egy szakterület vagy tárgykör (más szóval domén) fogalmainak egy- vagy többnyelvű adatbázisokban való összegyűjtése és rendszerezése a szakmán belüli kommunikáció támogatására (vö. ebben a kötetben Fóris, Sermann és Tamás 2024), másrészt a fordítási projekt részeként az adott forrásnyelvi dokumentumban szereplő „terminusértékű” lexika forrásnyelvi és célnyelvi megfelelőinek rögzítése (vö. Fóris és Faludi 2020). Míg az első esetben egy-egy adatbázis alapvetően doménspecifikus, és az adott szakterületre jellemző terminusokat tartalmazza, addig a fordításközpontú terminológiamenedzsment esetében egy-egy adatbázisban a forrásnyelvi szöveg terminusai akár több különböző szakterülethez is tartozhatnak (pl. műszaki és gazdasági terminusok építőipari dokumentumokban). Az egy adott szakterületen belül használt terminusok rendszerezése és dokumentálása folyamatos gyűjtőmunkát feltételez, feladata az új fogalmak folyamatos azonosítása (pl. a szakirodalom nyomon követésével), és ezek alapján az adatbázis frissítése, naprakészen tartása. Ezzel szemben a fordításközpontú terminológiai munka az adott fordítási projekt lezárulta után befejezettnek tekinthető, és csak a későbbi „újrahasznosítás” esetén szorul felülvizsgálatra (pl. elavult terminusok cseréje, vállalati preferenciák érvényesítése).

A terminológiai munka tehát – típusától/jellegétől függően – magában foglalhatja az adatbázis létrehozását és karbantartását, illetve a fordítás előkészítéshez kapcsolódó terminológiai munkát, ezen belül a manuális és az automatikus terminuskivonatolást. A már idézett fordításslétrehozó megfogalmazásában: „[a] terminológiakezelés keretében egy adott szakterületen használatos szakkifejezéseket gyűjtünk össze egy vagy több nyelven, kiválasztunk terminusokat, vagy újakat hozunk létre, és ezeket terminológiagyűjteménybe rendezzük, amelyet terminológiai adatbázisokban rögzíthetünk későbbi felhasználásra. Gondoskodunk róla, hogy a terminológia megfeleljen a nemzeti és nemzetközi előírásoknak, az ismert szótáraknak, illetve az elfogadott szövszedeteknek.”²

Az adatbázis a fogalmak, definíciók és más terminológiai információk dokumentálására szolgáló, strukturált rendszer. Karbantartása magában foglalja az adatok rendszeres frissítését és ellenőrzését, ezzel biztosítva az adatbázis tartalmának naprakészen tartását és a szakmai változásoknak és fejleményeknek való megfelelést. A fordítási projektet előkészítő terminológiai munka általában csak az adott forrásnyelvi dokumentumban megjelenő specifikus fogalmakat és kifejezéseket rögzíti célnyelvi megfelelőikkel együtt, ezáltal elősegítve a fordítási projektben a következetes terminushasználatot. A fordítónak lehetősége van arra is, hogy az adott fordítási projekthez több terminológiai adatbázist csatoljon a fordítástámogató szoftver segítségével (vö. Ábrányi 2015), illetve több azonos témakörben és nyelvpárban fordított dokumentum esetében a terminusokat egy közös adatbázisba gyűjtse.

² <https://leg.eu/hu/szolgáltatásaink/terminologia-menedzsment>

A manuális terminológikivonatolás során terminológusok vagy szakértők emelik ki a forrásnyelvi dokumentum terminusait, és rögzítik – egynyelvű vagy párhuzamos szakszövegek segítségével – az adatbázis szempontjából releváns információkat, valamint a célnyelvi terminusokat. Automatikus kivonatolás esetén viszont nyelvtechnológiai eszközök és algoritmusok elemzik a szövegeket, és nyerik ki a releváns terminológiai információkat. Ez a módszer lehetővé teszi nagyméretű szakszöveggyűjtemény vagy adathalmaz esetén is a szakterületre jellemző terminológia gyors és hatékony kigyűjtését, amit általában érdemes humán ellenőrzéssel is kiegészíteni (vö. Seidl-Péché és Robin 2019). A fordítási projektek előkészítésén túl a fordításközpontú (adott szöveg forrás- és célnyelvi terminusait feldolgozó) terminológiai munka kiterjed a gépi fordítás utószerkesztése és/vagy a lektorálás során felmerülő terminológiai módosítások feldolgozására is, ami az utószerkesztés és lektorálás előtti célnyelvi szövegben hibásan megjelenő terminusok – utószerkesztői vagy lektori észrevételeknek megfelelő – javítását jelenti az adatbázisban. Ez a munkafázis garantálja a forrásnyelvi szöveg terminusaiból létrehozott adatbázis minőségét és jövőbeni használhatóságát.

3. Szaklexikográfia *versus* terminológiamenedzsment

A lexikológia tudománya a szókészlet jellemzőivel, rendszerezésével, rétegződésével, a szavaknak az egyes nyelvi rétegek közötti mozgásával foglalkozik. A nyelvek szókészletének vizsgálata, rendszerezése, gyűjtése és értelmezése szorosan összefügg a szótárírás tudományával, a lexikográfiával. Az egyes szakterületek szókészletét a nyelvi jelekből kiindulva feltérképező és a nyelvi jeleket ábécérendbe soroló szaklexikográfiai munka eredményeként megjelenő egy- vagy többnyelvű szakszótárak általában már a megjelenésük pillanatában elavultak. A folyamatos technikai fejlődés következtében nap mint nap új szakkifejezések jelennek meg, ami szükségessé teszi a szakszótárak folyamatos bővítését (például szotar.net³). Ebben az összefüggésben az 1980-as évektől elterjedő, a számítógépes technológiára épülő, egyre újabb adathordozókon (floppy lemez, CD, DVD) alapuló szakszótárírás szókészlete könnyebben bővíthető, az ilyen szótár képes nagyobb szóállományok és több nyelvészeti szempontból releváns információ tárolására, a nyelvek közötti keresés irányának változtatására és például szókapcsolatok keresésére is (vö. Seidl-Péché 2020). 2006-tól az interaktív, programozható web háttérbe szorította a statikus internetes alkalmazásokat. A közösségi aktivitásra épülő Web 2.0 a szaklexikográfia területén is lehetővé tette a tartalommegosztást, a különböző szakterületeket érintő szakszókincs mások számára hozzáférhetővé tételét (vö. Seidl-Péché 2020).

A szakszókincs közös gyűjtése és a gyűjtemények egymással való megosztása szakszótárakra és a terminológiai adatbázisokra egyaránt jellemző lehet, a termino-

³ <https://www.szotar.net/egyeb/rolunk>

lógiai adatbázisok mégis több jellemzőjükben különböznek a szakszótáraktól. Bár a szakszótárak és a terminológiai adatbázisok célközönsége sokszor azonos, a szóálományok gyűjtési és megjelenítési módszertana különbözik a két eszköz esetében. Míg a szótár szóanyagának gyűjtése egy adott nyelv vagy nyelvváltozat nyelvi jeleinek rögzítésén alapszik, addig a terminológiai adatbázis terminusai olyan fogalmaknak felelnek meg, amelyek az adott szakterületen kiemelkedő jelentőségűek és/vagy megjelennek a fordítandó forrásnyelvi dokumentumban. „A szakszótár legtöbbször jelalapú, a terminológiai szótár fogalomalapú” (Fóris 2013: 434). Ugyanezzel a különbséggel kapcsolatban Fischer (2018b: 16) a fogalomalapú terminológiai munka esetében onomasziológiai megközelítésről, míg a nyelvi jeltől kiinduló lexikográfiai munka esetében szemaszziológiai megközelítésről beszél.

A szótár és a terminológiai adatbázis felépítése számos ponton eltér egymástól. A szótárakban megjelenhet a szócikkekén kívüli többletinformáció is (pl. előszó, rövidítések jegyzéke) (vö. Fóris 2020:55), amely a terminológiai adatbázisokra nem jellemző. A szótár szócikke (lásd 1. ábra) tartalmazza a címszavakat (pl. *yard*) és a rájuk vonatkozó (fonetikai, grammatikai, etimológiai, szemantikai stb.) információkat, a címszó jelentését, valamint megjelenhetnek benne a címszó szinonimái, szókapcsolatai, esetleg nyelvi példák is.

1. ábra

A magyar nyelv értelmező szótárának szótári szócikke⁴

YARD [yard] főnév -ot, -ja

- 1. kisebb távolság mérésére haszn. angol és amerikai hossz mérték (egysége): három láb, azaz 0.914m. ¶ a. jelzői használat(ban) ilyen hosszúságú, távolságú. Ezer yard cérna.
- 2. (sport) Ilyen távolság. Száz yardon csúcsot javított. Ezeröttszáz yard a távja.
- yardnyi, yardos.

A terminológiai adatbázis (2. ábra) úgynevezett terminológiai rekordokból áll, amelyek esetében megnő a kontextus jelentősége és a terminus használatára vonatkozó információk súlya. A terminológiai adatbázis a szótárak viszonylag kötött struktúrájával szemben jobban igazodik a létrehozó egyéni igényeihez és szükségleteihez, a terminológiai rekordhoz tartozó mezők architektúráját alapvetően a használat célja határozza meg. Egy-egy terminológiai rekord mindenképpen tartalmazza a tárgykör (domén) megnevezését és a terminust (egy vagy több nyelven), esetleg a terminus forrását, és ha rendelkezésre áll definíció és/vagy használati kontextus, akkor azokat és forrásukat. Továbbá szokás megadni a nyelvtani információkat (szófaj, nem, szám stb.), a lehetséges szinonimákat (az adott kommunikációs szituációban preferált és tiltott alakok megjelölésével), a rövidítéseket (ha vannak), illetve a lehetséges logikai kapcsolókat (ellentét, ontológiai és partitív viszony). Megjegyzések formájában lehet jelezni

⁴ <https://ertelmezo.oszk.hu/kereses.php?kereses=yard>

a térbeli, időbeli vagy egyéb megszorításokat, illetve a terminus státuszára vonatkozó egyéb adatokat. A doménspecifikus adatbázis rendszeres adatgyűjtést és karbantartást feltételez, míg a fordításorientált gyűjtemény lehetővé teszi a projekt méretéhez igazodó, a forrásnyelvi szövegben található terminusokra szorítókozó rendszerezést.

2. ábra
SDL MultiTermben feldolgozott terminológiai rekord⁵

4. A terminológiamenedzsmenttel kapcsolatos kutatási területek

A terminusokkal kapcsolatos kutatások foglalkozhatnak a terminológiai adatbázisok típusának, struktúrájának, jellemzőinek stb. vizsgálatával (vö. ebben a kötetben Fóris, Sermann és Tamás 2024), a fordításközpontú terminológiamenedzsment középpontjában pedig általában a terminusok egy-egy tulajdonságának vizsgálata áll. A fordításközpontú terminológiamenedzsmenttel kapcsolatos kutatási területek között nagy jelentőséggel bír a szövegnyelvészeti és nyelvtechnológiai megközelítés, valamint a terminusok alaki jellemzőihez kapcsolódó, illetve a terminológiai hibák hátterét és fajtáit feltáró kutatások.

4.1. Terminusok és szövegnyelvészet

A szakszövegekben megjelenő terminusok kigyűjtése fontos részét képezi a fordításközpontú terminológiamenedzsmentnek. E terminusok szerepének vizsgálata kapcsán többféle szövegműközpontú kutatási megközelítés is lehetséges. A kutatások lehetnek kis méretű szövegmintán végzett, manuális vizsgálatok (Seidl-Péché és Kóbor 2023)

⁵ <https://www.ugr.es/~mvegaex/SDL%20MultiTerm%202009%20for%20Translators.pdf>

vagy nyelvtechnológiai eszközzel, automatikus terminuskivonatolással, nagyobb korpuszon végzett kutatások (Seidl-Pécs és Robin 2019).

4.1.1. Az egyes szaknyelvekre jellemző terminuskészlet

Elterjedt kutatási kérdés a különböző szaknyelvi dokumentumok jellemző terminuskészletének és e terminusok célnyelvi megfeleltetésének vizsgálata. Számos kutatás foglalkozott már az egyes szakszövegtípusok jellemző terminuskészletének megfeleltetésével, így többek között a jogi szövegek (pl. Tamás 2021), az európai uniós szövegek (pl. Rádai-Kovács 2009, Jablonkai 2011, Fischer 2018a, Biel és Doczekalska 2020), a gazdasági szövegek (pl. Dósa 2010, Tamás 2014), a műszaki szövegek (pl. Rodek-Begella 2015, Zabóné Varga 2015, Nagy 2020), az egyházi szövegek (pl. Račius 2023), a neveléstudományi szövegek (pl. Varga 2021), az orvosi szövegek terminusainak megfeleltetésével (pl. Mány és Varga 2022, Varga és munkatársai 2023). Az ilyen kutatások, ahol párhuzamos szövegek manuális vagy gépi terminuskivonatolása alapján lehet a terminusmegfeleltetési stratégiákról következtetéseket levonni, hozzájárulnak a különböző szaknyelvek terminuskészletére jellemző fordítási stratégiák feltérképezéséhez.

4.1.2. A terminusok közötti kapcsolatok

A szövegben csak egyszer előforduló lexikai elemek (*hapax legomenon*) vizsgálata a terminológia szempontjából is izgalmas kérdés lehet (Bozó 2019), hiszen nem ritka, hogy egy-egy terminus csak egyetlen alkalommal szerepel egy szakszövegben. A többi terminus esetében az adott terminus ismétléskapcsolatai hozzájárulnak a szakszöveg kohéziójának megteremtéséhez. A terminusok szó szerinti ismétlése mellett a szövegkohézió szempontjából meghatározóak a terminusok logikai kapcsolatai is. Az egyes ismétlődő fogalmak közötti különböző viszonyok kutatása (pl. Kerremans 2017) esetében akkor beszélünk ekvivalens viszonyról, amikor két fogalom fogalmi jegyei teljesen egybeesnek (pl. *Nemzeti Adó- és Vámhivatal – NAV*); hierarchikus viszony esetén az egyik fogalom jegyei csak részben mutatnak átfedést a másik fogalom jegyeivel (pl. *Eötvös Loránd Tudományegyetem – Bölcsészettudományi Kar*), ellentétes viszony esetén pedig a két fogalom meghatározó jegyei között antonim kapcsolat áll fenn (pl. *egészség – betegség*). A terminusok közötti logikai kapcsolatokat szokás a terminológiai adatbázisban is jelölni (*related term, type of relation*), ugyanakkor e viszonyok beazonosítása egyelőre alapvetően manuális elemzés alapján történik. A kutatás megkezdése előtt mindenképpen szükség van a vizsgált kategóriák elnevezéseinek rögzítésére (az Excelben vagy az SDL MultiTerm adatbázisban), hogy az elemzések során következetesen használjuk az elnevezéseket és a lekérdezések során megbízható eredményeket kapjunk (3. ábra).

3. ábra

Példa egy Excel adatbázis adatstruktúrájának részletére

English Term	Part of Speech	Number	Definition	Source	Context	Source	Note	Related Term	Type of Relation
--------------	----------------	--------	------------	--------	---------	--------	------	--------------	------------------

4.1.3. Terminusok irodalmi szövegekben

Érdekes kutatási témát kínálnak az irodalmi szövegekben megjelenő terminusok és a hozzájuk kapcsolódó fordítási kérdések (pl. Élthes 2019). A terminusok között kiemelkedő szerepe van a tulajdonneveknek, amelyek kutatása külön területet ölel fel (pl. névtan). A kortárs irodalmi alkotások esetében egyre gyakrabban merülnek fel a tulajdonnevek (pl. személynevek) fordításával kapcsolatos nehézségek. „Ha egy könyv például hemzseg a beszélő nevektől, amelyekre a fordító megfelelő célnyelvi megoldást alkot, érdemes lehet összeállítani egy »lexikonszerű« terminológiai adatbázist ezekkel a nevekkel” (Ábrányi 2017: 77–78). Például a Harry Potter sorozat (Rowling 2000, 2001a, 2001b, 2002, 2003, 2006, 2008) hét kötetében megjelenő mintegy 480 név „nemcsak aláfesti a történetet, illetve színesíti azt, hanem alakítja a figurákat, hozzáad viselőjük személyiségéhez” (Hertelendy 2011: 133). Éppen ezért a fordítónak többek között a nevek hangzását, konnotációját, egymáshoz való viszonyát is figyelembe véve kell megalkotnia a tulajdonnevek célnyelvi megfelelőit, majd a következetes használat érdekében érdemes egyfajta adatbázisba rendezni őket – különösen, ha egy könyv(sorozat) fordításán több fordító párhuzamosan dolgozik.

4.1.4. Terminusok az újrafordításokban

A célnyelvi terminusok szempontjából az újrafordításhoz kapcsolódó vizsgálatok külön kutatási területet jelentenek. Egy-egy forrásnyelvi terminus különböző célnyelvi megfeleltetésének háttérben irodalmi alkotások esetében a művek újraértelmezése állhat (pl. Gulyás 2018). A terminusok időbeli (diakrón) változása különösen az egyházi szövegekre (pl. bibliafordítás), a társadalmi fejlődés következtében változó jogi, katonai, közigazgatási stb. szaknyelvekre vagy a technikai-technológiai fejlődést követő műszaki szaknyelvre jellemző. A felsorolt típusú szaknyelvi szövegek esetében érdekes lehet a terminusok diakrón változásának és fordítási aspektusainak vizsgálata (pl. Naudé és Miller-Naudé 2022). A terminusok időbeli változásait a terminológiamenedzsment is kezeli (pl. *usage label*), jelölve egy-egy terminus időbeli használatának korlátozását (pl. *obsolete* vagy *deprecated* címkék az IATE⁶ uniós terminológiai adatbázisban). A jelenség kutatása az azonos forrásnyelvi szöveg alapján eltérő történelmi időszakokban készült célnyelvi szövegek (pl. bibliafordítások) összevetésével

⁶ <https://iate.europa.eu/home>

lehetséges, ahol a szövegek párhuzamosítása után szegmensenként beazonosítható a terminusok időbeli változása. Ha egy szakterületen nem rendelkezünk egyazon forrásnyelvi szöveg különböző célnyelvi változataival, akkor a kutatás elképzelhető azonos témájú forrásnyelvi szövegek különböző időszakokban létrejött célnyelvi változatainak egybevetésével is, de ebben az esetben nagyon körültekintően kell eljárni a terminológiát érintő változások tekintetében, és óvakodni kell a nem bizonyítható hipotézisek elfogadásától.

A szakrális szövegek esetében terminológiai szempontból érdekes adalékkal szolgálhatnak a felekezetközi összevetések is.

Lexikológiai, sőt akár lexikográfiai szempontból fontos lehet a felekezeten belüli változás követése (legyen akár az íráskép, a mondat szerkezet vagy a terminológia használata), ugyanakkor egy ilyen kutatás érdekes eredményekkel szolgálhat a különböző felekezetek bibliafordításai közti kapcsolatok megteremtésére, valamint a bennük található szinkron vagy diakron különbségek felfedezésére. (M. Pintér 2023: 45).

Ilyen típusú vizsgálat esetében viszont kifejezetten a közel azonos időpontban keletkezett, különböző felekezetek kiadásában megjelentetett célnyelvi szövegek terminológiai elemzése vezethet eredményre.

4.2. Terminológiamenedzsment és nyelvtechnológia

A számítógépes fordítástámogatás megjelenésétől kezdve, az 1970-es évektől számos eszköz segíti a fordító munkáját, amelyek közül több is előtérbe helyezi a fordításközpontú terminológiamenedzsment szempontjait (pl. MultiTerm⁷). A fordítási munka előkészítésekor, a korábbi fordításokat tartalmazó fordítómémória vagy más, az adott szakterületen rendelkezésre álló párhuzamos szövegek felhasználásával elvégzett kétnyelvű terminológiai kivonatolás (vö. Sermann, Seidl-Péché és Kóbor 2022) például nagymértékben megkönnyíti a forrásnyelvi dokumentum terminusainak célnyelvi megfeleltetését. A célnyelven hiányzó terminusok fordításához a fordítók segítségül hívhatják az egynyelvű, az összehasonlító és/vagy párhuzamos korpuszokat (vö. Seidl-Péché 2018: 185).

4.2.1. Terminológiamenedzsment és CAT

A mai fordítói gyakorlatban a forrás- és célnyelvi terminusokat, valamint egyéb információkat tartalmazó terminológiai adatbázisok szerves részét képezik a fordítástámogató szoftverek (CAT-eszközök) kínálta funkcióknak. A „terminológiai

⁷ <https://www.trados.com/products/multiterm-desktop>

adatbázisokba felvehetünk minden olyan, akár köznyelvi kifejezést is, amely az adott területen/projektben/ügyfélnél gyakran előfordul. Így például, ha marketingszövegeket fordítunk egy adott cégnek, hasznos lehet eltárolni a céggel kapcsolatos kifejezéseket, például megnevezéseket, de akár a szlogent is” (Ábrányi 2017: 77). A terminológiai adatbázis találatainak megjelenése segíti a fordítás során a terminológiai konzisztencia megteremtését.

Több kutatás is foglalkozik a terminológiai adatbázis által felkínált terminusokra való tényleges ráhagyatkozás kérdésével, például különböző fogalmakat jelölő homonim alakok problematikája kapcsán (pl. Serpila et al. 2016). Néhány kutatás rámutat arra, hogy a fordítók nem mindig használják ki teljes mértékben a nyelvtechnológiai eszközökben rejlő lehetőségeket. Ez utóbbi témáról olvashatunk összefoglaló cikket Verplaetse és Lambrechts (2019) publikációjában.

Mivel a CAT-eszközök használata csak az ezredfordulót követően terjedt el a fordítási piacon, a hozzájuk kapcsolódó kutatások száma még igen alacsony, a módszertan nem igazán kiforrott. Érdeklődésre tarthat számot a fordításközpontú terminológiai munka során a terminológiai adatbázisba felvett terminusok kutatása, ezen belül az adatbázisban az egy- és többszavas lexikai elemek rögzítésével kapcsolatos fordítói gyakorlat, az egyes adatbázisokban megjelenő terminusok szakterületi homogenitása, a szakszövegek szószámának és a fordításukhoz használt terminológiai adatbázisok elemszámának aránya szakterületenkénti megoszlásban, a terminusokat érintő lektori és utószerkesztői műveletek típusa és mennyisége stb. Mindezek kutatásához a CAT-eszközben rögzített, illetve változáskövetéssel tárolt adatok vizsgálata szolgálhat hasznos támpontokkal.

4.2.2. Terminológiamenedzsment és gépi fordítás

Ma már a legtöbb fordítási környezetbe beágyazható gépi fordítási modul is, amely a neurális gépi fordítás megjelenése és elterjedése (2017) óta meglepően jó minőségű célnyelvi szövegeket eredményez (vö. Kóbor 2023). A gépi fordítást követő utószerkesztés és lektorálás a fordítás végső nyelvi és tartalmi ellenőrzésére szolgál, és a szakterületnek és/vagy az ügyfél speciális elvárásainak megfelelő terminológia használatát is felügyeli. Ezen a területen még viszonylag kevés kutatás ismert (pl. Duncker, Sheikh és Fields 2013, Seidl-Pécs 2023, Robin és munkatársai 2023), pedig fontos eredményekkel szolgálhatnak az utószerkesztői és lektori gyakorlat szempontjából. A gépi fordítás utószerkesztése, illetve lektorálása során a terminológiával kapcsolatos tipikus hibák között szerepelhet a terminológiai adatbázis találatainak figyelmen kívül hagyása, a terminusok szövegen belüli következtelen használata vagy a nem a szakterületre jellemző terminusok használata. A terminológiai hibákkal kapcsolatos tipológiákról lásd részletesebben a tanulmány 3.5. fejezetét.

4.2.3. Terminológiamenedzsment és lokalizáció

A terminológiamenedzsment területén külön figyelmet érdemel a lokalizáció kutatása, amely az egyes szaknyelveken belül további kötöttségeket is mutat, ahogy ezt Sermann (2011) megfogalmazza:

A lokalizációs iparág az utóbbi évtizedben hatalmas teret hódított világszerte, elsősorban a szoftverek, a honlapok számának folyamatos növekedése miatt. A lokalizáció terminus kapcsán elsősorban a szoftverek honosítására gondolunk, pedig jelentése ennél sokkal tágabb: ide tartozik többek között az autókhoz, elektronikai termékekhez, mobiltelefonokhoz, hardver eszközökhöz kapcsolódó online és offline dokumentáció honosítása is. Nem csupán az a fontos, hogy a termék a célközönséghez eljusson, hanem az is, hogy a hozzá kapcsolódó dokumentáció – a szoftverek, honlapok esetében maga a termék – a célnyelvi szintér, a locale sajátosságaihoz, jogszabályi környezetéhez igazodjon. (Serman 2011: 71)

A lokalizáció terminológiai vonatkozásai megjelenhetnek a jogi szaknyelvben pl. nemzetközi jogszabályok a nemzeti jogrendszerbe történő átültetésekor (pl. Biel és Doczekalska 2020), a globalizált vállalatok eltérő nyelvű weboldalainak létrehozásakor (pl. Duncker és munkatársai 2013, Kóbor 2019a, 2019b), vagy akár a videójátékok nemzeti nyelvekre történő átültetésekor (pl. Zhang 2014). A lokalizációhoz kapcsolódó terminológiai vizsgálatok fókuszában például azonos szaknyelvi réteghez tartozó, de különböző tulajdonosi és/vagy ügyfélkörrel és profillal rendelkező vállalatok (pl. autógyártók, bankok, orvosi termékek, szoftvergyártók) dokumentumainak fordítási stratégiája, vagy azonos hivatalos nyelvvel rendelkező országok számára készített jogi fordítások terminológiai vonatkozásainak feltárása állhat. A vizsgálatok alapjául az első esetben a különböző forrásnyelvekről azonos célnyelvre fordított dokumentumok szolgálhatnak (pl. Citroën és Mercedes használati utasítás magyarul), míg a második esetben egy adott forrásnyelvről az azonos hivatalos nyelvvel rendelkező különböző országok nyelveire (pl. német esetén: osztrák, németországi, svájci németre) fordított dokumentumok szolgálhatnak.

4.3. Terminusmegfeleltetési stratégiák

További fordításközpontú kutatási kérdés lehet egy-egy nyelvpár és szakterület vonatkozásában a terminusmegfeleltetési stratégiák vizsgálata. A forrásnyelvi terminus célnyelven való megfeleltetése kulcsfontosságú a fordítás pontossága és a közérthető szakmai kommunikáció szempontjából. A terminusok célnyelvi megfeleltetésével kapcsolatos kutatások kiinduló kérdése, hogy létezik-e az adott szaknyelvi fogalom esetében elfogadott és egységesen használt célnyelvi terminus. Az elfogadott célnyelvi terminussal összefüggésben vizsgálható, hogy a fordító alkalmaz-e szinonimákat vagy

alternatív megoldásokat. A megfelelő célnyelvi terminus hiányában a kutatási kérdés fókuszában a fordítói döntés áll, miszerint átveszi az idegen terminust, új terminust alkot a célnyelven, vagy inkább a körülírás (parafrázis) stratégiáját választja (pl. Fischer 2008, 2021). Az új terminus alkotásával kapcsolatban Slíz (2012: 150) így ír: „A műszavak létrehozásának az oka a megnevezés kényszere: a kategóriákat, jelenségeket a tudományos kommunikáció egyértelműsége érdekében egyértelmű nyelvi megjelöléssel kell ellátni”. A terminusalkotással kapcsolatban elmondható, hogy „[a] szakszavakat ugyanazon szabályok alapján hozták létre, mint a többi szót” (Fóris 2010: 183), így a köznyelvi szavak átvétele mellett a terminusalkotásnál is megjelenik a tükörfordítás, a szóösszetétel, a szókapcsolat alkotása, a mozaikszó stb. A vonatkozó ISO szabvány (ISO 704:2009: 38) további iránymutatást tartalmaz, miszerint a terminusalkotásnál a következő szempontokat kell figyelembe venni: átláthatóság, konzisztencia, megfelelőség, nyelvi gazdaságosság, levezethetőség és összetettség, nyelvi helyesség, valamint anyanyelvi preferencia. Ezen szempontok teljesülése szempontjából is vizsgálhatók és kategorizálhatók a fordítás során létrehozott új terminusok.

4.4. A terminusok alaki jellemzői és helyesírása

A terminusmegfeleltetési stratégiákhoz szorosan kapcsolódik a terminusok alaki jellemzőinek kutatása az egyes nyelvek és/vagy szaknyelvek vonatkozásában (pl. Rádai-Kovács 2009, Dósa 2010). A terminus alakját tekintve lehet tőszó (pl. *kuvasz*), képzett szó (pl. *védettség*), összetett szó (pl. *titokgazda*), többszavas kifejezés (pl. *idem per idem*), fizikai/kémiai jel (pl. v , H), képlet (pl. $a^2 + b^2 = c^2$), szimbólum (pl. Σ), mozaikszó (pl. *ZRT*) stb. A terminusok esetében igen fontos az egyértelmű kapcsolat a fogalom és a fogalmat jelölő nyelvi egység között, illetve ennek a kapcsolatnak a stabilitása. Az egyes nyelvek és szaknyelvek eltérő preferenciákat mutatnak e stabil kapcsolathoz szükséges nyelvi egységek, azaz a terminusok megalakításakor. A terminusok alaki jellemzője szoros összefüggést mutat a terminusok helyesírásával, mely kérdés további vizsgálatokat tesz lehetővé (pl. Seidl-Pécs 2016, Ludányi és Domonkosi 2023).

4.5. A terminológiai hiba

A terminológiai hibák kérdését érdemes külön tárgyalni, bár több átfedést is mutat a korábban érintett területekkel. A Trados Studio⁸ fordítási környezetet fejlesztő RWS vállalatcsoport felmérése szerint a fordítások első célnyelvi változatát 48%-ban terminológiai eredetű probléma miatt kell átdolgozni (RWS 2023). A terminológiával

⁸ <https://www.trados.com>

kapcsolatos problémák mögötti hibakategóriák megjelennek a fordításszolgáltató irodák, illetve a fordítóképző intézmények hibatipológiáiban is (Seidl-Péché és Kóbor 2023). A terminológiai hibák keletkezését okozhatja helytelen célnyelvi terminushasználat pl. poliszém terminusok esetében (pl. L’Homme 2020) vagy akár célnyelvi terminus hiányában. További terminológiai hibát okozó nehézség, amikor a fordító nem ismeri fel a forrásnyelvi szövegben terminológizálódó köznyelvi szó terminusértékét és ezért nem használ megfelelő célnyelvi terminust (Fischer 2019), vagy a forrásnyelvi terminust egyszerűen nem fordítja le a célnyelvre.

A terminológiai hibák kategorizálására több tipológia is készült, amelyek részletesen bemutatásra kerültek a 2023-as MANYE konferencián (Seidl-Péché és Kóbor 2023). A fordítások értékeléséhez eddig széles körben használt, a professzionális fordításszolgáltatók és -megrendelők számára készült, többdimenziós minőségi értékelési rendszer, az ún. MQM Core⁹ a terminológiai hibák kategóriáján belül három alkategóriát különböztet meg, amelyek elnevezései (i) *Inconsistent with terminology resource* (a forrásokban megjelenő terminusoktól való eltérés, pl. nem a terminológiai adatbázisban szereplő terminus használata); (ii) *Inconsistent use of terminology* (inkonzisztens terminushasználat, pl. szinonimák használata a szövegben) és (iii) *Wrong term* (hibás terminus). Más kutatók (pl. Haque et al. 2020) részletesebb hibatipológiák mentén tartják célszerűnek a terminológia megfeleltetéséből adódó hibák leírását. Az ELTE és a DGT (Európai Bizottság Fordítási Főigazgatósága) együttműködése keretében jött létre a *Human in the Translation Loop* kutatócsoport (Robin és munkatársai 2023), amelynek célkitűzése a gépileg előfordított, utószerezett és lektorált szövegekben előforduló hibák azonosítása. Ehhez a kutatócsoport a DGT Magyar Osztályától tíz uniós sajtóközlemény-fordítási projektből álló szövegtörzset kapott. A kutatócsoport új hibatipológia-javaslatát az *MQM Core* hibatipológiából kiindulva határozta meg a 4. ábrán látható kategóriákat (Seidl-Péché és Kóbor 2023).

4. ábra

A Human in the Translation Loop kutatócsoport hibatipológia-javaslatát

- *Inconsistent term: with resource* (következetlen terminushasználat: szövegen kívüli inkonzisztencia)
- *Inconsistent term: within the text* (következetlen terminushasználat: szövegben belüli inkonzisztencia)
- *Wrong term* (helytelen terminus)
- *Incomplete term* (hiányos terminus)
- *Unnecessary term* (szükségtelen terminus)
- *Missing term* (hiányzó terminus)

⁹ <https://themqm.org/the-mqm-typology>

5. Összegzés

A jelen tanulmány a terminológiamenedzsment területét bemutatva jut el a terminológiamenedzsmentet és a fordítástudományt egyaránt érdeklő kutatási lehetőségek és irányok feltárásához. A terminológiamenedzsment szükségessége, célja és feladatai már ismertek napjaink fordítói gyakorlatában. Ugyanakkor a területhez kapcsolódó kutatási irányok igen szertágazóak, a releváns kutatások száma bizonyos részterületeken még nagyon alacsony, a kutatási eredmények gyakorlati visszacsatolása pedig több részterületen még a legkevésbé sem magától értetődő. Ebből következően számos alapvető kutatási kérdés megválaszolása a terminológiamenedzsment területével kapcsolatban hozzájárulhat a fordítások minőségi kritériumainak javításához.

Irodalom

- Ábrányi H. 2015. Fordítási környezetek. In: Horváth I. (szerk.) *A modern fordító és tolmács*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 147–160.
- Ábrányi H. 2017. *A fordítási környezetek hatása a fordított szöveg minőségére*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2016.131>
- Biel, Ł., Doczekalska, A. 2020. How do supranational terms transfer into national legal systems? A corpus-informed study of EU English terminology in consumer protection directives and UK, Irish and Maltese transposing acts. *Terminology. International Journal of Theoretical and Applied Issues in Specialized Communication* Vol. 26. No. 2. 184–212. <https://doi.org/10.1075/term.00050.bie>
- Bozó R. 2019. Démon(i) névmutató – ártó lények és erők az Ószövetségben. In: *KRE-DIT* 2019/1. <http://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/bozo-reka-demoni-nevmutato-arto-lenyek-es-erok-az-oszovetsegeben>
- Dósa I. 2010. *A számviteli nyelvhasználat lexiko-szemantikai és terminológiai vizsgálata*. Doktori értekezés. Kézirat. Veszprém: Pannon Egyetem. https://konyvtar.uni-pannon.hu/doktori/2011/Dosa_Ildiko_dissertation.pdf
- Duncker, E., Sheikh, J. A., Fields, B. 2013. From global terminology to local terminology: a review on cross-cultural interface design solutions. In: Rau, P.L.P. (ed.) *Cross-Cultural Design. Methods, Practice, and Case Studies*. CCD 2013. *Lecture Notes in Computer Science*. Vol. 8023. Berlin, Heidelberg: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-642-39143-9_22
- Élthes Á. 2019. Az autós lexika kialakulásának kezdetei Franciaországban: neologizmusok ma és tegnap Mirbeau La 628-E8 című regénye alapján. *Porta Lingua* 2019. 81–95.
- Fischer M. 2008. Az európai uniós fordítás és terminusalkotás magyar vonatkozásai. *Magyar Nyelvőr* 132 évf. 4. szám 385–402.
- Fischer M. 2018a. Elméleti és módszertani adalék a terminológia oktatásához III. Európai uniós terminológia. *Fordítástudomány* 20. évf. 2. szám. 5–26.
- Fischer M. 2018b. *Terminológia és fordítás. Válogatott terminológiaelméleti és fordítástudományi tanulmányok*. Pécs: Institutio Könyvkiadó.

- Fischer M. 2019. A terminológiai kompetencia fejlesztési lehetőségei, különös tekintettel a terminusok felismerésére. In: Szoták Sz. (szerk.) *Diszciplínák találkozása: nyelvi közvetítés a XXI. században*. Budapest: Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda Zrt. 197–210.
- Fischer M. 2021. A terminológiai kompetencia fejlesztési lehetőségei, különös tekintettel a terminusok fordítási stratégiáira. In: Fata I., Fischer M. (szerk.) *Tudományterületek találkozása: Köszöntő kötet Muráth Judit tiszteletére*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar (PTE KTK). 182–198.
- Fóris Á. 2010. A terminusalkotás módszerei és elvei: „magyarítás”, fordítás vagy szóalkotás? In: Zimányi Á. (szerk.) *A tudomány nyelve – a nyelv tudománya. A XIX. MANYE Kongresszus előadásai*. Eger, 2009. április 16–18. (A MANYE Kongresszusok előadásai 6.) Székesfehérvár–Eger: MANYE – Eszterházy Károly Főiskola. 182–190.
- Fóris Á. 2013. Terminológiai szótárak és adatbázisok tipológiai kérdései. In: Tóth Sz. (szerk.) *Társadalmi változások – nyelvi változások. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a Kárpát-medencében. A XXII. MANYE Kongresszus előadásai*. Szeged, 2012. április 12–14. (A MANYE Kongresszusok előadásai 9.) Budapest–Szeged: MANYE – Szegedi Egyetemi Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 433–437. <http://mek.oszk.hu/11700/11730>
- Fóris Á. 2020. *Lexikológiai és lexikográfiai ismeretek. Károli könyvek. Magyar nyelv-tanári segédkönyvek*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó. <https://doi.org/10.56037/978-963-414-634-6>
- Fóris Á., Faludi A. 2020. A terminológia mint a fordítóknak nyújtott információ- és tudásmenedzsment. Történeti szempontok. *Aetas* 35. évf. 2. szám. 37–48.
- Fóris Á., Sermann E., Tamás D. M. 2024. Fordításorientált terminológiai és terminográfiai kutatások. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába. II. Speciális rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 141–156. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan2/7>
- Gulyás A. 2018. Két klasszikus újrafordítása. Tanulmány Salinger *The Catcher in the Rye* és Camus *L'étranger* című regényének új magyar fordításairól. *Filológiai Közöny* 2018. évf. 35–42.
- Hertelendy R. 2011. Fordítói kihívások és megoldások a magyar nyelvű Harry Potter-kötetekben. *Névtani Értesítő* 33. évf. 133–145. <https://doi.org/10.29178/NevtErt.2011.12>
- Haque, R., Hasanuzzaman, M., Way, A. 2020. Analysing terminology translation errors in statistical and neural machine translation. *Machine Translation* Vol. 34. 149–195. <https://doi.org/10.1007/s10590-020-09251-z>
- ISO 704:2009. *Terminology work. Principles and methods*.
- L'Homme M-C. 2020. Revisiting polysemy in terminology. Conference: EURALEX 2020. Lexicography for inclusion. At: Alexandroupolis, Greece. Volume: Gavriilidou, Z., Mitsiaki, M., Fliatouras, A. 2020. *Proceedings of XIX EURALEX Congress: Lexicography for Inclusion*. Vol. I. Democritus University of Thrace.
- Kerremans, K. 2017 Applying computer-assisted coreferential analysis to a study of terminological variation in multilingual parallel corpora. In: Menzel, K., Lapshinova-Koltunski, E., Kunz, K. (eds) *New perspectives on cohesion and coherence: Implications for translation. (Translation and Multilingual Natural Language Processing 6)*. Berlin: Language Science Press. 49–74.
- Kóbor M. 2019a. A weblapszövegek jellemzői és fordítási sajátosságai. In: Fóris Á., Bölskei A. (szerk.) *Dokumentáció, tartalomfejlesztés és szakírás*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó. 169–198.

- Kóbor, M. 2019b. Nouveaux moteurs de la variation terminologique et du concept de technoloe. *Langues, Cultures Et sociétés* Vol. 5. No. 1. 70–79. <https://doi.org/10.48384/IMIST.PRSM/lcs-v5i1.15581>
- Kóbor, M. 2023. L'impact de la traduction automatique sur nos formations linguistiques et professionnelles. In: Németh, L., Petkova, I., Salamon, E. (eds.) *Contributi Alle Ricerche Romanze / Contributions À La Recherche Des Études Romanes / Contribuciones a La Investigación De Los Estudios Románicos* 2. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Romanisztika Intézet. 295–303.
- Ludányi Zs., Domonkosi Á. 2023. Covid, covid, kovid. *Amega: asztma és allergia színes tájékoztató magazin* 30. évf. 2. szám. 38–39.
- Mány D. 2020. Idegen szavak félautomatikus elemzése autentikus és fordított orvosi szövegekben: fordítási stratégiák angolról franciára és magyarra fordított beteg tájékoztatók tükrében. In: Robin, E., Seidl-Péché, O. (szerk.) *Fókuszban a fordított és a tolmácsolt szöveg: Korpuszalapú fordításkutatás Magyarországon*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Alkalmazott Nyelvtudományi és Nyelvtanárképzési Intézet (MANYE). 123–175. <https://doi.org/10.36252/nyelvkozvszegedkonyv1.6>
- Mány D., Varga É. K. 2022. Francia eredetű szakkifejezések a magyar orvosi nyelvben. *Nőgyógyászati onkológia* 27. évf. 2–3. szám. 67–70.
- M. Pintér T. 2023. *A bibliafordítás tudománya: bibliafordításról nyelvész szemmel*. Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont, Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó.
- Nagy A. L. 2020. A szógyakoróság gépi vizsgálata műszaki szövegeken: terminusok és műszaki formulaszerű elemek. In: Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Fókuszban a fordított és a tolmácsolt szöveg: korpuszalapú fordításkutatás Magyarországon. Segédkönyvek a nyelvi közvetítésről I.* 199–228. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program, MANYE Fordítástudományi Szakosztály. <https://doi.org/10.36252/Nyelvkozvszegedkonyv1.8>
- Naudé, J. A., Miller-Naudé, C. L. 2022. Alternative revisions of the American Standard Version (1901) and retranslations within the Tyndale–King James Version tradition. *HTS Theologise Studies/Theological Studies* Vol. 78. No. 1. a7650. <https://doi.org/10.4102/hts.v78i1.7650>
- Račius, E. 2023. Religious terminology in Islamic literature in the Lithuanian language. *Contemporary Islam* Vol. 2023. No. 1. <https://doi.org/10.1007/s11562-023-00532-x>
- Rádai-Kovács É. 2009. *Az euroterminus, avagy az európai uniós terminológia jellemzői, különös tekintettel az újlatin nyelvekben megjelenő sajátosságokra*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfjs-2.1.266-dist/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/46212/Kd_11758.pdf?sequence=1&isAllowed=y (2023. 08. 01.)
- Rátkainé Jablonkai R. 2011. *A corpus-linguistic investigation into the lexis of written English EU discourse: An ESP pedagogic perspective*. Doktori értekezés. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfjs-2.1.266-dist/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/45509/Kd_11976.pdf?sequence=1&isAllowed=y

- Robin E., Eszenyi R., Seidl-Péché O., Kóbor M. 2023. Human in the Translation Loop: az ELTE FTT és a DGT kutatási projektje. Elhangzott: TransELTE 2023 – 21. századi kompetenciák a nyelvi közvetítésben. ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszék, Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda. 2023. március 22–24.
- Rodek-Begella A. 2015. Köznyelvi és műszaki jelentéssel is rendelkező terminusok metafora alapú vizsgálata. In: Geccsó T., Sárdi Cs. (szerk.) *Nyelv, kultúra, társadalom. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- RWS webinar 2023. *Using machine translation (MT) in Trados Studio*. Elhangzott: 2023. 01. 19. Online.
- Seidl-Péché O. 2016. A műszaki szakfordítások elméleti és gyakorlati kérdései – Milyen hatással van az új helyesírási szabályzat a szaknyelvi szövegek helyesírására? In: Bocz Zs., Besznayk R. (szerk.) *Porta Lingua 2016: A szaknyelv rétegződése a szakmában, az oktatásban és a kutatásban: cikkek, tanulmányok a hazai szaknyelvoktatásról és -kutatásról*. Budapest: Szaknyelvoktatók és -Kutatók Országos Egyesülete. 141–150.
- Seidl-Péché O. 2018. Melyek a (szak)fordító és a fordításkutató munkáját segítő legfontosabb nyelvi korpuszok? In: Robin E., Zachar V. (szerk.) *Fordítástudomány ma és holnap*. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 175–191.
- Seidl-Péché O., Robin E. 2019. Alkalmas-e a korpuszalapú módszer a terminuskezelési stratégiák kutatására? In: Dróth J. (szerk.) *Korpusz és kontrasztivitás a szakfordítás oktatásában és gyakorlatában*. Budapest: L'Harmattan Kiadó 93–104.
- Seidl-Péché O. 2020. A műszaki szaklexikográfia Magyarországon. In: Muráth J. (szerk.) *Magyar szaklexikográfia*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 273–301.
- Seidl-Péché O. 2021. Hogyan segítheti a szaknyelvek oktatása a terminológiai konzisztencia tudatosítását? In: Fata I., Fischer M. (szerk.) *Tudományterületek találkozása: Köszöntő kötet Muráth Judit tiszteletére*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar (PTE KTK). 140–150.
- Seidl-Péché O. 2023. Szükséges-e ellenőrizni a terminusokat a validált terminológiai adatbázis és fordítómémória használatával készült gépi fordítások esetében? Elhangzott: *Fordítás és ami utána történik: javítás, lektorálás, utószervezés, újrafordítás: XV. Miskolci Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia*. Miskolc, 2023. január 12.
- Seidl-Péché O., Kóbor M. 2023. Terminológiai hibák a gépileg fordított szövegekben. Elhangzott: *Tudásmegosztás, információkezelés, alkalmazhatóság XXIX. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus*. Budapest, 2023. március 17–18. Semmelweis Egyetem Szaknyelvi Intézet.
- Sermann E. 2011. A terminológiai szabványosítás szerepe a lokalizáció folyamatában. *Fordítástudomány* 13. évf. 2. szám. 72–87.
- Sermann E., Seidl-Péché O., Kóbor M. 2022. A fordító terminológiai feladatkörben. Egy terminuskivonatolási együttműködési projekt tapasztalatairól. *Porta Lingua* 2022. évf. 1. szám. 17–23. <https://doi.org/10.48040/PL.2022.1.2>
- Serpila, H., Durmuşoğlu-Köseb, G., Erbec, M., Öztürk, Y. 2016. Employing computer-assisted translation tools to achieve terminology standardization in institutional translation: Making a case for higher education. *Social and Behavioral Sciences* Vol. 231. 76–83. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.09.074>
- Slíz M. 2012. Terminusok keletkezése és változása. *Névtani Értesítő* 34. évf. 149–156. <https://doi.org/10.29178/NevtErt.2012.15>

- Tamás D. M. 2014. *Gazdasági szakszövegek fordításának terminológiai kérdéseiről*. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar, Fordító- és Tolmácsképző Tanszék.
- Tamás D. M. 2021. Jogi terminológia a terminológus szemével, avagy milyen célokat érdekes megvalósítani az oktatás, az egységesítés és a terminológiapolitika terén? In: Tamás D. M., Szoták Sz. (szerk.) *Terminológiastratégia és jogi alapterminusok a szomszédos országok nyelvén*. Budapest: Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda Zrt. 61–101.
- Varga É. K., Márton E., Indig B., Sárközi-Lindner Zs., Palkó G. 2023. Erdélyi és anyaországi orvosi terminológia pandémia idején. *Alkalmazott Nyelvtudomány, Különszám: Egészségügyi kommunikáció*, 2023. évf. 1. szám. 76–95. <http://dx.doi.org/10.18460/ANY.K.2023.1.004>
- Varga K. 2021. A neveléstudományi terminológia és a digitális információs szolgáltatás. In: Kéri K. (szerk.) 2021. *Digitális és online lehetőségek, jó gyakorlatok a tanári munkában és a neveléstudományi kutatásokban: Osztatlan tanár szakos hallgatóknak és gyakorló pedagógusoknak*. Pécs: PTE BTK Neveléstudományi Intézet – „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola. <https://doi.org/10.15170/PTE.BTK.NTI.DOL.2021-03>
- Verplaetse, H., Lambrechts, A. 2019. Surveying the use of CAT tools, terminology management systems and corpora among professional translators: General state of the art and adoption of corpus support by translator profile. *Parallèles* Vol. 31. No. 2. <https://doi.org/10.17462/para.2019.02.01>
- Wright, S. E., Budin, G. (eds) 1997–2001. *Handbook of terminology management. Volume 1: Basic aspects of terminology management. Volume 2: Application-Oriented Terminology Management*. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/z.html.02wri>
- Zabóné Varga I. 2015. *Műszaki szövegek fordításának terminológiai problémái német–magyar nyelvpárban járműipari szövegek alapján*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. <https://doi.org/10.15476/elte.2015.084>
- Zhang, X. 2014. Terminology management in game localization. In: Mangiron, C., Orero, P., O'Hagan, M. (eds) *Fun for All: Translation and Accessibility Practices in Video Games*. Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Oxford, Wien: Peter Lang. <https://doi.org/10.3726/978-3-0351-0667-1/20>

Források

- Bárcki G., Országh L. (szerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára*. Budapest: Akadémia Kiadó. <https://ertelmezo.oszk.hu/elolap.php>
- IATE (Interactive Terminology for Europe). <https://iate.europa.eu/home> (2023. 08. 01.)
- Language Experts Group. <https://leg.eu/hu> (2023. 08. 01.)
- MQM Core: <http://www.themqm.info> (2023. 08. 01.)
- MultiTerm. <https://www.trados.com/product/multiterm> (2023. 08. 01.)
- Rowling, J. K. 2000. *Harry Potter és a Tűz Serlege*. Budapest: Animus Kiadó.
- Rowling, J. K. 2001a. *Harry Potter és a bölcsek köve*. Budapest: Animus Kiadó.
- Rowling, J. K. 2001b. *Harry Potter és a Titkok Kamrája*. Budapest: Animus Kiadó.
- Rowling, J. K. 2002. *Harry Potter és az azkabani fogoly*. Budapest: Animus Kiadó.
- Rowling, J. K. 2003. *Harry Potter és a Főnix Rendje*. Budapest: Animus Kiadó.
- Rowling, J. K. 2006. *Harry Potter és a Félvér Herceg*. Budapest: Animus Kiadó.

- Rowling, J. K. 2008. *Harry Potter és a Halál ereklyéi*. Budapest: Animus Kiadó.
- SDL 2009. *SDL MultiTerm 2009 for Translators. Training Guide*. <https://www.ugr.es/~mvegaex/SDL%20MultiTerm%202009%20for%20Translators.pdf>
- szotar.net. <https://www.szotar.net/egyeb/rolunk> (2024. 03. 10.)
- Trados Studio. <https://www.trados.com> (2023. 08. 01.)

Terminusjegyzék

- lokalizáció** (*localization*): a fordítási folyamat során figyelembe veszi a forrásnyelvi szöveg fordítását befogadó célnyelvi kultúra jellemzőit, pl. internetes oldalaknak, számítógépes programoknak és/vagy szoftvereknek a célnyelv kulturális és gazdasági környezetébe történő átültetésekor. Célja, hogy a célnyelvi befogadóhoz a kulturális különbségek ellenére eljusson a kívánt forrásnyelvi tartalom.
- nyelvtechnológia** (*language technology*): a számítógépes nyelvészet részterülete, amely a természetes és/vagy mesterséges nyelvű szövegek számítógépes feldolgozásával foglalkozik. Célja olyan számítógépes programok/alkalmazások/eszközök megalkotása, amelyek lehetővé teszik az emberek és a számítógép közötti hatékony kommunikációt.
- szaklexikográfia** (*LSP lexicography*): a szakszótárak összeállításával, készítési elveivel, történetével, fejlődésével stb. foglalkozó tudományterület.
- fordítástámogató eszköz** (*computer aided translation, CAT*): olyan számítógépes segédeszköz, amely a fordítási folyamat során jellemzően egy közös felületen integrálja a fordítómemóriá(ka)t, a terminológiai adatbázis(oka)t, a gépi fordítási, minőségellenőrző stb. modul(t) és segíti a következetes és konzisztens fordítások elkészítését.
- terminológiai adatbázis** (*terminology database*): adott formátum és rendszer szerint tárolt terminológiai adatok összessége.
- terminológiai rekord** (*terminology record*): a terminológiai adatbázis alapvető adategysége, amely a rekordban rögzített terminusra vonatkozó információkat tartalmazza.
- terminológiai kivonatolás** (*terminology extraction*): olyan tevékenység, amelynek célja a forrásnyelvi (és/vagy célnyelvi) korpusz(ok)ra/dokumentum(ok)ra/szöveg(ek)re jellemző, illetve annak/azok tartalmát vagy témáját meghatározó egy- és többszavas terminusok azonosítása.
- terminológiamenedzsment** (*terminology management*): olyan tevékenység, amelynek feladata a fogalmak és jelölők terminológiai adatbázisokba gyűjtése és rendezése, a fogalmak előre meghatározott szempontrendszer szerinti leírása, illetve a terminológiai adatbázisok karbantartása.
- terminus** (*term*): valamely szakterülethez kapcsolódó szaknyelvben egy meghatározott fogalmat jelölő, egy vagy több elemből álló nyelvi egység, amelynél egyértelmű kapcsolat áll fenn a fogalom és a jelölő között.

A kulturális különbségek hatása a fordításra

Vermes Albert

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
vermes.albert@uni-eszterhazy.hu

Kivonat: Interkulturális fordításban gyakori eset, hogy a kultúrák közötti különbségek következtében a szöveg értelmezéséhez szükséges ismeretek nem – vagy csak részben – állnak rendelkezésre a célnyelvi olvasó kognitív környezetében. Ilyen *másodlagos kommunikációs helyzetben* (Gutt 1991: 73) általában nem lehetséges teljes interpretációs hasonlóság létrehozása a fordított és az eredeti szöveg között. Erre a problémára hagyományosan a *kulturális fordíthatatlanság* terminust használja a szakirodalom (Catford 1965: 99). Valójában persze ezekben az esetekben sem teljes fordíthatatlanságról van szó, hanem arról, hogy a fordító által a kulturális különbségek miatt elvégzett fordítói beavatkozások eredménye bizonyos mértékig *indirekt fordítás* lesz (Gutt 1991: 163). Tanulmányomban erről a jelenségről, illetve a vele kapcsolatos különböző kutatásokról nyújtok áttekintést.

Kulcsszavak: kontextus, kultúra, kultúraspecifikusság, kulturális fordíthatatlanság, másodlagos kommunikációs helyzet

1. Bevezetés

A fordítást kommunikációs aktusnak tekinthetjük, akárcsak a legtöbb nyilvános nyelvi megnyilatkozást, amelynek a sajátossága abban áll, hogy a célnyelvi szöveg révén közölni kívánt információ – az általános elvárásoknak megfelelően – azonos a forrásnyelvi szöveg által közölt információval, vagy legalábbis a lehetőségekhez képest hasonlít arra. A fordító feladata tehát az, hogy kinyerje ezt az információt a forrásnyelvi szövegből, majd a célnyelv eszközeinek segítségével hozzáférhetővé tegye a célnyelvi olvasó számára.

Információelméleti terminusokat használva, amikor valamely jelrendszerben kódolt információt dekódolunk, majd újrakódolunk egy másik jelrendszerben, az eredeti információ egy része elvész. Ennek az elkerülhetetlen információvesztésnek a neve *entrópia*. Mivel a nyelvek közötti fordítás is magában foglalja a dekódolás és újrakódolás folyamatát, a fordításban is szükségszerű az információvesztés. A fordítás szakirodalmában ezen veszteségekre a nyelvi lefordíthatatlanság különböző eseteiként utalnak. Nida (1959) szerint a fordíthatósági problémák egyik alapvető forrása a forrásnyelv és a célnyelv grammatikai és lexikai kategóriái közötti különbségek jelentik. Entrópia léphet fel például akkor, amikor a forrásnyelvben kötelező kifejezni egy kategóriát, amit a célnyelvben viszont nem kötelező. Ez a helyzet például az egyes szám harmadik személyű személyes névmások esetében az angol és a magyar nyelv viszonyában, hiszen az angolban kötelező választani a hímnemű és a nőnemű alak között, a magyarban viszont nincs ilyen választási lehetőség, ami információs veszteséghez vezethet a fordításban.

Azonban nem csak a nyelvi rendszerek közötti különbségek okozhatnak információvesztést. Az emberi nyelvek természetéből fakadóan nem lehetséges minden közölni kívánt információt nyelvileg kódolni. A nyelvi megnyilatkozás által kódolt információ csupán a megfelelő háttérinformációkkal – a kontextussal – együtt teszi lehetővé a közölni kívánt információt, vagyis az üzenet kinyerését a szövegből. Ebből következően a fordítástudománynak a szövegértelmezés kontextusával is foglalkoznia kell. A kontextus forrásai között pedig, ahogyan Klaudy (1994: 27) írja, a tágabban értelmezett forrásnyelvi és a célnyelvi kontextus részeként a kulturális elemek is a fordítástudomány vizsgálódásának tárgyát képezik. A fordítás során a forrásnyelvi szerző és a célnyelvi olvasó közötti kulturális különbségek jelentős problémák forrásai lehetnek. A szakfordításra ez talán kevésbé jellemző, mint más fordítási műfajokra, de még a szakszövegek bizonyos típusai (pl. történelmi, kultúrtörténeti, néprajzi, szociológiai, politikai, jogi stb. szövegek) esetében is érvényes ez az állítás.

Mindez persze nem újkeletű felismerés. Már Catford (1965) rámutatott, hogy nem csupán a nyelvi rendszerek különbségei okozhatnak gondot, hanem a kultúrák közötti különbségek is, és ennek megfelelően a fordíthatatlanság két alapvető esetét különböztette meg: a *nyelvi fordíthatatlanságot* és a *kulturális fordíthatatlanságot*. A fordíthatatlanság kifejezést persze nem abszolút, hanem inkább relatív értelemben, problémaként érdemes értenünk. A nyelvi fordíthatatlanság oka a forrásnyelv és a célnyelv rendszere közötti különbség, amikor a kérdéses nyelvi elem funkcionálisan releváns az adott szövegben. Kulturális fordíthatatlanságnak azt nevezi, amikor egy kifejezés fordítását a forrásnyelvi kultúra és a célnyelvi kultúra közötti különbözőség teszi lehetetlenné, mivel a kérdéses kulturális elem funkcionálisan releváns a szövegben. Tehát nem önmagában a nyelvi vagy kulturális különbség léte okozza a fordítási problémát, hanem az a tény, hogy a szóban forgó elem releváns az adott szituációban, és hiánya akadályozza a célnyelvi olvasóra gyakorolni kívánt kommunikációs hatás (Nida 1964) elérését. A *relevancia* és a *kommunikációs hatás* fogalmának éppen ezért

központi szerepet kell tulajdonítanunk a fordíthatóság és fordíthatatlanság kérdéseinek vizsgálatában. Értelmezésükhez kapaszkodót találhatunk például Grice (1975) pragmatikai elméletében is, de az első igazán precíz értelmezést Sperber és Wilson (1986) a rámutató-következtető kommunikációt leíró kognitív elmélete nyújtotta.

A következőkben a fent vázolt kérdéskört az alábbi sorrendben fogom áttekinteni. A második szakaszban tisztázom a kultúra és a kultúraspecifikusság fogalmát. A harmadik szakaszban röviden bemutatom a fordítás mint kommunikációs folyamat Sperber és Wilson (1986) relevanciaelméletén alapuló leírását (Gutt 1991), amely a kulturális különbségek által okozott fordítási problémák szisztematikus vizsgálatát is lehetővé teszi. A negyedik szakasz bemutat néhányat a kulturális különbségek által okozott fordítási problémákkal kapcsolatos jelentősebb vizsgálati irányokból. Az utolsó, ötödik szakasz pedig röviden összefoglalja az itt tárgyalt kérdéseket és felvillant néhányat a kutatási területben rejlő lehetőségek közül.

2. A kultúra és a kultúraspecifikusság fogalma

Mindenkinek van egy intuitív fogalma arról, hogy mi a kultúra. Sokaknak elsősorban az irodalom, a zene, az építészet vagy a történelem jutnak eszükbe a szó hallatán, míg mások tágabban értelmezik a fogalmat, és beleértik egy közösség életének minden aspektusával kapcsolatos sajátosságokat, így például az öltözködési, viselkedési és étkezési szokásokat, a jogi, politikai, közigazgatási, egészségügyi, szociális és oktatási rendszert, a sportot, a családi viszonyokat, a megszólítási formákat, a használati tárgyakat, a földrajzi környezetet stb. Számunkra a fordítás kérdéseinek tárgyalásához a kultúrának ez a tágabb értelmezése a hasznos és szükséges.

A kultúrának, ahogyan Hidasi (2004: 11–13) írja, vannak látható (vagy külső) és láthatatlan (vagy belső) elemei. Látható elemek azok, amelyek fizikailag érzékelhetők, mint például a tárgyak, a környezeti jellegzetességek, a gesztusok és a viselkedés különböző formái – beleértve a nyelvi megnyilatkozásokat is. Láthatatlan, vagyis fizikailag közvetlenül nem érzékelhető elemek például a viselkedési szabályok, a gondolkodásmód, az értékek, érzelmek, attitűdök, hiedelmek, elvárások stb., vagyis a mentális reprezentációk különböző fajtái. Természetesen ezek közé tartozik a nyelvismeret is.

Vannak kutatók, akik a kultúra belső aspektusára helyezik a hangsúlyt, mint például Hofstede (1991), aki a kultúrát az elme szoftverének tekinti. Ez a metafora bizonyos értelemben rendkívül találó, hiszen a kulturális ismeretek és készségek valóban ugyanúgy irányítják az emberi viselkedést, mint egy program a számítógép működését. Másrészt azonban kissé elfedi azt a tényt, hogy a kultúra nem készen kapott program, nem velünk született, hanem a szocializáció folyamatában elsajátított ismeretrendszer. „A kultúra társadalmi termék” (Hidasi 2004: 27). A szocializáció pedig kommunikáció és spontán ismeretszerzés révén valósul meg, aminek feltétele, hogy

a belső elemek, a mentális reprezentációk külső elemek, vagyis nyilvános reprezentációk formájában érzékelhetővé válnak. Ebből a szempontból tehát a kultúrának mint társadalmi jelenségnek mind a mentális, mind a nyilvános reprezentációk részét képezik. Ezt a felfogást vallja például Sperber (2001), és ugyanezt a megközelítést alkalmazza Hidasi (2004: 14), aki így definiálja a *kultúra* fogalmát: „Egy adott közösség által birtokolt, használt, alakított és közvetített szellemi és tárgyi világ, amelyet a közösség tagjai azonos módon értelmeznek.”

Elismerve ennek az összetett megközelítésnek a jogosságát, a fordítás kérdéseinek tárgyalásában mégis érdemesnek tűnik a kultúra fogalmát a belső elemek, vagyis a mentális reprezentációk területére leszűkíteni. Ha úgy tetszik, ez a kultúra egyfajta redukcionista értelmezése, amelynek alapja az a tény, hogy a fordítás egy nyelvi kommunikációs aktus, amelynek célja mentális reprezentációk létrehozása nyelvi megnyilatkozások segítségével, és ezek értelmezése is mentális tevékenység. A fordító számára az egyik legfontosabb kérdés mindig az, hogy a feltételezett olvasó *kognitív környezetében*, amely nagyjából az ismeretei és a fizikai környezetből kinyerhető feltevések összességét jelenti (Sperber és Wilson 1986: 39), rendelkezésre állnak-e azok a mentális reprezentációk, amelyek lehetővé teszik az olvasó számára a célnyelvi megnyilatkozás helyes értelmezését.

A kultúra ebben a keretben meghatározható úgy, mint azon mentális reprezentációk halmaza, amelyek egyének egy csoportjának kölcsönös kognitív környezetét alkotják (Vermes 2004: 8). A *kölcsönös kognitív környezet* olyan közös kognitív környezetet jelent, amelyben az is *nyilvánvaló*, hogy mely egyének osztoznak rajta (Sperber és Wilson 1986: 41), vagyis a kulturális közösség tagjai arról is rendelkeznek feltevésekkel, hogy kikkel osztoznak a kulturális reprezentációikon.

Ahogy Sperber (2001: 73, 83) rámutat, a kulturális reprezentációk lehetnek „többé vagy kevésbé széles körben és tartósan elterjedtek, így azután többé vagy kevésbé kulturálisak”. A kultúra nem egy homogén konstruktum, hanem egy viszonylagos, dinamikus és összetett képződmény. Nincs éles határvonal a kulturális és az egyéni reprezentációk között. És nincs éles határvonal a kultúrák között sem. A kérdés mindig az, hogy egy bizonyos mentális reprezentáció mennyire stabil eleme bizonyos egyének kognitív környezetének, és hogy kik osztoznak rajta.

Ez kulcskérdés a fordításban is, hiszen a fordító csak annak tudatában lesz képes adott olvasók számára adekvát fordítást létrehozni, hogy azok milyen kulturális reprezentációkkal rendelkeznek, és ezek hogyan viszonyulnak a forrásnyelvi olvasó reprezentációihoz. Fordítási probléma csak akkor keletkezik, ha az adott szöveg értelmezésében releváns mentális reprezentációk nem állnak a célnyelvi olvasó rendelkezésére. Ezeket nevezhetjük kultúraspecifikus reprezentációknak.

A szakirodalom hagyományosan a *kulturális reália* kifejezést használja a kulturális reprezentációk megjelölésére. A reáliafogalom alapos áttekintését adja például Mujzer-Varga (2007). Klaudy (1994: 112) az alábbi módon határozza meg: „Jelentheti magát a tárgyat, azaz az egy-egy nyelvközösségre sajátosan jellemző jeltárgyat,

és jelentheti magát a szót, amivel ezt a tárgyat megnevezzük”. Két kifogás vethető fel ezzel a meghatározással szemben. Az egyik az, hogy a kultúra külső elemeire fókuszál: érzékelhető jelenségekre és azok szintén érzékelhető nyelvi megnevezéseire, vagyis éppen a fordítás szempontjából lényeges belső elemek, a mentális reprezentációk szorulnak háttérbe. A reáliák tehát a kulturális reprezentációknak csupán egy részhalmozát alkotják, vagy legalábbis maga a terminus azt helyezi előtérbe.

A másik pedig az, hogy eltereli a figyelmet a lényegről, hiszen végső soron ami bennünket a fordítás szempontjából igazán érdekel, az nem az, hogy milyen elemei vannak egy kultúrának, hanem az, hogy mi teszi egyik kultúrát különbözővé a másiktól, illetve hogy ezek a különbségek milyen problémákat okozhatnak a fordításban. Lehet azt mondani például, hogy a *sauna* egy finn reália, a finn kultúrát jellemző objektum és kifejezés, de azt valószínűleg ennek ellenére senki nem gondolja, hogy ez a kifejezés általában bármilyen problémát okozna finn–magyar fordításban.

A fentiek miatt azt gondolom, hogy a *kultúraspecifikus* terminus sokkal jobban megvilágítja az alapvető gondolatot, miszerint a kultúrák között történő fordítás esetében a legfontosabb szempont a kulturális reprezentációknak a *különbsége*. Valló (2000: 44) szerint egy adott helyzetben bármi, ami valamiféle speciális jelentést hordoz a kommunikáció célközönsége számára, kultúraspecifikusnak tekintendő, és a kultúraspecifikusság kérdése csakis két nyelv közötti viszony tekintetében értelmezhető. Pontosabban: két kultúra, vagyis kölcsönös kognitív környezet viszonyának tekintetében. A *kultúraspecifikusság* tehát azt jelenti, hogy egy reprezentáció, amely eleme az egyik közösség kölcsönös kognitív környezetének, nem eleme egy másik közösség kölcsönös kognitív környezetének. A reáliák és a kultúraspecifikus kifejezések fogalma közötti viszony értelmezéséhez Heltai (2007, 2013) ad segítséget.

Különbséget tehetünk kultúraspecifikus és *nyelvspecifikus kifejezések* között is (Heltai 2013: 36). A kultúraspecifikus kifejezések az adott kultúra sajátosságait tükrözik, míg a nyelvspecifikusak nem vezethetők vissza egyértelműen kulturális jellemzőkre. Az idiomatikus kifejezések jelentős része kultúraspecifikusnak tűnik (pl. *beadja a kulcsot* vs. *kick the bucket*), az egyszerű kollokációknál viszont nemigen mutatható ki ilyen különbség. Nehéz lenne például kulturális szemléletbeli különbséget felfedezni a következő példák között, állítja Heltai (2013: 37): a magyar *keresi a pénzt*, a német *megszolgálja (verdienen)*, az angol *csinálja (make)*. El lehet fogadni a nyelvi és kulturális motiváltság ilyen szétválasztását a nyelvi kifejezések esetében, hiszen gyakorlati fordítási szempontból az ilyen kifejezések többnyire nemigen jelentenek problémát. Elméleti szempontból azonban ezeket is lefedi a kultúraspecifikusság fenti meghatározása, és nem nehéz elképzelni olyan kontextusokat, amikor a nyelvi kifejezés formájához kapcsolódó asszociatív, enciklopédikus feltevések fordítási probléma forrásává válhatnak. Ha a logikus végkifejletig visszük ezt a gondolatsort, akkor azt lehet mondani, bizonyos mértékig minden nyelvi kifejezés kultúraspecifikus a fenti értelemben. Gyakorlati szempontból mégis hasznosnak tűnik kizárni ebből a körből magát a nyelvi rendszert, és csakis azokat

a nyelvi kifejezéseket nevezni kultúraspecifikusnak, amelyek a nyelv rendszerén túlmutató kultúraspecifikus feltevéseket aktiválnak (Vermes 2004: 8). Egyszerűen fogalmazva: maga a nyelvi rendszer elemei (és talán a nyelvi performancia tényei, mint pl. a kollokációk) ebben az értelemben nem tartoznak e fogalom alá, viszont a nyelvhasználati, szövegszervezési és műfaji normák – legalább részben – igen. A *kommunikatív kompetencia* Hymes (1972) által bevezetett fogalmát használva azt mondhatjuk, hogy a nyelv rendszerszintű, formális lehetőségeitől (*formal possibility*) és a nyelvhasználat tényeitől (*performance*) – vagyis hogy az anyanyelvi beszélők a nyelv által kínált lehetőségek közül melyeket használják rutinszerűen – eltekintve a kompetencia másik két aspektusa, beleértve a kognitív adottságokra tekintettel a megvalósíthatóságot (*feasibility*) és az adott kommunikációs helyzet vonatkozásában a megfelelőséget (*appropriateness*), ebben a tágabb értelemben kultúraspecifikus.

3. A fordítás mint interkulturális kommunikáció

Sperber és Wilson (1986) a következő módon definiálják a *rámutato-következtető kommunikáció* alapelvét, amelyet a *relevancia elvének* neveznek: „Minden rámutató kommunikációs aktus saját optimális relevanciájának feltevését is kommunikálja” (Sperber és Wilson 1986: 158). Az optimális relevancia azt jelenti, hogy a stimulus olyan *kontextuális hatások*at eredményez a kommunikáció közönségének elméjében, amelyek érdekesebbek a közönség figyelmére, továbbá hogy ezek kidolgozása nem igényel indokolatlanul nagy *feldolgozási erőfeszítést*. E kontextuális hatások (mentális reprezentációk) kidolgozását nevezzük értelmezésnek.

Egy megnyilatkozás értelmezése úgy történik, hogy a közönség a nyelvi stimulust egy kontextuális feltevéshalmazzal (a *kontextussal*) kombinálva következtet a kommunikátor által közölni kívánt információra. Hogy ez bekövetkezzen, a közönségnek a kommunikátor által feltételezett kontextust kell használnia, máskülönben félreértelmezheti a stimulust, és így a kommunikáció kudarcot vallhat. Amikor teljesül a fenti feltétel, *elsődleges kommunikációs helyzet*ről beszélünk, amikor pedig a közönség által használt kontextuális feltevések halmaza eltér a kommunikátor által szándékolttól, azt *másodlagos kommunikációs helyzet*nek nevezzük (Gutt 1991: 73).

A *fordítás* olyan kommunikációs aktus, amely a célnyelvi kommunikációs helyzetben az eredetihez az adott körülmények között *optimálisan hasonló* információs szándékot, vagyis üzenetet közvetít (Gutt 1991: 101). Más szavakkal: a fordításnak oly módon kell hasonlítania az eredetihez, hogy egyrészt megfelelő kontextuális hatásokat biztosítson, másrészt pedig úgy kell megformálni, hogy a szándékolttól interpretáció elérése ne igényeljen a közönségtől indokolatlanul nagy feldolgozási erőfeszítést. Interkulturális helyzetekben nyilvánvalóan gyakori eset, hogy az eredeti kontextus nem áll rendelkezésre a célnyelvi olvasó számára. Ilyenkor a másodlagos kontextus különbözősége kizárja a lehetőségét a teljes interpretációs hasonlóságnak, annak

az ideális esetnek a kivételével, amit Gutt *direkt fordítás*nak nevez, vagyis amikor a fordítás „azt célozza, hogy lehetővé váljon az eredetileg szándékolt interpretáció nyelvek közötti helyreállítás” (Gutt 1991: 163). Ebből viszont az következik, hogy interkulturális helyzetekben az alapértelmezés nem a direkt, hanem az *indirekt fordítás*, amely a részleges interpretációs hasonlóság különböző fokozatait foglalhatja magába.

4. Néhány jellemző kutatási téma

A fordítástudományban az 1990-es években jelentek meg nagyobb számban a kulturális különbségeknek a fordításra gyakorolt hatását vizsgáló kutatások. Ez a „kulturális fordulat” elmozdulást jelentett a forrásnyelvi szöveg és kultúra felől a célnyelvi szöveg, illetve a célnyelvi olvasó és a célnyelvi kultúra által a célnyelvi szövegre gyakorolt hatás vizsgálata irányába. Erről a fordulatról, illetve a fordítástudományi vizsgálatok hátterében álló kultúrakoncepciókról alapos összefoglalást olvashatunk Kóbor (2007) munkájában.

Az egyik kulcsfontosságú kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy a fordítást befogadó kultúra milyen attitűddel fogadja a fordított szöveget: asszimilálni akarja vagy önmaga kiterjesztésére törekszik. Ezt a kérdést tematizálta Venuti (1995), aki a domináns célnyelvi kultúrának a fordításra gyakorolt hatását vizsgálta. Az angol nyelvre történő fordításokban például jellemző elvárás az, hogy a szöveg legyen gördülékeny, lehetőleg ne is érződjék rajta, hogy fordításról van szó, vagyis a fordító legyen láthatatlan az olvasó előtt. Ezt az aszimilacionista törekvést bírálva Venuti arra szólítja fel a fordítókat, jelezzék jelenlétüket a szövegben, ne próbálják elkendőzni a kulturális különbségeket. Arról van szó tehát, hogy a fordító miképpen közelíti meg a forrásnyelvi és a befogadó kultúra viszonyát. Venuti szavaival élve, a *honosító stratégia* egy asszimilációs megközelítés, amely a célnyelvi kultúra domináns értékeihez igazodik, míg az *idegenítő stratégia* a nyelvi és kulturális különbségek megőrzésére törekszik (Venuti 1998: 240). Ilyen értelemben egy honosító fordítás tipikusan megváltoztatja, vagy egyenesen eltüntet a célnyelvi kultúra számára idegen elemeket, akár ideológiai okokból, akár annak érdekében, hogy a célnyelvi olvasó számára szükséges feldolgozási erőfeszítés szintjét viszonylag alacsonyan tartsa. Egy idegenítő fordítás viszont tipikusan ezek megőrzésére törekszik, ezáltal lehetővé téve olvasója számára az eredeti szöveg interpretációjához való hozzáférést, még akkor is, ha ez nagyobb feldolgozási erőfeszítést követel az olvasótól. Könnyen észrevehető, hogy az idegenítő stratégia szoros kapcsolatban áll azzal, amit Gutt (1991) *direkt fordítás*nak nevez, míg a honosító stratégia az *indirekt fordítás* kategóriájával hozható összefüggésbe. A fordítói stratégiák empirikus vizsgálatára példa Vermees (2004, 2005).

Viszonylag új terület a fordítástudományban a *kulturális visszafordítás* kutatása. A kulturális visszafordítás a fordításnak az az esete, amikor a forrásnyelvi szöveg a célnyelvi kulturális közegehez kötődik, vagyis a forrásnyelvi szöveg kultúraspecifi-

kus kifejezései nem a forrásnyelvi kultúrához kötődnek. Az ilyen szövegek fordításának vizsgálata új szempontokkal gazdagíthatja a honosítás és az idegenítés fogalmával kapcsolatos ismereteinket (Heltai 2008; Klaudy és Heltai 2020).

A kultúraspecifikus kifejezések egyik típusát alkotják a tulajdonnevek, amelyeknek fordításáról Vermes (2015) nyújt áttekintést a relevanciaelmélet fogalmi keretét használva. A közkeletű nézetekkel szemben a tulajdonnevek fordítása ugyanolyan jellegű problémákat vethet fel, mint a közneveké, hiszen a velük kapcsolatos fordítói döntések célja is a megnyilatkozás relevanciájának biztosítása, vagyis hogy a fordítás optimális hasonlóságot mutasson a forrásnyelvi szöveggel.

A kulturális reáliák fordítása során végzett fordítási műveletek vizsgálatához nyújt fogalmi és terminológiai keretet Klaudy (1994). A reáliakifejezések fordítását az teszi nehezzé, hogy sok esetben a kifejezés kölcsönzése, vagyis átvétele a célnyelvbe, illetve a többé-kevésbé szó szerinti fordítás, vagyis a kódolt jelentések megőrzése vagy nem lehetséges, vagy pedig nem eredményez kommunikációs szempontból adekvát megoldást, és ezért a fordítónak valamilyen áthidaló megoldást kell alkalmaznia. A szó szerinti fordítástól eltérő átváltási műveletek Klaudy által kidolgozott rendszere kiváló lehetőséget biztosít a reáliák fordításának empirikus tanulmányozására.

Bizonyos műveletek, pl. a lexikai konkretizálás vagy betoldás alkalmazása azt eredményezi, hogy a fordított szövegben az eredetihez képest megnő a nyelvileg kódolt információ mennyisége, vagyis explicitebbé válik. A fordítási *explicitáció* fogalmát Vinay és Darbelnet (1958: 9) vezette be a fordítástudományba. Az explicitáció egyik lehetséges oka az, hogy interkulturális kommunikációs helyzetben az értelmezéshez szükséges kontextuális feltevések egy része gyakran nem áll a célnyelvi olvasó rendelkezésére. Ilyenkor az optimális hasonlóságra törekvő fordító az olvasó kognitív környezetében nem hozzáférhető információt nyelvileg kódolt formában, vagyis explicitáció révén teheti hozzáférhetővé. E művelet megnevezésére Klaudy (1999: 13) a *pragmatikai explicitáció* terminust használja. Az explicitáció jelensége az elmúlt bő hatvan évben a fordítástudomány egyik legjelentősebb kutatási kérdése volt, amelynek többé-kevésbé részletes áttekintését nyújtja például Murtisari (2016).

Bár mindennapi életünket jelentősen befolyásoló kérdésről van szó, csak a közelmúltban indult meg a sajtófordítás kutatása. A sajtófordítás a kultúrák és értékrendek közötti határátlépés azon területe, amelyet jellemzően nem képzett fordítók, hanem újságírók végeznek. A politikai és egyéb hírek közvetítésében a médiák válogatják, megszűrik, összefoglalják, szerkesztik stb. az információkat, ily módon átalakítva és újrakontextualizálva, vagyis lokalizálva őket a célnyelvi kulturális közeg számára. A sajtófordítás tanulmányozása fontos kérdésekre világíthat rá a fordítás etikájával, a fordított szöveg megbízhatóságával, illetve azzal kapcsolatban is, hogy voltaképpen mi is a fordítás (Schäffner és Bassnett 2010). A hazai fordítástudományban a legjelentősebb sajtófordítási kutatás a szövegszervezési és műfaji normák felől közelítve mutatja be egy korpuszalapú vizsgálat segítségével, hogy milyen módon változik a szöveg kohéziós, topik- és retorikai szerkezete hírszövegek magyar–angol irányú

fordítása során (Károly 2014). Ez a kutatás jó példa a célnyelvi szövegre és annak a célnyelvi kultúrában betöltött funkciójára fókuszáló megközelítésre.

A kreatív marketingfordítás, a *transzkreáció* hasonlít a sajtófordításra, de nem sorolható az amatőr fordítás kategóriájába (Heltai 2021: 12). Ez a műfaj a fordítás egyik határterülete, ahol a termékeknek vagy szolgáltatásoknak egy másik kultúrában történő reklámozása olyan kreatív megoldásokat igényel, amelyek valójában sokszor túlmutatnak azon az aktuson, amit általában fordításnak nevezünk, és már inkább a kulturális adaptáció terminussal jellemezhetők. Így lesz a Suzuki autók angol nyelvű szlogenjéből (*Way of life*) egy teljesen más nyelvi jelentést hordozó magyar szlogen (*A mi autónk*). És így fordulhat elő az is, hogy akár eredeti német nyelven adnak egy reklámot a magyar televíziókban (*Golf. Das Auto*), ha a forrásnyelvi szöveg megtartása a forrásnyelvi kultúrával kapcsolatos pozitív asszociációkat képes aktiválni a célnyelvi közönség elméjében (német minőség). Ezek a példák a marketingfordítás és az audiovizuális fordítás metszetében helyezkednek el. Ugyanitt találjuk a filmcímet is, hiszen valójában a filmcím egy olyan marketingelem, amely nem választható külön a film audiovizuális kontextusától. Az angolról magyarra fordított filmcímet vizsgálta például Vermes (2006), aki kimutatta, hogy a filmcímek fordítása mögött is kultúraspecifikus feltevések és normák húzódnak meg.

6. Összefoglalás és kitekintés

A fentiekben a kulturális különbségek által felvetett fordítási kérdések közül mutattam be néhányat, amelyek véleményem szerint jól szemléltetik, hogy milyen jellegű kutatások folytak ezen a téren az elmúlt évtizedekben. Természetesen sok egyéb kérdést is meg lehetett volna említeni, például a humorral kapcsolatos kutatásokat, amelyeknek egy része a kultúrához köthető problémákat is vizsgálja. Érdekes módon a fenti kérdéseken végigtekintve azt láthatjuk, hogy miközben Heltai (2013: 35) megállapítása szerint a fordítástudomány elsősorban a kultúrának a reáliáknak nevezett látható, külső elemeire fordított figyelmet, valójában a láthatatlan kultúra, vagyis a mentális reprezentációk közötti különbségek hatását is sok kutatás igyekezett feltárni, különösen az 1990-es évek óta.

A számos nyitott, további vizsgálatokat igénylő kérdés közül hármát szeretnék a tanulmány végén megemlíteni. Minden bizonnyal a jövőben is az egyik meghatározó kutatási téma marad a pragmatikai explicitáció (és ellentétpárja, az implicitáció). Heltai (2021: 17) rámutat, hogy fontos lenne az explicitáció kérdését az olvasó feldolgozási erőfeszítésének szempontjából is vizsgálni: könnyebb-e összességében az explicitebb kifejezések feldolgozása, mint az implicitebb, több következtetést igénylő kifejezéseké.

Érdemes lenne alaposabban tisztázni a kultúraspecifikus és a nyelvspecifikus kifejezések közötti, például Vermes (2004: 8) vagy Heltai (2013: 35–37) által tárgyalt

különbséget is. Feltehetőleg ez a fordítástudományi kutatásban használt kultúrafogalmunk pontosítását is lehetővé tenné. Az a kérdés vár válaszra tehát, ha Sperber (2001) terminológiáját használjuk, hogy egy társas csoportban széles körben elterjedt mentális reprezentációk halmazában érdemes-e különbséget tennünk a kulturális, illetve a nyelvhasználatra vonatkozó (vagy általában nemkulturális) reprezentációk között, és ha igen, pontosan milyen kritériumok alapján.

Végül visszatérnék Sperber (2001: 73, 83) azon gondolatához, hogy a mentális reprezentációk lehetnek többé vagy kevésbé elterjedtek egy populációban, vagyis többé vagy kevésbé kulturálisak. Ebből pedig az következik, hogy a kultúra nem tekinthető egy homogén fogalomnak, mert az elkendőznék az egyének vagy egyének csoportjai közötti különbségeket. Számos tanórai „kísérletem” bizonyította például, hogy a fiatalabb hallgatók java része számára a *Nem engedett a negyvennyolcból* kifejezés már semmilyen kulturális tartalmat nem hordoz, ha egyáltalán értik még, mit is jelent. Úgy gondolom, hogy ennek a differenciáltabb kultúrafogalomnak a fordítástudományi kutatásokban is hasznát vehetnénk.

Irodalom

- Catford, J.C. 1965. *A linguistic theory of translation*. London: Oxford University Press.
- Grice, H. P. 1975. Logic and conversation. In: Cole, P., Morgan, J. L. (eds.) *Syntax and Semantics 3: Speech Acts*. New York: Academy Press. 41–58.
- Gutt, E.-A. 1991. *Translation and relevance. Cognition and context*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hatim, B. 2001. *Teaching and researching translation*. New York: Routledge.
- Heltai P. 2007. Ekvivalencia és kulturálisan kötött kifejezések a fordításban. In: Heltai P. (szerk.) *Nyelvi modernizáció. A XVI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai*. Pécs – Gödöllő: MANYE – Szent István Egyetem. 643–653.
- Heltai P. 2008. Kulturálisan kötött kifejezések visszafordítása az *Under the Frog* című regényben. *Fordítástudomány* X. évf. 2. szám. 61–75.
- Heltai P. 2013. Kultúráspecifikus kifejezések és reáliák. *Fordítástudomány* XV. évf. 1. szám. 32–53.
- Heltai P. 2021. A fordítástudományi kutatási témák változása az 1990-es évektől napjainkig. *Modern Nyelvoktatás* XXVII. évf. 3–4. szám. 7–22. <https://doi.org/10.51139/monye.2021.3-4.7.22>
- Hidasi J. 2004 (2008). *Interkulturális kommunikáció*. Budapest: Scolar.
- Hofstede, G. 1991. *Cultures and organizations: Software of the mind*. London: McGraw-Hill.
- Hymes, D. H. 1972. On communicative competence. In: Pride, J. B., Holmes, J. (eds.) *Sociolinguistics*. Harmondsworth: Penguin Books. 5–26.
- Károly K. 2014. *Szövegkoherencia a fordításban*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Klaudy K. 1994. *Bevezetés a fordítás elméletébe és gyakorlatába*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy K. 1999. Az explicitációs hipotézisről. *Fordítástudomány* I. évf. 2. szám. 5–21.
- Klaudy K., Heltai P. 2020. Re-Domestication, Repatriation and Additional Domestication in Cultural Back-Translation. *Across Languages and Cultures* Vol. 21. No. 1. 43–65. <https://doi.org/10.1556/084.2020.00003>

- Kóbor M. 2007. A kultúrafogalom evolúciója a fordításelméleti diskurzusban és a kultúra-koncepciók gyakorlati implikációi. *Fordítástudomány* IX. évf. 2. szám. 37–54.
- Mujzer-Varga K. 2007. A reáliafogalom változásai és változatai. *Fordítástudomány* IX. évf. 2. szám. 55–84.
- Murtisari, E. T. 2016. Explicitation in translation studies: The journey of an elusive concept. *Translation & Interpreting* Vol. 8. No. 2. 64–81. <https://doi.org/10.12807/ti.108202.2016.a05>
- Nida, E. A. 1959. Bible translating. In: Brower, R. A. (ed.) *On Translation*. Harvard: Harvard University Press. 11–31.
- Nida, E. A. 1964. *Toward a science of translating: With special reference to principles and procedures involved in Bible translating*. Leiden: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004495746>
- Schäffner, Ch., Bassnett, S. (eds) 2010. *Political Discourse, Media and Translation*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Sperber, D., Wilson, D. 1986 (1995). *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Basil Blackwell.
- Sperber, D. 2001. *A kultúra magyarázata*. Ford.: Pléh Csaba. Budapest: Osiris.
- Valló Zs. 2000. A fordítás pragmatikai dimenziói és a kulturális reáliák. *Fordítástudomány* II. évf. 1. szám. 34–49.
- Venuti, L. 1995. *The Translator's Invisibility*. London: Routledge.
- Venuti, L. 1998. Strategies of Translation. In: Baker, M. (ed.) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London: Routledge. 240–44.
- Vermes A. 2004. A relevancia-elmélet alkalmazása a kultúra-specifikus kifejezések fordításának vizsgálatában. *Fordítástudomány* VI. évf. 2. szám. 5–17.
- Vermes A. 2005. Kultúra és fordítás: két magyar regény angol fordításának összevető elemzése. In: Alabán F. et al. (szerk.) *Irodalmi és nyelvi kölcsönhatások az integráció folyamataiban*. Banská Bystrica, Szlovákia: UMB Filológická fakulta, Katedra hungaristiky. 131–144.
- Vermes A. 2006. Shanghai magyarul London? Angol nyelvű filmek címének magyar fordítása. In: Klaudy K., Dobos Cs. (szerk.) *A világ nyelvei és a nyelvek világa. A XV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai*. Pécs–Miskolc: Miskolci Egyetem. 452–457.
- Vermes A. 2015. A kontextus szerepe a tulajdonnév fordításában. *Névtani értesítő* 37. 9–24. <https://doi.org/10.29178/NevtErt.2015.1>
- Vinay, J. P., Darbelnet, J. 1958. *Stylistique comparée du français et de l'anglais*. Paris: Didier.

Terminusjegyzék

fordítás: olyan kommunikációs aktus, amely a másodlagos kontextusban az eredetivel az adott körülmények között a lehető legszorosabb interpretációs hasonlóságot mutató információs szándékot, vagyis üzenetet kommunikál. A relevancia elve a fordításban az *optimális hasonlóság* feltevéseként nyilatkozik meg: a fordítás interpretációs hasonlóságot mutat az eredetivel, és e hasonlóság mértéke összhangban áll az optimális relevancia feltevésével (Gutt 1991: 101).

- honosító stratégia:** az a fordítói stratégia, amelynek célja a célnyelvi kultúrában domináns értékek felé közelítve asszimilálni a fordított szöveget (Venuti 1998: 240).
- idegenítő stratégia:** az a fordítói stratégia, amelynek célja a nyelvi és kulturális különbségek megőrzése a fordításban a célnyelvi kultúrában uralkodó értékektől való eltérés révén (Venuti 1998: 240).
- kontextus:** a szöveg értelmezéséhez szükséges feltevések halmaza.
- kultúra:** egy társas csoportban széles körben és tartósan elterjedt reprezentációk összessége (Sperber 2001: 73).
- kultúra (mentális):** azon mentális reprezentációk halmaza, amelyek egyének egy csoportjának kölcsönös kognitív környezetét alkotják (Vermes 2004: 8).
- kultúraspecifikusság:** viszonyfogalom, amely azt jelenti, hogy egy közösség kölcsönös kognitív környezetének részét képező mentális reprezentáció nem eleme egy másik közösség kölcsönös kognitív környezetének (Vermes 2004: 8).
- kulturális fordíthatatlanság:** a teljes kommunikatív ekvivalencia megteremthetlenségének azon esete, amikor a forrásnyelvi szöveg valamely funkcionálisan releváns szituációs eleme hiányzik a célnyelvi kultúrából (Catford 1965: 99).
- másodlagos kommunikációs helyzet:** az a helyzet, amikor a kommunikációs aktus közönsége számára nem hozzáférhetők a szöveg helyes értelmezéséhez szükséges kontextuális feltevések (Gutt 1991: 73).
- nyelvi fordíthatatlanság:** a fordíthatatlanság azon esete, amikor a forrásnyelvi szöveg valamely funkcionálisan releváns nyelvi jellemzőjének nincs a célnyelvben formálisan megfeleltethető eleme (Catford 1965: 94).
- pragmatikai explicitáció:** az a fakultatív eljárás, amelynek révén a fordító a forrásnyelvi és célnyelvi olvasók háttérismeretei közötti különbségek miatt nyelvileg kifejtett formában közöl olyan információkat, amelyek a forrásnyelvi szövegben csak implicit formában találhatók meg (Vinay és Darbelnet 1958: 9; Klaudy 1999: 13).
- relevancia:** a relevancia elve szerint minden rámutató kommunikációs aktus saját optimális relevanciájának feltevését is kommunikálja. Az optimális relevancia azt jelenti, hogy a stimulus olyan kontextuális hatásokat eredményez a kommunikáció közönségének elméjében, amelyek érdekesebbek a közönség figyelmére, továbbá hogy ezek kidolgozása nem igényel indokolatlanul nagy feldolgozási erőfeszítést (Sperber és Wilson 1986: 158).

Minden fordítás interkulturális kaland

Hidasi Judit

Budapesti Gazdasági Egyetem
hidasi.judit@uni-bge.hu

Kivonat: A nyelvi közvetítés (fordítás és tolmácsolás) hiteles és hatékony megvalósíthatóságához elengedhetetlen az interkulturális ismeretekkel való felvérteztség. Az utóbbi évtizedekben az interkulturalitás kérdésköréhez köthető empirikus kutatások és tudományos vizsgálatok megszorodása az elméleti megalapozottság és a gyakorlati alkalmazhatóság tekintetében is hozzájárultak az interkulturális ismeretek jelentőségének jobb megértéséhez és növekedéséhez. A humán interakciókban – így a nyelvi közvetítésben is – új dimenziót jelent az interkulturális kompetencia és a kulturális intelligencia (CQ, azaz Cultural Quotient) fogalmak megjelenése. A tanulmány a nyelv és kultúra viszonyának a nyelvi közvetítésben játszott szerepét követően áttér konkrét fordítási kihívások, azaz a reáliák, a konnotáció és a mentális programozásban jelentkező interkulturális különbségek tárgyalására, majd a fordítás és a nyelvi közvetítés európai hagyományait érintő gondolatokkal zárul.

Kulcsszavak: interkulturális kompetencia, reáliák, konnotáció, mentális programozás, fordíthatóság

1. Bevezetés

Az interkulturalitáshoz kapcsolható tudományos vizsgálatok csupán néhány évtizede indultak meg világszerte (Hall 1987; Hofstede 1991; Schwartz 2012; Trompenaars és Hampden-Turner 2011), és ennek megfelelően a téma részletes és szisztematikus szakirodalmi feldolgozására is várni kell még. A vizsgálati megközelítések jelentékeny része úgynevezett kulturális dimenziók és értékek mentén törekszik a nemzeti kultúrák összehasonlítása révén jobban megérteni az emberi viselkedést motiváló különbségeket és az esetleges konfliktusforrásokat.

Az interkulturális fókusz előtérbe kerülésében több tényező szolgált katalizátor-ként: (1) az interkulturalitás mint vizsgálati megközelítés általános térnyerése a tudományokban, ezen belül is kiemelten a humán tudományokban; (2) a 20. század második felében az uralkodó nyelvelméleteket jellemzően az univerzalitás eszméje hatotta át – kezdve a nyelv elsajátításától, a grammatikai leírásokon át egészen a beszédtevékenységet szabályozó pragmatikai univerzálékig (és mint annyiszor a tudománytörténetben, tanúi lehetünk annak a természetesnek is tekinthető evolúciós szakasznak, amikor ennek ellentételezéseként a kultúraspecifikus jellemzők és azok összevetései kerülnek górcső alá); (3) a nemzetközi mobilitás és az interkulturális érintkezési felületek globalizációból adódó megszorodása a kommunikációs és nyelvészeti alkalmazások minél sikeresebb kezelését igényli – és ehhez reményeink szerint az interkulturális ismeretek gyarapodása is hozzá tud járulni (Borgulya 2014; Falkné Bánó 2001; Földes 2007; Hidasi 2004; Szili 2006).

Némely társadalomtudós odáig megy, hogy a tudományos megközelítések és leírások szinte valamennyi területén megkerülhetetlennek tartja a kulturális komponens figyelembevételét (Lewis 2003), és ez alól a fordítástudomány sem lehet kivétel. A fordítástudomány ugyanakkor maga is rendkívül gazdag és szerteágazó tudományág (Klaudy 1997), amelyből csak azt a néhány részterületet, illetve résztevékenységet emeljük ki, amelyeknél az interkulturalitás relevanciája szembeötlő.

2. Nyelv és kultúra viszonya a nyelvhasználatban és a nyelvi közvetítésben

Egy idegen kultúra megértéséhez az adott kultúra nyelvének az ismerete tulajdonképpen nem előfeltétel, de kétségtelenül hasznos eszköz. Továbbá nyelvet, szabályokat tanulni lehet a kultúra ismerete nélkül is, azonban alkalmazni már nem lehet. Ahhoz, hogy a nyelv használatában sikeres legyen a nyelvet használó, megkerülhetetlen a kulturális ismeretekkel való felvérteztség. Röviden: kultúra nyelv nélkül tanulmányozható, de nyelv kultúra nélkül nem alkalmazható. Ennek az az oka, hogy nem elég azt tudni, hogy „mit”, hanem azt is tudni kell, hogy „hogyan”. Ahhoz, hogy idegen nyelven a leghatékonyabban elérjük a kommunikációs célunkat, meg kell ismerni a „hogyan”-t befolyásoló tényezőket. Vagyis itt lép be a kultúra és a társadalom ismerete. Ezt szokás kultúraközi, azaz idegen szóval *interkulturális kompetenciának* is nevezni. Előfordul, hogy ugyanazt a nyelvet eltérő kultúrákban másként kell alkalmazni, azaz használni. Jó példa erre az angol, mivel sok országban használják kommunikációra, de a nyelvhasználati szabályok kultúránként másként alakulhatnak: másként kommunikálnak (grammatikailag is) az amerikaiak és az angolok, vagy az ausztrálok és a szingapúriak. Mások ugyanis a kommunikációs szokások, az érintkezési szabályok – és ezek nyelvi leképezése is másként alakul.

Jó példákkal szolgál például az az esettanulmány-gyűjtemény (Cho 2021), amely különféle (üzleti, orvosi, iskolai, jogi) közegben előforduló interkulturális tolmácsolási szituációkat elemez. Rávilágít többek között arra, hogy a tolmácsolásban sokszor nem a nyelvi közvetítés a probléma, hanem a pragmatikai szabályok eltérő volta. Adott kultúrában a direkt orvosdiagnosztikai közlés és a kilátások megfogalmazása nem elfogadott, ezért a tolmács dilemmába kerül, hogy mit tegyen: vagy az orvos szavait fordítja (és akkor vét a célnyelvi kultúra normái ellen), vagy a kulturálisan elfogadott, azaz az eufemizált, homályos, reményt keltő diagnózist közvetíti (ekkor pedig vét a tartalomhűség tolmácsolási szabálya ellen) (Cho 2021: 41.). De például a grice-i társalgási maximák (Grice 1975) sem mind érvényesek néhány nyelv (japán, kínai stb.) használatában, vagy például számos kultúrában a humor és a vicceselés sem feltétlenül erény a társalgásban – mint ahogy azt az európai normákon szocializálódott beszélő gondolná.

A nyelvi közvetítésben is – legyen az fordítás vagy tolmácsolás – rendkívül nagy szerephez jut a célnyelvi társadalomra vagy közösségre vonatkozó *kulturális kompetencia*, azaz kulturális ismerethalmazzal való felvérteztség (Drahota-Szabó 2015). Mindez alapvetően három kulturális ismeretkörbe szervezhető: a *szociális kultúra* (az adott társadalom szerveződése, szerkezete, intézményrendszere stb.); a *materiális kultúra* (civilizációs képződmények, alkotások, tárgyak, reáliák halmaza) és végül a *mentális kultúra* (az adott közösség életszemléletét, értékrendjét alakító elvek, fogalmak rendszere, az ezeket létrehozó és alakító történelmi és társadalmi folyamatokra vonatkozó ismeretek halmaza). Posner ilyen értelemben tesz különbséget az úgynevezett *Artefakte* ('fizikailag megfogható műalkotások') és *Mentefakte* ('mentális tartalmú műalkotások') között (Posner 1992).

Érdekes fejlemény, hogy a nemzetközi szakirodalomban mindinkább teret nyer a *kulturális intelligencia* (CQ, azaz cultural quotient) fogalma (Ng et al. 2009). Earley és Ang (2003:13) ezt egyszerűen úgy fogalmazta meg, hogy „Az egyén képessége, amely lehetővé teszi számára, hogy kulturálisan eltérő környezetben hatékonyan cselekedjen, működjön és irányítson”. A kulturális intelligencia valójában az előzőekben már tárgyalt kulturális kompetencia kiterjesztése az alkalmazásra. A kulturális intelligencia értelmezésének és alkalmazásának a hatóköre és vonzásköre ugyan szinte határtalanul széles (szervezeti kommunikáció, humánerőforrás-menedzsment stb), de a nyelvi közvetítés szempontjából kiemelt jelentőséget a tolmácsolásban nyer. A kulturálisintelligencia-szint a tapasztalatalapú tanulás (*experimental learning*) modelljét figyelembe véve fejleszthető (Rockstuhl et al. 2011).

Az interkulturalitás szempontjából a három legnagyobb kihívást a fordító és tolmács számára – tapasztalataim szerint – a reáliák, a konnotáció és a mentális programozottság jelenti. Ezeket érintem röviden.

3. A reáliák fordíthatósága

A reália értelmezésünkben minden olyan tárgy, dolog, esemény, amelyben kifejeződik egy adott kultúrközösség sajátos élmény- és ismeretanyaga, amelynek az adott kulturális kontextusban speciális jelentése van. A reáliák használatával sikerül a fordításban megteremteni a *couleur locale*-t, a hely színezetét, sajátosságait, s ezáltal az eredeti nyelvi környezetet közelebb tudjuk hozni az olvasóhoz. A reáliák leggyakrabban növény- vagy állatnevek, divattal, ruhákkal, frizurákkal kapcsolatos szavak, ételnevek, ünnepek, szokások nevei, megnevezései. Gondoljunk csak az orosz *fortocska*, azaz szellőzőablak-nyílás; a japán *futon*, azaz földre terített matrac/párna; a kínai *kang*, azaz fűthető téglagygy reáliákra, avagy a jellegzetes ételek-italok nevére, mint a franciában az *harissa*, azaz az Erős Pista megfelelője; vagy az angol *yorkshire pudding*, ami egyfajta szuflészerű köret, és a sor folytatható.

Mi a fordító feladata reáliák esetén (Klaudy 2013)? Ahhoz, hogy egy fordító az adott szituációban dönthessen arról, hogy milyen átültetési megoldáshoz folyamodik (explicitáció, honosítás, az eredeti meghagyása stb.), számos tényezőt kell figyelembe vennie (időfaktor – gyorsan kell tolmácsolni; műfaj szerinti döntés – szakszöveg és irodalmi szöveg szerint más és más stb.), de ezekben a közös elem az, hogy mindenekelőtt a fordítónak magának kell jól ismernie a reáliát és annak a funkcióját az adott kultúrában. Ehhez nyilvánvalóan a személyes tapasztalat és megtapasztalás a leghatékonyabb út, de mindenki számára könnyen elérhető tájékozódási fogódzót jelenthetnek a kulturális szótárak is.

A kulturális szótár műfajilag ugyan szótár, hiszen szócikkek alapján keresünk rá az egyes nevekre, fogalmakra, de a legritkább esetben kapunk egyértelmű magyar megfelelőt. Ha ugyanis a dolog ilyen egyszerű lenne, akkor a nyelvi szótár kielégítené a kíváncsiságunkat. Magyar nyelvi ekvivalensek helyett inkább magyarázatokat, értelmezéseket, sokszor szociokulturális konnotációkra utaló leírásokat kapunk. A Corvina Kiadó Bart István által kezdeményezett sorozata egy sor kultúra kulcsfogalmaival ismerttet meg (Hidasi 2019). A kulturális szótárakat számos nyelv párban, illetve kultúra vonatkozásában adták ki: *Angol–magyar kulturális szótár* (Bart 1998, 2002, 2018); *Amerikai–magyar kulturális szótár* (Bart 2000, 2017); *Francia–magyar kulturális szótár* (Ádám 2004, 2005); *Német kulturális szótár* (Györffy 2003, 2018); *Japán kulturális lexikon* (Gy. Horváth 1999); *Japán kulturális szótár* (Gy. Horváth 2018); *Orosz kulturális szótár* (Soproni 2008); *Olasz–magyar kulturális szótár* (Sztanó 2008).

Valamennyi szótárban jól érzékelhető a törekvés, hogy komplex áttekintését adja mindannak, amire az adott kultúra ismerete szempontjából alapvetően szükség lehet:

- reáliák;
- konnotációk;
- történelmi vagy földrajzi utalások, hivatkozások („*Little Boy*” – a Hirosimára 1945. augusztus 6-án ledobott atombomba beceneve; az „*Alexan-*

derplatz” alias Alex például szimbolikus hely Berlinben; a *Mariahilferstrasse* Bécsben stb.);

- személyiségek és azok jelentősége az adott kultúrában (a *Mediciek*; a *Rockefeller Center*);
- fogalommagyarázatok, amelyek egy-egy nép mentalitását vagy gondolkodását igyekeznek bemutatni. Példa az olasz kötetben az *identità italiana* (’olasz identitás’), hiszen ennek a megértése ezer más jelenség helyes értelmezéséhez is kaput nyit; a japán kötetben a *busidó* (’a harcok útja’) értelmezési kísérlete ugyancsak közelebb visz a japán lelkiség és viselkedéskultúra jobb megértéséhez. Az orosz kötetben szereplő *russzkij karakter* (’orosz jellem’) terjedelmes szócikkről nem is beszélve, amely kimerítő és érzékletes jellemrajzot ad az orosz népről és annak lelkéről (*russzkaja dusa*), amelynek ismerete nélkül sem az orosz irodalom, sem az orosz etikett, sem az orosz zene nem igazán érthető.

Külön említést érdemel három, külföldieknek szánt, a magyar kultúrát bemutató kötet: *Hungary & the Hungarians: the Keywords* (Bart 1999, 2015, 2016), *Ungarn: Land und Leute – ein kleines Konversationslexikon der ungarischen Alltagskultur* (Bart 2000, 2002, 2008, 2016) és a *La Hongrie et les Hongrois* (2001, 2005, 2008). Ezekben a külföldieknek szánt kötetekben olyan magyar tárgyakkal és fogalmakkal ismerkedhetnek meg az olvasók, mint például a *kokárda*; *kitelepítés*; *gang*; *kisztihand* vagy *Lánc-lánc*, *eszterlánc*; *multik* stb.

4. A konnotációk fordíthatósága

Egy szó vagy kifejezés konnotatív jelentése tulajdonképpen asszociációs jellegű többletjelentés, ami az adott kultúra tagjainak közös történelmi, szociokulturális tapasztalatai alapján rakódott rá a szó denotatív jelentésére. Ezek értelmezése csak az adott kultúrát alakító és formáló történelmi események, szociális viszonyok és életviteli gyakorlatok alapos ismerete esetén lehetséges. A „vörös” vagy a „vezér” (Führer) szó például a kelet-európai kultúrkörben a 20. századtól egyértelmű politikai konnotációt hordoz, de tőlünk távoli kultúrák nyelveire történő fordítás esetén ez a konnotatív jelentés nem megy át – ehhez a nyelvi közvetítőnek más megoldásokat kell keresnie. A „gulyáskommunizmus” szóösszetétel megértéséhez ismerni kell a ’gulyás’ mint étel jelentését és jelentőségét a magyar étkezési kultúrában, továbbá a kommunizmus mint társadalmi berendezkedés fejlődésvonulatát a magyar történelemben, és a kettő társításával egy adott történelmi szakaszt tudunk találóan jellemezni. Mindez azt is mutatja, hogy a konnotációk keletkeznek, kialakulnak – és idővel akár el is halványodnak, hiszen a hozzájuk köthető asszociációk elveszítik relevanciájukat. Sajátos konnotációkat jelentenek például a más nemzetekre alkalmazott gúnynevek az egyes

nyelvekben: *Mick* vagy *Paddy* az angolban az írek gúnyneve; *frogs* az angolban a franciák gúnyneve; *Ossi* a keletnémetek kissé lekicsinylő megnevezése a németben; a *gaidzsin* a japánban a (főleg fehér) külföldiek degradáló neve stb. Ezeknek a szavaknak és kifejezéseknek a jelentéstartalma nagyon árnyalt, és ahhoz, hogy a fordító más nyelvre adekvát megfeleltetési megoldást találjon, körültekintéssel kell eljárnia – hiszen érzékenységet sérthet. A konnotációk sokszor köthetők sztereotípiákhoz is, amelyek ismeretének a létjogosultsága ugyancsak megkérdőjelezhetetlen a nyelvi átváltási műveletek során. Az az árureklám, hogy ’német minőség’ – az európai kultúrkörben pozitív konnotációt¹ hordoz (megbízható, magas minőség), de nem feltétlenül üzeni ugyanezt a világot más tájain is.

Konnotációs értéke lehet egyébként számos interakciós megnyilvánulásnak is (pl. öltözködésben színválasztás, nem verbális jelek stb.), amelyek azonban a nyelvi közvetítés szorosan vett felségterületén kívül esnek.

5. Interkulturális különbségek a mentális programozásban

A különböző kultúrákban a gondolkodás eltérő voltára vagy a cselekvésben megnyilvánuló eltérésekre, illetve a kommunikáció közötti interkulturális különbségekre az elmúlt évtizedekben több kutató felhívta a figyelmet (Tomasello 2002). A mentális programozás közötti különbségek adják a kulturális sajátosságok egy jelentékeny részét (Banczerowski 2006). A kommunikáció frontján a legjelentősebbek azok a különbségek, amelyek az érintkezési és üdvözlési rituálék és szövegek hossza és jellege közötti különbségekben, vagy a társalgás és az üzleti tárgyalás menetének lineáris, avagy spirális vonalvezetésében (Falk 2001; Hidasi 2002), illetve a közlések indirektségi fokában, a verbális és a nem verbális kódok szerepében jelentkeznek – hogy csak a legfontosabbakat említsük (Hidasi 2008). Az univerzális nyelvleírás nem tudja például kezelni a férfi–női nyelvi dichotómiát – ami egy sor (jellemzően keletázsiai) nyelvben nemcsak lexikai vagy pragmatikai kérdés, hanem sajátos regiszter kérdése is. Az egyes nyelvekben manifesztálódó fogalmi konceptualizáció (metaforák, metonímiák, képalkotás stb.) kulturális programozottságának vizsgálatához és megértéséhez ugyancsak nélkülözhetetlen az interkulturális megközelítés. Hofstede (1991) ikonikus alapművében „az agy szoftver”-ének (software of the mind) nevezte a kulturális programozottságot.

Mint ahogy az amerikai politikai beszédek és viták narratíváiban a baseballterminológia elemei gyakorta szolgálnak a mentális képalkotás eszközeül (*home-run, hot corner action* stb.), úgy a magyar politikai narratívák szófordulatai között rendre a futballterminológia metaforái jelennek meg (*lesre futott, nem tudta kivédeni* stb.). Ezek előfordulása esetén nem célszerű az eredeti metafora lefordítása, mert a befo-

¹ Nemcsak szavak hordozhatnak konnotációt, hanem egyéb nyelvi vonások is, például a köznyelvtől eltérő nyelvváltozatokra jellemző hangtani és grammatikai sajátosságok: hanghordozás, intonáció stb.

gadók többnyire nem jártasak a számukra idegen játékban – ezért célszerű ezek honosítása a jobb megértés érdekében. A *mattot adott* is csak akkor fordítandó szó szerint, ha biztosak lehetünk abban, hogy a célnyelvi kultúra tagjai ismerik a sakkjáték szabályait. A metaforák ugyan kétségtelenül színesítik és stilisztikailag élvezetesebé teszik a mondanivalót, de ezek kulturálisan sokszor kötöttek, és mint ilyenek csak nagy körültekintéssel ültethetők át egy másik nyelvre (Hidasi 2008).

Ebbe a körbe tartoznak a világ valamennyi kultúrájában fellelhető szólások, közmondások, amelyek az adott kultúra társadalmi és életviteli filozófiájának, tapasztalatának az esszenciáját képezik le – és vonatkoztatási körük sokszor az adott kultúra keretei között érvényes. Fordíthatóságuk ennél fogva gyakorta nehézkes, és nemegyszer szerencsésebb egy hasonló üzenetet hordozó honi megfelelővel helyettesíteni őket. Szerencsés módon a világnyelveken nagy számban állnak rendelkezésre szólás- és közmondásszótárak, akár nyomtatott, akár online verzióban, amelyek segítik a tájékozódást.

6. A fordítás és nyelvi közvetítés európai hagyományai

Európában a fordítás és nyelvi közvetítés nagy hagyományokra tekinthet vissza – számos ok miatt. Európát évezredek óta a népek, kultúrák és nyelvek együttélése jellemezte és alakította – a hellenizmustól kezdve a római birodalom soknemzetiségű formációin át a középkori államok kialakulásáig –, amelynek során a nyelvi közvetítés elengedhetetlen eleme volt az érintkezésnek. Ezen belül is a Biblia több száz nyelvre történő átültetése és más vallási írásos anyagok közvetítése európai nyelveken hatalmas fordítási tapasztalatokat eredményezett. „A szent szövegek, például a Biblia fordításának mechanikusan szó szerinti kötelező fordításmodellje megjelent már a Kr. e. 2. században, amikor a héber szövegeket hellenista görögre fordították Alexandriában. Ezzel szemben Szent Jeromos bibliafordítási elve Cicerót követi, azaz nem a szó szerinti fordítás a helyes, hanem a célnyelv kulturális és nyelvi rendszerébe való átfordítása a forrásnyelvnek.” (Bencze 2011: 360). Ezt tekinthetjük az „interkulturalitás a fordításban” egyfajta előfutárának is, mint ahogyan az interkulturális ismeretek és tapasztalatok úttörői is annak idején a vallásközvetítő misszionáriusok voltak (Hidasi 2004: 18).

A magyar fordítási hagyományokat és gyakorlatot nagymértékben meghatározta és meghatározza az a kulturális aszimmetria (Klaudy 2018), amellyel nemzetünk kis lélekszáma és anyanyelvünk sajátosságai miatt szembesülünk². Minden fontosat és lényegeset – legyen az szakirodalom, vagy szépirodalom, médiaanyag – igyekszünk magyarra áttenni, de ugyanez a kölcsönösség nem várható el a világ egyéb nyelvei

² Ferenc pápa 2021 szeptember 12-én Magyarországra érkezett, hogy az 52. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus zárómiséjét celebrálja. A budapesti repülőtéren történt landolásakor a jelenlévő celebritások előtt elsütötte kedvenc magyar viccét: „Miért fogunk magyarul beszélni a Mennysországbán? Mert egy örökkévalóságig tart megtanulni ezt a nyelvet.” (Why will we speak Hungarian in heaven? Because it takes an eternity to learn it.)

és kultúrái részéről. Ebből a kényszerhelyzetből sikerült erényt kovácsolni – amennyiben Magyarországon rendkívül gazdag fordítási és nyelvi közvetítési tapasztalatot sikerült felhalmozni, amit a szépirodalmi fordítások vagy a filmszinkronizálások világviszonylatban is magas színvonala is bizonyít. A fordítástudomány mint kutatási és oktatási diszciplína több évtizedes hazai kibontakozása és intézményesülése elméleti és módszertani tudásátadásával nagyban támogatja a nyelvi közvetítés magas szintű megvalósulását (Klaudy 2021: 187–201).

7. Összefoglalás

Ennek az írásnak a címében utaltam arra, hogy a fordítás értelmezésében egyfajta interkulturális kaland. Ezt a gondolatot megtámogatja Gyergyai Albert megállapítása: „Az igazi fordító tulajdonképp azért fordít, amiért a vérbeli utazó is útra kel: hogy felfedezzen egy addig még ismeretlen tartományt, hogy új élményt találjon, hogy kitágítsa életét, hogy magát és nyelvközösségét új szellemi kincsekkel gazdagítsa” (Gyergyai 1952). Noha ezt elsősorban a műfordításra értette, de a gondolat alighanem a nyelvi közvetítés egyéb műfajaira is vonatkoztatható. A nyelvi közvetítés során ugyanis a fordító a célnyelvi kultúra által kínált nyelvi lehetőségek hatalmas tárházával szembesül. Ezek között kalandozva kell gondos feltáró munkával, a potenciális lehetőségek számbavételével, a megoldási variánsok közötti válogatással, mérlegeléssel az optimálisat fellelni – függően attól, hogy milyen időkeretek állnak rendelkezésre (tolmácsolás vagy fordítói munka); hogy milyen típusú nyelvi textussal dolgozik (szaknyelv vagy műfordítás); és hogy ki a célnyelvi közönség (szociokulturális háttér és tudásszint szerint). Végző soron ez egy igényes szellemi teljesítmény, amelynek a sikerességéhez az interkulturális felvérteztség elengedhetetlen előfeltétel.

Irodalom

- Ádám P. 2004 (2005). *Francia–magyar kulturális szótár*. Budapest: Corvina.
- Banczerowski J. 2006. A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei. *Magyar Nyelvőr* 130 évf. 2. szám 187–198.
- Bart I. 1998 (2002, 2018). *Angol–magyar kulturális szótár*. Budapest: Corvina.
- Bart I. 1999 (2015, 2016). *Hungary & the Hungarians: the Keywords*. Budapest: Corvina.
- Bart I. 2000 (2017). *Amerikai–magyar kulturális szótár*. Budapest: Corvina.
- Bart I. 2000 (2002, 2008, 2016). *Ungarn: Land und Leute – ein kleines Konversationslexikon der ungarischen Alltagskultur*. Budapest: Corvina.
- Bart I. (2001, 2005, 2008) *La Hongrie et les Hongrois*. Budapest: Corvina.
- Béládi M. 1986. A műfordítás 1945–1975 között. In: *A magyar irodalom története. 1945–1975. II./1–2*. Budapest: Akadémiai Kiadó. <http://vmek.niif.hu/02200/02227/html/03/1116.html> (2021. szept 7.)

- Bencze I. 2011. Teolingvisztika. In: Balázs G. (szerk.) *Nyelvészetről mindenkinek: 77 nyelvészeti összefoglaló*. Budapest: Inter. 355–360.
- Borgulya I. 2014. *Kulturális távolságok*. Budapest: Typotex.
- Cho, J. 2021. *Intercultural communication in interpreting: Power and choices*. Singapore: Routledge and CRC Press. <https://doi.org/10.4324/9781003179993>
- Earley, P. C., Ang, S. 2003. *Cultural intelligence: Individual interactions across cultures*. Palo Alto, CA: Stanford University Press. <https://doi.org/10.1515/9780804766005>
- Falkné Bánó K. 2001. *Kultúraközi kommunikáció*. Budapest: Püski Kiadó.
- Drahota-Szabó E. 2015. *Fordíthatóság, fordíthatatlanság és ami közötté van: A kultúraspecifikus nyelvi elemek áttünetéséről*. Szeged: Grimm Kiadó.
- Földes Cs. 2007. Interkulturális nyelvészet: problémavázlat. *Magyar Nyelv* 103. évf. I. 16–38.
- Grice, H. P. 1975. Logic and conversation. In: Cole, P., Morgan, J. L. (eds) *Syntax and semantics* 3: Speech acts. New York: Academy Press. 41–58.
- Gyergyai A. 1952 A műfordítás története. In Béládi M. (szerk.) 1990. *A magyar irodalom története 1945–1975*. Budapest: Akadémiai Kiadó. <https://www.elib.hu/02200/02227/html/03/1116.html>
- Győrffy M. 2003 (2018). *Német kulturális szótár*. Budapest: Corvina.
- Gy. Horváth L. 1999. *Japán kulturális lexikon*. Budapest: Corvina.
- Gy. Horváth L. 2018. *Japán kulturális szótár*. Budapest: Corvina.
- Hall, E. T. 1976. *Beyond culture*. Toronto: Knopf Doubleday Publishing Group.
- Hall, E. T. 1987. *Rejtett dimenziók*. Budapest: Gondolat. Fordította: Falvay Mihály.
- Hidasi J. 2002. Metszéspontok: nyelvek és kultúrák. *Modern Nyelvoktatás* VIII. évf. 2–3. szám. 9–19.
- Hidasi J. 2004 (2008). *Interkulturális kommunikáció*. Budapest: Scolar.
- Hidasi J. 2008. Cultural messages of metaphors. In: Berendt, E. (ed.) *Metaphors of Learning: Cross-cultural Perspectives*. Amsterdam: John Benjamins. 103–122. <https://doi.org/10.1075/hcp.22.08hid>
- Hidasi J. 2019. Ha egy lakatlan szigetre csak egy könyvet vihetnék, akkor az egy kulturális szótár lenne. *Modern Nyelvoktatás* 25. évf., 2. szám 129–131.
- Hofstede, G. 1991. *Cultures and organizations: software of the mind*. London: McGrawHill.
- Klaudy K. 1997. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy K. 2013. Nyelvi és kulturális aszimmetria a reáliák fordításában. In: Bárdosi V. (szerk.) *Reáliák – A lexikológiától a frazeológiáig. Értelmezési és fordítási kérdések*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 86–91.
- Klaudy K. 2018. Az aszimmetria hipotézis kiterjesztése a honosítás/idegenítés dichotómiára. In: Dombi J. et al. (szerk.) *Aszimmetrikus kommunikáció – aszimmetrikus viszonyok*. Budapest: Szak Kiadó. 448–462.
- Klaudy K. 2021. *Tézisek a fordítástudományról. Új fordítástudományi tanulmányok*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Lewis, R. D. 2003. *The Cultural imperative: Global trends in the 21st century*. Yarmouth, ME: Intercultural Press.
- Ng, K.-Y., Van Dyne, L., Ang, S. 2009. From experience to experimental learning: Cultural intelligence as a learning capability for global leader development. *Academy of Management Learning and Education* Vol. 8, No. 4. 511–526. <https://doi.org/10.5465/amle.8.4.zqr511>

- Posner, R. 1992. Was ist Kultur? Zur semiotischen Explikation anthropologischer Grundbegriffe. In: Landsch, M., Karnowski, H., Bystrina, I. (eds) *Kultur-Evolution: Fallstudien und Synthese*. Frankfurt am Main: Peter Lang. 1–65.
- Rockstuhl, T., Seiler, S., Ang, S., Van Dyne, L., Annen, H. 2011. Beyond general intelligence (IQ) and emotional intelligence (EQ): The role of cultural intelligence (CQ) on cross-border leadership effectiveness in a globalized world. *Journal of Social Issues* 67: 825–840. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2011.01730.x>
- Schwartz, S. H. 2012. An Overview of the Schwartz theory of basic values. *Online Readings in Psychology and Culture* 2(1). <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1116>
- Soproni A. 2008. *Orosz kulturális szótár*. Budapest: Corvina.
- Sztanó L. 2008. *Olasz–magyar kulturális szótár*. Budapest: Corvina.
- Szili K. 2006. Nyelvbe rejtett üzenetek. *Magyar Nyelv* 102. évf. I. szám. 33–43.
- Tomasello, M. 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris.
- Trompenaars, F., Hampden-Turner, C. 2011. *Riding the waves of culture: understanding diversity in global business*. London: Nicholas Brealey International.

Terminusjegyzék

interkulturális (kulturaközi) kompetencia: a célnyelvi társadalomra vagy közösségre vonatkozó kulturális ismerethalmazzal való felvérteztség. Ez a tudáshalmaz három kulturális ismeretkörbe szervezhető: a szociális kultúra (az adott társadalom szerveződése, szerkezete, intézményrendszere stb.); a materiális kultúra (civilizációs képződmények, alkotások, tárgyak, reáliák halmaza) és a mentális kultúra (az adott közösség életszemléletét, értékrendjét alakító elvek, fogalmak rendszere, az ezeket létrehozó és alakító történelmi és társadalmi folyamatokra vonatkozó ismeretek halmaza) (Drahota-Szabó 2015).

konnotáció: egy szónak vagy kifejezésnek az az asszociációs jellegű többletjelentése, ami az adott kultúra tagjainak közös történelmi, szociokulturális tapasztalatai alapján rakódott rá a szó denotatív jelentésére. Ennek az értelmezése csak az adott kultúrát alakító és formáló történelmi események, szociális viszonyok és életviteli gyakorlatok alapos ismerete esetén lehetséges.

kulturális dimenziók: olyan pszichológiai vagy értékalapú közösségi képződmények, amelyeknek mint paramétereknek a mentén az egyes kultúrák leírhatók és összehasonlíthatók. Rendszerbe szervezésük révén alakította ki Geert Hofstede holland kultúrakutató kulturálisdimenzió-modelljét (Hofstede 1991).

kulturális intelligencia (CQ, azaz *cultural quotient*): az egyénnek az a képessége, amely lehetővé teszi számára, hogy kulturálisan eltérő környezetben hatékonyan cselekedjen, működjön és irányítson (Earley és Ang 2003; Ng et al. 2009). A kulturális intelligencia az interkulturális kompetencia kiterjesztése az alkalmazásra. A kulturális intelligencia szintje a tapasztalatalapú tanulás (*experimental learning*) modelljét figyelembe véve fejleszthető (Rockstuhl et al. 2011).

kulturális szótár: műfajilag szótár, de funkciójában inkább lexikon vagy enciklopédia.

Szócikkek alapján keresünk rá benne az egyes nevekre, fogalmakra, de a magyar nyelvi ekvivalensek híján inkább magyarázatokat, értelmezéseket vagy szocio-kulturális konnotációkra utaló leírásokat kapunk. A Corvinus Kiadó által a 90-es évektől megjelentetett kulturálisszótár-sorozat számos nyelv párban jelent meg.

mentális programozás/mentális programozottság: az a mód, ahogyan szocializáció során megtanuljuk érzékelni, látni és értelmezni a világot. Hofstede (1991) ikonikus alpművében „az agy szoftver”-ének (*software of the mind*) nevezte a kulturális programozottságot. A mentális programozás közötti különbségek képezik a kulturális sajátosságok egy jelentékeny részét. A kommunikáció frontján a legjelentősebbek a különbségek, amelyek jelentkeznek az érintkezési és üdvözlési rituálék, illetve a szövegek hossza és jellege közötti különbségekben, a társalgás és az üzleti tárgyalás menetének lineáris, avagy spirális vonalvezetésében, a közlések indirektségi fokában, a verbális és a nem verbális kódok szerepében stb. Az egyes nyelvekben manifesztálódó fogalmi konceptualizáció (metaforák, metonímiák, képalkotás stb.) kulturális programozottságának vizsgálatához és megértéséhez nélkülözhetetlen az interkulturális megközelítés.

reáliák: minden olyan tárgy, dolog, esemény, amelyben kifejeződik egy adott kultúrközösség sajátos élmény- és ismeretanyaga, amely az adott kulturális kontextusban speciális jelentéssel bír. A reáliák használatával sikerül a fordításban megteremteni a *couleur locale*-t, a hely színezetét, sajátosságait, s ezáltal az eredeti nyelvi környezetet közelebb tudjuk hozni az olvasóhoz. A reáliák leggyakrabban növény- vagy állatnevek, divattal, ruhákkal, frizurákkal kapcsolatos szavak, ételnevek, ünnepek, szokások nevei, megnevezései.

Politikai fordítás és ideológia: meggyőzés és manipuláció

Bánhegyi Máttyás

Budapesti Gazdasági Egyetem
banhegyi.matyas@uni-bge.hu

Kivonat: Bevezető jellegű tanulmányunkban a téma iránt érdeklődő kutatóknak kívánunk alapvető információkat nyújtani. Erre tekintettel röviden vázoljuk a politikai és ideológiai tartalmú szövegek nagyobb kutatási trendjeit, valamint az ilyen jellegű szövegek leírásának szintjeit és a jövőben várható kutatási irányokat. Ezt követően az alapvető szakirodalom felhasználásával érintjük a téma jelenlegi kutatási területeit, valamint dióhéjban kifejtjük a politikai és ideológiai fordítással kapcsolatos kutatások tervezésének és kivitelezésének legfőbb dilemmáit és buktatóit.

Kulcsszavak: fordítás, diskurzuselemzés, ideológia, manipuláció, politika, szövegnyelvészet

1. Bevezetés

A fordítástudomány egyike azon területeknek, amelyek kifejezetten szeretnek interdiszciplinaritásban gondolkodni és kutatásaikhoz szívesen kölcsönöznek segítségképpen olyan elméleteket és módszereket, amelyeket más tudományterületek is sikerrel alkalmaznak. Ennek révén a fordítástudomány számos termékeny és új kutatási irányt hoz létre. Ezen interdiszciplináris megközelítési módnak köszönhetően a fordítástudomány ideológiakutatással, politikai szövegek és híradások fordításával foglalkozó ága is több tudományterületre támaszkodik: ezek közül a legfontosabbak a politika, a politológia, az ideológia, az újságírás, a média és a különféle kulturális elméletek kutatásának területei. Jelen cikkünkben leírjuk e fordítástudományi kutatásterület

---

Hivatkozás: Bánhegyi M. 2024. Politikai fordítás és ideológia: meggyőzés és manipuláció. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába II. Speciális rész.* Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 201–216.

DOI: <https://doi.org/10.21862/kutamodszertan2/11>

főbb trendjeit, a szövegleírás szintjeit és a jövőbeni kutatási irányokat. Kitekintésképpen a legjelentősebb szakirodalmi publikációkra támaszkodva körképet adunk a legextenzívebben kutatott témákról és kérdésekről, végül pedig gyakorlati javaslatokat adunk a politikai fordítással és az ideológiával kapcsolatos fordítástudományi kutatások tervezésével és kivitelezésével összefüggésben.

1. Kutatási trendek

Ha visszanyúlunk a kezdetekhez, akkor azt láthatjuk, hogy a média egyre jelentősebbé válásával egyidejűleg a fordítástudomány az 1990-es években kezdett el intenzívebben foglalkozni a politikai szövegek fordításával és az abban szerepet játszó politikai és ideológiai töltettel. Kezdetben azt vizsgálták, hogy milyen ideológia és hogyan jelenik meg a politikai szövegekben és azok fordításában, valamint hogy milyen típusú és műfajú szövegek tartalmazznak ideológiai vagy politikai jellegű töltetet. Ezt követően arra voltak kíváncsiak a kutatók, mitől lesz a forrásnyelvi szöveghez képest más politikai vagy ideológiai beállítottságú, színezetű egy fordítás, vagy éppen mitől válik egy célnyelvi szöveg manipulatívá. A későbbiekben e kezdeti kutatási irányok jelentősen kiszélesedtek. Ezen szétváló kutatási irányok leírására jelen tanulmányunk szempontjából célszerű két nagy ágat megkülönböztetni: a szövegalapú és az egyéb kutatási trendeket. Az utóbb említett egyéb kutatási trendek nem elsődlegesen és feltétlenül a szövegjellemzők elemzésére alapozzák vizsgálódásaikat, hanem a szöveg tágabb kontextusát veszik figyelembe és ezek alapján szemlélik a kutatott jelenséget. Ezen kutatási trendek között jelentősebbként az alábbiakat említhetjük:

- a munkája során potenciálisan politikai és ideológiai konfliktus részévé váló fordító: Tymoczko és Gentzler (2002), Tymoczko (2003), Inghilleri és Harding (2010);
- a szakmai munkához kapcsolódóan a fordítók által végzett politikai és társadalmi aktivista tevékenység: Tymoczko (2000), Boéri (2012), Glynn (2021), Todorova (2018).

Ezzel szemben a szövegalapú kutatási trendek elsősorban a szöveget veszik alapul, a szöveg jellemzőit kötik össze a szöveg szűkebb-tágabb kontextusával, és ezek révén magyarázzák meg a szöveg jellemzőit és a szövegalkotás jellegzetességeit. A szövegalapú kutatási trendek között a legfontosabb irányzatok a következők:

- a diskurzuselemzés, a fordítástudomány és a politika különféle kutatási céllal életre hívott metszéspontjai: Chilton és Schäffner (2002), Hatim és Mason (1990), Kontos és Sidirpoulou (2012), Yangsheng (2009);

- a forrás- és célnyelvi szöveg és kultúra társadalmi, kulturális, ideológiai és politikai kontextusának elemzése: Kempainen (2004), Pym (1992, 2000), Schäffner (2003), Sun (2006), Tan (2012);
- a célnyelvi szöveg fordító általi tudatos manipulációja, valamint a fordító ideológiai és/vagy politikai elkötelezettséget tükröző szövegalkotási gyakorlata: Álvarez és Vidal (1996), Baker (2006), Kang (2007), Kamyanets (2021), Li és Pan (2021), Munday (2007), Riggs (2020a), Song (2021), Zanettin (2016).

A szöveg alapú kutatási trendek terén, a felhasznált elméleteket tekintve két igen domináns megközelítés létezik: (1) a narratív elméletre és (2) a kritikai diskurzuselemzésre épülő kutatások.

Ha leegyszerűsítve fogalmazzuk meg ezen elméletek lényegét, akkor azt láthatjuk, hogy a narratív elméletre alapozott megközelítések az eseményeket egy elbeszélő történetként fogják fel, amelynek elbeszélői nézőpontjuktól függően mesélik el, értékelik, elemzik és címkézik az eseményeket. Ebből adódóan a narratív elméletek elsősorban az elbeszélés kontextuális és szövegbeli jellemzőit kutatják, illetve a szöveg által kiváltott hatással foglalkoznak. A kritikai diskurzuselemzés a szövegben megmutatkozó jellemzők alapján igyekszik bemutatni a szöveg ideológiai, politikai vagy egyéb jellemzőit és beállítottságát, továbbá ezen jellemzőket köti össze és magyarázza a szövegben leírt valós történésekkel. Az alábbiakban röviden ismertetjük a fenti két elméleti megközelítést, azaz a narratív elmélet és a kritikai diskurzuselemzés gyökereit.

A narratív elméletek kapcsán a fordítástudomány terén Baker munkája a legjelentősebb. Társadalom- és kommunikációelméleti megközelítésekre támaszkodva Baker (2006) a narratíva fogalmát a velünk megtörtént események sorrendjének és jellemzőinek nyelvi realizációjaként határozza meg. A Baker-féle megközelítésben fellelhetünk kommunikációelméleti, hermeneutikai és társadalomelméleti összetevőket, valamint ezekhez kapcsolódó kulturális, morális és etikai vonatkozásokat is. Az elmélet magját és nézőponti sokszínűségét az képezi, hogy minden résztvevő – saját háttere miatt – máshogyan látja, fogja fel és értékeli ugyanazokat a eseményeket.

A fentebb említett másik elméleti megközelítés, a kritikai diskurzuselemzés előzményeit és legfontosabb tételeit legjobban Fairclough (1992, 1995), Fairclough és Wodak (1997), valamint van Dijk (2001) művei foglalják össze. Röviden és vázlatosan összegezve elmondhatjuk, hogy Fairclough (1992) modellje elsősorban a hatalomra és az ideológiára alapozott társas relációkra összpontosít, és ezzel megteremt a későbbiekben kialakuló kritikai diskurzuselemzési iskolák alapjait. Van Dijk (1985, 1993, 2001) megközelítésében helyet kap a társas, a kulturális és a történelmi szövegjellemzők vizsgálata, valamint az azok értelmezéséhez és magyarázatához nélkülözhetetlen háttérismeretek bemutatása és integrálása is: van Dijk a diskurzust annak társas, kulturális és történelmi kontextusában, dinamikus módon vizsgálja. A fordítástudományban leginkább elterjedt és követett van Dijk-i (2001) kritikai diskurzuselemzési iskola társadalmi problémákra összpontosít, továbbá hisz az alábbiakban:

- a hatalmi relációknak diszkurzív megjelenése is van,
- a diskurzus a társadalom és a kultúra alkotóeleme,
- a diskurzusnak ideológiai hatása van,
- a diskurzus történelmi gyökerekkel rendelkezik,
- a társadalom és a szöveg között fennálló kapcsolat nem direkt,
- a diskurzuselemzés alapján véve értelmező és magyarázó jellegű tudományág,
- a diskurzus a társas cselekvés egyfajta formája.

A van Dijk-féle kritikai diskurzuselemzésről bővebben lásd: Bánhegyi (2010a).

2. A szövegleírás szintjei

A politikai szövegek fordításának szövegközpontú leírásakor elsősorban szemantikai alapon elkülöníthető szövegszintekkel foglalkoznak a kutatók. Mint arra Tolcsvai Nagyra, illetve Szikszainé Nagyra hivatkozva Károly (2014) is rámutat, a szövegleírás szempontjából a szövegjelenségek, illetve a szöveg struktúrája alapján a szövegnek három-három szintjét különböztethetjük meg.

A szövegjelenségek alapján megkülönböztetett szövegszintek (Tolcsvai Nagy 2001 alapján):

- mikroszint: két elemi egység kapcsolata,
- mezoszint: összetett egységek kapcsolata,
- makroszint: az egész szövegre kiterjedő kapcsolatok szerkezete.

A szöveg mint komplex struktúra alapján megkülönböztetett szövegszintek (Szikszainé Nagy 1999 alapján):

- makrostruktúra: az egész szöveg globális összefüggéseit és lényeges tartalmi elemeit magában foglaló váz,
- mikrostruktúra: az egyes mondatokban a helyi összefüggések szerkezete,
- szuperstruktúra: szövegtípusok tartalomtól független szerkezete.

A politikai szövegek fordításának szövegközpontú elemzése legfőképpen a makro- és mikroszinttel, illetve a makro- és mikrostruktúrával foglalkozik (részletesebben lásd: Károly 2014, valamint Károly 2022 ennek a kötetnek az első részében). Ennek magyarázata elsősorban az, hogy ezek a relatíve egyszerűbben kutatható szintek sok értékes adatot képesek szolgáltatni a szövegek jellemzőiről. A makroszint elemzésével bemutatatható, milyen a forrás- és a célnyelvi szöveg tematikus szerkezete, és ezek esetlegesen hogyan változnak egymáshoz képest, ami nyilvánvalóan hatással lehet arra, hogy a szöveg befogadója hogyan értelmezi a szöveg tartalmát, logiká-

ját, az események összefüggéseit, és hogy ezekből milyen következtetéseket von le. A makroszint ebből adódóan elsődlegesen a befogadó logikájára hat és azt pozicionálja.

Emellett a mikroszint elemzésekor a szövegben a jelenség, személy, esemény stb. leírására használt szóválasztásnak, kifejezéseknek és címkézésnek jut fontos szerep, hiszen ezek önmagukban már pozicionálják és egyfajta színben tüntetik fel, azaz keretezik a leírni kívánt jelenséget, személyt, eseményt stb. Ez azért lényeges kutatási terület, mert ez a szint elsősorban az érzelmekre hat oly módon, hogy emocionálisan orientálja az olvasót. Ahogyan a fentiekből is látható, nemcsak a logika, hanem az érzelem is fontos eszköze a meggyőzésnek, és így egyúttal a politikai és ideológiai diskurzusnak vagy éppen manipulációnak. Éppen ezért kívánatos, hogy a politikai és ideológiai tartalmú szöveg fordítástudományi kutatása kiterjedjen e két terület mindegyikének leírására és az adatok értelmezésére, tekintettel arra, hogy a politikai és ideológiai szövegek leggyakrabban érvelő típusú szövegek.

Annak illusztrálására, hogy milyen kutatások lehetségesek szövegnyelvészeti keretek között, az alábbiakban témájuk szerint csoportosítjuk a politikai diskurzus szövegnyelvészeti (jellegű) elemzésére összpontosító fordítástudományi kutatásokat. Ennek révén egyúttal képet adunk arról a színes palettáról, amely az ilyen kutatások témáit jellemzi:

- a fordítók szakmai szerepe és a politika: Dragovic-Drouet (2007), Gagnon (2006), Palmer (2007), Rafael (2012);
- a fordítók mediációs tevékenysége politikai konfliktusok esetében: Baker (2010), Calzada Pérez (2007), Chen (2011);
- a fordítók szakmai felelőssége, valamint a fordítók saját történelmi, társadalmi és kulturális háttérének szerepe munkájuk során: Baker és Maier (2011), Maier (2007), Schäffner (1998);
- a különféle szövegtípusok fordítása terén mutatkozó manipulációk: Alvarez és Vidal (1996), Baker (2006), Beaton (2007), Caimotto (2020), Kang (2007), Kamyansky (2021), Kuo és Nakamura (2005), Li és Pan (2021), Munday (2007), Riggs (2020b), Song (2021), Valdeón (2011), Zanettin (2016);
- kritikai diskurzustudatosság a fordítástudományi kutatások terén: Chan (2007), Olk (2002), Martín Ruano (2020), Spiessens és Poucke (2016), Valdeón (2007);
- kríziskommunikációs helyzetben születő fordítások és tolmácsolás: Cemerin (2020), Federici (2020), Pena-Díaz (2020), Riggs (2020a), Sidiropoulou (2020), Taviano (2020), Mustafa (2022).

A külföldi kutatók mellett meg kell említenünk a politikai és ideológiai szövegek kutatásának magyarországi művelőit is. Zachar (2017) a sajtófordítás és a politika kapcsolatát vizsgálta a sajtófordítás fordításoktatásban történő alkalmazásával foglalkozó cikkében, és kitért a szövegjellemzők oktatásának kérdésére is. Viola (2019) a vallás és manipuláció kapcsolatát is érintette vallási szövegek fordítását vizsgáló disszertációjában. Bánhegyi (2008) egy kétnyelvű kanadai politikai szöveg tematikus

szerkezetét vizsgálta, ezt követően a politikai és az ideológiai manipuláció kiszűrése céljából saját elemzőeszközt alkotott (2011a), és leírta ennek a fordításközpontú diskurzus–társadalom hatásmodellnek az előzményeit és elméletét (2010a és 2010b, 2013), valamint bemutatta használatát (2011b, 2012, 2017). Ezen a ponton érdemes a kutatásokkal összefüggésben a jövőbe tekinteni és összegyűjteni az elkövetkező időben termékenynek ígérkező kutatási irányokat.

3. Jövőbeni kutatási irányok

A globalizáció, a politikai konfliktusok továbbiakban is meghatározó nemzetközi jellege, valamint a várhatóan a közeljövőben bekövetkező egészségügyi kockázatok, katonai konfrontációk és természeti csapások együttesen jelölik ki azokat a fordítás-tudományi kutatási irányokat, amelyek vélhetően virágzásnak indulnak a jövőben. Ezek a hatások nyilvánvalóan országhatárokon átívelő jelleggel lesznek jelen az életünkben, ezért a fordítás és a tolmácsolás is szerepet fog kapni az ezen helyzetekben történő kommunikáció során. A fentiekre tekintettel várhatóan termékeny kutatási terület lesz a kríziskommunikáció, a váratlan helyzetekben – mint például migráció, egészségügyi, harci és természeti vészhelyzet témában – használt, többnyelvű kommunikáció, valamint az ilyen helyzetekben az érintettek vonatkozásában a nem egyenlő státusú és nem azonos nyelvi szinten lévő személyek közötti kommunikáció kutatása. Vélhetően a nyelvi jellegzetességek vizsgálata mellett a szituatív jellemzők kutatása is előtérbe kerül, értve ez alatt például a kommunikációs helyzet, a kommunikációban részt vevő partnerek, a kapcsolódó intézményi háttér, a politikai kontextus, továbbá az ideológiai és politikai manipuláció elemzését. Valószínűsíthetően a fordítás és a tolmácsolás mediációs lehetőségeinek és képességének vizsgálata is fókuszba fog kerülni, hiszen várhatóan a nyelvi közvetítéssel együtt járnak majd az ilyen jellegű feladatok is. Ebből adódóan a fordításnak és a fordításkutatásnak még inkább saját területe és feladata lesz a mediáció és annak lehetőségeinek feltárása is.

4. Alapvető szakirodalom

Az alapok elsajátításához, a kutatási irányokba való bepillantás céljából és saját kutatási témák kijelöléséhez az alábbi publikációkat javaslom feldolgozni, hiszen ezek áttekintést nyújtanak abból a széles téma- és módszertani repertoárból, amivel ez a szakterület rendelkezik.

Baker (2006, 2019) *Translation and Conflict* című monográfiája a politika és a fordítástudomány kapcsolatával foglalkozik. A globális világban a politikai konfliktusok általában országhatárokon átívelő jellegűek, aminek következtében az ilyen konfliktusok kibontakozásakor és rendezésekor a fordítás elkerülhetetlenül szerepet

játszik. A mű arra igyekszik választ találni, hogy a fordítók és tolmácsok – szövegalkotási tevékenységük révén – mennyiben járulnak hozzá a politikai töltetű narratívák megalkotásához, az ilyen narratívák széles olvasói körrel történő megismertetéséhez, illetve hogy ezeket a folyamatokat a fordítók mennyiben és hogyan segítik elő, illetve akadályozzák. Baker kiindulópontja szerint a hatalom olyan helyzetekben játszik fontos szerepet, ahol különböző ellenérdekelt felekre olyan dolgokat kényszerítenek rá, amelyek saját akaratuk és érdekeik ellen vannak. Ily módon pedig a konfliktusok úgy jönnek létre, hogy az egyes ellenérdekelt felek célja az, hogy „egymást ellehetetlenítsék, mivel céljaik összeegyeztethetetlenek, érdekeik egymással ellentétesek vagy éppen alapvetően különböző értékeket vallanak magukénak” (Baker 2006: 1; a szerző fordítása). A kötet – a narratívátípusok és a narratívák megértésével összefüggő elméletek, a fordításra szánt narratívákban megjelenő ideológiai töltet fordítók által történő reprodukálásának elfogadásával, illetve elvetésével kapcsolatos elméletek, az ilyen narratívákban fellelhető ideológiai tartalmak és értékek tudatos észlelésével kapcsolatos elméletek, valamint a narratívák hatásosságának elemzésével összefüggő elméletek ötvözése révén – azt kívánja bemutatni és leírni, hogy a fordítás mint tevékenység felhasználható arra, hogy egy adott társadalmi és politikai elit hatalmának szolgálatában olyan eszköz legyen, amelynek segítségével az adott társadalom számára megteremthető az egyetlen létező igazság és realitás. A szerző azt is igyekszik szemléltetni, hogy a fordítás arra a célra is felhasználható, hogy az ilyen célú szövegmanipulációs technikákat a fordítási folyamat során a fordító mint szövegalkotó tudatosan ellensúlyozza. A rendkívül tartalmas könyv világméretű kutatási iskolát teremtett, és számos tudós figyelmét hívta fel e területre és annak kutatási értelemben vett gazdagságára.

A *Translating and interpreting conflict* (Salama-Carr 2007) című tanulmánykötet kiindulópontja, hogy (1) a fordítás tulajdonképpen olyan szövegalkotási folyamat, amelynek során – a tág értelmezés szerint – egymással szembenálló lehetőségek közül választ a fordító, valamint hogy (2) politikailag és ideológiailag teljesen semleges és részrehajlást nem mutató fordítási szövegalkotás a fordító bevonódása és személye miatt megkérdőjelezhető és szinte lehetetlen. Ez utóbbi magyarázata, hogy a fordító maga kulturális, politikai és ideológiai értelemben nem semleges. A könyv egyik legérdekesebb kutatási témája, hogy a fordító mennyire képes, akar és tud részt venni politikai konfliktusok megoldásában vagy éppen azok generálásában. A kötet első része a fordítók szerepét vizsgálja különféle konfliktushelyzetekhez kapcsolódó fordítási szituációkban, és azt elemzi, hogy a fordítók társadalmi és szakmai státusa milyen hatással van a célnyelvi szövegekre és a médiában megjelenő hírekre. A könyv második része bemutatja, hogy a fordítók nyelvi és kulturális háttere – az általuk elkészített szövegeken keresztül – hogyan befolyásolják a szövegekben bemutatott történelmi események megértését és az azokhoz való szövegbefogadói hozzáállást. A harmadik rész pedig azt járja körül, hogy a politika, az ideológia, valamint a profitorientált megközelítésű szövegalkotás hogyan hat a lefordított szövegek jellemzőire.

Egy másik jelentős tanulmánykötet, az *Ideology, ethics and policy development in public service interpreting and translation* (Valero-Garcés és Tipton 2017) című kötet olyan szituációkra összpontosít, amelyekben az adott nyelvet nem beszélő bevándorló vagy egyéb háttérű személyeknek van szükségük fordítási vagy tolmácsolási szolgáltatásokra. A tanulmányok ezt a speciális helyzetet a társadalmi befo-gadás, a politikai részvétel, az egyenlőség, a jog, az egészségügy és a jólét oldaláról közelítik meg, arra fókuszálva és arra keresve a választ, hogy az érintett személyek intézményesített formában minden segítséget megkapnak-e a politikától és az intézményi rendszerektől, hogy az ilyen helyzetekben sikerrel boldoguljanak. A kötet így a nyelvpolitika, az elkerülhetetlen politikai döntéshozatal, valamint az oktatási tartalmak kérdéseit is fessegeti a fordítás és a tolmácsolás kapcsán, valamint arra is keresi a választ, mennyire játszik szerepet az ideológia az elesett helyzetű embereknek nyújtott tolmácsolás esetében. Természetesen e kérdések kapcsán etikai és morális kérdések is megjelennek a tárgyalt tartalmak között.

A *Translation, ideology and gender* (Camus et al. 2017) című tanulmánykötet a fordítás, a gender és az ideológia kapcsolatával foglalkozik az egészségügy, az irodalom és az identitás területein belül. A nem csak európai nézőpontokat felvonultató kötet a nők helyzetével, a férfi-női nyelvvel, irodalmi művek recepciójával és cenzúrázásával, valamint különféle narratívákkal is foglalkozik az ideológia vonatkozó kérdéseit tárgyalva.

A *Rethinking Translation* (Venuti 1992) című tanulmánykötet posztstrukturalista megközelítése történelmi perspektívába helyezi az ideológia kérdését, valamint történelmi helyzetek és dokumentumok kapcsán mutatja be, hogy az ideológia és a szubjektív szövegalkotás hogyan hat a szövegek láthatatlan megalkotójára, a fordítóra és az általa elkészített szövegekre, valamint hogy miként mutathatók ki ezek a hatások egy szövegben. A cikkek így kitérnek a diskurzív stratégiák elemzésére, a politikai és egyéb ideológiai töltettel rendelkező szövegek jellemzésére, továbbá körüljárják a forrás- és a célnyelvi szöveg eredetiségének kérdését. A könyv azt is taglalja, hogy bizonyos kommunikációs minták hogyan intézményesülnek, és hogy a kultúra – tágabban beleértve ebbe az ideológiát is – milyen hatással van a szövegalkotásra.

Az *Intercultural crisis communication* (Federici és Declercq 2020) című tanulmánykötet a nyelvi közvetítést vizsgálja humanitárius, migrációval összefüggő és politikai szükségshelyzetek, valamint természeti és környezeti katasztrófák összefüggésében, illetve ezen események politikai és ideológiai kommunikációja kapcsán. A tanulmányok társadalmi és történelmi – és ebből kifolyólag fordítástudományi – hátterét globális vagy helyi, de mindenképpen határokon átívelő krízishelyzetek adják, amelyek esetében többnyelvű kommunikációt figyelhetünk meg: ez egyrészt az adott helyzetben keletkezik, másrészt az adott helyzetről szól. E szituációk közös jellemzője, hogy a kommunikáció nem egyszerűen soknyelvű környezetben történik, hanem az érintettek és a nyilvánosság közötti interkulturális interakciót is magában foglalja, ami kifejezetten érdekes fordítástudományi vizsgálódások tárgyává teszi ezt a terü-

letet. A tanulmánykötet három tematikus részre oszlik: az első részben található cikkek a menekültek számára nyújtott nyelvi mediáció témájával foglalkoznak, a második rész tanulmányai az egészségügy területéhez kötődnek, míg a harmadik rész cikkei helyi krízishelyzetek nemzetközi szintű nyelvi megjelenítésével foglalkoznak. A rendkívül sokrétű tanulmánykötet jól jellemzi azt az interdiszciplinaritást, amely e szövegek sajátja.

A közelmúltban megjelent, *Translation as a Set of Frames* (Almanna és Gu 2021) című kötet azt vizsgálja, hogy a fordítás és tolmácsolás milyen „keretek” között megy végbe, azaz hogy a különféle tényeket, igazságokat és a valóságot hogyan tükrözi, képezi le, közvetíti, alkotja meg, keretezi, narrálja és manipulálja egy-egy forrás- és célnyelvi szöveg. A tanulmánykötet kiindulási pontja, hogy a fordító és a tolmács nem lehet ideológiailag semleges, ami már eleve pozicionálja a tanulmányokat. A fordító és a tolmács politikai és ideológiai elkötelezettsége kifejezetten érdekessé teszi a globális fordításdiskurzust, ami a fordítás mellett egyre inkább a mediációt is magában foglalja. A kötet – számos nyelvhez kapcsolódó tanulmány kapcsán – azt is vizsgálja, hogy a fordítás és a tolmácsolás hogyan viszonyul a hatalom, az ideológiai diskurzus, a szövegalkotás, az egyeduralom és az identitás kérdéseire.

5. Politikai fordítással és ideológiával kapcsolatos kutatások tervezése és kivitelezése

Az alábbiakban e témakörön belül négy területet fogunk érinteni: a kutatási téma azonosítását, a kutatott szöveg kiválasztását, az elemzési eszközt és a buktatókat.

A kutatási téma kiválasztásakor érdemes olyan politikai eseményt, hírt, országot stb. választani, amelynek megítélése vitatott, hiszen ez garantálja azt, hogy maga a kijelölt téma kutatható (azaz sok adat áll rendelkezésre róla). A nagy mennyiségű adat abból adódik, hogy a különféle nézőpontok vélhetően felbukkannak a forrás- és a célnyelvi szövegek és szövegalkotás terén, ez pedig kiváló lehetőséget biztosít a szövegben megbúvó tartalmak azonosítására, elemzésére, magyarázatára és szembeállítására.

A szöveg kiválasztása az egyik legnagyobb nehézség, hiszen először is azt kell azonosítani, hogy az adott szöveg fordítás eredményeképpen jött-e létre, ami például újságcikkek esetében nem feltétlenül egyértelmű és azonosítható. Ez azért lényeges, mert más a státusza egy fordítás révén és más egy szövegírás (például újságírás) eredményeképpen létrejött szövegnek. Amennyiben fordított szöveggel dolgozunk, úgy a legtöbb esetben szükségünk van a forrásnyelvi szövegre is, amelyet nem mindig könnyű beszerezni. Ezenkívül ismernünk kell magát a teljes szövegalkotási és munkafolyamatot is: hány személy és milyen minőségben vett benne részt, valamint az egész folyamat mit foglal magában. Csak fordítók vagy újságírók is dolgoztak a szöveggel? Volt-e lektor? Ideális esetben azonosítható a szöveggel dolgozók sorrendisége és a szövegben általuk végzett szövegszerű változtatások is. Mindez azért fontos, mert a kutatott szöveg jellemzőit ezek a körülmények nagyban befolyásolják, és csak

ezen jellemzők ismeretében lehetséges a szövegről érvényes és megbízható állításokat közölni, valamint a szövegjellemzőket azok kontextusában láttatni és magyarázni.

Az elemzési eszköznek alapvetően az empirikus kutatásokkal szemben támasztott elvárásokat kell teljesítenie, azaz – többek között – megbízhatónak és érvényesnek kell lennie (részletesebben lásd Károly 2022 ebben a kötetben). Ezenfelül fontos látnunk azt is, hogy az elemzési eszköz tekintetében két lehetőségünk van: vagy egy más(ok) által korábban már kidolgozott elemzési eszközt használunk, mert ezt egy az egyben alkalmazni tudjuk az általunk választott kutatás céljaira, vagy pedig magunk alkotunk meg egy olyan eszközt, amely az adott elemzés szempontjából minden tekintetben megfelelő. Az utóbbi esetben releváns elméleteket és akár korábbi hasonló modelleket is fel tudunk használni saját eszközünk megalkotására. Érdemes az elemzési eszközt a nagyobb mintás kutatás elvégzése előtt kis mintán tesztelni és meggyőződni arról, hogy éles helyzetben használható-e, hogy az általunk választott célt valóban kielégíti-e, illetve hogy az empirikus kutatásokkal szemben támasztott elvárásoknak maradéktalanul megfelel-e.

A buktatók között első helyen említhetjük a szövegtalálás nehézségét (egy külföldi eseményről szóló hír például már eleve a célnyelven íródott cikk vagy fordítás eredménye-e?), és azt, hogy gyakran műhelytitok vagy a kutató számára egyszerűen kideríthetetlen, hogy a tulajdonképpeni célnyelvi szövegalkotás milyen lépésekben és pontosan kik által, milyen kompetenciákkal, felelősségi körökkel történik. Ez a problémakör nagyban befolyásolja a vizsgálódások jellegét és lehetőségeit, valamint az adatgyűjtés sikerességét, továbbá a kutató által közölt megállapítások tényszerűségét.

Ugyancsak buktatóként jelenik meg, hogy kutatásunk és megállapításaink sohasem lehetnek teljesen objektívak, hiszen valójában szövegjellemzőket magyarázunk az általunk birtokolt (ám mások megítélése szerint esetlegesen hiányos vagy éppen szubjektív) adatok, ismeretek és nézőpontok birtokában. Ennek eredményeképpen az adatok a kutató sajátosság szűrőjén keresztül kerülnek közlésre és értelmezésre. Az általunk behatóbban tárgyalt narratív elméleten és kritikai diskurzuselemzésen alapuló megközelítésekre ez még fokozottabban igaz. Ennek kapcsán fontos látnunk, hogy ezek az irányzatok nem feltétlenül törekszenek arra, hogy mindenképpen objektívek maradjanak, és éppen abban rejlik a szépségük és társadalmi szükségességük, hogy olyan kutatók számára jelentenek intellektuális kihívást, akik szövegekről, azok jelentéséről és jellemzőiről szeretnek gondolkodni, vitázni és az érveik mentén akár politikai vagy ideológiai csatákat vívni.

6. Összegzés

Tanulmányunkban bemutattuk a politikai és ideológiai tartalmú szövegek kutatásával összefüggő kutatási trendeket, az ilyen szövegek leírásának szintjeit és az ezen a te-

rületen várható jövőbeni kutatási irányokat. Ezenkívül vázlatos módon ismertettük az alapvető szakirodalomban megjelenő témákat és érintettük a politikai fordítással és ideológiával kapcsolatos kutatások tervezésének és kivitelezésének főbb pontjait. Összehasonlítva a magyar helyzetet az olyan országokkal (például Spanyolországgal, az Egyesült Királysággal, Olaszországgal, Finnországgal, Németországgal, az arab országokkal), amelyek élen járnak az ilyen területen végzett kutatásokban, elmondhatjuk, hogy hazánkban a politikai és ideológiai szövegek fordításának mint témának a lefedettsége elmaradt az elvárható szinttől. Ezt ellensúlyozandó kívánatos, hogy a politikai és ideológiai tartalmú szövegek kutatásával a jelenleginél sokkal több magyar szerző foglalkozzon – beleértve ezen erőfeszítésekbe a magyar fordítástudományi kutatók által létrehozandó műveket is.

Irodalom

- Almanna, A., Gu, C. () 2021. *Translation as a set of frames*. Abingdon: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003024828>
- Álvarez, R., Vidal, M. C.-Á. (eds) 1996. *Translation, power, subversion*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Baker, M. 2006. *Translation and conflict. A narrative account*. 1st edition. London és New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429438240>
- Baker, M. 2010. Interpreters and translators in the war zone. *The Translator* Vol. 16. No. 2. 197–222. <https://10.1080/13556509.2010.10799469>
- Baker, M. 2019. *Translation and conflict. A narrative account*. 2nd edition. London és New York: Routledge.
- Baker, M. Maier, C. 2011. Ethics in interpreter and translator training. *The Interpreter and Translator Trainer* Vol. 5. No. 1. 1–14. <https://doi.org/10.1080/13556509.2011.10798809>
- Bánhegyi M. 2008. A translation studies oriented integrative approach to Canadian political discourse. *Across Languages and Cultures* Vol. 9. No. 1. 77–107. <https://doi.org/10.1556/Acr.9.2008.1.5>
- Bánhegyi M. 2010a. Politikai szövegek és fordítástudomány 1. rész: A kritikai diskurzuselemzés gyökerei, legfontosabb iskolái. *Fordítástudomány* Vol. XII. No. 1. 16–30.
- Bánhegyi M. 2010b. Politikai szövegek és fordítástudomány 2. rész: Szövegnyelvészeti trendek a politikai diskurzuselemzés fordítástudományi megközelítése terén. *Fordítástudomány*. Vol. XII. No. 2. 24–43.
- Bánhegyi M. 2011a. Politikai szövegek és fordítástudomány 3. rész: Van Dijk kritikai diskurzuselemzési modellje és a fordításközpontú diskurzus-társadalom hatásmodell. *Fordítástudomány* Vol. XIII. No. 1. 22–39.
- Bánhegyi M. 2011b. Politikai szövegek és fordítástudomány 4. rész: A fordításközpontú diskurzus-társadalom hatásmodell gyakorlati alkalmazása 1. rész. *Fordítástudomány* Vol. XIII. No. 2. 37–55.
- Bánhegyi M. 2012. Politikai szövegek és fordítástudomány 5. rész: A fordításközpontú diskurzus-társadalom hatásmodell gyakorlati alkalmazása 2. rész. *Fordítástudomány* Vol. XIV. No. 1. 69–81.

- Bánhegyi M. 2013. Exposing political manipulation and bias in mediatised translations. The translation-centred political mass communication model. *inTRAlinea* Vol. 15. www.intralinea.org/index.php/archive/article/1914
- Bánhegyi M. 2017. Identifying political and ideological bias in translated newspaper articles. The political bias screener. *Forum* Vol. 15. No. 1. 1–27. <https://doi.org/10.1075/forum.15.1.01ban>
- Beaton, M. 2007. Interpreted ideologies in institutional discourse. *The Translator* Vol. 13. No. 2. 271–296. <https://10.1080/13556509.2007.10799241>
- Boéri, J. 2012. Translation/interpreting politics and praxis. *The Translator* Vol. 18. No. 2. 269–290. <https://10.1080/13556509.2012.10799511>
- Caimotto, M. C. 2020. Transediting Trump’s inaugural speech in Italian daily newspapers. *Translation & Interpreting* Vol. 12. No. 2. <https://doi.org/10.12807/ti.11222.2020.a07>
- Calzada Pérez, M. 2007. Translating conflict advertising in a globalised era. In: Salama-Carr, M. (ed.) *Translating and Interpreting Conflict*. Amsterdam and New York: Rodopi. 149–165.
- Camus Camus, C., Gómez Castro, C., T., Williams Camus, J. 2017. *Translation, ideology and gender*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Cemerin, V. 2020. Language mediation in emergency migration contexts: a case study of the 2015 migrant crisis in Croatia. In: Federici, F. M., Declercq, C. (eds) *Intercultural Crisis Communication: Translation, Interpreting and Languages in Local Crises*. London: Bloomsbury Academic. 39–62. <https://doi.org/10.5040/9781350097087.ch-003>
- Chan, R. 2007. One nation, two translations: China’s censorship of Hillary Clinton’s memoir. In: Salama-Carr, M. (ed.) *Translating and Interpreting Conflict*. Amsterdam and New York: Rodopi. 119–131. https://doi.org/10.1163/9789401204385_009
- Chen, Y. 2011. The ideological construction of solidarity in translated newspaper commentaries: Context models and inter-subjective positioning. *Discourse & Society* Vol. 22. No. 6. 693–722. <https://doi.org/10.1177/0957926511411695>
- Chilton, P., Schäffner, Ch. (eds) 2002. *Politics as text and talk. Analytic approaches to political discourse*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/dapsac.4>
- Dragovic-Drouet, M. 2007. The Practice of Translation and Interpreting During the Conflicts in the Former Yugoslavia (1991–1999). In: Salama-Carr, M. (ed.) *Translating and Interpreting Conflict*. Amsterdam and New York: Rodopi. 29–40. https://doi.org/10.1163/9789401204385_004
- Fairclough, N. 1992. Introduction. In: Fairclough, N. (ed.) *Critical Language Awareness*. London–New York: Longman. 1–29.
- Fairclough, N. 1995. *Critical Discourse Analysis: the Critical Study of Language*. London–New York: Longman.
- Fairclough, N., Wodak, R. 1997. Critical Discourse Analysis. In: van Dijk, T. A. (eds) *Discourse as Social Interaction*. Thousand Oaks, USA: Sage Publications. 258–283.
- Federici, F. M. 2020. Emergenza migranti: From metaphor to policy. In: Federici, F. M., Declercq, C. (eds) *Intercultural Crisis Communication: Translation, Interpreting and Languages in Local Crises*. London: Bloomsbury Academic. 233–259. <https://doi.org/10.5040/9781350097087.ch-012>

- Federici, F. M., Declercq, C. (eds) 2020. *Intercultural crisis communication: translation, interpreting and languages in local crises*. London: Bloomsbury Academic. <https://doi.org/10.5040/9781350097087>
- Gagnon, Ch. 2006. Language plurality as power struggle, or: Translating politics in Canada. *Target* Vol. 18. No. 1. 69–90. <https://doi.org/10.1075/target.18.1.05gag>
- Glynn, D. 2021. Outline of a theory of non-translation. *Across Languages and Cultures* Vol. 22. No. 1. 1–13. <https://doi.org/10.1556/084.2021.00001>
- Hatim, B., Mason, I. 1990. *Discourse and the translator*. London: Longman.
- Inghilleri, M., Harding, S.-A. 2010. Translating violent conflict. *The Translator* Vol. 16. No. 2. 165–173. <https://doi.org/10.1080/13556509.2010.10799467>
- Kamyans, A. 2021. Ideological shifts in the BBC headlines translated into Ukrainian and Russian. *Perspectives* (online). <https://doi.org/10.1080/0907676X.2021.1891269>
- Kang, J.-H. 2007. Recontextualization of news discourse. *The Translator* Vol. 13. No. 2. 219–242. <https://doi.org/10.1080/13556509.2007.10799239>
- Károly K. 2014. *Szövegkohérenca a fordításban*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Károly K. 2022. A nyelvi közvetítés empirikus kutatásának módszerei. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Pécs O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába I. Általános rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 27–58. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan2/3>
- Kempanen, H. 2004. Keywords and ideology in translated history texts: A Corpus-based analysis. *Across Languages and Cultures* Vol. 5. No. 1. 89–106. <https://doi.org/10.1556/Acr.5.2004.1.5>
- Kontos, P., Sidiropoulou, M. 2012. Political routines in press translation. *Meta* Vol. 57. No. 4. 1013–1028. <https://doi.org/10.7202/1021230ar>
- Kuo, S.-H., Nakamura M. 2005. Translation or transformation? A case study of language and ideology in the Taiwanese press. *Discourse & Society* Vol. 16. No. 3. 393–417. <https://doi.org/10.1177/0957926505051172>
- Li, T., Pan, F. 2021. Reshaping China's image: a corpus-based analysis of the English translation of Chinese political discourse. *Perspectives* Vol. 29. No. 3. 354–370. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2020.1727540>
- Maier, C. 2007. The Translator's Visibility: The Rights and Responsibilities Thereof. In: Salama-Carr, M. (ed.) *Translating and Interpreting Conflict*. Amsterdam and New York: Rodopi. 253–266. https://doi.org/10.1163/9789401204385_017
- Martín Ruano, M. R. 2020. Translation vis-à-vis democratic deficit in the digital era: Policies, practices and possibilities of institutional translation in increasingly diverse societies. *Translation and Interpreting* Vol. 12. No. 2. <https://doi.org/10.12807/ti.11222.2020.a05>
- Mazzoleni, G. 2002 [1998]. *Politikai kommunikáció*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Munday, J. 2007. Translation and ideology. *The Translator* Vol. 13. No. 2. 195–217. <https://doi.org/10.1080/13556509.2007.10799238>
- Mustafa, B. 2022. *'Islamic State' in translation*. London: Bloomsbury Academic. <https://doi.org/10.5040/9781350152014>
- Olk, H. 2002. Critical discourse awareness in translation. *The Translator* Vol. 8. No. 1. 101–115. <https://doi.org/10.1080/13556509.2002.10799118>
- Palmer, J. 2007. Interpreting and Translation for Western Media in Iraq. In: Salama-Carr, M. (ed.) *Translating and Interpreting Conflict*. Amsterdam and New York: Rodopi. 13–28. https://doi.org/10.1163/9789401204385_003

- Pena-Díaz, C. 2020. The role of the translator and interpreter in terrorist conflicts. In: Federici, F. M., Declercq, C. (eds) *Intercultural Crisis Communication: Translation, Interpreting and Languages in Local Crises*. London: Bloomsbury Academic. 63–80. <https://doi.org/10.5040/9781350097087.ch-004>
- Pym, A. 1992. *Translation and text transfer – An essay on the principles of intercultural communication*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Pym, A. 2000. *Negotiating the frontier: Translators and intercultural histories in Hispanic history*. Manchester: St Jerome Publishing.
- Rafael, V. L. 2012. Translation and the US Empire. *The Translator* Vol. 18. No. 1. 1–22. <https://doi.org/10.1080/13556509.2012.10799499>
- Riggs, A. 2020a. On France, terrorism, and the English press: Examining the impact of style in the news. In: Federici, F. M., Declercq, C. (eds) *Intercultural Crisis Communication: Translation, Interpreting and Languages in Local Crises*. London: Bloomsbury Academic. 193–214. <https://doi.org/10.5040/9781350097087.ch-010>
- Riggs, A. 2020b. The role of stylistic features in constructing representations of Muslims and France in English online news about terrorism in France. *Perspectives* Vol. 28, No. 3. 357–375. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2018.1478863>
- Salama-Carr, M. (ed.) 2007. *Translating and interpreting conflict*. Amsterdam and New York: Rodopi.
- Schäffner, Ch. 1997. Strategies of translating political texts. In: Trosborg, A. (ed.) *Text Typology and Translation*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins. 119–143. <https://doi.org/10.1075/btl.26.11sch>
- Schäffner, Ch. 1998. Hedges in political texts: A translational perspective. In: Hickey, L. (ed.) *The Pragmatics of Translation*. Clevedon: Multilingual Matters. 185–202. <https://doi.org/10.21832/9781800417939-013>
- Schäffner, Ch. 2003. Third ways and new centres – Ideological unity or difference? In: Calzada-Pérez, M. (eds) *Apropos of Ideology: Translation Studies on Ideology. Ideologies in Translation Studies*. Manchester: St Jerome. 23–41.
- Sidiropoulou, M. 2020. Re-narrating crisis: A translation perspective. In: Federici, F. M., Declercq, C. (eds) *Intercultural Crisis Communication: Translation, Interpreting and Languages in Local Crises*. London: Bloomsbury Academic. 215–232. <https://doi.org/10.5040/9781350097087.ch-011>
- Song, Y. 2021. Ideology in translation-mediated framing of direct quotations in the news: A case study of Trump's remarks at the press conference on the North Korea Summit. *inTRAlinea* Vol. 23. <https://www.intralinea.org/index.php/archive/article/2537>
- Spiessens, A., van Poucke, P. 2016. Translating news discourse on the Crimean crisis: patterns of reframing on the Russian website *InoSMI*. *The Translator* Vol. 22. No. 3. 319–339. <https://doi.org/10.1080/13556509.2016.1180570>
- Sun, Y. 2006. Translating foreign otherness. *Across Languages and Cultures* Vol. 7. No. 1. 23–36. <https://doi.org/10.1556/Acr.7.2006.1.2>
- Szikszainé Nagy I. 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris.
- Tan, Z. 2012. The translator's identity as perceived through metaphors. *Across Languages and Cultures* Vol. 13. No. 1. 13–32. <https://doi.org/10.1556/Acr.13.2012.1.2>
- Taviano, S. 2020. The counter narratives of migrants and cultural mediators. In: Federici, F. M., Declercq, C. (eds) *Intercultural Crisis Communication: Translation, Interpreting*

- and Languages in Local Crises. London: Bloomsbury Academic. 21–38. <https://doi.org/10.5040/9781350097087.ch-002>
- Todorova, M. 2018. Civil society in translation: innovations to political discourse in Southeast Europe. *The Translator* Vol. 24. No. 4. 353–366. <https://doi.org/10.1080/13556509.2019.1586071>
- Tolcsvay Nagy G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Tymoczko, M. 2000. Translation and political engagement. *The Translator* Vol. 6. No. 1. 23–47. <https://doi.org/10.1080/13556509.2000.10799054>
- Tymoczko, M. 2003. Ideology and the position of the translator: In what sense is a translator ‘in between’? In: Calzada-Pérez, M. (ed.) *Apropos of Ideology: Translation Studies on Ideology. Ideologies in Translation Studies*. Manchester: St Jerome. 181–202.
- Tymoczko, M., Gentzler, E. 2002. Introduction. In: Tymoczko, M. and Gentzler, E. (eds) *Translation and Power*. Amherst and Boston: University of Massachusetts Press. i–xxviii.
- Valdeón, R. A. 2007. Ideological independence or negative mediation: BBC Mundo and CNN en Español’s (translated) reporting of Madrid’s terrorist attacks. In: Salama-Carr, M. (ed.) *Translating and Interpreting Conflict*. Amsterdam and New York: Rodopi. 99–118.
- Valdeón, R. A. 2011. Embedding anglocentric perceptions of the world: The Falklands-Malvinas binomial in the news. *Meta* Vol. 56, No. 1. 63–80. <https://doi.org/10.7202/1003510ar>
- Valero-Garcés, C., Tipton, R. 2017. *Ideology, ethics and policy development in public service interpreting and translation*. Bristol: Multilingual Matters.
- van Dijk, T. A. 1985. Semantic discourse analysis. In: van Dijk, T. A. (ed.) *Handbook of Discourse Analysis*. London: Academic Press. 103–135.
- van Dijk, T. A. 1993. Principles of critical discourse analysis. *Discourse and Society*. Vol. 4. No. 1. 249–283.
- van Dijk, T. A. 2001. Critical discourse analysis. In: Tannen, D., Schiffrin, D., Hamilton, H. E. (eds) *Handbook of Discourse Analysis*. London: Oxford Blackwell. 352–371.
- Venuti, L. (ed.) 1992. *Rethinking translation: Discourse, subjectivity, ideology*. London: Routledge.
- Viola É. 2019. A retorikastruktúra-elmélet egy fordítástudományi kutatás háttérében. Angol-magyar vallási szövegek vizsgálata. Doktor értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2020.035>
- Yangsheng, G. 2009. Theorizing the politics of translation in a global era. *The Translator* Vol. 15, No. 2. 239–259. <https://doi.org/10.1080/13556509.2009.10799280>
- Zachar V. 2017. Sajtófordítás a fordításoktatásban. *Fordítástudomány* Vol. 19. No. 1. 101–118.
- Zanettin, M. 2016. ‘The deadliest error’: translation, international relations and the news media. *The Translator* Vol. 22. No. 3. 303–318. <https://doi.org/10.1080/13556509.2016.1149754>

Terminusjegyzék

elfogultság (Mazzoleni 2002 alapján): egy ideológia, személy vagy csoport irányában megmutatkozó preferencia vagy priorizálás, amely meggátolja azt, hogy egy politikai eseményt vagy helyzetet objektív módon lehessen látni vagy értékelni,

illetve amely látásmód megakadályozza a politikai szervezetek és struktúrák részrehajlásmentes szemlélését.

ideológia (van Dijk 2003 és Fairclough és Wodak 1997: 261 alapján): olyan alapvető és társadalmilag elfogadott értékhit, amely egy társadalmi csoport társadalmi reprezentációját megalapozza; az ideológia a társas lényként funkcionáló embereket különféle módokon egymáshoz képest pozicionálja; továbbá az ideológia révén a társadalom minden tagja egyedi helyzettel és szereppel rendelkezik abban a hierarchikus berendezkedésű társas közegben, amelynek tagja.

ideológiai töltetű szövegek: bármilyen olyan szöveg, amely kimutathatóan ideológiát tartalmaz. Minden nyelvhasználat szükségszerűen ideológiát is hordoz magában, ebből következőleg ideológiamentes szöveg valójában nem létezik.

kritikai diskurzuselemzés (van Dijk 1993: 253 alapján): olyan rendszerszerű adatokkal dolgozó szövegnyelvészeti tudományterület, amely arra keresi a választ, hogy a szövegjellemzők hogyan tükrözik azt a hatalmi, ideológiai és politikai környezetet, ahol az adott szöveg (beleértve ebbe a fordítás révén keletkező szövegeket is) íródott, illetve ahol az ilyen szöveget befogadják és felhasználják.

makrostruktúra: a teljes szöveg globális összefüggéseit és lényeges tartalmi elemeit magában foglaló váz.

manipuláció (van Dijk 2001 alapján): szándékos vagy tudatos kommunikáció, amely olyan értékहितeket jelenít meg, amelyeket a szöveg adottnak vesz és amelyeket nem von kétségbe, ami által ezen értékहितek megkérdőjelezése nem valósul meg.

mikrostruktúra: az egyes mondatokban a helyi (mondatszintű) összefüggések szerkezete.

politikai szöveg (Schäffner 1997 alapján): tág jelentésű terminus, amely magában foglal bármilyen olyan szöveget, amely politikai kontextusban vagy politikai tevékenység révén keletkezett, illetve politikai jellegű tartalmat jelenít meg vagy amelynek témája a politika.

szuperstruktúra: szövegtípusok tartalomtól független – leggyakrabban műfajspecifikus szerkezete.

Szépirodalmi szövegek fordításszemponú elemzése

Pusztai-Varga Ildikó

Szegedi Tudományegyetem
ildiko.pusztai.varga@gmail.com

Kivonat: Sokszor merül fel a kérdés, hogy a fordítástudomány által megfogalmazott szabályszerűségek, elméleti megfontolások vonatkoznak-e mindenfajta fordításra, vagy csak a szakfordításra. Lehetséges-e egységes elméletben kezelni a szakfordítást és az irodalmi fordítást? Erre a kérdésre igennel felelhetünk. A fordítástudomány módszereivel vizsgálható, hogy milyen folyamaton megy keresztül az irodalmi szöveg és üzenete, ha a fordító kezébe kerül. Jelen tanulmány szépirodalmi szövegek fordításszemponú elemzéséhez ad módszertani támpontot. Bemutatja, hogy a fordítástudományi paradigma kontextusában milyen szempontokat és módszertanokat alkalmazhatunk sikerrel a nyelvészeti szempontú műfordítás-kutatásban. Irodalmi szövegek fordításának nyelvészeti szempontú vizsgálatakor kiemelten fontos a kutatás céljának meghatározása, a kutatási kérdés pontos megfogalmazása, az alkalmazott elméleti háttér tisztázása, a kutatás adatbázisának és kiválasztásának részletes leírása, a kutatási módszerek bemutatása, valamint a kutatói önreflexió.

Kulcsszavak: műfordítás, kultúra, önreflexió, résztvevő-megfigyelés, mélyinterjú

1. Bevezetés

A műfordítás rejtett titkainak, mozzatórugóinak, kontextusának feltárása régóta a fordításkutatók érdeklődésének homlokterében áll. Sokszor merül fel a kérdés azonban, hogy a fordítástudomány által megfogalmazott szabályszerűségek, elméleti megfontolások vonatkoznak-e mindenfajta fordításra, vagy csak a szakfordításra. Lehetséges-e egységes elméletben kezelni a szakfordítást és az irodalmi fordítást

---

Hivatkozás: Pusztai-Varga I. 2024. Szépirodalmi szövegek fordításszemponú elemzése. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába II. Speciális rész.* Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 217–234.

DOI: <https://doi.org/10.21862/kutamodszertan2/12>

(Heltai 2002:43). Erre a kérdésre igennel felelhetünk. Egyrészt a fordítástudomány ma is ismert elméleti modelljei közül a legtöbb a műfordításból indul ki, másrészt kutatások sora igazolja, hogy a fordítástudományi paradigmán belül megválaszolhatóak a műfordításra vonatkozó kutatási kérdések is. Bár a szakmai, a tudományos és az irodalmi kommunikáció számos paraméterben különbözhet, tudatos kutatói hozzáállással releváns következtetéseket vonhatunk le a műfordítással kapcsolatosan is a nyelvészeti fordítástudomány paradigmájában, a nyelvtudományi megközelítés kontextusában.

A szakmai kommunikációhoz tartozó műfajok – mint például a reklámszövegek – fordítása nagyon hasonló fordítói kompetenciaelemeket mozgósít, mint a műfordítás. Sőt, a szakfordítóképzésben is helye lehet irodalmi szövegekkel végzett fordítási gyakorlatoknak. Versfordítási gyakorlatok révén fejleszthetjük például a hallgatók kreativitását, az anyanyelvük tudatos használatát, a szövegértelmezési és problémamegoldó készségüket (Pusztai-Varga 2021a). Heltai (2021) kiemeli, hogy az irodalomtudományhoz kapcsolódó fordításkutatás elkülönül a nyelvészeti alapú kutatásoktól. Utóbbin belül aktuálisan kiemelt figyelmet kapnak a következő témák: az újrafordítás, az önfordítás, a fordítók és tolmácsok megjelenése irodalmi művekben, a műfordítói kompetencia, valamint a kulturális visszafordítás kutatása (Vermes 2022). Szintén fontos kutatási orientáció a szociológiai szempontú fordításkutatás, amelyben fontos helye van a műfordítások társadalmi háttére feltérképezésének is: a forrás- vagy a célkultúrából indul-e a kezdeményezés, milyen ideológiai kontextusban, milyen a társadalmi presztízse a műfordítónak stb. Heltai összefoglaló tanulmányában lehetséges kutatási irányként fogalmazza meg a fordítások, benne a műfordítások recepciójának vizsgálatát, valamint a fordított szövegek feldolgozásának kérdéseit empirikus kutatások segítségével (Heltai 2021).

A nyelvészeti szempontú fordítástudományban kétségkívül helye van az irodalmi szövegek kutatásának, a műfordításról való gondolkodásnak. Az ilyen jellegű kutatások azonban mindig tudatos kutatói hozzáállást kívánnak meg, hogy elkerüljék a szubjektivitás kockázatát.

Éppen ezen szempontok miatt kiemelten fontos, hogy módszertanilag megalapozottan közelítsük meg az irodalmi szövegek fordításának kérdéseit. Kreatív szövegekről, egyéni alkotásokról lévén szó, joggal vetődik fel a kérdés, hogy kimutathatók-e törvényszerűségek az irodalmi szövegek fordításával kapcsolatosan. Maguk a forrásművek is egyéni, kreatív alkotások, a célnyelvi fordítások is egyéni, kreativitást mozgósító szövegek. Ugyanakkor ha elfogadjuk, hogy az irodalmi mű, még ha írója neve fémjelzi is, alapvetően egy adott közösségben rezonál, közösségi élményekre reflektál, azaz nem tükrözheti csupán írója sajátosan egyéni világát, akkor a szöveget elemezve kitapintható benne a megosztott közösségi tudás, élmény, tapasztalat, azaz a közös társadalmi-kulturális kontextus. Az irodalmi alkotásra tehát egy konkrét társadalmi-kulturális kontextusban született szöveggként tekinthetünk, amelynek üzenete az adott közegben értelmezhető. Következésképpen a fordítástudomány módszereivel

vizsgálható, hogy az irodalmi szöveg és üzenete milyen folyamaton megy keresztül, ha a fordító kezébe kerül.

Irodalmi szövegek fordításának nyelvészeti szempontú vizsgálatakor kiemelten fontos a kutatás céljának meghatározása, a kutatási kérdés pontos megfogalmazása, az alkalmazott elméleti háttér tisztázása, a kutatás adatbázisának és kiválasztásának részletes leírása, valamint a kutatási módszerek bemutatása.

2. A műfordítás-kutatás tárgykörei a fordítástudományi paradigmában

Williams és Chesterman alapvető kutatómódszertani munkája (2002) tizenkét fordítástudományi kutatási területet különít el. E tizenkét területhez illeszkedve az alábbi szempontok alkalmazhatók a műfordítás-kutatásban.

Forrásnyelvi szöveg és célnyelvi szöveg összevetése. Összevethetjük a forrásnyelvi szöveget az adott célnyelvre történő több fordítási változatával vagy több célnyelvi fordításával is. Ilyen esetben ki kell választani a kutatás aspektusát, fókuszát, amely lehet akár egy stilisztikai vagy mondattani szempont is. Tanulmányozhatjuk egy-egy fordítási probléma, például a kulturálisan kötött kifejezések fordítási stratégiáit, vagy kiindulhatunk egy konkrét fordítói stratégia vagy átváltási művelet előfordulásának felméréséből, vagy vizsgálhatjuk például az explicitáció megnyilvánulását irodalmi szövegek fordításában. A kutatás során olyan szabályszerűségeket keresünk, amelyek a fordítókat vezérlik bizonyos fordítási kontextusban és szituációban. Példaként említve a kulturálisan kötött kifejezések fordításának kérdése irodalmi szövegekben különösen kedvelt téma a kutatók körében, vizsgálták prózai szövegek (Forgács 2004, Vermes 2004, Nagy 2014), drámafordítások (Valló 2002) és versszövegek (Pusztai-Varga 2015) esetén.

A fordítás minőségének vizsgálata. Vizsgálatunk során kiindulhatunk a forrásnyelvi szövegből és összevethetjük a fordításával/fordításával az ekvivalencia szempontjából. Vizsgálhatjuk a fordítást a célnyelv aspektusából is, azaz összevethetjük a fordított szöveget a célnyelven született, azonos műfajú szövegekkel, és megállapításokat tehetünk arról, mennyire hangzik természetesen a fordítás a célnyelvi olvasóközönség számára. Harmadik szempontként felmérhetjük a fordítás hatását, a fordításról szóló kritikákat elemezve, illetve feltárhatjuk a kiadó és az olvasók véleményét. Élthes a forrásmű és fordítása azonosságát és eltéréseit térképezte fel Szabó Magda *Ajtó* című regényének egy francia fordításában a szövegekbe rejtett szerzői/fordítói szubjektivitás kimutatásával (Élthes 2009).

Műfajalapú megközelítés. A dráma-, próza- vagy versfordítás vizsgálata során fontos kiválasztani egy szempontot, amely alapján a forrásnyelvi szöveg és fordítása vagy fordításai összevethetők. Ilyen jellegű kutatás esetén a hangsúly a műfaj-specifikus jellegzetességek vizsgálatán van. Külön kezelendő a gyermekirodalom

vizsgálata, ahol többféle műfaj, ezek adaptációja és célnyelvi közönsége szerint is differenciálunk. Érdekes példája e megközelítésnek Szakály tanulmánya, amely Örkeny egyperces novelláinak angol nyelvű fordításaiban járja körül a műfaji identitás kérdését egy, a célkultúrában nem létező műfaj átültetése esetében (Szakály 2020).

Multimédia fordítása. Amennyiben a kutatás tárgya irodalmi alkotások multimédiás adaptációja, legyen az rádió-, színpadi vagy filmadaptáció, a kutató kiemelten kitér a közvetítő csatorna sajátosságaira és ennek a fordításra gyakorolt megkötéseire. Leggyakrabban a filmszinkronizálás és -feliratozás a kutatás tárgya, de izgalmas téma az opera- és musicalszövegek fordításának vizsgálata is, ahol az énekelhetőség mint elvárás nagyban befolyásolja a fordító által alkalmazott stratégiákat (Bozsik 2019).

Fordítástörténeti aspektus. Irodalmi fordítások kutatása során kitérhetünk történeti szempontokra is. E kutatás fókusza lehet maga a fordító személye, motivációja. Érdekes lehet megvizsgálni, hogy egy adott korszakban és szociokulturális környezetben elsősorban milyen szövegeket fordítanak, és milyen fordítói stratégiákat várnak el a fordítóktól, milyen normákhoz kell alkalmazkodniuk, és ezek hogyan változnak az idők folyamán. Szintén érdekes feltárni az ezek mögött meghúzódó társadalmi és kulturális okokat. Erre példa Cs. Jónás Erzsébet kutatása, amely során Csehov műveinek különböző fordításait veti össze időbeli távlatba helyezve elemzését, stíluskülönbségeket feltárva az eltérő társadalmi-kulturális környezetben született változatokban (Cs. Jónás 2000).

A fordítás etikája. Irodalmi szövegek vizsgálata esetében kulturális és ideológiai szempontok kerülnek előtérbe a fordítás etikája kapcsán. Vizsgálhatjuk, hogyan befolyásolják kulturális és ideológiai tényezők a fordító munkáját, és hogyan hatnak a fordítások a célnyelvi olvasókra és kultúrára. Olyan jelenségek kutathatók, mint a hatalom, az emancipáció, a társadalmi nem, a posztkolonializmus, a kisebbségek, a kulturális identitás vagy a fordító láthatósága. Szintén etikai szempontokat vet fel az a dilemma, hogy mi a teendő, ha a fordítónak a szerzőhöz és a célnyelvi olvasóhoz fűződő lojalitása ütközésbe kerül, vagy van-e joga a fordítónak javítani a forrásnyelvi szövegen, illetve hol húzódik meg a fordító felelősségének határa.

A fordítás folyamatának kutatása. Idetartoznak azok a kutatások, amelyek a fordítók munkájával, munkakörülményeivel, összességében a fordítás szociológiájával foglalkoznak. Irodalmi fordítások esetén kíváncsiak lehetünk például a műfordítók munkamódszereire, kapcsolatukra a kiadókkal, folyóiratokkal, szerkesztőkkel, a forrásnyelvi szövegek íróival, ha releváns. Feltárhatjuk a megbízási folyamat részleteit, például hogy a kezdeményezés a forrás- vagy a célkultúra irányából érkezik-e, mennyire támogatott a műfordítói munka adott fordítási szituációban, illetve milyen a műfordítók társadalmi megbecsültsége. Érdekes adalékokkal szolgál a műfordítók motivációinak feltárása is. Hasonló kérdésekre keresi a választ magyar műfordítók körében végzett kérdőíves kutatás eredményeit elemezve Galambos (2021) és Sohár (2021).

A fordítók képzésének aspektusa. A fordítóképzéssel foglalkozó kutatások vizsgálják a képzési programok kurrikulumbát, tartalmát, a képzés jellegét, az értékelés módját,

valamint a gyakorlati élettel való kapcsolatát. Míg az intézményes szakfordítóképzés már több évtizedes múltra tekint vissza, a műfordítóképzés jelenleg kevésbé intézményesült. A műfordítók egyéni életutakat járnak be, többféle képzési háttérrel és tapasztalattal válnak műfordítóvá: műfordítóműhelyeken, mesterkurzusokon, nyelv-szakos képzéseken, vagy mester–tanítvány mentori kapcsolat révén sajátítják el a műfordítás műhelytitkait. Sokszor vetődik fel a kérdés, hogy tanítható-e a műfordítás, vagy inkább tehetség és gyakorlat kérdése. Feltárhatjuk a már működő felsőok-tatási képzések, kurzusok kurrikulumát, tartalmát és jellegét, illetve a műfordítómű-helyek, mesterkurzusok szerepét a műfordítók életpályáján. Horváth tanulmányában a műfordítás-oktatás létjogosultságát járja körül, gyakorlati példákkal is illusztrálva (Horváth 2018). A műfordítóképzések kurrikulumának egységesítésére tett kísérletet a PECTRA-E projekt is, amely eredményeként megszületett egy műfordítói kompe-tenciamodell, és ehhez illeszkedően egy tanulási pályamodell. A projekt célja alapve-tően a fordításhoz szükséges készségek rendszerszerű feltérképezése volt, valamint azon lehetőségek vizsgálata, hogy e készségeket milyen módon lehet a műfordítói pálya során továbbfejleszteni, illetve képzések keretében átadni (PETRA-E 2016).

A fordítói szakma kutatása. A fordítás mint szakma kutatása azt a szakmai kör-nyezetet tárja fel, amelyben a fordítók dolgoznak. A megközelítés lehet történeti szempontú vagy irányulhat a jelenlegi helyzet vizsgálatára is. Műfordítók esetében a szakmai szervezetek, egyesületek működését, a tagok minősítésének folyamatát, a tagoknak nyújtott szolgáltatásokat tárhatjuk fel.

A fordítástudomány ontológiáját részletező tanulmányában Sonia Vandepitte (2008) a fordítástudományi kutatások hármas tipológiáját adja: (1) *a kutatás célja* alap-ján, (2) *a kutatási módszer* alapján, (3) *a kutatás tárgya* alapján. A kutatás célja alap-ján elkülöníti a tudás megszerzésére irányuló leíró, magyarázó és prediktív kutatáso-kat, illetve azokat, amelyek a tudás megszerzésén túl normatív célokat is szolgálnak. A kutatás módszere alapján elkülönít induktív (többnyire korpuszalapú), deduktív és kísérleti kutatásokat, valamint témaspecifikus kutatásokat. A kutatás tárgya alapján megkülönböztet egytárgyú kutatásokat, többfókuszú és ernyőkutatásokat.

Az *egytárgyú* kutatásokon belül tárgyalja a *folymatorientált kutatásokat*, ame-lyek a fordítói kompetenciát, annak fejlesztését, illetve a fordítást mint szakmát vizs-gálják. Itt tanulmányozzuk a fordítói döntéseket, amelyekre például műfordítói kom-mentárokból, elő- és utószókból, interjúk révén bukkanhatunk. Az ideológiai vagy szociokulturális hatások feltérképezése, valamint a műfordítóképzések feltárása, illetve az etikai szempontok és a műfordítások minőségének vizsgálata is ezen ku-tatási irány tárgyköre. Idetartoznak a *diskurzusorientált kutatások* is, amelyek vagy összehasonlító jellegűek, mivel mind a forrás-, mind a célnyelvi szöveget vizsgálják, vagy a szövegeket általános szempontokból elemzik. Itt vetjük össze a forrás- és a célnyelvi szöveget, amely vizsgálat lehet korpuszalapú is. Idetartoznak a forrásnyelvi szövegen alapuló összevetések, vagy a nyelvpárspecifikus kontrasztív nyelvészeti kutatások, valamint a forrás- és célkultúra intézményeinek összevetése. A fordítá-

sokat összevethetjük nem fordított, hasonló paraméterek szerint kiválasztott forrásnyelvi szövegekkel is. Szintén idetartoznak az *okozatorientált kutatások*, amelyek a fordítás folyamatának okait tárják fel, míg az *eredményorientált vizsgálatok* egy adott fordítás következményeit és hatását elemzik.

A *többfókuszú* kutatások több mint egy témafókuszot foglalnak magukba, különböző kutatási irányultságokat kombinálva. Azokat a kutatásokat, amelyek mind a négy kutatási fókuszot magukba foglalják, Vandepitte (2008) *ernyőkutatásnak* nevezi. Ernyőkutatásként említi az irodalmi szövegek kutatását, ahol több műfaj, többféle olvasóközönség számára készített fordításait elemzik összehasonlító módszerrel. Szintén vonatkoztatható irodalmi szövegek elemzése a fordításkritika tárgykörére mint ernyőkutatásra, amikor a fordítás kezdeményezésének körülményeit, vagy a fordítás célnyelvi közösségben betöltött szerepét, illetve azt vizsgáljuk, milyen szövegeket választanak ki fordításra egy adott társadalmi-kulturális kontextusban. Szintén idetartoznak a műfordítások ideológiai, társadalmi-politikai és pragmatikai vizsgálatai.

Láthatjuk tehát, hogy a fordítástudományi paradigmában a műfordítás-kutatásnak is helye van. Irodalmi szövegek kutatási területei ráilleszthetők a fordítástudományi kutatások palettájára, az elemzések során természetesen mindig kitérve a műfordítás és a szakfordítás, az irodalmi nyelv és a szaknyelv eltérő fordítási kontextusára, paramétereire.

3. A műfordítás-kutatás módszertani szempontjai a fordítástudományi paradigmában

A Williams és Chesterman szerzőpáros (2002) a kutatások módszertanát tekintve két alapvető megközelítést különít el. Az *elméleti kutatások* célja, hogy koncepciókat értelmezzenek, fogalmakat definiáljanak, tisztázzanak és helyezzenek nagyobb elméleti kontextusba, vagy modelleket alkossanak a kutatás tárgyának jobb megértése céljából. Az *empirikus kutatás* ezzel szemben megfigyelések révén és kísérletek útján új adatokat és új információt gyűjt, bizonyítékot keres, amelyekkel alátámaszt vagy megkérdőjelez hipotéziseket vagy újakat generál. Amellett érvelnek, hogy a fordítástudományi kutatásokban mindkét megközelítésre szükség van, hiszen a megfigyelésekhez is szükséges már valamiféle kiinduló elméleti feltevés, és bármilyen hipotézis megfogalmazásához már fogalmakat használunk. Másrészt olyan fogalmak vagy elméleti keretek, amelyek nem kapcsolódnak semmilyen empirikus adathoz, nem lehetnek tudományosan hitelesek. Más szóval, a kutatás célja lehet elméletalkotás vagy elmélet tesztelése (hipotézisvizsgálás), vagy kérdések megfogalmazása (hipotézisgeneráló kutatások).

Az *empirikus kutatások* lehetnek egyrészt *megfigyelésalapúak*, amikor a vizsgált jelenséget annak természetes környezetében figyelik meg és írják le, illetve lehetnek *kísérletalapúak*, amikor a természetes környezetet tudatosan befolyásolják annak érdekében, hogy egy-egy tényezőt elkülönítsenek és megvizsgáljanak. Az empirikus

kutatások lehetnek *kvalitatív*ak és *kvantitatív*ak. Előbbi során egy jelenség minőségét tárjuk fel mélyreható vizsgálattal, olyan következtetésekre vezetve bennünket, hogy mi lehetséges és mi történhet meg, nem adva általánosító, univerzális következtetéseket. Míg a kvantitatív kutatás célja, hogy egy jelenségről általánosságokat állapítson meg arra vonatkozólag, mennyire tipikus vagy elterjedt. A kvantitatív kutatások megméri-
k, megszámo-
lják és statisztikai alapon hasonlítják össze a vizsgált paraméte-
reket. Bár irodalmi szövegek esetében kevésbé jellemző módszer a korpuszalapú kvantitatív vizsgálat, Pápai Vilma kutatása ennek kiváló példája. Pápai az explicitációs hipotézist tesztelte egy 45 000 szövegszóból álló angol–magyar és magyar–magyar szövegtörzshöz, amely irodalmi és tudományos értekező szövegekből áll. Az elemzés során kapott számszerű eredmények mögött felsejlenek olyan jellegzetességek, amelyek egy-egy fordítóra jellemzőek, és felfedik tipikus döntéseiket és választásait (Pápai 2002).

Gabriela Saldanha és Sharon O'Brien (2014) a fordításkutatás módszertanát részletező munkájában amellet-
t érvel, hogy bár a fordítástudományi kutatások a leíró, nem értékelő szemléletet részesítik előnyben, a kutatások során több ponton felmerül a szubjektív választás szempontja: az elemzendő adatok vagy a leíró kutatás kategóriáinak, illetve az elméleti háttér kiválasztásánál, amelynek keretében az adatokat elemzik. Óhatatlanul előnyben részesítünk egyes tényezőket és összefüggéseket másokkal szemben, illetve például korpuszalapú kutatás esetén a vizsgált szövegek kiválasztása is befolyással lehet a kapott eredményekre és következtetésekre. Az önreflexív kutatói hozzáállás azonban elismeri ezeket a korlátokat, ugyanakkor kiemeli az adott paraméterek mélyreható vizsgálatának fontosságát, és arra törekszik, hogy az eredményeket más forrásokból nyert hiteles adatokkal is alátámassza. Épp ezért a trianguláció módszerét tartják a megbízható, magas színvonalú kutatások zálogának. Trianguláció során egy kutatási kérdésre több módszer és eszköz alkalmazásával keressük a választ (Eszenyi 2022, Károly 2022 lásd ennek a kötetnek első részében). Ezek a felvetések és megállapítások különösen érvényesek irodalmi szövegek és fordításaik kutatása kapcsán, ahol a szubjektivitásnak sokkal nagyobb tere és érvénye van.

Saldanha és O'Brien eredmény-, azaz *szövegfókuszú*, *folyamatfókuszú*, *részte-
vevőfókuszú* és *kontextusfókuszú* kutatásokat különböztet meg. Az, hogy a kutatás milyen fókuszú, kizárólag a kutató szándékán múlik, nem az alkalmazott módszertanon vagy az adatforrás jellegén. Szintén hangsúlyozzák, hogy ezek a megköze-
lítések nem kizárólagosak, hanem egy kutatási projekten belül kombinálhatók és átfedhetik egymást.

A *szövegfókuszú* kutatásokon belül a műfordítások kapcsán említik a szorosan vett fordítások vizsgálatán túl a fordítói előszók, nyers interjúszövegek, a fordításokról szóló kritikák szövegeinek, más szóval a paratextusoknak az elemzését is. Korpusznyelvészeti kutatások vizsgálhatják a fordítást befolyásoló ideológiai tényezőket vagy a célnyelvi szövegek stílusát is. Vizsgálhatjuk egy konkrét nyelvi jelenség elő-

fordulását fordított szövegekben, feltárva a fordítói döntések hatását a célnyelvi szövegek hangvételére, például az olvasók bevonása mértékének megváltozására. Korpusznyelvészeti vizsgálattal feltárhatjuk egy konkrét műfordító munkájára jellemző tipikus gyakorlatot is. Ezt példázza Szakály Szilvia kutatása. Salinger *The Catcher in the Rye* című regényének két magyar nyelvű fordítását vetette össze Leuven-Zwart (1989, 1990) komplex szövegelemző modellje alapján. Az elemzés rávilágít a fordítók egyedi stílusának jellemzőire is (Szakály 2021).

A *folyamatfókuszú* kutatások a fordítók viselkedését, szakmai tudását, a fordítói kompetenciát, valamint a fordítói tevékenység mögött meghúzódó kognitív folyamatokat tárja fel, többek között a szemkövetéses vizsgálat és a hangos gondolkodás módszerével. A szerzőpáros nem említ irodalmi művek fordításával kapcsolatos ilyen jellegű kutatásokat. Véleményük szerint az ilyen típusú kutatások módszertanában szükség lenne további egységesítésre, szigorúbb következetességre és átláthatóságra, valamint az egyes területek közötti együttműködésre. A folyamatfókuszú kutatások kombinálása szövegfókuszú kutatásokkal a fordítás kognitív folyamatának jobb megértéséhez vezet.

A *résztevőfókuszú* kutatás során a kutatók interjúk vagy fókuszcsoportos beszélgetések segítségével tárják fel a műfordítások társadalmi háttérét, például a feminista fordítás jellemzőinek vagy egyes fordítók stílusának vizsgálatakor. Az ilyen jellegű kutatások követhetnek egy korpuszalapú vizsgálatot és kiegészíthetik annak eredményeit. Szintén az ilyen típusú kutatást példázza, amikor a résztvevőket tudatosan, adott szempontok alapján válogatja ki a kutató, hogy feltérképezze egy ország szépirodalmi kiadói gyakorlatát egy adott időszakban, bevonva többek között kiadókat, sorozatszerkesztőket, fordítókat, kritikusokat vagy a szerzői jogokat menedzselő munkatársakat.

A *kontextusfókuszú* kutatások célja, hogy feltárja a fordítók munkájára ható külső tényezőket, vizsgálja a fordítás körülményeit, illetve azt, hogy a fordítások milyen hatással vannak a befogadó kultúrára. Feltárható például az irodalmi és kulturális elméletek vándorlásának folyamata nyelvi és kulturális határokon át a fordítások recepciójának vizsgálatával, vagy egy politikai rezsim viszonyulása a műfordításhoz, a fordított irodalomhoz, továbbá az, hogy ez hogyan befolyásolja a fordítói gyakorlatot – a szövegválasztást, az alkalmazott stratégiákat – egy adott történelmi időszakban.

Bár találunk példát kvantitatív módszertanú kutatásokra is (Pápai 2002), véleményem szerint az irodalmi szövegek fordítása, a műfordítók tevékenységének vizsgálata elsősorban empirikus módszertannal, azon belül kvalitatív eszközökkel ragadható meg teljes mélységében és komplexitásában. Ezen módszerekkel tárható fel a legérzékenyebben és legmélyrehatóbban a műfordítás társadalmi és kulturális kontextusa. Az alábbiakban a műfordítás-kutatás kvalitatív módszertanának két fontos aspektusát, illetve néhány lehetséges módszerét mutatom be.

4. A műfordítás-kutatás kiemelt aspektusai

4.1. Műfordítás és kultúra

Amíg a fordításról való gondolkodás elsősorban irodalmi szövegekkel foglalkozott, természetes volt a szövegek és fordításuk kultúrákhoz való kötöttségének értelmezése. A nyelvészeti fordítástudomány keletkezésekor (1950–60as évek) azonban tudatosan határolta el magát az addig uralkodó irodalomelméleti megközelítéstől és kutatási tárgyának tekintett bármilyen szöveget anélkül, hogy esztétikai szempontokat vett volna figyelembe. Elemzései főként a szószintű, szó szerkezetszintű, olykor a mondatszintű megfeleltetésekre koncentráltak, kevésbé véve figyelembe a fordítási folyamat kultúrákötöttségét (Klaudy 2006). A kulturális különbségek inkább mint legyőzendő problémák, nemegyszer megoldhatatlan feladatok szerepeltek a fordítástudományi munkákban (Kóbor 2007).

Az 1980–90-es években bekövetkezett úgynevezett kulturális fordulat hatására azonban ismét a kutatás homlokerébe került a fordítások kulturális aspektusa, illetve a műfordítások vizsgálata, hiszen a szemléletváltás mellett kardoskodó kutatók az irodalmi szövegekben látták leginkább megfoghatónak a fordítási folyamat kultúrákötöttségét. Lambert a leíró kutatások szükségességét hangsúlyozza egyéni és anekdotikus leírások helyett, mivel a fordított irodalom jelentős mértékben alakítja a diskurzus, a kommunikáció és a kultúra dinamikáját (Lambert 1998). Fel kell tár-nunk tehát, hogy milyen társadalmi, irodalmi és ideológiai megfontolások vezetnek a fordítót közvetítő tevékenysége során (Lefevere 1992).

Kultúra és nyelv, fordítás és kultúra viszonyát napjainkban sokan értelmezik, többféle paradigma szemszögéből. Az interkulturális kommunikáció, a kulturális antropológia, a szociolingvisztika, a nyelvpolitika, illetve újabban a kulturális szemiotika területén folynak e témákat taglaló kutatások. Más és más nézőpontból elemzik ezen kutatások nyelv és kultúra viszonyát. Az azonban közös bennük, hogy a kutatótól az új, más módszerek iránti nyitottságot kívánják meg, illetve azt a képességet, hogy szabadon mozogjon a különböző paradigmák között, és képes legyen egy konkrét kutatási helyzetben kreatív és gyümölcsöző módon ötvözni ezen paradigmák eltérő nézőpontjait (Vermes 2022).

Műfordítás-kutatás során túllépve a nyelvészeti és szociolingvisztikai fordítástudomány kultúrafelfogásán, amely a kultúrákat statikus entitásként értelmezi, a vizsgált szövegeket és folyamatokat egy dinamikus kultúrafelfogás kontextusában javasolom értelmezni. Az ilyen szempontú kutatás nem a szövegek esztétikai kvalitásait vizsgálja, hanem a szövegeket mint a beszélő/olvasóközösség megnyilvánulásait tekintti (Williams 1998). Azt is fontos hangsúlyozni, hogy a kulturális fordulat utáni fordítástudományi kutatásokban e beszélőközösségek már nem köthetők feltétlenül egy hagyományos értelemben vett, földrajzi és etnikai alapon is körülhatárolható kultúrához

(Kóbor 2007). Irodalmi szövegek olvasóközönségét vizsgálva azonban lényeges kiemelnünk, hogy amiről beszélünk, az nem egy valóságos közösség, akik fizikailag vagy kinyilvánítottan egy közösséget alkotnak. Az irodalmi szövegek azon részei, amelyek a közösséghez kötöttség jelzőiként tekinthetők, a fordítástudomány módszereivel vizsgálhatók. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy megpróbáljuk feltárni és elemezni a szövegek csoportkulturális kötődéseit, melyek az adott értelmezés kereteiként szolgálnak.

Egy ilyen és meglehetősen hangsúlyos keretrendszer lehet maga a nemzeti kultúra is, de fontos hangsúlyoznunk, hogy ez csak egy a sok lehetséges értelmezési keret közül. A késő modernitás empirikus tapasztalata a kulturális homogenizációval párban járó kulturális fragmentáció. Olyan csoportkulturák sokaságát láthatjuk magunk körül, amelyek vagy egyáltalán nem is érintkeznek a nemzeti kultúrával, vagy túlmutatnak annak határán. Ezen empirikus tapasztalatnak kiterjedt társadalomtudományos reflexiója alakult ki az elmúlt évtizedekben. Nincsen tehát másról szó, mint ezen társadalomtudományos eredmények a nyelv és kultúra viszonyára vonatkoztatott megközelítésének a fordításkutatásban való alkalmazásáról. Eszerint a nyelv azon jelentések nyelvi jelek formájában tárolt készlete, amelyeken egy kultúra tagjai osztoznak egymással. A nyelvi jelekhez kapcsolt jelentéseket a kultúra – jelen megközelítésben a csoport – tagjai hasonlóképpen értelmezik, illetve ők maguk vesznek részt a jelentésalkotás folyamatában. A kultúra tagjai diskurzusokat hoznak tehát létre, amelyek segítségével kommunikálnak egymással és megvalósítják céljaikat (Kövecses 2009).

Irodalmi fordítások elemzésekor ezeket a szimbolikus tartalmakat és csoportkulturális kötődéseket igyekszünk feltárni.

4.2. Kutatói önreflexió

A kortárs kulturális antropológia módszertanának kiemelkedően fontos eleme a reflexió jelentőségének felismerése és az önreflexió gyakorlata. Ha elfogadtuk, hogy a kultúrák nem zárt, statikus entitások, hanem állandóan változó, dinamikus kontinuumok, akkor – hasonlóan a terepkutatóhoz – a fordításkutató sem hagyhatja figyelmen kívül, hogy a kutató megismerő cselekedete hatással van a kutatottakra. Másrészt a kutatóra is hatással van a kutatottal való találkozás, amely hatást tetten kell érnie. Állandóan meg kell figyelnie és rögzítenie kell saját szerepét és annak változását magában a kutatási folyamatban. A fordításkutató, csakúgy, mint minden más empirikus kultúrakutatást végző diszciplína tagja, maga is ember, nem egy programok által vezérelt, objektív gépezet – és maga mint szubjektum is befolyással van a kutatás menetére, elemzési szempontjaira, végül a kapott eredményeire. Tudatában kell lennie, el kell fogadnia saját szubjektivitását már a kutatási tárgy kiválasztásában, illetve végig magában a kutatási folyamatban is. Erre állandóan és tudatosan reflektálnia kell (Schweitzer 1998).

A fordításkutatónak reflektálnia kell arra, hogy ha maga is műfordító, illetve azt is elemeznie kell, hogy milyen a viszonya a forrás- és célnyelvhez, kultúrához. Melyik

az anyanyelve, anyakultúrája, melyiket tanulta, milyen tapasztalatai vannak? A fordításkutatónak elemzése során arra is kell reflektálnia, hogy ő maga milyen csoport-kultúra tagjaként értelmezi és elemzi a szimbolikus tartalmakat, és el kell fogadnia, hogy ő sem birtokolhatja, ahogy a kultúra egyik tagja sem, a szimbólumok teljességét.

A kutatónak állandóan meg kell figyelnie és rögzítenie kell saját szerepét és annak változását magában a kutatási folyamatban (Pusztai-Varga 2010). Erre alkalmas például a kutatási napló vezetése, elsősorban interjú és fókuszcsoportos kutatások kapcsán, amelyben a kutató rögzíti a kutatással kapcsolatos elvárásait, a körülményeket, saját személyes reflexióit. A módszertan bemutatása során is ki kell térni a kutató forrás- és célnyelvi kultúrához való viszonyára, és ennek hatására a kutatás paramétereinek kiválasztása során. Szintén reflektálnia kell a saját helyzetére a kapott eredmények tárgyalásakor, a következtetések levonásakor.

4.3. Javasolt kutatási módszerek

Az alábbiakban négy kvalitatív kutatási módszert mutatok be, amelyek irodalmi szövegek fordításainak kutatásakor alkalmazhatók.

4.3.1. Kérdőív

Eszenyi Réka tanulmánya (2022) részletesen kitér a kérdőívek alkalmazhatóságára fordítástudományi kutatások során. Kiemeli, hogy a nagy mintákon, szigorú mintavételi szabályokon alapuló kérdőíves vizsgálatok a kvantitatív kutatásokhoz sorolando-dók, viszont a módszer kisebb minták esetében is sikerrel használható. A műfordítás-kutatás tipikusan ebbe a kategóriába sorolható, hiszen kevésbé tudunk nagy mintákat produkálni, a nem valószínűségi mintavétel a jellemző. A kapott eredményeket tehát ennek megfelelően kritikával és a kvalitatív szempontok alkalmazásával kell elemeznünk, értelmeznünk. Minden, Eszenyi tanulmányában részletezett mintavételi szempont alkalmazható irodalmi szövegek esetében is. Megfontolandó az elkészült kérdőívek pilot tesztelése, így finomíthatók a feltett kérdések.

A kérdések megfogalmazásakor kiemelten figyeljünk arra, hogy ne használjunk a fordítástudományi kutatásban alkalmazott terminusokat, igazítsuk azokat az olvasóhoz, befogadóhoz; illetve a válaszadónak ne „adjuk a szájába” a választ. A kérdőív kitöltésének módja is fontos paraméter. Például egy színházi előadás szünetében kérdőíveket kihelyezni nem biztos, hogy kellő számú kitöltést eredményez.

A kérdőíves kutatás sikerrel alkalmazható a műfordítás-kutatás során, például megkérdezhajjuk az olvasóközösség tagjait, de vizsgálhatjuk a fordítók attitűdjét is, illetve kiadókat is megkérdezhajjuk tevékenységükkel kapcsolatosan. Nem egyszer a trianguláció eszközt alkalmazva kiegészítésként szerepelnek szövegösszevető vagy interjúk kutatásoknak. A fentebb már említett Örkény-novellák fordításait vizsgáló

szövegelemző kutatást kiegészíti egy, a célnyelvi olvasók körében végzett kérdőíves vizsgálat (Szakály 2020).

4.3.2. Fókuszcsoporthoz

A fókuszcsoporthoz módszert elsősorban a marketingkutatásokban használják, de fordítástudományi kutatásokban is megjelenik, ahogy erre Eszenyi (2022) is kitér tanulmányában mint a szóbeli kikérdezés egyik kvalitatív eszközére. A fókuszcsoporthoz kutatás során nem egy egyén, hanem egy csoport közösen kialakított nézeteit tárjuk fel, illetve a csoport tagjai között létrejövő interakció is adatként szolgál. Egy fókuszcsoporthoz kutatás pontos tervezést és átgondolást igényel. Kiemelendő, hogy itt is fontos szerepet játszik maga a kérdező, aki az esetek többségében maga a kutató is egyben, és a már említett kutatói önreflexió is elengedhetetlen a fókuszcsoporthoz kutatás eredményeinek értékelésekor.

Műfordítás-kutatás esetében elsősorban az olvasók véleményét érhetjük tetten ezzel a módszerrel. Összevethetjük például a forrásnyelvi olvasók élményét a célnyelvi fordítást olvasó célnyelvi olvasók véleményével, hozzájárulva ezzel a befogadókutatás eredményeihez.

4.3.3. Résztvevő-megfigyelés

A fordítástudományban kevésbé használt módszer a résztvevő-megfigyelés, ugyanakkor szakfordítók munkájának vizsgálatakor találunk rá példákat. Helye van azonban a műfordítás-kutatásban is elsősorban a fordítások kulturális vonatkozásainak felderítésében.

Ha elfogadjuk, hogy a nyelv jelentések és nyelvi formák összessége, és hogy e jelentéseket az egy kulturális csoporthoz tartozók alkotják és kötik a konkrét nyelvi formákhoz, akkor vizsgálatainkban arra kell törekednünk, hogy feltárjuk e kulturális csoport jelentésalkotási folyamatait. A forrásnyelvi kultúra, valamint a célnyelvi kultúra szimbólumalkotását legintenzívebben a résztvevő-megfigyelés módszerével tanulmányozhatjuk. A résztvevő-megfigyelés tudatos, akaratlagos, rendszeres és reflektált megfigyelést jelent. Irodalmi fordítások kutatása során ez azt jelenti, hogy a kutató lehetőségei szerint hosszabb vagy rövidebb időt tölt el a célnyelvi jelentésalkotó közösség körében, feltárandó a jelentésalkotás folyamatait, igyekezve a nyelvi formák és a hozzájuk köthető jelentések minél alaposabb és reflektált megértésére (Feischmidt 2007).

Műfordítás-kutatás esetében ez lehet specifikusabban író-olvasó találkozókon, könyvvásárokon, felolvasóalkalmakon, könyvklubokon vagy műfordító-szemináriumokon való megfigyelő-részvétel, de idesorolható egy műfordítót tömörítő egyesület ülésén végzett megfigyelés is. A résztvevő-megfigyeléssel szerzett konklúziók kérdőíves, interjú vagy szövegelemző kutatások kiegészítéseként is megjelenhetnek.

4.3.4. Interjú

Az interjú mint kvalitatív kutatási módszer már széles körben alkalmazott a fordítástudományban, ahogy erre részletesen kitér Eszenyi is (2022). Említi a strukturált, a félig strukturált és a nyitott vagy strukturálatlan interjú típusát. Az interjú módszere a műfordítás-kutatásban is sikerrel alkalmazható. Kérdezhetjük magukat a műfordítókat, az olvasókat, a kiadókat, az olvasószervezőket vagy a műfordítóképző intézmények képviselőit. Nagyon fontos azonban az eltérő interjútipusok pontos módszertani elkülönítése és alkalmazása.

A műfordítás-kutatásban kiemelt szerepet kaphat a strukturálatlan, azaz a mélyinterjú módszere. A mélyinterjú készítésének és elemzésének pontosan meghatározott módszertana van. A mélyinterjú során nem egy előre leírt kérdéssort kérdezzük végig az interjúalanytól, és nem előre lefektetett elvárásokkal a fejünkben „faggatjuk” őt elképzeléseink, hipotézisünk alátámasztására. Interjúalanyunktól elsősorban nem adatokat és száraz tényeket, vagy az életút állomásait szeretnénk megtudni – ezeket más, írásos forrásokból vagy félig strukturált interjúkból is megszerezhetjük. A mélyinterjú során hagyjuk az interjúalanyt szabadon beszélni. Körvonalazunk egy kiinduló témát vagy szempontot, és hagyjuk, hogy saját maga bontsa ki az idevonatkozó gondolatait, érzéseit. Nem befolyásoljuk, nem térítjük el a beszélgetés menetétől. Kérdéseink minden esetben a válaszára építenek, segítenek jobban kibontani az általa felvetett tematikus csomópontokat. Majd az interjúk szövegét legépelve és elemezve, illetve az interjú előtt és után papírra vetett saját elvárásainkra, gondolatainkra, érzéseinkre is reflektálva feltárhatjuk a beszélgetés során felszínre kerülő tematikus csomópontokat, attitűdöket és viszonyulásokat. Célunk ilyenkor a mögöttes jelentések megismerése a felszíni megnyilvánulásokban. A több fordítóval készített mélyinterjúk tanulságait és következtetéseit elemezve kirajzolódhatnak egy adott kutatási téma szempontjából releváns és feltáró csoportszintű tendenciák. Ezekre az eredményekre pusztán szövegeket elemezve és összehasonlítva soha nem juthatnánk (Kvale 2005). Példaként saját, finn kortárs verseket magyarra fordító műfordítókkal készült többéves mélyinterjúsorozat elemző kutatásomat említem (Pusztai-Varga 2021b).

5. Módszertani tanácsok

A következőkben néhány konkrét javaslatot fogalmazok meg a műfordítás-kutatóknak, amelyek előmozdítják a kutatás relevanciájának és objektivitásának megőrzését. Több látószög alkalmazása egy szövegtörzs elemzésekor értéke a kutatásnak és nyomatékosítja a megfogalmazott következtetéseket. Vandepitte (2008) az ilyen jellegű feltárást többfókuszú, illetve ernyőkutatásként kategorizálja. A trianguláció alkalmazása szintén növeli a kutatás hitelességét és a kutató objektivitását (Eszenyi 2022).

Korpuszalapú szövegösszevető kutatások esetén a gondos, objektív paraméterek mentén kiválasztott szövegekorsusz szintén erősíti az eredmények érvényességét. Fontos, hogy pontosan adjuk meg, milyen paraméterek szerint választottuk ki az elemzett szövegeket.

Irodalmi szövegek elemzése során gyakrabban idézünk példákat, rövidebb-hosszabb szövegrészeket, vagy forrás- és célnyelvi kifejezéseket adunk meg. Fontos a dolgozat elején tisztázni és megadni, hogy milyen formai jelölést alkalmazunk végig a kutatás bemutatása során: mit teszünk idézőjelbe, mit emelünk ki dőlttel vagy más tipográfiai eszköz segítségével.

Előfordul, hogy a műfordítás-kutató maga is gyakorló műfordító vagy saját jogán író, költő. Vigyáznunk kell arra, hogy a tudományos dolgozat regisztere ugyanakkor objektív és deskriptív legyen. Ne használjunk értékelő jelzőket vagy saját véleményünket sugalló megfogalmazásokat. Kerüljük az előíró megnyilatkozásokat és a műfordítónak szóló tanácsokat. Fontos szerepe van ugyanakkor annak, hogy a kutató személye megjelenjen az empirikus kutatásban, a fentebb leírt módszertani keretek között és szabályok betartásával.

A dolgozat elején adjuk meg a kutatásban használt alapfogalmakat és definíciókat. Irodalmi szövegek esetében érdemes tisztázni az olyan jelzők jelentését, mint például „népszerű”, „közismert”, „kreatív”, illetve azt, hogy mit ért a kutató „kultúra” fogalma alatt. Figyelni kell arra, hogy ezeket a szavakat vagy fogalmakat a vizsgált interjúalanyok is használhatják, viszont természetesen másféle értelemben. Erre ki kell térni az elemzés során.

Figyeljünk arra, hogy a példaelemzések ne legyenek túlságosan, aránytalanul terjengősek, arányosan szerepeljenek az elemző részekhez igazodva. A dolgozatban fontos a logikusan felépített érvelés, az egyes részek arányos terjedelme, világos fókusz és elhelyezkedésük logikája.

Ha példákat idézünk egy állítás alátámasztására, mindig jelezzük, hogy ez a szövegben található összes előfordulás vagy illusztrációképpen bemutatott típuspéldák. Tartsuk szem előtt, hogy a példák, azok mennyisége és elrendezése mindig a kutatási kérdésre adott választ illusztrálják, húzzák alá.

Az egyes elemző alfejezetek mindig kezdődjenek a fejezet céljának pontos meghatározásával, majd a példák és elemzésük ezt a célt szolgálják. Végül az alfejezet végén ne felejtjük el felsorolni a kutatói következtetéseket, amelyeket a példák elemzéséből le tudunk vonni.

Műfordítás-kutatás esetén is érdemes a kutatási eredményeket táblázatos formában is beilleszteni, ezeket címmel és magyarázattal ellátni, a szöveges magyarázatot, a kapott eredményekből levont következtetéseket illusztrálандó.

Megállapításainkat mindig úgy fogalmazzuk meg, hogy jelezzük egyértelműen, mely esetben, kontextusban, fordítási szituációban érvényes a megállapításunk, következtetésünk.

6. Összefoglalás

Irodalmi szövegek fordításszempon-tú elemzése a nyelvészeti fordítástudomány paradigmájában többféle fókuszú és módszertanú kutatás lehetőségét nyújtja. A kutató végezhet szövegösszevető, minőség fókuszú, műfajalapú vizsgálatokat, de feltárhatja a fordítás etikájának, folyamatának, a fordítóképzésnek, illetve a fordításnak mint szakmának az aspektusait is. A műfordítás-kutatás során a többfókuszú, valamint az ernyőkutatások használata a jellemző, ahol a többféle műfajú, többféle olvasóközön-ség számára készített fordításokat elemzik. Ide sorolhatjuk a fordításkritika, valamint a fordítási kontextus és szituáció társadalmi-kulturális aspektusainak feltárását is.

Irodalmi szövegek vizsgálatakor ajánlott az empirikus módszertan, azon belül is a kvalitatív megközelítés alkalmazása, amelynek során fordítás és kultúra viszonyára is ki kell térni. Kiemelten fontos a kutatói önreflexió alkalmazása végig a kutatás során, a témaválasztástól az eredmények elemzéséig. Sikerral alkalmazhatjuk a kérdőíves és a fókuszcsoportos módszereket, valamint az interjúalany mély és őszinte motivációit feltáró mélyinterjú módszerét, valamint a tágabb kontextust feltáró résztvevő-megfigyelés módszerét.

Bármely módszert és kutatási megközelítést is alkalmazzuk, irodalmi szövegek fordítástudományi elemzésekor kiemelten fontos a kutatási cél és kérdés pontos definiálása, az alkalmazott módszertan és a vizsgált adatbázis pontos meghatározása, a kiválasztás paramétereinek tisztázása.

Irodalom

- Bozsik, Gy. 2019. Singability in Opera Translation: Seven Translations into Hungarian of Mozart-da Ponte's The Marriage of Figaro. In: Sohár, A., Limpár, I., Galambos, D. (eds) *Getting translated*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, Pázmány Péter Katolikus Egyetem. 79–88.
- Cs. Jónás E. 2000. Csehov a mai magyar színpadon. *Fordítástudomány* 2. évf. 1. szám 17–33.
- Élthes Á. 2009. Rejtett szövegsubjektivitás. Szabó Magda *Az ajtó* című regényének francia fordításáról. *Fordítástudomány* 11. évf. 2. szám. 82–100.
- Eszenyi R. 2022. Kérdőívek és interjúk a nyelvi közvetítés kutatásában. In: Klaudy K., Robin E., Seidl Péch O. *Bevezetés a fordítás és tolmácsolás kutatómódszertanába. I. Általános rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 77–92. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan1/5>
- Feischmidt M. 2007. Az antropológiai terepmunka módszerei. In: Kovács É. (ed.) *Közösség-tanulmány. Módszertani jegyzet*. Pécs-Budapest: Néprajzi Múzeum, PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. 223–234.
- Forgács E. 2004. Reáliák és fordításuk Garaczi László műveiben. *Fordítástudomány* 6. évf. 2. szám. 38–55.
- Galambos D. 2021. Mit tudunk a magyar műfordítókról a CEATL 2020-as felmérésének részleges eredményeiből? In: Nagy S. I. (szerk.) *A nyelvtudomány aktuális kérdései: Tanulmányok Nyomárkay István emlékére*. Budapest: MTA Modern Filológiai Társaság. 187–200.

- Heltai P. 2002. Szakfordítás és irodalmi fordítás. In: Dróth J. (szerk.) *Szaknyelv és szakfordítás. Tanulmányok a Szent István Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének kutatásai-ból 2002*. Gödöllő: Szent István Egyetem. 38–46.
- Heltai P. 2008. Lexikai átváltási műveletek irodalmi és szakfordításban. *Fordítástudomány* 10. évf. 1. szám. 5–17.
- Heltai P. 2021. A fordítástudományi kutatási témák változása az 1990-es évektől napjainkig. *Modern Nyelvoktatás* Vol. 27. No. 3–4. 7–22. <https://doi.org/10.51139/monye.2021.3-4.7.22>
- Horváth, G. 2018. A műfordításról dióhéjban. Gondolatok és gyakorlati példák a műfordítás oktathatósága kapcsán. In: Dróth, J. (szerk.) *Gépiesség és kreativitás a fordítási piacon és a fordításoktatás különböző szintjein*. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 71–93.
- Károly K. 2022. Az alkalmazott nyelvészeti kutatások néhány alapvető módszertani kérdéséről. In: Klaudy K., Robin E., Seidl Péch O. *Bevezetés a fordítás és tolmácsolás kutatás-módszertanába. I. Általános rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 27–58. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan1/3>
- Klaudy K. 2006. *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest: Scholastica.
- Kóbor M. 2007. A kultúrafogalom evolúciója a fordításelméleti diskurzusban és a kultúra-konceptciók gyakorlati implikációi. *Fordítástudomány* 9. évf. 2. szám. 37–54.
- Kövecses Z. 2009. Metaphor, Language and Culture. In: Lendvai E., Wolosz, R. (eds) *Translatologia Pannonica I*. Pécs: PTE-BTK Fordítástudományi Kutatóközpont, Szláv Filológia Tanszék. 260–272.
- Kvale, S. 2005. *Az interjú. Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba*. Budapest: József Műhely Kiadó.
- Lambert, J. 1998. Literary translation, research issues. In: Baker, M. (ed.) *Encyclopaedia of Translation Studies*. London: Routledge. 130–133.
- Lefevere, A. (ed.) 1992. *Translation/History/Culture. A sourcebook*. London and New York: Routledge.
- Leuven-Zwart, Kitty van 1989., 1990. Translation and Original. Similarities and Dissimilarities I-II. *Target* Vol. 1. No. 2. Vol. 2. No. 1. 151–181, 69–95. <https://doi.org/10.1075/target.1.2.031eu>
- Nagy N. 2014. Explicitáció *A nagy Gatsby* két magyar fordításában. *Fordítástudomány* 16. évf. 2. szám. 70–87.
- Pápai V. 2002. Az explicitációs hipotézis vizsgálata angol–magyar és magyar–magyar párhuzamos korpuszok egybevetésével – doktori értekezés tézisei. Pajzs Júlia, Klaudy Kinga opponensi véleménye, valamint Pápai Vilma válasza. *Fordítástudomány* 4. évf. 1. szám. 97–122.
- PETRA-E Referenciakeret 2016. <https://petra-educationframework.eu/hu>
- Pusztai-Varga I. 2010. A nyelvi kifejtés típusa finn versek angol és magyar fordításában. In: Károly K., Fóris Á. (szerk.) *Nyelvek találkozása a fordításban*. Budapest: Eötvös Kiadó. 135–159.
- Pusztai-Varga I. 2015. Kulturálisan kötött nyelvi elemek fordítási megoldásai finn versek magyar és angol fordításaiban. In: Károly K., Fóris A. (szerk.) *A fordítás titkos ösvényein*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 30–41.
- Pusztai-Varga I. 2021a. Hab a tortán: Műfordítói kompetencia a szakfordítóképzésben. In: Csikai Zs., Kóbor M. (szerk.) *Iránytű az egyetemi fordítóképzéshez: a műfordítás-oktatás kérdései*. Pécs: Kontraszt Plusz Kft. 51–69.

- Pusztai-Varga I. 2021b. A műfordító hangja: a kultúráközvetítés személyes motivációi. In: Nagy S. I. (szerk.) *A nyelvtudomány aktuális kérdései: Tanulmányok Nyomárkay István emlékére*. Budapest: MTA Modern Filológiai Társaság. 418–431.
- Saldanha, G., O'Brien, S. 2014. *Research Methodologies in Translation Studies*. Routledge: London. <https://doi.org/10.4324/9781315760100>
- Schweizer, T. 1998. Epistemology: The Nature and Validation of Anthropological Knowledge. In: Bernard, H. R. (ed.) *Handbook of Method in Cultural Anthropology*. Alta Mira: Sage. 39–88.
- Sohár A. 2021. Mit gondolnak a műfordítók magukról? Egy felmérés eredményei 2. In: Nagy S. I. (szerk.) *A nyelvtudomány aktuális kérdései: Tanulmányok Nyomárkay István emlékére*. Budapest: MTA Modern Filológiai Társaság. 431–442.
- Szakály Sz. 2020. A műfaji identitás kérdése Örkény István egyperces novelláinak angol nyelvű fordításában. *Fordítástudomány* 22. évf. 1. szám. 69–85. <https://doi.org/10.35924/fordtud.22.1.5>
- Szakály Sz. 2021. Leuven-Zwart modelljének tesztelése angol nyelvű irodalmi próza magyar fordításaiban. *Fordítástudomány* 23. évf. 1. szám. 82–100. <https://doi.org/10.35924/fordtud.23.1.5>
- Valló Zs. 2002. „Honosított” angol drámák a magyar színpadon. Budapest: Presszió Kft.
- Vandepitte, S. 2008. Remapping translation studies: Towards a translation studies ontology. *Meta* Vol. 53. No. 3. 569–588.
- Vermes A. 2004. A relevancia-elmélet alkalmazása a kultúraspecifikus kifejezések fordításának vizsgálatában. *Fordítástudomány* 6. évf. 2. szám. 5–17.
- Vermes A. 2024. A kulturális különbségek hatása a fordításra. In: Klaudy K., Robin E., Seidl Péch O. *Bevezetés a fordítás és tolmácsolás kutatómódszertanába. II. Speciális rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 177–188. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan2/9>
- Williams, R. 1998. A kultúra elemzése. In: Wessely A. (szerk.) *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium. 33–41.
- Williams, J., Chesterman, A. 2022. *The Map. A Beginner's Guide to Doing Research in Translation Studies*. Routledge: London.

Műfordítási témájú doktori értekezések a Fordítástudományi Doktori Programban

- Vándor J. 2010. *Adaptáció és újrafordítás*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <http://hdl.handle.net/10831/46215>
- Mujzer Varga K. 2010. *Honosítás és idegenítés – reálialexémák megfeleltetése az egyperces novellák fordításában*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <http://hdl.handle.net/10831/46210>
- Pusztai-Varga I. 2013. *Kulturálisan kötött nyelvi elemek fordítási megoldásai finn versek magyar és angol fordításában*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <http://hdl.handle.net/10831/40038>

- Szijj M. 2016. *Műfordítás nem anyanyelvre. Magyarok a magyar irodalom spanyol fordításában*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2015.141>
- Nagy J. 2016. *A kommunikatív dinamizmus (relatív) egyensúlya a fordításban*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2015.204>
- Nagy N. 2020. *Nézőpont és újrafordítás: az értelmezést befolyásoló nyelvi elemek A nagy Gatsby magyar fordításaiban*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2020.091>
- Laszkács Á. 2021. *Frazémák újrafordítása a színpadon játszott drámákban*. Budapest: Doktori értekezés. Kézirat. ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2020.120>

Terminusjegyzék

- ernyőkutatás:** olyan kutatás, amely a folyamatorientált, a diskurzusorientált, az okozatorientált és az eredményorientált kutatási fókuszot egyaránt magában foglalja.
- kultúra:** egyeztetett és osztott szimbolikus rendszerek, amelyek az egyének cselekvéseit irányítják és csoportszerű működését segítik.
- kutatói önreflexió:** a kutató a kutatás során végig reflektál saját szerepére, a megismerés folyamatára, illetve arra, hogy ő maga hogyan hat magára a vizsgált terepre.
- mélyinterjú:** a mélyinterjú célja a válaszadó adott témával kapcsolatos véleményének, nézeteinek részletekbe menő megismerése. Olyan beszélgetés, amely a személyiség mélyrétegeibe hatol. Ez az adatfelvételi technika nem teszi lehetővé az adatok számszerűsítését.
- részvevő-megfigyelés:** egy helyzetre, jelenségre vagy tárgyra összpontosított tudatos, akaratlagos, rendszeres és reflektált megfigyelés.
- trianguláció:** egy kutatási kérdés több oldalról, több módszerrel és eszközzel történő vizsgálata, amely által a kutató objektívebben tudja szemlélni a vizsgálat tárgyát.

Korpusznyelvészeti módszerek a fordított szövegek kutatásában

Seidl-Péché Olivia

ELTE BTK, Nyelvi Közvetítés Intézete
seidl-pech.olivia@btk.elte.hu

Kivonat: A fordítástudomány számára releváns kutatási módszerek között már az ezredfordulót megelőzően is hangsúlyosak voltak a korpuszalapú kutatások, amelyek szerepe napjainkra tovább növekedett. A tudományágon belül az ezredfordulót követő, a korpuszalapú kutatások előtérbe kerülését eredményező kutatási paradigmaváltás és az azt lehetővé tevő technológiai fejlődés miatt válik szükségessé a korpuszalapú módszer jellemzőinek és kritériumainak áttekintése. A hatékony és lekérdezési eredményeit tekintve megbízható kutatások alapvető ismérve a kutatási kérdéseknek megfelelő, valamint a vizsgált sokaságot kiegyensúlyozottan reprezentáló minta, illetve a minta adekvát rendezését megvalósító korpusztervezés. A fordításkutatás számára releváns korpuszok bemutatása, a mintavételi szempontrendszer összeállítása, illetve a kutatások tervezése áll a jelen tanulmány középpontjában.

Kulcsszavak: kiegyensúlyozott korpusz, korpuszalapú kutatás, korpuszok összeállítása, korpuszok lekérdezése, reprezentativitás

1. Bevezetés

A fordítástudományi kutatások első nagy paradigmaváltása az 1950-60-as években történt, a leíró fordítástudományi kutatások megjelenésével és elterjedésével. A célnyelvi szöveg sajátosságait, illetve a fordítási folyamat jellemzőit vizsgáló diszciplína megszilárdulása utáni korszakot Klaudy szerint a 2000-es évekig további két időszak követi, nevezetesen az 1970-80-as évek interdiszciplináris korszaka és az 1990-es évekre jellemző európai integrációs időszak (Klaudy 2004). A fordítóipar

---

Hivatkozás: Seidl-Péché O. 2024. Korpusznyelvészeti módszerek a fordított szövegek kutatásában. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába II. Speciális rész.* Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 235–251.

DOI: <https://doi.org/10.21862/kutamodszertan2/13>

ezredfordulót követő nyelvtechnológiai fejlődése – a fordítómemóriát, terminológiai adatbázist, párhuzamos dokumentumokat és napjainkban a gépi fordítást is integráló fordítási környezettel – a fordításkutatás számára is új kutatási területeket jelölt ki, és megeremtette a diszciplína újabb paradigmaváltásának feltételeit (vö. Seidl-Péché 2022). A nyelvtechnológiai eszközök alkalmazása a fordításkutatás számára nagy jelentőségű, mivel új távlatokat nyitott a kutatási adatok mennyiségi növekedését, a vizsgálatukhoz szükséges időintervallum csökkenését, az elemzések következetességét, az eredmények általánosíthatóságát, illetve az adatok tárolásának biztonságát illetően.

A nyelvészeti korpuszalapú kutatások megjelenésük óta fontosak a fordításkutatás számára, újdonságuk, hogy a korpuszok valós nyelvhasználati mintákat, gépileg feldolgozható szövegeket tartalmaznak (Bowker és Pearson 2002: 9). A kutatók a korpuszokba olyan szövegeket gyűjtenek és rendszereznek, amelyek a vizsgált nyelvre vagy nyelvváltozatra jellemzőek. A mintavétel során ügyelnek a korpuszok kiegyensúlyozottságára, és arra, hogy a gyűjtött szövegek megfelelően reprezentálják a vizsgált nyelvet vagy nyelvváltozatot. Csak a korpuszok kiegyensúlyozottsága és reprezentativitása mellett garantálható a kutatások eredményeinek megbízhatósága és tudományos értéke (Seidl-Péché 2018), ezzel szemben a korpuszok kiegyensúlyozottsága és reprezentativitása nélkül a kutatási eredmények nem megbízhatóak, akkor sem, ha a korpuszban nagy mennyiségű szöveg áll rendelkezésre. A kutatások megbízhatóságával (*reliability*) és érvényességével (*validity*) részletesen foglalkozik Károly Krisztina tanulmánya (lásd a kötet első részében Károly 2022: 32–35).

Csak alaposan megtervezett kutatások révén és körültekintően kiválasztott minták alapján biztosítható az elemzések és a tudományos következtetések validitása. Az így kapott eredmények valós és megbízható képet nyújtanak az adott nyelvhasználatról és nyelvváltozatról.

A nyelvi korpusz kiegyensúlyozottsága és reprezentativitása teszi a korpuszt alkalmassá arra, hogy segítségével információkat gyűjtsünk egy-egy kifejezés, illetve szókapcsolat forrás- vagy célnyelvi környezetben történő műfajra és/vagy regiszterre jellemző használatáról, vagy tágabban értelmezve az adott nyelv térben, időben és modalitásban behatárolt változatáról, amely megmutatja a korpusz összetételének megfelelő, műfajra, szövegtípusra, regiszterre, illetve az autentikus és/vagy célnyelvi nyelvhasználatra jellemző használati mintákat (Seidl-Péché 2020: 80–81).

A korpuszalapú kutatások kvantitatív eredményeit a kutatók gyakran kvalitatív vizsgálatokkal egészítik ki (pl. Robin 2018), mivel a kvantitatív eredmények sokszor csak az intuíció megerősítésére elegendők, de nem adnak valós válaszokat a felmerülő kutatási kérdésekre (Seidl-Péché és Robin 2019). A nagy mintán végzett korpuszvizsgálatok alapvetően a felszíni szövegmintázatokról adnak felvilágosítást, míg a mintázatok kvalitatív elemzése a felszíni minták háttérben álló nyelvészeti magyarázatokra

derít fényt. Ennek következtében gyakran egyfajta körkörösség alakul ki a módszertanban, amennyiben a kvantitatív kutatás alapján lefolytatott kvalitatív kutatást újabb kvantitatív, majd kvalitatív stb. vizsgálat követi.

A korpuszalapú fordításkutatás eredményei számos szakterület számára relevánsak. Az eredmények fontosak mind az autentikus, mind a célnyelvi szövegprodukciónak leírása, az anyanyelvhasználat tudatosítása, a fordításnyelv sajátosságainak feltárása (Balaskó 2007), valamint a célnyelvi jellemzők célnyelvi normától eltérő használata szempontjából (Seidl-Pécs 2011). A korpuszalapú kutatások jelentős mértékben bővítették a fordításkutatás témakörét. Hagyományosan számos korpuszalapú kutatás vizsgálja például a fordítási normát és mintázatot (pl. Balaskó 2020) vagy a fordítások interkulturális beágyazottságát (pl. Hidasi 2024). Az újabb kutatások középpontjába sokszor az új technológiák vizsgálata kerül, így az audiovizuális fordítás (pl. Robin és Szegh 2018), a közösségi fordítás (pl. Malaczkov 2020), a tolmácsolás (pl. Götz 2023) vagy a távtolmácsolás (pl. Seresi 2016). Megnőtt az érdeklődés a szaknyelvi szövegek fordítási jellemzői iránt, köztük a jogi szaknyelv (pl. Szabó és Vinnai 2018), az EU-s kontextus (pl. Götz 2023), a műszaki szaknyelv (pl. Nagy 2020) és az orvosi szaknyelv (pl. Mány 2021) vizsgálata iránt, illetve általánossá vált az angolon kívüli nyelvek, úgymint az ázsiai és arab nyelvek (pl. Bakaja 2020), a török nyelv (pl. Aksan és Aksan 2018), a kevésbé használt nyelvek (pl. Karakanta et al. 2018) bevonása a fordításközpontú kutatások sorába.

Hazai viszonylatban az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola Fordítástudományi Doktori Programjában igen nagy számú korpuszalapú fordítástudományi doktori disszertáció született és születik napjainkban is (Seidl-Pécs 2011, Polcz 2012, Lengyel 2013, Mohácsi-Gorove 2014, Sato 2014, Somodi 2014, Bozsik 2015, Kovács 2015, Makkos 2015, Nagy 2015, Robin 2015, Szijj 2015, Götz 2019, Mány 2021, Szegh 2022, Stern 2022, Dankó 2022, Ugrin 2023, Horváth 2023, Juhász-Koch 2023). A korpuszalapú fordítástudományi kutatásokhoz adott újabb lendületet az ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszéken épített – multimodális, fordított, tolmácsolt, audiovizuális, szak- és irodalmi szövegeket tartalmazó – Pannónia Korpusz (Robin et al. 2016) létrehozása is. A Pannónia Korpusz többszörösen összetett korpusz, a mai modern nyelvhasználatot tükrözi.

2. Korpuszok a nyelvészeti elemzéshez

A nyelvészeti korpuszok összeállításánál számos kritériumot kell figyelembe venni, ahogy ezt Lüdeling és Kytö (2008) is bemutatja:

A korpusznyelvészetet gyakran tekintik a nyelvészet egy viszonylag új területének, amely a „mindennapos” nyelvhasználat empirikus tanulmányozásával foglalkozik számítógépek és elektronikus korpuszok segítségével. A „korpusz”

elsősorban írott vagy beszélt nyelvi szövegek gyűjteménye. Ugyanakkor, ha ezt a kifejezést a modern nyelvtudománnyal összefüggésben használjuk, az számos további ismervre is utal, így többek között az elektronikus olvashatóságra, a mintavételre és reprezentativitásra, a végleges méretre, valamint arra a szándékra, hogy a korpusz az adott nyelvváltozat hiteles referenciája legyen. (Lüdeling és Kytö 2008: 5 – fordítás: a szerző)

A korpuszba gyűjtött szövegek természetes nyelvi előfordulások, azaz a nyelvész vagy a korpusz összeállítójának beavatkozása nélkül keletkezett valódi nyelvhasználati minták, tehát a korpusz „egy nyelv adott állapotára vagy változataira jellemző, természetes módon keletkezett nyelvi szövegek gyűjteménye” (Sinclair 1991: 171 – fordítás: a szerző). Ugyanakkor az egyes korpuszok összeállításának kritériumai eltérhetnek egymástól, mivel a nyelvészeti kutatás céljából létrehozott korpusz „olyan nyelvi anyagok gyűjteménye, amelyet meghatározott nyelvészeti kritériumok alapján válogattak és rendeztek össze, azzal a céllal, hogy [a korpusz] az adott nyelv mintája legyen” (Sinclair 1996: 4 – fordítás: a szerző).

A mintavétel alapján az egyes korpuszoknak az adott nyelv vagy nyelvváltozat vertikális és/vagy horizontális rétegződését kell a teljesség igényével megjeleníteniük. Ha a mintavétel tekintetében a korpusz elegendően nagy és kiegyensúlyozott, akkor az adott nyelv vagy nyelvváltozat reprezentatív korpuszáról beszélünk. A korpusz reprezentativitása teszi lehetővé, hogy a korpusz adatai alapján levont következtetések érvényes kutatási eredményeket eredményezzenek (Seidl-Péché 2018, Károly 2022 a kötet első részében).

A szövegek felvétele a korpuszba semmiképpen nem véletlenszerű, hanem tervszerű adatgyűjtés eredménye. A korpusz összeállítója az adatgyűjtés megkezdése előtt számba veszi azokat a szövegek külső és belső tulajdonságai alapján releváns jellemzőket, amelyek a korpusz reprezentativitása szempontjából meghatározóak. Az explicit módon megfogalmazott nyelvészeti kritériumok vonatkozhatnak a szövegek megjelenésének korára, területére, a szövegeket befogadó közösségre, a szövegtípusra, vagy akár egy-egy lexikai, grammatikai, stilisztikai vagy szövegtani jelenségre (Sass 2009).

A korpuszok reprezentativitása és kiegyensúlyozottsága egymással szorosan összefüggő jellemzők. A reprezentativitás értelmében a korpusz lefedi az adott nyelv vagy nyelvváltozat egy adott időszakra jellemző használatát vagy annak az egyes időszakokon átívelő fejlődését. A reprezentativitás mellett fontos szempont a mintavétel kiegyensúlyozása, amelynek köszönhetően a korpuszban tárolt szövegek a korpuszra jellemző alapvető ismérvek mentén azonos nagyságú (szószámú) alkorpuszokat alkotnak, mint pl. a *Corpus of Contemporary American English*¹ különböző műfajú írott (szépirodalmi szövegek, folyóiratcikkek, újságcikkek, tudományos cikkek) és beszélt nyelvi szövegeket tartalmazó alkorpuszai.

¹ A korpuszok elérhetőségét ld. az Internetes hivatkozásokban.

3. A nyelvészeti korpuszok fajtái

A számítógépes adatfeldolgozás elterjedése lehetővé tette a nyelvészeti korpuszok létrejöttét, amelyek alapvetően a nyelvészet különböző területei számára teremtették meg a kutatások valós szövegmintákon történő megvalósítását. A többi nyelvészeti területhez hasonlóan a fordítástudomány számára is új lehetőségeket jelentett a korpuszok alkalmazása a kutatási kérdések vizsgálatához. Kezdetben a fordítástudomány a már meglévő nyelvészeti korpuszokat használta fel vizsgálataihoz, majd idővel létrehozta az autentikus és fordítási szövegek szövegtulajdonságainak összevetésére alkalmas korpuszokat. A fordítástudományi kutatások kiszolgálására készült összehasonlítható és párhuzamos korpuszokról a fejezet végén található bővebb információ.

A nyelvészeti korpuszokat osztályozhatjuk a mintavétel módja, a korpuszban összegyűjtött adatok jellemzői, illetve a korpusz felhasználásának módja szerint. A mintavétel módja szerint a korpusz lehet statikus, dinamikus és monitor korpusz, a korpusz felhasználásának módja szerint szinkrón és diakrón korpusz, a korpuszban összegyűjtött anyag alapján pedig írott nyelvi, beszélt nyelvi és multimodális korpusz. (Ezekről lásd bővebben a 4. alfejezetben.)

A korpuszban tárolt adatok meghatározzák, hogy a korpusz mely nyelvet vagy nyelvterületet reprezentálja. A legtöbb európai nyelv nemzeti korpusza (pl. *British National Corpus*, *Bulgarian national reference corpus*, *Magyar Nemzeti Szövegtár*, *National Corpus of Polish*) mellett kutathatók már más kontinensek reprezentatív nyelvi korpuszai is (pl. *Lancaster Corpus of Mandarin Chinese*, *Quranic Arabic Corpus*, *Turkish National Corpus*). A kulturális sokszínűség megőrzése szempontjából említést érdemelnek a már kihalt nyelveket reprezentáló korpuszok (pl. *Electronic Text Corpus of Sumerian Literature*), illetve a kihalással fenyegetett nyelvek korpuszai is (pl. *Archive of the Indigenous Languages of Latin America*).

A korpuszok csoportosíthatók a korpuszban megjelenő nyelvek száma szerint is. Ilyen szempontból egynyelvű (*monolingual corpora*) és többnyelvű korpuszokat (*multilingual corpora*) különböztetünk meg, mely utóbbiaknál a különböző nyelvű autentikus szövegek szövegmintáinak gyűjtését azonos nyelvészeti kritériumok (pl. a megjelenés ideje, a szöveg műfaja) szerint végzik. A szövegek létrejöttének körülményei szerint megkülönböztetjük a kizárólag eredeti forrásnyelvi szövegeket tartalmazó autentikus nyelvi korpuszokat (pl. *British National Corpus*, *TIGER Corpus*), a különböző forrásnyelvekről a vizsgált célnyelvre fordított szövegekből álló fordítási korpuszokat (pl. *Translational English Corpus*), illetve a nyelvtanulói szövegprodukciónak tartalmazó tanulói korpuszokat (pl. *International Corpus of Learner English*). Azokat a fordítási korpuszokat, amelyek egy adott nyelven csak autentikus forrásnyelvi szövegeket és egy vagy több másik nyelvről az adott nyelvre fordított célnyelvi szövegeket is tartalmaznak, a fordítástudomány Baker (1995: 23) után összehasonlítható korpuszoknak (*comparable corpora*) nevezi (pl. *International Corpus of English*). Ezek a korpuszok sohasem tartalmazzák a célnyelvi szövegek forrásnyelvi megfelelőit, ezért

segítségükkel nem vizsgálható a forrásnyelvi szövegek hatása a célnyelvi szövegalkotásra. Az összehasonlítható korpuszok megjelenése igazodott a 20. század második felétől elterjedő leíró fordítástudományi megközelítéshez, amely a fordított szövegekre az autentikus szövegprodukciónal egyenrangú, kutatásra érdemes szövegekként tekint.

Megkülönböztetjük továbbá az autentikus szövegeket és azok fordítását tartalmazó párhuzamos korpuszokat (*parallel corpora*), amelyek lehetnek egy-, két- vagy többirányúak, vagy akár mondatillesztéssel párhuzamosított korpuszok is (pl. *Aligned Hansards of the 36th Parliament of Canada, European Parliament Proceedings 1996–2001*). Az egyirányú párhuzamos korpusz csak a korpuszban található két nyelv egyikén tartalmaz fordított szövegeket, míg a kétirányú párhuzamos korpusz (pl. *English–Norwegian Parallel Corpus*) mindkét nyelv esetében tartalmazza a másik nyelvről az adott nyelvre fordított szövegeket.

Az összehasonlítható és párhuzamos korpuszok kutatása meghatározó a fordítástudomány számára, mivel előtérbe helyezi az adott nyelven keletkezett autentikus és fordított szövegek jellemzői közötti különbségeket, ezáltal segíti a fordítási univerzálék kutatását (vö. Baker 1993), valamint a célnyelvi szövegalkotásra jellemző fordítási szövegminták azonosítását (vö. Johansson 2003). Az összehasonlítható és a párhuzamos korpusztípus közötti különbségek kijelölik az ezen korpuszok segítségével végzett kutatások irányát. A párhuzamos korpusz segítségével elsősorban a fordítási tevékenység során végbemenő folyamatokat, a fordító viselkedését, a fordítás folyamatát lehet vizsgálni. Ezzel szemben az összehasonlítható korpusz a fordított és a nem fordított szövegek közötti szövegalkotási különbségek, szövegmintázatok leírásánál lehet hasznos, ugyanakkor ezen vizsgálatok nem engednek közvetlen következtetéseket levonni a fordítói viselkedésre vonatkozóan. Az összehasonlítható és a párhuzamos korpuszokkal végzett kutatások tehát különböző kutatási fókuszot tesznek lehetővé. Mindezek következtében a vizsgált kutatási kérdés függvényében célszerű ezen különböző korpusztípusok kombinálása a kutatás során.

4. Korpusztervezés

A korpuszok tervezésénél fontos kutatómódszertani szempont a szövegek beszerzésének kérdése, a vizsgált szövegek esetében a szerzői jogok tiszteletben tartása. Jelenleg az 1999. évi LXXVI. törvény rendelkezik a szerzői jogról, azaz meghatározza, hogy kit illet meg a szerzői jog, illetve hogy egy adott művet miként lehet oktatási, művelődési, tudományos kutatási és információhoz jutási céllal felhasználni. A törvény védelme alá tartozó irodalmi, tudományos és művészeti alkotások esetében ezen művek korpuszba rendezése előtt szükség lehet a művek kutatási célú felhasználását engedélyező beleegyezési nyilatkozatok beszerzése.

A korpusz méretét a szövegszavak számával szokás jelölni. Jelenleg az egyik legnagyobb online kereshető korpusz az 1990 óta Mark Davis vezetésével épített, ma

már több mint egymilliárd szövegszavas *Corpus of Contemporary American English* (COCA). Bár a számítástechnika tárolási kapacitásának köszönhetően ma már több többmillió szövegszavas korpusz hozzáférhető és kutatható, a lekérdezéshez rendelkezésre álló eszköztől és a kutatási céltól függően néha előnyösebb a hipotézisek vizsgálatát kisebb korpuszokon megkezdeni és a kvantitatív vizsgálatokat kvalitatív elemzéssel kiegészíteni.

Mintavétel tekintetében elvárt az egyes kutatásoktól, hogy a vizsgált korpusz(ok)ba rendezett szövegek vagy szövegrészek az adott nyelv vagy nyelvváltozat vertikális és/vagy horizontális rétegződését a teljesség igényével reprezentálják (vö. Seidl-Péché 2020). A mintavétel feltételeinek való megfelelés nem zárja ki a kutatás leszűkítését egy-egy modalitás/szövegtípus/korszak/szerző vagy fordító vizsgálatára, bár ebben az esetben sem kerülhető meg a megbízható kritériumrendszer kidolgozása, amely alapján a korpuszba válogatott szövegek bekerülési esélye megegyezik az adott korpuszba éppen fel nem vett, de a korpusztervezés szempontjából szintén beválogatható szövegek bekerülési esélyeivel. A szisztematikus, de egyidejűleg véletlenszerű mintavétel kritériumának teljesítése igazi kihívás elé állítja a kutatókat, hiszen a minta végessége miatt mindenképpen szükséges a módszertani lépések részletes igazolása (ez utóbbiról lásd a kötet első részében Károly 2022).

A korpusztervezés egyik legfontosabb döntése a korpuszba gyűjtött szövegek időbeli keletkezésének kora, mivel a korpusz reprezentálhatja egy-egy nyelv vagy nyelvváltozat időbeli fejlődését vagy egy adott időszakra jellemző használatát. E dichotómia mentén beszélhetünk diakrón (pl. *Diachronic Corpus of Greek Texts of the 20th century*, *Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár*) és szinkrón (pl. *Magyar Nemzeti Szövegtár*) korpuszokról. A szövegek időbeli keletkezése mellett a korpusz létrehozásának időintervalluma is meghatározó jellemző. E szempontból a korpusz a mintavétel módja szerint lehet statikus vagy dinamikus. A statikus korpusz (pl. *Brown Corpus*) a létrehozása óta változatlan, a dinamikus korpusz (pl. *Collins Corpus*) folyamatosan bővül. A statikus és dinamikus korpusz jellemzőit egyesíti a monitor korpusz, amely esetében a korpusz bővítése az eredeti statikus korpusz struktúráját és arányait megtartva folytatódik (pl. *Corpus of Contemporary American English*).

További szövegválasztási szempont a korpuszba rendezett szövegek írott vagy beszélt nyelvi volta. E tekintetben elterjedtebbek az írott nyelvi korpuszok (pl. *Magyar Nemzeti Szövegtár*, *Szeged Treebank*), viszont egyre inkább növekszik az érdeklődés a beszélt nyelvi korpuszok (pl. *Budapesti Szociolingvisztikai Interjú*, *EUR-ACCOR*) iránt, hiszen napjainkban egyre népszerűbbek az automatikus beszédfelismeréssel és -produkcióval (vö. Kiefer 2006: 758) foglalkozó alkalmazott nyelvészeti kutatások. Egy korpuszon belül természetesen lehetséges az egyazon nyelvre jellemző írott és beszélt nyelvi szövegek párhuzamos gyűjtése is (pl. *Corpus of Contemporary American English*), ahol az írott és a beszélt nyelvi alkorpuszok szószámának megközelítően azonos nagysága biztosítja a korpusz kiegyensúlyozottságát és reprezentativitását az adott nyelv vagy nyelvváltozat teljességére. Külön kategóriát kép-

viselnek a multimodális korpuszok (pl. *AMI Meeting Corpus*, *Pannónia Korpusz*), amelyekben a tárolt adatállomány videofelvételekből és ezek transzkripciójából áll. Az ember–gép interakció térnyerése szempontjából meghatározó a multimodális korpuszok megjelenése, amelyek segítik például a mimika, a gesztusok, a testtartás kutatását (vö. Kipp et al. 2009). Az emberekkel egyre több területen kommunikáló gépeket a multimodális korpuszokba gyűjtött és rendszerezett minták alapján lehet például a várható emberi reakciókra és ez alapján az azokra adandó válaszreakciókra tanítani. A multimodális korpuszok összeállítását két alapvető nehézség kíséri: egyrészt a beszélt nyelvi korpuszokhoz hasonlóan a korpuszok összeállítására, a transzkripcióra és annotálásra – azaz a szövegtől elkülönülve megjelenő, a szövegelemzés során kapott információkat tartalmazó címkézésre – fordítandó relatív nagy időigény, másrészt a nonverbális tartalom kódolására szolgáló annotációs standard hiánya (Abuczki és Ghazaleh 2013: 87).

A multimodális korpuszok közül kiemelkedő jelentőségűek a jelnyelvi korpuszok (pl. *American Sign Language Linguistic Research Project Corpus*) a jelnyelv egységes írásbeliségének hiánya miatt. A jelnyelvi korpuszok annotálása során nehézséget jelent a korpuszok szegmentálása, azaz a jelnyelvi elemek kezdetének és végének pontos meghatározása. További kihívás elé állítja a kutatókat a jelnyelvek standardizálatlansága az országoként és közösségeként változó kézformákkal, valamint a jelnyelv hangzó nyelvre való fordítása a jelnyelv sajátos mondatszerkesztési és jelentésalkotási stratégiái miatt (vö. Bartha et al. 2016).

További szövegválasztási szempont a szövegek terjedelme, azaz hogy a korpusz kizárólag teljes szövegeket (pl. *Magyar Generatív Történeti Szintaxis*) vagy kizárólag szövegrészleteket (pl. *Hunglish Corpus*) tartalmaz-e. A szövegrészletek esetében fontos kritérium a szövegrészletek hosszának meghatározása, mivel a korpusz tartalmazhat mondatokat, bekezdéseket, fejezeteket, absztraktokat stb. Ha a teljes szövegek vagy nagyobb szövegrészletek rendelkezésre állnak, az ezeket tartalmazó korpuszok alkalmasak a szövegek felszíni mintázatának vizsgálatára. Ezzel szemben a csak párhuzamosított szegmenspárokat tartalmazó korpuszok inkább a konkrét fordítói megoldásokra (pl. egy-egy lexikai egység fordítására) világítanak rá.

5. Az adatok rögzítése

A korpusz fontos jellemzője, hogy „nemcsak tárháza a szövegeknek, hanem tartalmazza azok bibliográfiai adatait” is (*Magyar Nemzeti Szövegtár*). A nyelvészeti korpuszok primér adatokat, metaadatokat és nyelvészeti annotációt tartalmaznak. A primér adatok a korpuszban található szöveg- és hangfájlok, a digitalizált képi adatok, a videofelvételek és ezek transzkripciója. A metaadatok tartalmazzák a primér adatokra vonatkozó összes kiegészítő információt, így a címet, a szerző nevét, a keletkezés évét, a kiadót, a nyelvet, a témakört, a műfajt stb. A metaadatok rögzítését (lásd

az 1. ábrát) standardok alapján végzik, közülük a TEI (*The Text Encoding Initiative*) az írott nyelvi korpuszok esetében az egyik legelterjedtebb. A nyelvészeti annotáció szempontjából különbséget kell tenni elemzetlen és elemzett korpuszok között. Az utóbbiak esetében az annotáció tartalmazza a szövegekre vonatkozó szósztintű, szintaktikai, szemantikai és pragmatikai információkat. A nyelvészeti elemzés számára szükséges információkat az úgynevezett jelölőnyelvek (pl. *Extensible Markup Language*) segítségével lehet kódolni. A jelölőelemek (tagok) szintaxisát szintén szabályozzák a TEI ajánlásai. Az első ábra szemlélteti, ahogy az eredeti szövegelemek (kurzíválva) mellett kacsacsőrök között megjelennek a nyelvészeti elemzést tartalmazó metaadatok.

1. ábra

Példa a szövegben megjelenített annotációra

```
<S><NP head="idő">Az utóbbi időben</NP> <NP TYPE="1" head="én">magam</NP>is<NP head="igen">igen</NP>sokat<PRED TYPE="1" head="pingpong"><PRED TYPE="1" head="pingpongozik">pingpongoztam</PRED></PRED></S>
```

A nyelvészeti annotáció a szövegbe ágyazott metaadatok segítségével jelöli a dokumentum szegmenseire vonatkozó információkat. Az annotálást ma már többnyire nyelvészeti elemző programmal (pl. *e-magyar.hu* 2015) végzik. Az elemzés lépései a bekezdés-, mondat- és szósztintű szegmentálás, a szemantikai kapcsolatok jelölése (parsing), valamint a pragmatikai információk azonosítása (*turn-taking*). A szósztintű elemzéshez és szófaji egyértelműsítéshez (*part of speech tagging*) elengedhetetlen a lemmatizálás (az azonos szótöböl származó alakok meghatározása) és a morfológiai elemzés (a szótó és a toldalékok azonosítása). Az annotáció megjelenhet a szövegbe ágyazva vagy egy külső fájlban (*stand-off*).

6. A korpuszok elemzése

A korpuszalapú fordításkutatást jellemző kvantitatív vizsgálatok lehetővé teszik a hipotézisek igazolását vagy cáfolatát nagyobb szövegállományok lekérdezésével. Elsősorban a korpuszban gyakran és jellemzően előforduló mintázatok kutatása lehetséges ezzel a módszerrel, bár nem kizárt a ritkábban előforduló mintázatok vizsgálata sem. Ez utóbbiak – például az egyedi nyelvi elemek (Dankó 2022) vagy a terminuseloszlás vizsgálata (Nagy 2020) – esetében a kutatási kérdések általában már a korpusz tanulmányozása előtt megfogalmazódnak, és a korpusz lekérdezése a már meglévő hipotézisek tesztelésére szolgál. A gyakori, jellemző mintázatok (pl. konkordancia-vizsgálatok) elemzésekor viszont éppen a korpuszvezérelt lekérdezések kvantitatív eredményei világhatárnak rá egy-egy tipikus nyelvi jelenség létre. A kutatások tervezési szakaszában érdemes meghatározni, hogy a kvantitatív lekérdezés és az ehhez szükséges nagy adatmennyiség gyűjtése, vagy a kisebb mintán végzett kvalitatív

vizsgálat szolgálja-e jobban a kutatott kérdés megválaszolását. Egy-egy nyelvi minta jellemzőire és gyakoriságára kaphatunk választ a hipotézisek, előfeltételezések alapján és a nagy nyelvi mintán végzett kvantitatív kutatások során, míg a kisebb minta kvalitatív vizsgálata rávilágíthat az adott minta működésének ok-okozati összefüggéseire (vö. Robin 2014).

Mivel a korpuszalapú vizsgálatok a valós nyelvi előfordulásokat kutatják, ezért a lekérdezések eredményei is a tényleges nyelvi folyamatra és produktumra világítanak rá. A kutatási kérdések megfogalmazásánál elengedhetetlen, hogy az eredményeket számszerűsíthető adatok formájában lehessen lekérdezni és elemezni. A fordításkutató vizsgálhatja például, hogy egy-egy szövegtípus fordítása mely nyelvi jelenségeket részesíti előnyben ugyanazon nyelvpár és nyelvirány esetében más szövegtípusok fordításához képest. A lekérdezési eredményeken futtatott statisztikai szignifikanciavizsgálatok (Bisiada 2017: 242) feladata alátámasztani, hogy a minta vizsgálata során kapott mérési eredmények nem a korpuszba felvett szövegek véletlenszerű együttállásából, a mintavétel hibájából vagy valamely mérési hibából következnek, hanem valóban jellemzik a vizsgált nyelvet/nyelvváltozatot (lásd Dankó és Csizér 2022 a kötet első részében).

A korpuszalapú fordítástudományban leggyakrabban használt leíró statisztikai lekérdezések a szövegszavak számát (az összes szövegszó gyakoriságától független szám), a korpuszban szereplő különböző szótári szavak számát (szótípus) és a szótípus–szövegszó arányt (a korpuszra jellemző lexikai változatosság) vizsgálják (vö. Laviosa 1998). Jellemzőek továbbá a betűgyakorisági listák (az adott nyelvre vagy szerzőre jellemző betűeloszlás), a gyakoriság szerinti szólisták (a szöveg(ek)ben gyakrabban és kevésbé gyakran előforduló szavak listája), a szöveg feldolgozhatósága szempontjából meghatározó átlagos szó- és mondathossz lekérdezése (a szövegben található összes betű vagy szó száma elosztva az összes szó vagy mondat számával), a kulcsszavak szűrése (egy hosszabb szöveg szólistájához viszonyítva a vizsgált szöveg szólistájában gyakrabban előforduló szavak), illetve a klaszter vagy N-gram-elemzés (a szövegben szereplő több egységből álló szerkezetek vizsgálata). A konkordancia (*concordance*) az „adott szó vagy kifejezés szövegben szereplő összes előfordulását szöveggörnyezetében bemutató lista” (Szirmai 2005: 170). A listát a vizsgált lexikai elemtől jobbra vagy balra elhelyezkedő első/második/harmadik szó alapján lehet rendezni. Sinclair szerint a konkordanciavizsgálatok a korpusznyelvészet legfontosabb vizsgálati eszközei közé tartoznak, amelyekkel a szövegek nyelvi mintázatait tanulmányozhatják a kutatók (vö. Sinclair 1991).

Napjainkban az elemző szoftverek széles választéka (pl. *AntConc*, *Nooj*, *No-Sketch Engine*, *Sketch Engine*, *Text-lex Compare*, *WordNet*, *WordSmith Tools*) segíti a korpusznyelvészettel foglalkozó kutatók munkáját (vö. Seidl-Péché 2022). Számos alkalmazás ingyenesen hozzáférhető, mások a korpuszok internetes felületén beépülő modulként támogatják a lekérdezést. A fordításkutatók körében igen elterjedt az akadémiai intézmények számára ingyenesen elérhető *Sketch Engine* korpuszlekérdező

alkalmazás (használatáról lásd bővebben Szlávik 2023), amelynek felhasználóbarát felülete a kezdő korpuszkutatók számára is lehetővé teszi a legfontosabb lekérdezéseket, így pl. a szólisták, konkordanciák, N-gramok kutatását.

Az *e-magyar.hu* Digitális Nyelvfeldolgozó Rendszer (*e-magyar.hu* 2015) a magyar nyelv gépi elemzésének alapvető eszközeit tartalmazza integrált, szabványos keretben a magyar nyelv sajátosságaihoz (pl. karakterkészlet, toldalékolás) igazodva. Az *e-magyar.hu* eszközei külön-külön és rendszerbe szervezve is megfelelő infrastruktúrát biztosítanak a magyar nyelvű szövegek digitális elemzéséhez.

7. Összegzés

A jelen tanulmány bemutatja, hogy a korpuszalapú fordítástudományi kutatások jelentősége abban rejlik, hogy a korpuszok valós nyelvhasználati mintákat, gépileg feldolgozható szövegeket tartalmaznak, amelyek elemzése és vizsgálata a tényleges fordítási folyamatra és a célnyelvi szövegek sajátosságaira mutat rá. A korpuszokat összeállító kutatók felelőssége, hogy az adott korpuszba rendezett szövegek összessége a vizsgálni kívánt nyelv vagy nyelvváltozat szempontjából kiegyensúlyozott és reprezentatív gyűjteményt testesítsen meg. Ez garantálja a kutatási eredmények megbízhatóságát. A tanulmány vázolja továbbá a nyelvészeti korpuszok összeállításának kritériumait, a legfontosabb vizsgálati eszközöket és a lekérdezési lehetőségeket. A hazai és nemzetközi példák bemutatják a legfontosabb korpuszokat, illetve korpusznyelvészeti kutatásokat.

Irodalom

- Abuczki, Á., Ghazaleh, E. B. 2013. An overview of multimodal corpora, annotation tools and schemes. *Argumentum* 9. évf. Debreceni Egyetemi Kiadó. 86–98.
- Aksan, Y., Aksan, M. 2018. Linguistic corpora: A view from Turkish. In: Oflazer, K., Saraçlar, M. (eds) *Turkish Natural Language Processing. Theory and Applications of Natural Language Processing*. Springer International Publishing. 301–327. https://doi.org/10.1007/978-3-319-90165-7_14
- Bakaja Z. 2020. Az indiai vallási irodalomban használatos beszélőjelölő igéjének magyar fordítása. In: Robin E., Seidl-Pécs O. (szerk.) *Fókuszban a fordított és a tolmácsolás szöveg: korpuszalapú fordításkutatás Magyarországon. Segédkönyvek a nyelvi közvetítésről I.* Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program–MANYE Fordítástudományi Szakosztály. <https://doi.org/10.36252/Nyelvikozvsegedkonyv1.10>
- Baker, M. 1993. Corpus Linguistics and Translation Studies. Implications and Applications. In: Baker, M., Francis, G., Tognini-Bonelli, E. (eds) *Text and Technology: In honour of John Sinclair*. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/z.64.15bak>
- Baker, M. 1995. Corpora in Translation Studies. An Overview and Suggestions for Future Research. *Target* Vol. 7. No. 2. 223–245. <https://doi.org/10.1075/target.7.2.03bak>

- Balaskó M. 2007. A fordításnyelvről, avagy a flamand szönyeg láthatatlan szálairól. In: Heltai P. (szerk.) *Nyelvi modernizáció. Szaknyelv, fordítás, terminológia. A XVI. MANYE Kongresszus előadásai*. Gödöllő. 2006. április 10–12. (A MANYE Kongresszusok előadásai 3.) Pécs–Gödöllő: MANYE–Szent István Egyetem. 159–166.
- Balaskó M. 2020. Korpuszalapú fordítástudomány, és ami mögötte van. In: Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Fókuszban a fordított és a tolmácsolt szöveg: korpuszalapú fordításkutatás Magyarországon*. Segédkönyvek a nyelvi közvetítésről I. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program, MANYE Fordítástudományi Szakosztály. <https://doi.org/10.36252/Nyelvikozvsegedkonyv1.3>
- Bartha, Cs., Varjasi, Sz., Holecz, M. 2016. A magyar jelnyelvi korpusz létrehozásának és annotálásának kihívásai. In: Tanács A., Varga V., Vincze V. (szerk.) *XII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 207–219.
- Bisiada, M. 2017. Universals of editing and translation. In: Hansen-Schirra, S., Czulo, O., Hofmann, S. (eds) *Empirical modelling of translation and interpreting*. Berlin: Language Science Press. 241–275. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1090972>
- Bozsik Gy. 2015. *A lexikai kohézió és az énekelhetőség vizsgálata operaszövegek fordításában*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2015.074>
- Bowker, L., Pearson, J. 2002. *Working with specialized language. A practical guide to using corpora*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203469255>
- Dankó Sz. 2022. *Alul- és felülreprezentált elemek a fordított szövegekben. Korpuszalapú vizsgálat*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.156476/ELTE.2021.030>
- Dankó Sz., Csizér K. 2022. Statisztikai próbák a fordítástudományi kutatásokban. Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) 2022. *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába I. Általános rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 59–76. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan1/4>
- Götz, A. 2019. *Linguistic contrast and translation universals: A corpus-based investigation of the translational use of the Hungarian pragmatic marker vajon ('I wonder')*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.156476/ELTE.2018.048>
- Götz, A. 2023. Why do interpreters add discourse markers? A corpus-based investigation of European Parliamentary speeches. In: Albert, Á.; Bóna, J.; Borbás, G. D.; Brdar-Szabó R.; Csizér K.; Vladár Zs. (szerk.) *Fejezetek az alkalmazott nyelvészet területéről*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 34–50.
- Hidasi J. 2024. Minden fordítás interkulturális kaland. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába. II. Speciális rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 189–199. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan2/10>
- Horváth Á. 2023. *Betegbiztonság és kommunikáció a fordításban: A magyarról angolra fordított beleegyező nyilatkozat fordításának korpuszalapú műfaji elemzése*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2022.208>
- Johansson, C. 2003. *Visioner och verkligheter. Kommunikationen om företagens strategier*. <http://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:162504/FULLTEXT01.pdf>

- Juhász-Koch M. 2023. *A hangalámondás fordításának műfaji és nyelvi jellegzetességei angol-magyar nyelvi irányban*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2022.211>
- Karakanta, A., Dehdari, J., van Genabith, J. 2018. Neural machine translation for low-resource languages without parallel corpora. *Machine Translation* No. 32. 167–189. <https://doi.org/10.1007/s10590-017-9203-5>
- Károly K. 2022. A nyelvi közvetítés empirikus kutatásának módszerei. Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) 2022. *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatásmódszertanába I. Általános rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 27–58. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan1/3>
- Kiefer F. 2006. *Magyar nyelv. Akadémiai kézikönyvek*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kipp, M., Martin, J.-C., Paggio, P., Heylen, D. (eds) 2009. *Multimodal Corpora. From Models of Natural Interaction to Systems and Applications*. Berlin Heidelberg: Springer Verlag. <https://doi.org/10.1007/978-3-642-04793-0>
- Klaudy K. 2004. Fordítástudomány az ezredfordulón. In: *Publicationes Universitatis Miskolcincensis Sectio Philosophica* 9. évf. 1. szám 157–170.
- Kovács M. 2015. *A frazeológiai univerzálék fordítási aspektusai és üzenetközvetítő szerepe európai uniós kontextusban*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2015.089>
- Laviosa, S. 1998. Core Patterns of Lexical Use in a Comparable Corpus of English Narrative Prose. *Meta* Vol. 43. No. 4. 557–570. <https://doi.org/10.7202/003425ar>
- Lengyel I. 2013. *A fordítási hiba fogalma funkcionális megközelítésben*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/lengyelivan/diss.pdf>
- Lüdeling, A., Kytö, M. (eds) 2008. *Corpus Linguistics An International Handbook*. Vol. 1. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Malaczkov Sz. 2020. A vonatkozó mellékmondat használata a feliratokban: TED-előadások magyar nyelvű összehasonlítható korpuszának vizsgálata. In: Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Fókuszban a fordított és a tolmácsolás szöveg: korpuszalapú fordításkutatás Magyarországon*. Segédkönyvek a nyelvi közvetítésről I. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program, MANYE Fordítástudományi Szakosztály. <https://doi.org/10.36252/Nyelvikozvsegedkonyv1.11>
- Makkos A. 2015. *Összehasonlítható kompetenciák anyanyelvi és fordított szövegekben. Az anyanyelvi fogalmazási kompetencia és a fordítási kompetencia összefüggései egyetemi hallgatók magyar nyelvű, összehasonlítható szövegei alapján*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2014.034>
- Mány D. 2021. *Eufemizmusok az orvosi szakfordításban*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2020.107>
- Mohácsi-Gorove A. 2014. *A minőség fogalma a fordítástudományban és a lektorálás mint minőségbiztosítási garancia*. Doktori értekezés. Kézirat. ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.156476/ELTE.2014.011>
- Nagy A. L. 2020. A szógyakoriság gépi vizsgálata műszaki szövegeken: terminusok és műszaki formulaszerű elemek. In: Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Fókuszban a fordított és a tol-*

- mácsolt szöveg: korpuszalapú fordításkutatás Magyarországon. Segédkönyvek a nyelvi közvetítésről* I. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program, MANYE Fordítástudományi Szakosztály. <https://doi.org/10.36252/Nyelvikozvsegedkonyv1.9>
- Nagy J. 2015. *A kommunikatív dinamizmus (relatív) egyensúlya a fordításban*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2015.204>
- Polcz K. 2012. Konvencionálisan indirekt beszédaktusok az angol–magyar filmfordításban. Doktori értekezés. Kézirat. ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/polczkaroly/diss.pdf>
- Robin E. 2014. *Fordítási univerzálék a lektorált szövegekben*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest. ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2014.031>
- Robin E. 2018. *Fordítási univerzálék és lektorálás*. Budapest: Eötvös József Kiadó. <http://www.eltereader.hu/kiadvanyok/robin-edina-forditasi-univerzalek-es-lektoralas>
- Robin E., Dankó Sz., Götz A., Nagy A. L., Pataky É., Szegh H., Zolczer P. 2016. Fordítástudomány és korpuszkutatás: bemutatkozik a Pannonia Korpusz. *Fordítástudomány* 18. évf. 2. szám. 5–26. <http://hdl.handle.net/10831/62034>
- Robin E., Szegh H. 2018. A Pannónia Korpusz audiovizuális alkorpusza. In: Dróth J. (szerk.) *Gépiesség és kreativitás a fordítási piacon és az oktatás különböző szintjein*. Budapest: KGRE, L'Harmattan Kiadó. 93–110.
- Sass B. 2009. „Mazsola” – eszköz a magyar igék bővítményszerkezetének vizsgálatára. In: Váradai T. (szerk.) *Válogatás az I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia előadásaiból*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 117–129. <http://corpus.nytud.hu/mazsola>
- Sato, N. 2014. *A vállalati és üzleti tolmács kettős lojalitása a magyar–japán és a japán–magyar interperszonális kommunikációban*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest. ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/satonoriko/diss.pdf>
- Seidl-Péché O. 2011. *Fordított szövegek számítógépes összevetése*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/seidlpécholivia/diss.pdf>
- Seidl-Péché O. 2018. Melyek a (szak)fordító és a fordításkutató munkáját segítő legfontosabb nyelvi korpuszok? In: Robin E., Zachar V. (szerk.) *Fordítástudomány ma és holnap*. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 175–191.
- Seidl-Péché O. 2020. Korpuszalapú fordításkutatás: lehetőségek és nehézségek. Fókuszban a korpuszépítés és a korpuszalapú elemzés. In: Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Fókuszban a fordított és a tolmácsolt szöveg: Korpuszalapú fordításkutatás Magyarországon*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar – Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete. 79–94.
- Seidl-Péché O., Robin E. 2019. Alkalmas-e a korpuszalapú módszer a terminuskezelési stratégiák kutatására? In: Dróth J. (szerk.) *Korpusz és kontrasztivitás a szakfordítás oktatásában és gyakorlatában*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó. 93–104.
- Seidl-Péché O. 2022. Korpusznyelvészet és fordítás(tudomány). In: Misad, K. (szerk.) *Megalkuvások a fordításban: A 2021. március 10-i pozsonyi fordítástudományi konferencia előadásai*. Pozsony: Szenczi Molnár Albert Egyesület. 9–24.

- Seresi M. 2016. *Távtolemcsolás és távoktatás a tolemcsképzésben*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Sinclair, J. 1991. *Corpus, concordance, collocation*. Oxford: Oxford University Press.
- Sinclair, J. 1996. *EAGLES preliminary recommendations on corpus typology*. EATCWG-CTYP/P. Pisa: ILC-CNR.
- Somodi J. 2014. *Megszólítások pragmatikája japán-magyar összevetésben. A japán appellatív megszólítások fordításának vizsgálata magyar filmszövegekben*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2014.035>
- Stern A. L. 2022. *A terminológiai konzisztencia vizsgálata műszaki szövegekben*. Doktori értekezés. Kézirat. ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.156476/ELTE.2021.142>
- Szabó M., Vinnai E. (szerk.) 2018. *A törvény szavai*. Miskolc: Bíbor Kiadó.
- Szegh H. 2022. *Harmadik kód a tolemcsolásban: Vajon létezik tolemcsolási szöveg?* Doktori értekezés. Kézirat. ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.156476/ELTE.2021.084>
- Sziji M. 2015. *Műfordítás nem anyanyelvre. Magyarok a magyar irodalom spanyol fordításában*. Doktori értekezés. Kézirat. ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2015.141>
- Szirmai M. 2005. *Bevezetés a korpusznyelvészetbe – Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 46*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Szlávik Sz. 2023. Sketch Engine. *Modern Nyelvoktatás* 29 évf. 3–4. szám. 201–208.
- Ugrin Zs. 2023. *A számítógéppel támogatott fordítás szövegszintű jellemzői a fordításpedagógia szemszögéből*. Doktori értekezés. Kézirat. ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2022.061>

Internetes hivatkozások

1999. évi LXXVI. törvény a szerzői jogról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99900076>.
TV
- Aligned Hansards of the 36th Parliament of Canada*. <https://www.isi.edu/division3/natural-language/download/hansard>
- American Sign Language Linguistic Research Project Corpus*. <https://www.bu.edu/asllrp>
- AMI Meeting Corpus*. <https://groups.inf.ed.ac.uk/ami/corpus>
- AntConc*. <https://www.laurenceanthony.net/software/antconc>
- Archive of the Indigenous Languages of Latin America*. <https://www.ailla.utexas.org>
- Brown Corpus*. https://www1.essex.ac.uk/linguistics/external/clmt/w3c/corpus_ling/content/corpora/list/private/brown/brown.html
- British National Corpus*. <http://www.natcorp.ox.ac.uk>
- Budapesti Szociolingvisztikai Interjú*. <http://archive.nytud.hu/buszi>
- Bulgarian national reference corpus*. <http://webclark.org/?locale=en>
- Collins Corpus*. <https://wordbanks.harpercollins.co.uk>
- Corpus of Contemporary American English*. <https://www.english-corpora.org/coca>
- Diachronic Corpus of Greek Texts of the 20th century*.

- Electronic Text Corpus of Sumerian Literature*. <https://etcsl.orinst.ox.ac.uk/e-magyar.hu>. 2015. <https://e-magyar.hu/hu/intro>
- English-Norwegian Parallel Corpus*. <https://www.hf.uio.no/ilos/english/services/knowledge-resources/omc/enpc>
- European Parliament Proceedings 1996-2001*. <https://www.statmt.org/europarl>
- EUR-ACCOR*. <https://www.cstr.ed.ac.uk/research/projects/artic/accor.html>
- Extensible Markup Language*. <https://www.w3.org/XML>
- Hunglish Korpusz*. <https://hunglish.hu>
- International Corpus of English*. <https://www.ucl.ac.uk/english-usage/projects/ice.htm>
- International Corpus of Learner English*. <https://www.i6doc.com/en/book/?GCOI=28001105280390>
- Lancaster Corpus of Mandarin Chinese*. <https://www.lancaster.ac.uk/fass/projects/corpus/LCMC>
- Magyar Generatív Történeti Szintaxis*. <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-intro.html>
- Magyar Nemzeti Szövegtár*. <http://corpus.nytud.hu/mnsz>
- National Corpus of Polish*. <http://nkjp.pl>
- Nooj*. <http://www.nooj-association.org>
- NoSketch Engine*. <https://nlp.fi.muni.cz/trac/noske>
- Quranic Arabic Corpus*. <https://corpus.quran.com>
- Sketch Engine*. <https://www.sketchengine.eu>
- Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár*. <https://mnytud.arts.unideb.hu/sznytva.php>
- The Text Encoding Initiative*. <http://www.tei-c.org/index.xml>
- Text-lex Compare*. https://www.lextutor.ca/cgi-bin/tl_compare
- TIGER Corpus*. <https://www.ims.uni-stuttgart.de/forschung/ressourcen/korpora/tiger>
- Translational English Corpus*. <https://research.manchester.ac.uk/en/projects/translational-english-corpus-tec>
- Turkish National Corpus*. <https://www.tnc.org.tr>
- Szeged Treebank*. <https://rgai.inf.u-szeged.hu/node/113>
- WordNet*. <https://wordnet.princeton.edu>
- WordSmith Tools*. <https://www.lexically.net/wordsmith>

Terminusjegyzék

- annotáció** (annotation): „olyan információ, mely az eredeti szövegben nem szerepel, hanem a szövegfeldolgozás során kerül a szövegbe. A szövegre vonatkozik, de a szövegtől egyértelműen megkülönböztethető. Az annotáció leggyakoribb formái a címkézés és a szintaktikai elemzés” (Szirmai 2005: 167).
- dinamikus korpusz** (dynamic corpus): folyamatosan bővülő korpusz, ahol a szövegtípusok aránya nem állandó” (Szirmai 2005: 168).
- fordítási korpusz** (*translation corpus*): „kizárólag fordítás eredményeként létrejött szövegeket tartalmaz” (Szirmai 2005: 169).
- kiegyensúlyozott korpusz** (*balanced corpus*): „olyan korpusz, amelyben az egyes szövegtípusok és azok mennyisége többé-kevésbé hűen tükrözik a valóságban

betöltött arányokat. Az általános nyelv leírásának céljából készül, így általában hatalmas mennyiségű szöveget foglal magába” (Szirmai 2005: 169).

konkordancia (*concordance*): az „adott szó vagy kifejezés szövegben szereplő összes előfordulását szövegkörnyezetében bemutató lista” (Szirmai 2005: 170).

korpusz (*corpus*): „egy nyelv adott állapotára, vagy változataira jellemző, természetes módon keletkezett nyelvi szövegek gyűjteménye” (Sinclair 1991: 171 – fordítás: a szerző), „olyan nyelvi anyagok gyűjteménye, amelyet meghatározott nyelvészeti kritériumok alapján válogattak és rendeztek össze, azzal a céllal, hogy az adott nyelv mintája legyen” (Sinclair 1996: 4 – fordítás: a szerző).

korpusznyelvészet (*corpus linguistics*): „a korpusznyelvészetet gyakran tekintik a nyelvészet egy viszonylag új területének, amely a „mindennapos” nyelvhasználat empirikus tanulmányozásával foglalkozik számítógépek és elektronikus korpuszok segítségével. A „korpusz” elsősorban írott vagy beszélt nyelvi szövegek gyűjteménye. Ugyanakkor ha ezt a kifejezést a modern nyelvtudománnyal összefüggésben használjuk, az számos további ismervre is utal, így többek között az elektronikus olvashatóságra, a mintavételre és reprezentativitásra, a végleges méretre, valamint arra a szándékra, hogy a korpusz az adott nyelvváltozat hiteles referenciája legyen” (Lüdeling és Kytö 2008: 5 – fordítás: a szerző).

mintavétel (*sampling*): „szövegminták kiválasztása adott populációra (szövegtípusra, regiszterre) vonatkozó vizsgálatok végzése céljából” (Szirmai 2005: 171).

reprezentatív (*representative*): „olyan minta, amely a populációra jellemző jegyek összességét a lehető legnagyobb mértékben megközelíti” (Szirmai 2005: 172).

statikus korpusz (*static corpus*): „olyan korpusz, amelynek tartalma nem változik” (Szirmai 2005: 172).

A gépi fordítás és kiértékelésének módszerei a fordítástudományban

Yang Zijian Győző

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont
yang.zijian.gyozo@nytud.hun-ren.hu

Kivonat: A fejezet áttekinti a jelenkori gépi fordítás működési elveit, kiértékelési módszereit és kutatási irányait a fordítástudomány aspektusából. A gépi fordítás minőségének javulásával számos esetben indokolttá vált a gépi fordítás használata. A gép által rövid időn belül nagy mennyiségű szöveget lehet lefordítani, amivel időt és költséges emberi munkát lehet megtakarítani. Ennek egyik következménye, hogy új szakterület jött létre, az utószerkesztés területe, amellyel gépi fordítás javítására alkalmaznak emberi munkaerőt. Ezért még nagyobb szükség lett a gépi fordítás kiértékelésének kutatására, amely kiegészül az utómunka szempontjaival. A tanulmány röviden bemutatja a fontosabb gépi fordítórendszereket és azok kiértékelésének módszereit. Kitér a kézi és az automatikus kiértékelési módszerekre, végül külön fejezetet szentel az utószerkesztés kiértékelésének szempontjaira.

Kulcsszavak: gépi fordítás, gépi fordítás kiértékelése, referenciafordítás, minőségbecslés, utószerkesztés

1. Bevezetés

Napjainkban a gépi fordítás alkalmazása széles körben elterjedt. Mind a magánszemélyek, mind a cégek számára számtalan esetben napi szintű használati eszközzé vált (ELIS 2023; Seresi et al. 2022). A gépi fordítás minőségének fejlődésével külön cégeket alapítottak a gépi fordítás módszereire alapozva. Ilyenek a gépi fordítással fordító cégek (pl. MorphoLogic¹, Globalese²), a fordítástámogatással foglalkozó

¹ <https://www.morphologic.hu>

² <https://www.globalese-mt.com>

Hivatkozás: Yang Z. Gy. 2024. A gépi fordítás és kiértékelésének módszerei a fordítástudományban. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába II. Speciális rész.* Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 253–274.

DOI: <https://doi.org/10.21862/kutamodszertan2/14>

cégek (pl. memoQ³) vagy a lokalizációs cégek (pl. MorphoLogic Localisation⁴). A piaci igényekhez igazodva a fordítástudomány területén belül is kialakulnak azok a területek, amelyek a gépi fordítást állítják a fókuszba (Jiménez-Crespo 2020). A gépi fordítás és annak kiértékelése témakörének fontosságát jelzi még, hogy külön konzorciumot⁵ hoztak létre, amely törekszik egységes szempontrendszert és eszközkészletet biztosítani a terület iránt érdeklődők és a kutatók számára (Lommel 2018). A jelen tanulmány röviden áttekinti a gépi fordítórendszerek működését, majd bemutatja a gépi fordítás kiértékelésének módszereit, és végül röviden kitér az utószerkesztés területére is.

2. A gépi fordítás

A gépi fordítás tudománya (Hutchins és Somers 1992) egyidős a számítógépek megjelenésével, és mind a mai napig igen fontos kutatási terület mind a nyelvtechnológiában, mind a fordítástudományban. Az elmúlt évtizedekben a gépi fordítás módszere jelentős mértékben fejlődött. A természetes nyelvek közötti fordítás megoldására számos szoftveres algoritmus született, a szabályokkal történő fordításoktól a neurális rendszerekig. A következő részben röviden bemutatom a gépi fordítás főbb módszereit.

2.1. A szabályalapú gépi fordítás

A szabályalapú gépi fordító (Hutchins és Somers 1992) szabályok és beépített szótár alapján végez fordítást. Legegyszerűbb formája a *direkt* fordítás, ahol a gépi fordítórendszer egy szótár segítségével szóról szóra fordítja le a forrásnyelvi szöveget a célnyelvi szövegre, majd a célnyelvi oldalon szórendi átalakításokkal javítja a kimenetet. Ennél komplexebb módszer, ha a szótár mellé nyelvtani szabályokat (morfológiai, szintaktikai vagy szemantikai elemzéseket) is mellékelünk. A fordítás történhet *transzfer* (közvetlenül a két nyelv között működő) és *interlingua* (közvetítő nyelvet használó) módszerekkel. A szabályalapú módszer a forrásnyelvi szövegből különböző komplexitású szabályok segítségével egy köztes reprezentációt hoz létre (ez az elemzés vagy analízis művelete), majd a köztes reprezentációból újabb előre definiált szabályok segítségével állítja elő a célnyelvi szöveget (ez a generálás művelete). Minél mélyebb az elemzés és a generálás szintje, annál jobb minőségű fordítást lehet előállítani. A szabályalapú módszer teljesítményét befolyásolja a nyelvi elemzők minősége.

³ <https://www.memoq.com>

⁴ <http://www.morphologic-localisation.eu>

⁵ <https://themqm.org/mqm-history>

2.2. A statisztikai gépi fordítás

A statisztikai gépi fordítás (Koehn 2010) párhuzamos szövegtudományon alapul. A két-nyelvű párhuzamos korpuszok előre lefordított nagy mennyiségű szövegállományt tartalmaznak. A rendszer statisztikai módszerekkel a párhuzamos korpuszt elemezve felállít egy szótárat és egy szabályrendszert, amelyek alapján fordít. A rendszer működése a zajos csatorna modelljével írható le. Adott egy forrásnyelv, amelyet szeretnénk lefordítani egy adott célnyelvre. Amit biztosan ismerünk, az a lefordítandó szövegünk. A fordítás úgy történik, hogy vesszük az összes lehetséges célnyelvi mondatot, majd mintegy áteresztjük őket egy zajos csatornán, az így kapott kimeneteket összehasonlítjuk a fordítandó mondatunkkal, és amelyik „zajos mondat” a legjobban hasonlít rá, vagyis amelyik a legnagyobb valószínűséggel a fordítás (Bayes-féle becsléssel számítva ki a valószínűséget), az lesz a rendszer kimenete. A statisztikai gépi fordítórendszer felépítéséhez szükség van egy fordítómodellre, egy nyelvi modellre, valamint egy dekódoló rendszerre, amely megtalálja a legvalószínűbb állapotot. A gépi fordítás történhet kifejezésen, illetve hierarchikus módszereken alapuló modell szerint. A módszer legnagyobb előnye az, hogy nem kell ismerni az adott nyelveket, amelyekre alkalmazni szeretnénk a rendszert.

2.3. Példaalapú gépi fordítás

A példaalapú gépi fordítás egy fordítómemórián alapul. A fordítási memóriában gyakran előforduló, előre lefordított kifejezések és mondatok szerepelnek. A rendszer ezekből választja ki a fordítandó szöveghez leginkább hasonló kifejezéseket vagy mondatokat, majd a kiválasztott részek egyesítésével és a megfelelő részek lecserélésével állítja elő a fordítást. Előnye, hogy azokat a szövegrészeket, amelyek szerepelnek a fordítómemóriában, magas pontossággal le tudja fordítani, azonban ha egy szövegrészlet nincs benne a memóriában, akkor azt a rendszer pontatlanul vagy egyáltalán nem kezeli.

A tényleges alkalmazás során a jobb eredmény érdekében gyakran ötvözik a különböző gépi fordítómódszerek előnyeit (hibrid gépi fordítás). Például ha a szabályalapú döntéseknél a rendszer figyelembe veszi a statisztikai eredményeket, vagy fordítva, illetve ha a pontosabb fordítás érdekében a szabályalapú és a statisztikai módszernél is egyaránt fordítómemóriát alkalmaznak.

2.4. Neurális hálózat-alapú gépi fordítás

A neurális hálózat-alapú gépi fordítás (Cho et al. 2014) a mesterséges neuronokon és az azok által alkotott neurális hálózaton alapul. A neurális hálózat egy gépi tanulási módszer, amely adott számú bemenet alapján végez predikciót. Egy neurális hálózat

lehet többretegű, az összekötött neuronok száma lehet igen nagy. Ha egy neurális hálózat sok réteggel vagy neuronnal rendelkezik, akkor mélyül a háló – ilyenkor beszélhetünk mély neuronhálóról és annak tanításáról (*deep learning*). A neurális háló számokkal dolgozik, ezért szükség van egy konverzióra, amelynek során a szövegeket számokká alakítjuk át. Ezt a folyamatot hívjuk szóbeágyazásnak (*word embedding*). A szóbeágyazás során a szövegekből szóvektorokat, más néven vektor-reprezentációkat hozunk létre. A gépi fordítás területén jelenleg kétféle elterjedt architektúra alapján szokták felépíteni a neurális gépi fordító rendszert: ezek az RNN és a transzformer modellen alapuló architektúra.

Az RNN (*Recurrent Neural Network*, RNN) egy visszacsatolt hálózat, amely a bemeneti szöveg egységein iterálva számol ki egy súlyozott értéket a bemeneti szövegre, és ez alapján végzi a predikciót. A szöveg egysége lehet szó, szórészlet vagy akár betű (karakter) is. Az RNN-alapú gépi fordítórendszer kettő RNN hálózatból épül fel (Cho et al. 2014): egy enkóderből és egy dekóderből. Ezáltal a fordítás folyamatát is két lépésben végzi. Első lépésben az enkóder felel azért, hogy a változó hosszú bemeneti szövegből leképezzen egy állandó hosszúságú vektorreprezentációt. A második lépésben a dekóder feladata az, hogy az enkóder által képzett fix hosszúságú vektorreprezentációból kimeneti szöveget generáljon. A tanítás során a modell bemeneti szövege a forrásnyelvi szöveg lesz, míg a kimeneti szöveg a célnyelvi szöveg.

A transzformer modell (Vaswani et al. 2017) az „önfigyelmi” (*self-attention*) mechanizmuson alapul. A modell képes környezetfüggő szövegreprezentációt képezni, amelynek segítségével pontosabban tudja megtanulni a nyelvi jelenségeket. A transzformer architektúra képes a bemeneti adat tanítását párhuzamosítani. A transzformer alapú gépi fordítórendszer felépítéséhez hasonlóan az RNN-alapú gépi fordítóhoz is egy enkóder és egy dekóder hálózat javasolt. Ezek azért felelnek, hogy a gépi fordító változó hosszúságú forrásnyelvi szövegből célnyelvi fordítást generáljon. Jelenleg a transzformer modellen alapuló modellek érik el a legjobb eredményeket (Barrault et al. 2020). A transzformer modell megjelenésével a nyelvtechnológiai feladatok folyamata is megváltozott. A folyamat kétlépcsős lett, az első fázisban egy általános célú nyelvmodellt tanítanak nagy mennyiségű adaton – ezt hívják előtanításnak. A második fázisban az előtanított nyelvmodellt tovább tanítják feladatspecifikus tudásra, mint például gépi fordításra – ezt hívják finomhangolásnak (Devlin et al. 2019). A finomhangoláshoz nagyságrenddel kevesebb adat is elegendő. A gépi fordítás ilyen szempontból kicsit eltér a többi nyelvtechnológiai feladattól, mert gépi fordítómodellt lehet tanítani az előtanítási folyamatban (Fan et al. 2020; Liu et al. 2020; NLLB et al. 2022) és a finomhangolás során is (Laki és Yang 2022).

A neurális módszerek előnye hasonló a statisztikai gépi fordítórendszeréhez: a modell tanításához nem kell ismerni az adott nyelveket. Hátránya, hogy a tanításhoz nagy mennyiségű párhuzamos tanítóanyagra és nagy kapacitású számítógépekre van szükség.

2.6. Előtanított nagy nyelvi modellek

Az utóbbi hónapok egyik legfelkapottabb témája lett az előtanított nagy nyelvi modellek/nyelvmodellek (*Large Language Models*, LLM) és az azokra épülő alkalmazások, mint például a ChatGPT⁶ fejlesztése. Az elmúlt évek tendenciája azt mutatja, hogy a nagyobb vállalatok, mint például a Google⁷, a Microsoft⁸ vagy az OpenAI⁹, belekezdtek egy nyelvmodellezési versenybe. Évről évre publikálták a nagyobbánál nagyobb nyelvi modelleket, amelyeket óriási erőforrással és hatalmas mennyiségű adaton tanítottak elő. A folyamatot az OpenAI kezdte a 175 milliárd paraméteres GPT-3 (Brown et al. 2020) modelljével, azóta megszületett az 530 milliárd paraméteres MT-NLG (a Microsoft és az NVIDIA¹⁰ együttműködésében) (Smith et al. 2022), illetve az 540 milliárd paraméteres PaLM (Google) (Chowdhery et al. 2022). A lista ennél sokkal bővebb, csak néhány mérföldkövet említek. Jelenleg a legnagyobb modellek az 1,75 billió paraméteres WuDao 2.0 (Beijing Academy of Artificial Intelligence¹¹) és az 1,76 billió paraméteres GPT-4¹² (OpenAI). Az utóbbiak nem csupán nyelvi modellek, hanem multimodális modellek, amelyek szövegen kívül képet is fel tudnak dolgozni. A nyelvmodellezési verseny mögött az az elmélet áll, hogy ha van elegendő nagyméretű modell, amely elegendő nagy mennyiségű adaton tanult (több tíz, száz vagy ezer milliárd szó), akkor ez a modell egymagában képes minden nyelvtechnológiai feladatot, például gépi fordítást, minőségbecslést, utószerkesztést, magas pontossággal megoldani (Chowdhery et al. 2022).

Architektúra szempontjából a jelenlegi nagy nyelvi modellek csoportjába soroltak kizárólag transzformermodell-alapú dekóderekből állnak. A nagy nyelvi modelleket elsősorban általános nyelvi tudással tanítják, amelyeket általában az úgynevezett „következő szó prediktálása” feladattal tanítják elő. Ezzel a módszerrel a modell azt tanulja meg, hogy egy adott bemeneti szöveget hogyan kell folytatni. Az előtanítás során a modell rendkívül gazdag nyelvi tudásra tesz szert, azonban az előtanított nyers modellből a tudás kinyerése egy külön kutatási téma, és az úgynevezett *promptok* segítségével történik.

A promptok (Brown et al. 2020) olyan példa- vagy előzményszövegek, amelyeket a nyelvmodellnek mutatunk, hogy növeljük a modell feladatmegoldó képességét. Például ha szeretnénk lefordítani egy mondatot angol nyelvről magyar nyelvre, akkor két lehetőségünk van. Első, hogy direkt módon megkérjük a modellt a szövegünk lefordítására – ezt hívjuk *zero-shot learning* megoldásnak, vagyis semmilyen példával nem támogatjuk a feladatmegoldást. Másik lehetőség, hogy mutatunk pár példát

⁶ <https://chat.openai.com>

⁷ <https://www.google.com>

⁸ <https://www.microsoft.com>

⁹ <https://openai.com>

¹⁰ <https://www.nvidia.com>

¹¹ <https://www.baai.ac.cn>

¹² <https://openai.com/gpt-4>

(például lefordított mondatpárokat), és utána kérjük meg a fordításra – ez a *few-shot learning* megoldás, ahol gyakorlatilag rávezetjük pár példával, hogy pontosan mit is várunk el a modelltől. A nyelvmodell nyelvtechnológiai feladatmegoldó képességének teljesítményét tovább növelhetjük, ha a modellt finomhangoljuk specifikus feladatokra. Például a ChatGPT egy finomhangolt GPT-3 típusú modell (Ouyang et al. 2022).

A legújabb kutatások abba az irányba mutatnak, hogy a nagy nyelvi modellek (vagy azok finomhangolt változatai) valóban képesek egyetlen modellel megoldani a legkülönbözőbb fordítási (Peng et al. 2023) vagy azzal kapcsolatos feladatokat (Lu et al. 2023). Egy ilyen modell versenyképes eredményeket tud produkálni azokkal a modellekkel szemben, amelyeket kifejezetten egy-egy adott típusú feladatra, szakszövegre tanítottak. Többek között olyan problémákat is meg tud oldani, mint a saját terminológiai szótárral való fordítás. Legnagyobb előnye, hogy úgy képes különböző feladatok megoldására, hogy nem kell külön nagy mennyiségű adaton finomhangolni különböző modelleket, de hátránya, hogy nem determinisztikus, vagyis kétszer nem adja ki ugyanazt a választ, ami a kiértékelést is megnehezíti.

Magyar nyelvre jelenleg három nagy nyelvi modell létezik. A legnépszerűbbek a PULI család tagjai, a 6,7 milliárd paraméteres, egynyelvű PULI GPT-3SX (Yang et al. 2023a) és a 7,67 milliárd paraméteres háromnyelvű (magyar–angol–kínai) PULI GPTrio (Yang et al. 2023b) modell. Ezen kívül létezik még a 6,7 milliárd paraméteres angol–magyar kétnyelvű HILANCO-GPTX¹³.

2.7. Gépi fordítás a fordítástudományban

Az egyik legfőbb kérdés, hogy a gépi fordítás milyen szerepet játszik a fordítástudományban. A neurális gépi fordítók minősége folyamatosan fejlődik. Számos esetben úgy érezhetjük, hogy a gépi fordítás eléri az emberi fordítás szintjét, más esetekben pedig azt, hogy használhatatlan. Ez erősen függ a felhasználási körülményektől, és a gépi fordítás módszereinek alapjait is érdemes figyelembe venni.

Ha példának vesszük a neurális gépi fordítórendszert, amely nagy mennyiségű előre lefordított szövegállományból tanul, akkor érezzük annak a határait, hogy a gép ezek kombinálásával hozza létre a fordítást, ezért kevésbé alkalmas magas szintű kreativitásra. Ennek pedig az a következménye, ahogyan Varga Ágnes is taglalja a kutatásában (Varga 2011), hogy műfordításra, illetve hatást keltő szövegek fordítására (pl. reklám, cégbemutató stb.) a gép (egyelőre) nem alkalmas. Ezzel ellentétben jellegénél fogva a neurális hálózat képes rendkívüli finomsággal megtanulni a már látott szövegekben az összefüggéseket, ezért kiválóan alkalmas olyan szövegek fordítására, ahol száraz, ismétlődő részekből áll a szöveg, mint például a kézikönyvek vagy a műszaki leírások. Természetesen ez megköveteli egy doménspecifikus gépi fordítómotor alkalmazását, mivel egy általános, vegyes témájú szövegen tanított

¹³ <https://hilanco.github.io>

motor kevésbé hatékony specifikus szövegek fordítására. Vagyis egy gépi fordítórendszer használhatóságának vizsgálatokor figyelembe kell venni a vizsgált rendszer tulajdonságait és a feladat célját, amelyre a gépi fordítást használni szeretnénk.

Továbbá szem előtt kell tartani azt a tényt is, hogy géppel dolgozunk, annak minden előnyével és hátrányával együtt. A gép egyik legnagyobb előnye, hogy képes rövid idő alatt nagy mennyiségű szöveg fordítására. Ez olyan kritikus szempont, amely kompenzálhatja a minőségbeli hiányosságokat, és bizonyos esetekben felülbíráhatja a használhatósági szempontot, még annak ellenére is, ha a gép gyenge minőséget produkál. Varga Ágnes kutatása alapján a felhasználók magas elvárásai, a gépi fordítórendszer nem megfelelő alkalmazása, a figyelemfelkeltő, de félrevezető példák és az információhiány miatt a humán fordítók hajlamosak negatív és tiltakozó hozzáállással közelíteni a fordítástechnológia és kifejezetten a gépi fordítás felé. Ez a tendencia azonban változni látszik, ezt bizonyítja a fordítómemóriák és a fordítástámogató szoftverek¹⁴ használatának terjedése is a fordítóiparban és a fordítóképzésben (lásd Ábrányi 2017; Robin és Eszenyi 2022; Eszenyi et al. 2023; ELIS 2023). Ilyen szempontból a fordítástudomány képviselőinek külön felelőssége a gépi fordítást körülvevő tudatlanság eloszlátása kutatási eredményeik alapján, hiszen ők a leghitelesebb szakemberek arra, hogy felhívják a figyelmet a gépi fordítás alkalmazhatóságára, helyes használatára, előnyeinek kiaknázására, valamint a hátrányaira is.

3. A gépi fordítás kiértékelése

A gépi fordítás kiértékelése komoly kihívás. A különböző gépi fordítórendszerek kiemenetének minőségében jelentős különbségek mutatkoznak, ezért egyre több helyen merül fel igényként a gépi fordítás minőségének meghatározása. Amikor a gép által fordított szöveg kiértékeléséről beszélünk, megkülönböztetjük az ember és a gép által történő elemzéseket. A legpontosabb az emberi vagy kézi kiértékelés, ezért minden gépi módszer az emberi módszeren alapul. Amíg azonban egy ember számára az elemzés esetenként egyértelmű, a gép számára nem az. Ugyanakkor az emberi kiértékelés sem mindig egységes, a különböző háttérű kiértékelő vagy annotátor különbözőképpen értékelheti ki ugyanazt a fordítást.

Egy gépi fordítás kiértékelése történhet *szó* vagy *kifejezés* szintjén, *mondat* szintjén és *dokumentum* szintjén. Ha általánosságban és objektíven szeretnénk mérni a gépi fordítás minőségét, érdemes több különböző gépi fordítórendszert figyelembe venni, különben nem beszélhetünk általánosságban a gépi fordítás kiértékeléséről, hanem csak egy adott gépi fordítórendszer minőségéről.

¹⁴ <https://www.memoq.com>

3.1. A gépi fordítás emberi kiértékelése

Magyar vonatkozásban az emberi vagy kézi kiértékelés témáját Varga Ágnes kutatása (Varga 2011) járja alaposan körbe. Az emberi kiértékelés a legmegbízhatóbb, azonban ezzel együtt költséges, lassú és erősen szubjektív. A kiértékelés során elkerülhetetlen befolyást jelenthet a kiértékelő személy aktuális érzelmi és lelki állapota, ezért a kutatás megbízhatósága szempontjából mindig több, általában minimum három kiértékelőre van szükség (lásd Károly 2022). A megbízható kiértékelésekhez statisztikai eszközökkel szükséges mérni a kiértékelők közötti egyetértés mértékét (*inter-annotator agreement*).

A gépi fordítás kiértékelése abban különbözik az emberi fordítás kiértékelésétől, hogy elsősorban nem várunk el tőle tökéletességet, mivel alapvetően eszközként tekintünk a gépi fordítómotorra, ami segíti az emberi munkát. Ezt szem előtt tartva a kiértékelési szempontok is kevésbé szigorúak. A gépi fordítás emberi kiértékelésének kezdeti szempontjai:

- **Pontosság** (*adequacy*): jelentés szempontjából mennyire pontosan egyezik a forrásnyelvi szöveg a gép által lefordított célnyelvi szöveggel. Tartalom szempontjából mennyire hűséges a célnyelvi fordítás a forrásnyelvi szöveghez.
- **Gördülékenység** (*fluency*): más néven olvashatóság vagy folyékonyság. A célnyelvi szöveg nyelvi mennyire helyes, megfelelő.
- **Elfogadhatóság** (*acceptance*): a kiértékelő hozzáállása a gépi fordításhoz. A kiértékelő hajlamos magasabb pontot adni, elnézőbbnek lenni, ha tudja, hogy egy gép készítette a fordítást.
- **Érthetőség** (*comprehensibility*): a célnyelvi fordítás mondanivalója mennyire érthető. Összefügg az előző szempontokkal, hiszen a pontosság és a gördülékenység romlásával az érthetőség is romlik, befolyásolva az elfogadhatóságot is.

Az utóbbi években a gépi fordítómodellek minőségének javulásával az értékelési szempontok is kiterjedtek. A hosszú távú cél, hogy lehetővé váljon az emberi és a gépi fordítás kiértékelésének egységesítése, szabványosítása. Ennek érdekében elkezdtek bevezetni a gépi fordítás kiértékelésének folyamatába az MQM Core (*Multidimensional Quality Metrics*)¹⁵ (Freitag et al. 2021) kiértékelési szempontrendszerét. Az MQM szó- és mondat szintű értékeket foglal magában, és sokkal részletesebb kiértékelési szempontokat tartalmaz.

A humán fordítók által jól ismert hibatipológia megkülönbözteti a *semleges* (*neutral*), az *enyhe* (*minor*), a *súlyos* (*major*) és a *kritikus* (*critical*) hibákat az alábbi kategóriákon belül:

¹⁵ <https://themqm.org>

- **Terminológia** (*terminology*): a megfelelő terminusok, terminológia használata.
- **Pontosság** (*accuracy*): tartalom szempontjából mennyire hűséges a célnyelvi fordítás a forrásnyelvi szöveghez.
- **Nyelvi konvenciók** (*linguistic conventions*): a célszöveg nyelvi jól formált-sága, mint például nyelvtan, helyesírás, központosítás stb.
- **Stílus** (*style*): a szöveg feldolgozhatósága, idiomatikussága, stílusneme, regisztere.
- **Lokalizációs konvenciók** (*locale conventions*): tartalmi és formázási követelmények a célnyelvi környezethez való igazításhoz.
- **A célközönségnek való megfelelés** (*audience appropriateness*): a fordított szöveg tartalmilag mennyire felel meg a célközönség számára.
- **Formázás és jelölések** (*design*): a fordított szöveg szerkesztésére vonatkozó elvárások betartása, mint például ábrák, jelölő címkék, karakterek, stílusok stb.

A mondatszintű MQM érték a szószintű hibaértékek súlyozott összegével büntetett minőségi érték.

3.2. A gépi fordítás automatikus kiértékelése

A gépi fordítás automatikus kiértékelésének fontosságát jelzi, hogy 2008 óta külön szekciót¹⁶ szentelnek arra, hogy megtalálják a legalkalmasabb automatikus metrikát a gépi fordítás kiértékelésére. 2012-ben külön szekciót¹⁷ hoztak létre a gépi fordítás valós időben való kiértékelésére, amelyet minőségbecslésnek (*quality estimation*) neveztek el. Magyar vonatkozásban Yang Zijian Győző kutatása (Yang 2019) tárja fel az automatikus kiértékelési módszereket. Alapvetően kétféle automatikus gépifordítás-kiértékelési módszert különböztetünk meg. Az első a referenciafordítással történő kiértékelés, amelyet gyakran hagyományos módszernek nevezik, a másik módszer a referenciafordítás nélkül történő kiértékelés, más néven minőségbecslés.

3.2.1. A referenciafordítással történő kiértékelés

A referenciafordítással történő kiértékelés referenciafordításokon alapul. A referenciafordítás a forrásnyelvi korpusz alapján emberek által lefordított célnyelvi szöveget jelenti. A rendszer a humán fordítást összehasonlítja a gép által lefordított szöveggel. A módszer előnye, hogy ha rendelkezésünkre áll a referenciafordítás, rendkívül gyors a kiértékelés, és nincs szükség emberi beavatkozásra. Hátránya, hogy a kiértékeléshez minden esetben szükség van referenciafordításra, amelynek előállítása drága és

¹⁶ <http://www.statmt.org/wmt08/shared-evaluation-task.html>

¹⁷ <http://www.statmt.org/wmt12/quality-estimation-task.html>

időigényes. Ezért ez a módszer nem alkalmas valós időben történő alkalmazásra, továbbá a kiértékelés minősége erősen függ a referenciatranszláció minőségétől. A referenciatranszlációval történő kiértékelés módszerei a pontosság, fedés és F-mérték metrikákon, valamint az n -gramm módszeren (Jurafsky és Martin, 2009) alapulnak:

- A **pontosság** (*precision*) azt méri, hogy milyen arányban áll a helyesen fordított elemek (karakterek, szavak, kifejezések stb.) száma az eredményhalmazban lévő összes elem számával (a gépi fordított szöveg hossza). Röviden: mennyire pontos a gépi fordítás szövege. Nem azonos az emberi kiértékelés szempontjaiban tárgyalt pontossággal (*adequacy*) (lásd a 3.1. fejezetet).
- A **fedés** (*recall*) azt méri, hogy milyen arányban áll a helyesen fordított elemek száma a célhalmazban lévő összes elem számával (referenciaszöveg hossza). Röviden: mennyit fedett le a gépi fordítás a referenciaszövegből.
- Az **F-mérték** (*F-score*, *F1 score*, *F-measure*) a pontosság és a fedés súlyozott mértani átlaga.
- Az **n -gramm** (*n-gram*) folytonos sorozata n darab elemnek egy szövegben. Egysége lehet karakter, szórészlet, fonéma, szó, kifejezés stb.

A referenciatranszlációval történő kiértékeléshez több módszer is rendelkezésünkre áll; a továbbiakban ezek közül mutatok be néhány fontosabb metrikát.

A **BLEU** (*BiLingual Evaluation Understudy*) (Papineni et al. 2002) egészen a mai napig az egyik legnépszerűbb kiértékelő módszer. A BLEU pontosságot számol: azt vizsgálja, hogy a gépi fordító által lefordított mondatokban lévő szavak és kifejezések mennyire pontosan illeszkednek a referenciatranszlációhoz. Több referenciatranszlációt is tud kezelni, ami előny, mert minden fordító másképpen fordít, ugyanakkor több értelmes és pontos fordítása is lehet ugyanannak a forrásnyelvi szövegnek. Az algoritmus az n -grammokból számolt értékek súlyozott átlagát adja. A módszer előnye, hogy olcsó és gyors. Hátránya, hogy nem érzékeny a szórendi átalakításokra, vagyis ha a gépi fordítás és az emberi referenciatranszláció megegyezik, de más a szórendjük, akkor azonos BLEU-értékeket kapunk, miközben az egyik mondat szintaktikai szempontból helyesebb lehet, mint a másik.

A **chrF** (Popović 2015) algoritmus karakteralapú n -gramm F-mértéket számol. Ez a módszer a ragozó nyelveknél különösen előnyös, hiszen ha két szónak csak a toldaléka különbözik, akkor azokat a BLEU különböző szóalakokként kezeli, és nem talál közöttük egyezést, míg a chrF a karakterek szintjén sokkal több egyezést talál.

A **METEOR** (*Metric for Evaluation of Translation with Explicit Ordering*) (Banerjee és Lavie 2005) szótövesítő és WordNet segítségével javítja a kiértékelés minőségét, valamint pontosság helyett F-mértéket számol. Továbbá jutalmazza azt, ha minél nagyobb egységű egyezéseket talál.

A **WER** (*Word Error Rate*) egy szóalapú módszer, amely hibaarányt mér a fordított mondat és a referenciamondat között, annak alapján, mennyi szóalapú javítást (csere, törlés, beszúrás) végeztek. Az algoritmus a Levenshtein-távolságon alapul.

A **TER** (*Translation Edit Rate / Translation Error Rate*) (Snover et al. 2006) szintén fordítási hibarányt számol a gépi fordítás és az emberi referenciafordítás között az alapján, mennyi szóalapot javítást (beszúrás, törlést, eltolást, helyettesítést) végeztek, majd a javítások számát elosztja a referenciafordítások átlagos mondat-hosszával. A TER nem kezeli a szemantikai problémákat, mert a gépi fordítás csak azt számolja ki, mennyi az eltérés a felszíni alakban. Azonban lehet, hogy kevesebb javítással is létrehozható olyan fordítás, amely jelentésben megegyezik a referenciafordítással. Ennek a problémának a megoldására dolgozták ki a HTER-módszert.

A **HTER**, **HBLEU**, **HMETEOR** (*Human-targeted TER/BLEU/METEOR*) számításakor célnyelvi anyanyelvű fordítókat kérnek fel, hogy minimális számú beavatkozással javítsák ki a gépi fordító által generált mondatokat úgy, hogy azok jelentése megegyezzen a referenciamondatével, majd az így keletkezett új referenciamondatra számolják ki a TER/BLEU/METEOR-értéket.

A fenti módszerek csak a legfontosabb metrikák, néhány további módszer a témában érdeklődőknek: NIST (Doddington 2002), ROUGE (Lin 2004), LEPOR (Han, Wong és Chao 2012), RIBES (Isozaki et al. 2010).

A **BERTScore** (Zhang et al. 2020) egy előtanított nyelvmodell, nevezetesen a BERT modell (Devlin et al. 2019) segítségével számol hasonlósági értéket a gépi fordítás és a referenciafordítás között. A módszer a BERT modell segítségével kinyeri a két mondat vektorrepresentációját, majd koszinusz távolságot számol a két vektor között.

A **BLEURT** (Sellam, Das és Parikh 2020; Pu et al. 2021) szintén a BERT modellen alapul, a BERT finomhangolásával tanítanak kiértékelő modellt. A bemenet a gépi fordítás és a referenciafordítás szövege összefűzve, a kimenet egy referenciaalapú metrika, mint a BLEU-érték. A modell pontosságát azzal növelik, hogy a BERT modellt a finomhangolás előtt az előtanítás módszerével tovább tanítják. Ebben a fázisban mondatpárokat mutatnak a modellnek a gépi fordításból és a referenciafordításból, hogy jobban megtanulja a köztük lévő összefüggéseket.

A **COMET** (Rei et al. 2020) egy neurális hálózaton alapuló keretrendszer, amelynek segítségével neurális kiértékelő modelleket lehet tanítani. A COMET segítségével előtanított neurális nyelvmodelleket lehet finomhangolni. Bemeneti szöveggént összefűzik a forrásnyelvi, a gépi fordítás és a referenciafordítás szövegét. A kimenet lehet valamelyik fent tárgyalt metrika értéke, mint például a HTER- vagy az MQM-érték.

3.2.2. A referenciafordítás nélkül történő kiértékelés

A hagyományos módszerek referenciafordítást igényelnek. Hátrányuk, hogy a kiértékeléshez emberi erőforrás szükséges, és nincs lehetőség valós időben kiértékelni a fordítást, ezért nem tudnak a fordítás után azonnal valós képet mutatni annak minőségéről.

A referenciafordítás nélkül történő kiértékelést minőségbecslésnek nevezik. A minőségbecslés (Specia et al. 2013) hagyományos gépi tanulással vagy neurális hálózattal betanított modellen alapul. A minőségbecslő módszerrel különböző minőségi

mutatókat nyerünk ki a forrásnyelvi és a gép által lefordított mondatokból, majd a minőségi mutatók segítségével gépileg betanítjuk a minőségbecslő modellt. A hagyományos gépi tanulás során a minőségi mutatókat különböző, emberek által létrehozott jegyek segítségével nyerjük ki, amelyeket négy csoportba sorolhatunk:

- Komplexitással kapcsolatos jegyek: a forrásnyelvi mondatokból kinyert minőségi mutatók.
- Gördülékenységgel kapcsolatos jegyek: a lefordított mondatokból kinyert minőségi mutatók.
- Pontossággal kapcsolatos jegyek: a forrásnyelvi és a lefordított mondatok közötti viszonyból számított minőségi mutatók.
- Megbízhatósággal kapcsolatos jegyek: gépi fordítórendszerből kinyert minőségi mutatók.

A neurális minőségbecslő modell tanításához nincs szükség ember által létrehozott jegyekre, hiszen a neurális háló magától próbál mintázatokat, szabályokat, jegyeket megtanulni az adott szövegekből. Jelenleg a gépi fordításhoz hasonlóan a transzformer modellen alapuló megoldások érik el a legjobb eredményeket, általában egy előtanított nyelvmodellt finomhangolnak minőségbecslési feladatra (Barrault et al. 2020). A nagy nyelvi modellek esetében promptok segítségével lehet minőségi mutatókat kinyerni a fordításokból (Lu et al. 2023).

A minőségbecslő modell tanításához emberi kiértékelést használunk (lehet a pontosság, a gördülékenység vagy akár az MQM szempontrendszer is), ami egyfajta referenciaként szolgál. Azonban különbséget jelent a referenciafordítással történő módszerekhez képest, hogy ebben az esetben csak a tanítás folyamatában van szükségünk referenciára, a kiértékeléshez már nincs, ezért történhet a minőségbecslés valós időben.

3.3. A gépi fordítás kiértékelése a fordítástudományban

A gépi fordítás minőségének javulásával igény van a kiértékelés részletesebb módjára. A jelenleg használt módszerek (pontosság, gördülékenység, elfogadhatóság és érthetőség) mellett egyre nagyobb teret nyer az MQM kiértékelési szempontrendszer. A gépi fordítás kiértékelésének területén való alkalmazása ugyanakkor még kezdetleges állapotban van, mivel egyelőre kevés nyelvpárral kapcsolatban vannak adataink. Ezért érdemes további kutatásokat végezni a témában, és megvizsgálni az emberi fordítás részletes kiértékelési szempontjait, mint például a stílust, regisztert, terminológiát, formázást, központosítást stb. Természetesen ezek vizsgálata jelenleg még nehézkes, hiszen sokféle feladatra, mint például műfordításra továbbra sem alkalmas a gépi fordítás, így ilyen jellegű kiértékelést is nehéz végezni. Azonban ez egy kiváló lehetőség arra, hogy indikátort, kiértékelési mértékegységet hozzunk létre, amely a humán fordítás szempontjából követi a gépi fordítás fejlődését.

A jelenlegi hagyományos automatikus kiértékelési módszerek alapja a referenciafordítás és a gépi fordítás felszíni alakjainak összehasonlítása. Ezen a területen még nyitott kutatási területek vannak a mélyebb elemzési módszerek feltárása terén. Továbbá a HTER, HBLEU és HMETEOR módszerek esetében nélkülözhetetlen az emberi fordítók közreműködése, ezért számos lehetőség van még ezen területek szélesebb körű vizsgálatára. A minőségbecslés területén a hagyományos gépi tanulás kutatása során elég széles körűen tártak fel különböző morfológiai, szintaktikai és szemantikai jegyeket is, ám az ezek közötti összefüggések azonosítása a fordítástudomány szemszögéből izgalmas feladat lenne. A neurális rendszerek esetében a hálózat magától tanulja meg a nyelvi jelenségeket a szövegből. Külön kutatások¹⁸ állnak rendelkezésünkre, amelyek a transzformer modell belső működéseire fókuszálnak, és már létezik eszköz¹⁹, amely képes bemutatni, hogy a rendszer belső működése és a „figyelmi fej” (*attention head*) milyen nyelvi jelenségeket próbált megtanulni. Ezen kutatások még nem terjedtek ki a gépi fordítás kiértékelésére, rendkívül izgalmas téma lenne feltárni azt, hogy a gépi fordítás kiértékelésének szempontjából milyen nyelvi jelenségeket tanulnak meg a transzformer modell belső rétegei. Ezen kutatásokat elsősorban a nyelvtechnológiai szakértők végzik, de érdemes lenne a fordítástudomány szemszögéből is megközelíteni a témát.

A gépi fordítórendszerek legnagyobb előnye az, hogy képesek rövid idő alatt rendkívül nagy mennyiségű szöveget fordítani. Azonban ez azzal jár, hogy ily módon nagy mennyiségű hibás, gyenge minőségű szöveg is létrejön. Az utóbbi évek egyik legnagyobb változása ezen a szakterületen, hogy a gépi fordítás minősége olyan mértékben javult, hogy indokoltá vált számos munkafolyamatba beleépíteni (lásd ELIS 2023), és az emberi fordítóknak egy újfajta szerepet, illetve szakterületet hozott létre, ahol utószerkesztőként kell javítaniuk a gép által lefordított szövegeket (Eszenyi et al. 2023). Ezzel időt, emberi erőforrást és pénzt tudnak megspórolni a cégek és a fordítás-szolgáltatók. A fejlődés komolyságát jelzi, hogy külön utószerkesztési állások és kutatási területek jöttek létre a fordítóiparban és a tudományban. A következő fejezetben erről az irányról fogok röviden írni.

4. Utószerkesztés

A gépi fordítás legnagyobb előnye a sebesség és az alacsony költség, hiszen képes rövid idő alatt nagy mennyiségű szöveget lefordítani. Ebből adódóan bár a gép sokszor nem ad megfelelő minőségű fordítást, mégis számtalan helyen és helyzetben alkalmazható. Például ha egy átlag végfelhasználó csak megérteni szeretné az adott idegen nyelvű szöveget, tökéletesen elég neki egy ingyenes Google Fordító kimenete. Vagy egy cég esetében egy gépi fordító használatával sokkal nagyobb mennyiségű szöveget

¹⁸ <https://huggingface.co/transformers/bertology.html>

¹⁹ <https://exbert.net>

lehet lefordítani kevés idő alatt, még ha hibásan is. Költséghatékonyabb lehet egy emberrel kijavíttatni a szöveget, mint lefordíttatni. A gépi fordítómotorok minőségi javulásának és széles körű elterjedésének a legnagyobb következménye az utószerkesztés (*post-editing*) szakterület létrejötte. Jelentőségét bizonyítja, hogy 2012²⁰ óta külön utószerkesztésre vonatkozó metrikákat vezettek be a gépi fordítás kiértékelésében, 2015²¹ óta külön szekciót hoztak létre az automatikus utószerkesztésre, és 2017²² óta külön minőségbiztosítási szabvány vonatkozik a gépi fordítás utószerkesztésére. Több hazai fordításszolgáltató, így a Hunnect²³ és az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda is foglalkozik a témával²⁴. A fordítóipari fejleményeket követve a képzőintézmények is igyekeznek lépést tartani a fejlődéssel, és beépíteni az utószerkesztést az oktatásba (Robin és Eszenyi 2022; Seidl-Pécs 2023).

Az utószerkesztésre vonatkozó jelenlegi mérőszámok és módszerek a következők:

- **Érzékelt utómunka-ráfordítás** (*perceived post-editing effort*) (Specia et al. 2011): annak megbecslése, hogy mennyi utómunka szükséges egy adott gépi fordítás javításához. Méréséhez 1–3 Likert-skálát használnak:
  - o 1 = tökéletes fordítás, nincsen szükség utómunkára,
  - o 2 = a fordítás 2-3 kisebb hibát tartalmaz, amelyek könnyen javíthatók,
  - o 3 = gyenge minőségű fordítás, sok utómunka szükséges.
- **Utómunkára fordított idő** (*post-editing time*) (Lacruz et al. 2014): az adott gépi fordításra szánt utómunka becsült ideje ezredmásodpercben mérve.
- **Szükséges javítások aránya** (*percentage of edits needed*): mennyi munka szükséges még a gépi fordítás kijavításához. Ennek kiszámítására a TER vagy HTER metrikát használják (attól függően, hogy rendelkezik-e az adott tesztanyag HTER kiértékeléssel). Másodlagosan a BLEU, HBLEU metrikákat is figyelembe vehetik.
- **Utómunka nehézsége** (*post-editing task difficulty*) (Daems et al. 2017; Halverson 2017; Wang et al. 2021): az utómunkára fordított energia mértéke. Külön kutatásokat végeznek arra, hogy megpróbálják megállapítani egy fordítás javításához szükséges munka összetettségét és használhatóságát. Az alábbi módszerekkel kísérleteztek:
  - o **Szemkövetés** (*eye-tracking*): azt vizsgálják, hogy a kognitív erőforrásainkat milyen módon allokáljuk a forrásnyelvi mondatra és a gépi fordításra az utószerkesztés során. Ezen belül lehet mérni a forrásnyelvi mondaton, illetve a gépi fordításon töltött időt, az összes fixáció időtartamát stb.

²⁰ <http://www.statmt.org/wmt12/quality-estimation-task.html>

²¹ <http://www.statmt.org/wmt15/ape-task.html>

²² <https://www.iso.org/standard/62970.html>

²³ <https://hunnect.com/machine-translation-post-editing>

²⁴ <https://www.offi.hu/hirek/gepi-forditas-utoszerkesztes-kepzes-a-jogi-szakforditasok-piacan>

- o **Billentyűleütés naplózása** (*keystroke logging*): mérni lehet a javítások számát, a törléseket és a beszúrásokat.
- o **Hibák száma**: hibák száma a fordításban.
- o **Ráfordított idő** (*processing time*): az utómunkára fordított idő.
- o **Szünetek és szavak aránya** (*pause to word ratio*): az összes szünet ideje osztva az összes szövegszó számával. Ezzel azt lehet mérni, milyen mértékű kognitív erőfeszítést kellett fordítani az utómunkára. Minél nagyobb ez a szám, annál nagyobb az erőfeszítés.
- o **Szubjektív értékelések**: kérdőívek segítségével mérik fel az adott utómunkára vonatkozó szubjektív véleményeket. A kérdések vonatkozhatnak a munka nehézségére, komplexitására, a fordítás minőségére stb.

Magyar vonatkozásban az utószerkesztés kutatása még gyerekcipőben jár, és számos elméleti kérdés tisztázásra szorul (lásd Szlávik 2022). Mindazonáltal megindultak az átfogó és széles körű vizsgálatok ezen a hazai és nemzetközi szinten is sok lehetőséget kínáló területen a fordítástudományban (például Lesznyák et al. 2022; Robin et al. 2023), többek között a lektorálás kutatásához kapcsolódva (Koponen et al. 2021; Robin 2023 ebben a kötetben).

Az utóbbi években a transformer modellek térhódításával számos nyelvtechnológiai feladat megoldhatóvá vált a gépi fordításhoz hasonló megközelítéssel, amelyet „szövegből szöveg” (*text-to-text*) típusú feladatnak neveznek. Hasonlóan a gépi fordítómodell tanításához, ahol a bemenet egy forrásnyelvi szöveg, és a kimenet egy célnyelvi szöveg, ha a bemeneti forrásnyelvi szöveg mellé betesszük a gépi fordított szöveget, és a kimenet egy utószerkesztett szöveg, akkor egy előtanított modell finomhangolásával a modell képes megtanulni az utószerkesztésre vonatkozó tulajdonságokat. Ezzel létre lehet hozni egy automatikus utószerkesztésre alkalmas modellt (Correia és Martins 2019; Pal et al. 2020). A nagy nyelvi modellek esetében, a minőségbecsléshez hasonlóan, promptok segítségével lehet megoldani a feladatot (Vidal et al. 2022).

5. Összefoglalás

A tanulmány röviden bemutatja a jelenlegi gépi fordítórendszerek módszereit és kiértékelési metrikáit. A gépi fordítás minőségének javulásával számos esetben indokolttá vált a gép használata a fordításhoz. A gép azonban továbbra sem képes tökéletesen fordítani, ezért fontos feladat a gépi fordítás minőségének megítélése és becslése. Ezen területek még nem mélyültek el annyira, mint a fordítástudományban a humán fordítás kiértékelési szempontjai, ezért még nyitott a lehetőség az elmélyítésre. A gépi fordítás elterjedésének egyik legfontosabb következménye az utószerkesztés

szakterületének létrejötté. Egyre több kutatás próbálja feltárni és meghatározni az utószerkesztés komplexitását és tulajdonságait. Egy cég számára nagy segítséget nyújthat egy megbízható metrika, amellyel meg tudja becsülni azt, hogy egy gép által fordított szöveghez milyen mértékű emberi utószerkesztés szükséges még. A fordítástudomány segíthet abban, hogy a gépi fordítást helyesen ítélik meg és használják a fordítóipar szereplői, valamint abban, hogy a fordítástudomány szempontjából is megfelelő metrikák szülessenek a gépi fordítás kiértékelésére és utószerkesztésére.

Irodalom

- Ábrányi H. 2017. *A fordítási környezetek hatása a fordítás minőségére*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2016.131>
- Banerjee, S., Lavie, A. 2005. METEOR: An automatic metric for MT evaluation with improved correlation with human judgments. In: *Proceedings of the ACL Workshop on Intrinsic and Extrinsic Evaluation Measures for Machine Translation and/or Summarization*. Ann Arbor, Michigan: Association for Computational Linguistics. 65–72.
- Barrault, L., Biesialska, M., Bojar, O., Costa-jussà, M., Federmann, C., Graham, Y., Grundkiewicz, R., Haddow, B., Huck, M., Joanis, E., Koçmi, T., Koehn, P., Lo, C., Ljubešić, N., Monz, C., Morishita, M., Nagata, M., Nakazawa, T., Pal, S., Post, M., Zampieri, M. 2020. Findings of the 2020 conference on machine translation (WMT20). In: *Proceedings of the Fifth Conference on Machine Translation*. Online: Association for Computational Linguistics. 1–55.
- Brown, T., Mann, B., Ryder, N., Subbiah, M., Kaplan, J. D., Dhariwal, P., Neelakantan, A., Shyam, P., Sastry, G., Askell, A., Agarwal, S., Herbert-Voss, A., Krueger, G., Henighan, T., Child, R., Ramesh, A., Ziegler, D., Wu, J., Winter, C., Hesse, C., Chen, M., Sigler, E., Litwin, M., Gray, S., Chess, B., Clark, J., Berner, C., McCandlish, S., Radford, A., Sutskever, I., Amodei, D. 2020. Language models are few-shot learners. In: *34th Conference on Neural Information Processing Systems*. Vancouver, Canada: Curran Associates, Inc. 1877–1901
- Cho, K., Merri, B. v., Bahdanau, D., Yoshua, B. 2014. On the properties of neural machine translation: encoder–decoder. In: *Proceedings of SSS-8, Eighth Workshop on Syntax, Semantics and Structure in Statistical Translation*. Doha, Qatar: Association for Computational Linguistics. 103–111. <https://doi.org/10.3115/v1/W14-4012>
- Cho, K., Merri, B. v., Gulcehre, C., Bahdanau, D., Bougares, F., Schwenk, H., Bengio, Y. 2014. Learning phrase representations using RNN encoder–decoder. In: *Proceedings of the 2014 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing*. Doha, Qatar: Association for Computational Linguistics. 1724–1734. <https://doi.org/10.3115/v1/D14-1179>
- Chowdhery, A., Narang, S., Devlin, J., Bosma, M., Mishra, G., Roberts, A., Barham, P., Chung, H. W., Sutton, C., Gehrmann, S., Schuh, P., Shi, K., Tsvyashchenko, S., Maynez, J., Rao, A., Barnes, P., Tay, Y., Shazeer, N., Prabhakaran, V., Reif E., Du, N., Hutchinson, B., Pope, R., Bradbury, J., Austin, J., Isard, M., Gur-Ari G., Yin, P., Duke, T., Levskaya,

- A., Ghemawat, S., Dev, S., Michalewski, H., Garcia, X., Misra, V., Robinson, K., Fedus, L., Zhou, D., Ippolito, D., Luan, D., Lim, H., Zoph, B., Spiridonov, A., Sepassi, R., Dohan, D., Agrawal, S., Omernick, M., Dai, A. M., Pillai, T. S., Pellat, M., Lewkowycz, A., Moreira, E., Child, R., Polozov, O., Lee, K., Zhou Z., Wang, X., Saeta, B., Diaz, M., Firat, O., Catasta, M., Wei, J., Meier-Hellstern, K., Eck, D., Dean, J., Petrov, S., Fiedel, N. 2022. *PaLM: Scaling language modeling with pathways*. ArXiv. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2204.02311>
- Correia, G. M., Martins, A. F. T. 2019. A simple and effective approach to automatic post-editing with transfer learning. In: *Proceedings of the 57th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics*. Florence, Italy. Association for Computational Linguistics. 3050–3056. <https://doi.org/10.18653/v1/P19-1292>
- Daems, J., Vandepitte, S., Hartsuiker, R., Macken, L. 2017. Identifying the machine translation error types with the greatest impact on post-editing effort. In: *Frontiers in Psychology* 8:1282. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01282>
- Devlin, J., Chang, M.-W., Lee, K., Toutanova, K. 2019. BERT: Pre-training of deep bidirectional transformers for language understanding. In: *Proceedings of the 2019 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies*. Minneapolis, Minnesota: Association for Computational Linguistics. 4171–4186. <https://doi.org/10.18653/v1/N19-1423>
- Doddington, G. 2002. Automatic evaluation of machine translation quality using N-gram co-occurrence statistics. In: *Proceedings of the second international conference on Human Language Technology*. San Diego, California: Morgan Kaufmann Publishers Inc. 138–145. <https://doi.org/10.3115/1289189.1289273>
- ELIS Language Industry Survey 2023. <https://elis-survey.org/wp-content/uploads/2023/03/ELIS-2023-report.pdf>
- Eszenyi R., Bednárová, Gibová, K., Robin E. 2023. Artificial intelligence, machine translation & cyborg translators: a clash of utopian and dystopian visions. *Orbis Linguarum* Vol. 21. No. 2. 102–113. <https://doi.org/10.37708/ezs.swu.bg.v21i2.13>
- Fan, A., Bhosale, S., Schwenk, H., Ma, Z., El-Kishky, A., Goyal, S., Baines, M., Celebi, O., Wenzek, G., Chaudhary, V., Goyal, N., Birch, T., Liptchinsky, V., Edunov, S., Auli, M., Joulin, A. 2021. Beyond English-centric multilingual machine translation. In: *Journal of Machine Learning Research* Vol. 22. No. 107. 1–48.
- Freitag, M., Foster, G., Grangier, D., Ratnakar, V., Tan, Q., Macherey, W. 2021. Experts, errors, and context: A large-scale study of human evaluation for machine translation. In: *Transactions of the Association for Computational Linguistics, Volume 9*. Cambridge, MA: MIT Press. 1460–1474. https://doi.org/10.1162/tacl_a_00437
- Halverson, S. L. 2017. Multimethod approaches. In: Schwieter, J., Ferreira, A. (eds) *The Handbook of Translation and Cognition*. John Wiley & Sons. 195–212. <https://doi.org/10.1002/9781119241485.ch11>
- Han, A. L. F., Wong, D. F., Chao, L. S. 2012. LEPOR: A robust evaluation metric for machine translation with augmented factors. In: *Proceedings of COLING 2012*. Mumbai, India: The COLING 2012 Organizing Committee. 441–450.
- Hutchins, J., Somers, H. 1992. *An introduction to machine translation*. London: Academic Press.

- Isozaki, H., Hirao, T., Duh, K., Sudoh, K., Tsukada, H. 2010. Automatic evaluation of translation quality for distant language pairs. In: *Proceedings of the 2010 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing*. Cambridge, MA: Association for Computational Linguistics. 944–952.
- Jiménez-Crespo, M. A. 2020. The “technological turn” in translation studies. Are we there yet? A transversal cross-disciplinary approach. *Translation Spaces* Vol. 9. No. 2. 314–341. <https://doi.org/10.1075/ts.19012.jim>
- Jurafsky, D., Martin, J. H. 2009. *Speech and language processing (2nd Edition)*. Upper Saddle River, NJ, USA: Prentice-Hall, Inc.
- Károly K. 2022. A nyelvi közvetítés empirikus kutatásának módszerei. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába I. Általános rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 27–58. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan1/3>
- Koehn, P. 2010. *Statistical machine translation*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511815829>
- Koponen, M., Mossop, B., Robert, I. S., Scocchera, G. (eds) 2021. *Translation revision and post-editing*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003096962>
- Lacruz, I., Denkowski, M., Lavie, A. 2014. Cognitive demand and cognitive effort in post-editing. In: *Proceedings of the 11th Conference of the Association for Machine Translation in the Americas*. Vancouver, Canada: Association for Machine Translation in the Americas. 73–84
- Laki L. J., Yang Z. Gy. 2022. Neural machine translation for Hungarian. *Acta Linguistica Academica* Vol. 69. No.4 . 501–520. <https://doi.org/10.1556/2062.2022.00576>
- Lesznyák M., Bakti M., Sermann E. 2022. Humán fordítás és utószerkesztés hallgatói szemmel. In: Navracsics J., Bátyi Sz. (szerk.) *Nyelvek, nyelvváltozatok, következmények II.: Fordítástudomány, terminológia, retorika, kognitív nyelvészet, kontrasztív nyelvészet, interkulturális kommunikáció, névtan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 86–102.
- Lin, C.-Y. 2004. ROUGE: A package for automatic evaluation of summaries. In: *Proceedings of the Workshop on Text Summarization Branches Out*. Barcelona, Spain: Association for Computational Linguistics. 74–81.
- Liu, Y., Gu, J., Goyal, N., Li, X., Edunov, S., Ghazvininejad, M., Lewis, M., Zettlemoyer, L. 2020. Multilingual denoising pre-training for neural machine translation. In: *Transactions of the Association for Computational Linguistics*, vol. 8. Cambridge, MA: MIT Press. 726–742. https://doi.org/10.1162/tacl_a_00343
- Lommel, A. 2018. Metrics for translation quality assessment: A case for standardising error typologies. In: *Translation Quality Assessment: From Principles to Practice*. Berlin: Springer. 109–127. https://doi.org/10.1007/978-3-319-91241-7_6
- Lu, Q., Qiu, B., Ding, L., Xie, L., Tao, D. 2023. *Error analysis prompting enables human-like translation evaluation in large language models: A case study on ChatGPT*. ArXiv. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2303.13809>
- NLLB Team, Costa-jussà, M. R., Cross, J., Çelebi, O., Elbayad, M., Heafield, K., Heffernan, K., Kalbassi, E., Lam, J., Licht, D., Maillard, J., Sun, A., Wang, S., Wenzek, G., Youngblood, A., Akula, B., Barrault, L., Gonzalez, G. M., Hansanti, P., Hoffman, J., Jarrett, S., Sadagopan, K. R., Rowe, D., Spruit, S., Tran, C., Andrews, P., Ayan, N. F., Bhosale, S., Edunov, S., Fan, A., Gao, C., Goswami, V., Guzmán, F., Koehn, P., Mourachko, A.,

- Ropers, C., Saleem, S., Schwenk, H., Wang, J. 2022. *No language left behind: Scaling human-centered machine translation*. ArXiv. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2207.04672>
- Ouyang, L., Wu, J., Jiang, X., Almeida, D., Wainwright, C. L., Mishkin, P., Zhang, C., Agarwal, S., Slama, K., Ray, A., Schulman, J., Hilton, J., Kelton, F., Miller, L., Simens, M., Askell, A., Welinder, P., Christiano, P., Leike, J., Lowe, R. 2022. Training language models to follow instructions with human feedback. In: *Proceedings of the 36th Conference on Neural Information Processing Systems*. New Orleans, Louisiana. Accepted paper.
- Pal, S., Xu, H., Herbig, N., Naskar, S. K., Krüger, A. Genabith, J. v. 2020. The transference architecture for automatic post-editing. In: *Proceedings of the 28th International Conference on Computational Linguistics*. Barcelona, Spain (Online): International Committee on Computational Linguistics. 5963–5974. <https://doi.org/10.18653/v1/2020.coling-main.524>
- Papineni, K., Roukos, S., Ward, T., Zhu, W.-J. 2002. BLEU: a method for automatic evaluation of machine translation. In: *Proceedings of the 40th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics*. Philadelphia, Pennsylvania, USA: Association for Computational Linguistics. 311–318. <https://doi.org/10.3115/1073083.1073135>
- Peng, K., Ding, L., Zhong, Q., Shen, L., Liu, X., Zhang, M., Ouyang, Y., Tao, D. 2023. *Towards making the most of ChatGPT for machine translation*. ArXiv. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2303.13780>
- Popović, M. 2015. chrF: character n-gram F-score for automatic MT evaluation. In: *Proceedings of the Tenth Workshop on Statistical Machine Translation*. Lisbon, Portugal: Association for Computational Linguistics. 392–395. <https://doi.org/10.18653/v1/W15-3049>
- Pu, A., Chung, H. W., Parikh, A., Gehrmann, S., Sellam, T. 2021. Learning compact metrics for MT. In: *Proceedings of the 2021 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing*. Punta Cana, Dominican Republic: Association for Computational Linguistics. 751–762. <https://doi.org/10.18653/v1/2021.emnlp-main.58>
- Rei, R., Stewart, C., Farinha, A., Lavie, A. 2020. COMET: A neural framework for MT evaluation. In: *Proceedings of the 2020 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (EMNLP)*. Online: Association for Computational Linguistics. 2685–2702. <https://doi.org/10.18653/v1/2020.emnlp-main.213>
- Robin E., Eszenyi R. 2022. BME TFK Őszi Konferencia. Translating Europe Workshop (Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Idegen Nyelvi Központ, 2022. szeptember 30.) *Fordítástudomány* 24. évf. 2. szám. 184–191. <https://doi.org/10.35924/fordtud.24.2.184-191>
- Robin E., Eszenyi R., Kóbor M., Seidl-Péché O. 2023. *Human in the Translation Loop: az ELTE FTT és a DGT kutatási projektje*. Elhangzott: TransELTE 2023. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. (2023. március 22–24.)
- Seidl-Péché O. 2023. Tiltjuk, türjük vagy támogatjuk? Gépi fordítás a fordítóképzésben. Beszámoló a szakfordító szakmai napról. *Modern Nyelvoktatás* 29. évf. 1–2. szám. 210–211.
- Sellam, T., Das, D., Parikh, A., 2020. BLEURT: Learning robust metrics for text generation. In: *Proceedings of the 58th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics*. Online: Association for Computational Linguistics. 7881–7892. <https://doi.org/10.18653/v1/2020.acl-main.704>
- Seresi M., Koponen, M., Pareja, A., Bowker, L., Delorme Benites, A., Şahin, M. et al. (2022). LITHME WG7’s Survey on Machine Translation Use Habits and Practices. Figshare. Dataset. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.21165775.v1>

- Smith, S., Patwary, M., Norick, B., LeGresley, P., Rajbhandari, S., Casper, J., Liu, Z., Prabhunoye, S., Zerveas, G., Korthikanti, V., Zheng, E., Child, R., Aminabadi, R. Y., Bernauer, J., Song, X., Shoeybi, M., He, Y., Houston, M., Tiwary, S., Catanzaro, B. 2022. *Using deepspeed and megatron to train megatron-turing NLG 530B, A large-scale generative language model*. ArXiv. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2201.1199>
- Snover, M., Dorr, B., Schwartz, R., Micciulla, L., Makhoul, J. 2006. A study of translation edit rate with targeted human annotation. In: *Proceedings of the 7th Conference of the Association for Machine Translation in the Americas: Technical Papers*. Cambridge, Massachusetts, USA: Association for Machine Translation in the Americas. 223–231
- Specia, L., Hajlaoui, N., Hallett, C., Aziz, W. 2011. Predicting machine translation adequacy. In: *Proceedings of the Machine Translation Summit XIII*. Xiamen, China. 513–520.
- Specia, L., Shah, K., de Souza, J. G. C., Cohn, T. 2013. QuEst – A translation quality estimation framework. In: *Proceedings of the 51st Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics: System Demonstrations*. Sofia, Bulgaria: Association for Computational Linguistics. 79–84.
- Szlávik Sz. 2022. A gépi fordításhoz kötődő alapvető terminusok, definíciók és a közöttük lévő ellentmondások. *Fordítástudomány* 24. évf. 1. szám. 87–103. <https://doi.org/10.35924/fordtud.24.1.6>
- Varga Á. 2011. *A gépi fordítás minősége és javítási lehetőségei*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. Elérhető: <http://hdl.handle.net/10831/46224>
- Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N., Uszkoreit, J., Jones, L., Gomez, A. N., Kaiser, Ł., Polosukhin, I. 2017. Attention is all you need. In: *Proceedings of the 31th International Conference on Neural Information Processing Systems*. Long Beach, CA, USA: Curran Associates Inc. 6000–6010.
- Vidal, B., Llorens, A., Alonso, J. 2022. Automatic post-editing of MT output using large language models. In: *Proceedings of the 15th Biennial Conference of the Association for Machine Translation in the Americas (Volume 2: Users and Providers Track and Government Track)*. Orlando, USA: Association for Machine Translation in the Americas. 84–106.
- Wang, X., Wang, T., Martín, R. M., Jia, Y. 2021. Investigating usability in postediting neural machine translation: Evidence from translation trainees' self-perception and performance. *Across Languages and Cultures* Vol. 22. No. 1. 100–123. <https://doi.org/10.1556/084.2021.00006>
- Yang Z. Gy. 2019. *εΠQue: Gépi fordítás minőségét becsülő programcsomag*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem. <https://doi.org/10.15774/PPKE.ITK.2019.003>
- Yang Z. Gy., Dodé R., Ferenczi G., Héja E., Jelencsik-Mátyus K., Körös Á., Laki L. J., Ligeti-Nagy N., Vadász N., Váradi T. 2023a. Jönnek a nagyok! BERT-Large, GPT-2 és GPT-3 nyelvmodellek magyar nyelvre. In: *XIX. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MSZNY 2023)*. Szeged, Hungary: Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Intézet. 247–262.
- Yang Z. Gy., Laki L. J., Váradi T., Prószéky G. 2023b. Mono- and multilingual GPT-3 models for Hungarian. In: *Text, Speech, and Dialogue. Lecture Notes in Computer Science*. Plzeň, Czech Republic: Springer Nature Switzerland. 94–104. https://doi.org/10.1007/978-3-031-40498-6_9

Zhang, T., Kishore, V., Wu, F., Weinberger, K. Q., Artzi, Y. 2020. BERTScore: Evaluating text generation with BERT. In: *Proceedings of Eighth International Conference on Learning Representations (ICLR 2020)*. Addis Ababa, Ethiopia. 1–41.

Terminusjegyzék

előtanítás (*pre-training*): a nyelvmodellezés egyik fázisa, amelynek során egy neurális hálózatot általános nyelvi tudásra tanítanak meg. Az előtanítás általában nagy erőforrást és nagy mennyiségű adatot igényel.

finomhangolás (*fine-tuning*): a nyelvmodellezés egyik fázisa, amelynek során egy előtanított általános nyelvi modellt tovább tanítanak feladat-specifikus tudásra. A finomhangolás általában kisebb erőforrást és kisebb mennyiségű adatot igényel.

figyelmi mechanizmus (*attention mechanism*): a mesterséges neurális hálózatban használt módszer, amelyet az emberi kognitív figyelem ihletett. A figyelmi mechanizmus segítségével a neurális hálózat a bemeneti adat bizonyos (fontosabbnak ítélt) részeinek nagyobb figyelmet tud szentelni. A nyelvtechnológia területén ennek a módszernek a kiaknázásával érték el áttörést (Vaswani et al. 2017).

fordítómemória (*translation memory*, TM): olyan gyorsan kereshető adatbázis, amely szövegeket állít párba a fordításukkal, szegmensekbe tagolva. A fordítónak munka közben felkínálja a korábban lefordított azonos vagy hasonló tartalmú szegmensekben alkalmazott megoldásokat (Ábrányi 2017).

mesterséges neurális hálózat (*artificial neural network*, röviden neurális hálózat): mesterséges neuronok által alkotott hálózat, amelyet a biológiai idegsejtek működése ihletett. A neuron egy információfeldolgozó egység, amely bemeneti adatokból számításokkal generál kimeneti adatot. A neurális hálózat egy gráf-alapú modell, amely rétegekbe rendeződik. Elsősorban a gépi tanulás területén alkalmazzák.

multimodális modell (*multimodal model*): olyan neurális modell, amely képes többféle különböző típusú adat feldolgozására. Az adattípus lehet szöveg, hang, kép, videó vagy ezek együttese, például feliratozott kép.

n-gramm (*n-gram*): folytonos sorozata n darab elemnek egy szövegben. Egysége lehet karakter, szórészlet, fonéma, szó, kifejezés stb.

nyelvmodell (*language model*): vagy nyelvi modell, egy neurális hálózaton tanított modell, amelyet általános nyelvi tudással tanítottak elő. A nyelvmodell tanításához nagy mennyiségű szöveg szükséges.

pontosság, fedés, F-mérték (*precision, recall, F-measure/F-score/F1-score*): az eredményhalmaz kiértékelésére szolgáló metrikák. A pontossággal azt tudjuk megmérni, hogy a helyes találatokból hány volt eredetileg jó, míg a fedéssel azt tudjuk megmérni, hogy az eredeti jók közül hányat találtunk meg. Az F-mérték a pontosság és a fedés harmonikus átlaga.

prompt (*prompt*): egy olyan bemeneti kérdés, utasítás vagy más típusú szöveg, amelyet a nyelvi modell számára fogalmazznak meg annak érdekében, hogy a modell a kívánt kimeneti választ eredményezze.

referenciafordítás (*reference translation*): a forrásnyelvi korpusz alapján emberek által lefordított célnyelvi szöveg, amely viszonyítási alapot képez a gépi fordítás kiértékeléséhez.

rekurrens neurális hálózat (*recurrent neural network*, RNN): olyan mesterséges neurális hálózat, amely visszacsatolást, rekurrenciát tartalmaz. Elsősorban a szekvenciális adatok feldolgozására alkalmazzák.

szövegkorpusz (röviden korpusz): adott szempont alapján válogatott szövegek gyűjteménye.

utószerkesztés (*post-editing*): a gépi fordításra szánt utómunka, ellenőrzés, illetve javítás.

TOLMÁCSOLÁS

Válaszutak a tolmácsolás kutatásában

Seresi Márta

ELTE BTK, Fordító- és Tolmácsoló Tanszék
seresi.marta@btk.elte.hu

Kivonat: A tolmácsolástudomány viszonylag fiatal tudományág. Az alábbi cikkben röviden áttekintem a tolmácsoláskutatás történetét és az elmúlt évtizedekben felmerült legfontosabb kérdéseit. Megvizsgálom, hogyan indult el a tolmácsoláskutatás a bölcsészeti elmélkedéstől a természettudományos kutatási módszerek alkalmazása felé. Áttekintem, hogyan lépte át a nyelvészet határait, és vált interdiszciplináris megközelítésűvé. Ezek után ismertetem, hogy a természettudományos, empirikus kutatási módszereknek milyen típusai vannak, és ezek milyen előnyökkel és nehézségekkel járnak a tolmácsoláskutatásban. Végül kitérek a kutató, illetve a kutatás résztvevőinek személyére és hátterére, a kutatható témákra, a kutatásban felhasználható beszédekre és a kutatási eredmények felhasználására.

Kulcsszavak: tolmácsolástudomány, tolmácsoláskutatás, empirikus, megfigyelő kutatás, kísérleti kutatás

1. Bevezetés: a tolmácsoláskutatás története

Minden valószínűség szerint a tolmácsolás mint tevékenység megjelenése időben jóval megelőzte a fordítás megjelenését, hiszen minden általunk ismert emberi kultúrában a beszéd és a szóbeliség jelentősen hamarabb megjelent, mint az írás és az írásbeliség. A tolmácsok munkájáról már az i. e. második évezred közepén születtek képi ábrázolások (Pöchhacker 2016). Ennek ellenére, míg az írásbeli fordításról való elméleti gondolkodás évezredekre nyúlik vissza, egészen Ciceróig vagy Horatiusig, addig a tolmácsolásról való elmélkedés viszonylag újkeletű. Ennek a fő oka az, hogy az emberiség jellemzően nagyobb értéket tulajdonít az írott szövegnek, mint az elszálló szónak. Így a fordítók, akik sokszor nagy presztízsű írott szövegek, jellemzően

vallási vagy irodalmi művek fordítását végzik, nagyobb tiszteletet élveznek, mint a szóban dolgozó tolmácsok (Gile 2004).

A történelem során a fordítók, fordításról gondolkodók nem ritkán fordítói tevékenységüktől függetlenül is megbecsült, híres emberek voltak – gondoljunk csak a Bibliát fordító és lektoráló Szent Jeromosra. Ezzel szemben a tolmácsok sokszor a rabszolgák és a hadifoglyok közül kerültek ki (Szabari 2002). Nem voltak feltétlenül képzett vagy tanult emberek, és jellemzően nem is specializálódtak kifejezetten a tolmácsolásra. A régi korok tolmácsai sokszor valamilyen katonai vagy vallási szervezetbe tagozódtak be (Valdeón 2021), ebből következően legtöbbször a nevük sem maradt fenn az utókornak.

Ugyanakkor a mai fogalmaink szerinti tudományos igényű kutatás és elméletalkotó munka mindkét területen csak az 1960-as években kapott igazán lendületet (Gile 2004), amihez többek között a nagy nemzetközi szervezetek megalakulása, a nemzetközi kereskedelem robbanásszerű növekedése, valamint a korábbi közvetítő nyelvek (például a latin, a francia vagy a közép-európai térségben a német) használatának visszaszorulása, a nemzeti nyelv használatának általánossá váló igénye járult hozzá. Ezek között a körülmények között világszerte megnövekedett az igény a kompetens fordítókra és tolmácsokra, a fordító- és tolmácsszakma professzionalizálódására, standardizálására és oktatására, így sorra jelentek meg a fordító- és tolmácsképző intézmények (Szabari 2002). Ugyanakkor kezdetben a kutatók és a képzőintézmények szeparáltan dolgoztak, nem volt közöttük érdemi kommunikáció (Gile 1991). Ahogy a tolmácsképző intézmények betagozódtak a létező egyetemi keretek közé, úgy egyre nagyobb nyomás helyeződött az ott oktatókra, hogy végezzenek kutatói tevékenységet is, ami a tolmácsoláskutatás fellendüléséhez és a kutatások kutatóhelyek köré való szerveződéséhez vezetett (Gile 2004).

Bár a fordításkutatás és a tolmácsoláskutatás a mai napig sok közös vonást mutat, és a legtöbb esetben az egyetemek egyazon tanszékén vagy doktori programjában kapnak helyet (mint például az ELTE Fordító- és Tolmácsképző Tanszékének Fordítástudományi Doktori Programjában), a tolmácsolás kutatásának megvannak a fordításkutatástól eltérő egyéni sajátosságai. Az alábbi írásban a speciálisan a tolmácsoláskutatásban felmerülő legfontosabb kérdéseket és kihívásokat kívánom áttekinteni. Mivel hatalmas és szerteágazó témáról van szó, ez az áttekintés semmiképp sem lehet teljes körű. Írásom struktúrájának kialakításakor Gile munkássága, az általa felvetett kérdések és bevezetett osztályozások voltak leginkább segítségemre, de ez természetesen nem jelenti azt, hogy a témát ne lehetne más szempontokból is megközelíteni, vagy az általam követett gondolatmenet mentén továbbgondolni.

2. Bölcsészettudományi vagy természettudományi megközelítés

Az első nagy kérdéskör, amely a tolmácsolástudománnyal kapcsolatban felmerül: bölcsészettudományról vagy természettudományról van-e szó. A filológia vagy a természettudományok eszköztárát alkalmazza-e inkább? Elméleti vagy empirikus kutatást folytasson-e (lásd Károly 2022)?

A fordítástudomány és a tolmácsolástudomány gyökerei egyértelműen a bölcsészettudományokhoz köthetők. A fordítástudomány és az abból fokozatosan önálló-sodó tolmácsolástudomány is a nyelvészetből alakult ki. A fordítástudományi doktori programok jellemzően jelenleg is nyelvészeti doktori iskolákhoz tartoznak. A hatvanas-hetvenes években azonban mindkét területen határozott elmozdulás történt a természettudományos megközelítés felé (Gile 1995a, Lederer 2008), és a bölcsészettudományokra jellemző elméleti kutatásokat felváltották az empirikus kutatások.

Elméleti kutatásról akkor beszélünk, ha a kutatás célja gondolatok összegyűjtése és intellektuális feldolgozása (Gile 1998b). Így az elméleti kutatás során például objektumokra, jelenségekre, folyamatokra vonatkozóan már rendelkezésünkre álló, korábban megismert adatok, törvényszerűségek logikai feldolgozásával tárunk fel újabb átfogó ismereteket (Fóris 2008: 48). Ezzel szemben az empirikus kutatás számszerűsíthető adatok gyűjtésére és feldolgozására irányul (Gile 1998b). Ilyenkor az új adatokat különböző tapasztalati módszerekkel gyűjtjük össze, és abból vonunk le következtetéseket (Fóris 2008: 49).

A fordítástudomány és a tolmácsolástudomány kezdetekor az elméleti, filozofikus, normatív megközelítés (Gile 1991) volt a jellemző. Az első elméleti művek megalkotói személyes megfigyelésekből, gondolatokból, saját élményanyagukból táplálkoztak (Szabari 2002), a tolmácsoláskutatás leginkább intuitív beszámolókon alapult (Moser-Mercer 1994). A tolmácsképző intézmények oktatói egyértelműen bölcsészettudományi háttérrel rendelkeztek, és a tolmácsoláskutatóknak sokszor kifejezetten hiányzott a tudományos kutatómódszertani eszköztárak (Gile 1991). A bölcsészettudományi megközelítésű kutatókra az elméletalkotásra való törekvés, a megfigyelt jelenségekből általános érvényű tanulságok levonása és az absztrakt gondolatok megfogalmazása volt a jellemző. Kutatásuk jellemzően kvalitatív, érvelő-értelmező volt (Lederer 2008). Az egyéni intuitív elméletek közül érdemes kiemelni Seleskovitch és Lederer deverbálisizációs modelljét (Seleskovitch és Lederer 2002), illetve Gile erőfeszítés-modelljét (Gile 1995b). Mindkét modellre igaz, hogy bár annyira átfogó jellegűek, hogy szinte lehetetlen lenne empirikus módszerekkel alátámasztani őket, a modellekben felállított hipotézis alkalmas volt a tolmácsolás közben megfigyelhető jelenségek magyarázatára és előrejelzésére, ezért a mai napig mindkét modellt használják a tolmácsképzésben és a kutatásban is (Pöchhacker 2004: 99).

A természettudományos módszerek ezzel szemben empirikus módszereken: megfigyelésen vagy kísérletek elvégzésén alapulnak. Mindkét esetben céljuk a nagy mennyiségű számszerűsíthető adat begyűjtése és ezek statisztikai feldolgozása (Lederer

2008). Kezdetben sok tolmács kifejezetten ellenezte, hogy a tolmácsolást empirikus módszerekkel vizsgálják, mert úgy érezték, hogy ez megtörné a tolmácsolás művészetének varázsát, és csak arra lenne jó, hogy a tolmácsok orra alá dörgölje a hibáikat (Gile 1991). Azonban a hetvenes évek közepén mégis megkezdődtek az első elméleti megalapozottságú tolmácsolástudományi kísérleti kutatások Európában, valamint Észak-Amerikában (Moser-Mercer 1994).

Az elmozdulás mögött leginkább az az elképzelés állt, hogy csak a természettudományok számítanak „igazi tudománynak”, és csupán a természettudományos módszerek tekinthetők valóban tudományos igényűnek (Lederer 2008). Ha a tolmácsolástudomány azt szeretné, hogy komoly tudományként tekintsenek rá, a kísérletek és a statisztikai következtetések felé kell fordulnia (Gile 1998a). A tolmácsolástudomány esetén a természettudományos megközelítés dominánssá válásának nagy lökést adott, hogy az elméleti háttér egyik nagy megteremtője és a tolmácsoláskutatás szorgalmazója, Daniel Gile képzett matematikus, így mindig is a természettudományos módszerek nagy szószólója volt. Gile ugyanakkor saját bevallása szerint erőfeszítés-modelljét „két intuitív gondolatra” építette, kísérleti módszerrel sosem igazolta, bár igyekezett azt a kognitív pszichológia megfigyeléseihez kötni (Gile 1995b).

Gile mellett mindenképp érdemes megemlíteni a kognitív pszichológia területéről érkező Barbara Moser-Mercer nevét is. Moser-Mercer 1994-ben a szintén pszichológus Sylvie Lambert-rel együtt szerkesztett *Bridging the gap* című kötetével (Lambert és Moser-Mercer 1994) hatalmas lökést adott az empirikus kutatásoknak a tolmácsolástudomány terén. 1996-ban továbbá Dominic Massaro kognitív pszichológussal együtt megalapította az *Interpretinget*, az első nemzetközi szakfolyóiratot, amely kifejezetten a tolmácsoláskutatás eredményeit publikálja a mai napig (Pöchhacker 2016). Megközelítését tekintve Moser-Mercer esetében is meghatározó volt a kognitív pszichológiai háttér. Az a tény, hogy a tolmácsolás, és különösen a szinkrontolmácsolás ilyen sok pszichológus kutató figyelmét keltette fel, további elmozdulást jelentett a természettudományos módszerek alkalmazása felé.

Napjainkra egyértelműen győzedelmeskedett a természettudományos megközelítés. Ugyanakkor elmondható, hogy mind a bölcsészettudományi, mind a természettudományos módszertani megközelítés hozzájárult a tudomány fejlődéséhez, ismereteink bővítéséhez. A két eltérő gondolkodásmód értékesen kiegészítheti egymást (Lederer 2008).

3. Nyelvészeti vagy interdiszciplináris megközelítés

A hatvanas-hetvenes években a fordítástudomány kivált a nyelvészetből, és önálló tudománnyá vált (Lederer 2008). A tolmácsolástudomány is ezt az utat követte. Nagyon hamar világossá vált, hogy a tolmácsolás mint tevékenység összetettsége interdiszciplináris megközelítést tesz szükségessé a kutatásban (Gile 1995a), hiszen

a tolmácsolás a nyelvészeti szempontokon kívül vizsgálható pszichológiai és szociológiai megközelítésből, illetve gazdasági, piaci szempontból is (Gile 1991).

Mindezek közül a lehetséges irányok közül elsősorban a pszichológia, a kognitív pszichológia, valamint a neuropszichológia hatása tette lehetővé, hogy a tolmácsoláskutatás túllépjen a pusztán nyelvészeti megközelítésen. Az utóbbi időszakban egyre nagyobb figyelmet kapnak az etikai, szociológiai és nyelvtechnológiai kérdések is. Ugyanakkor még mindig nagyon fontos a szövegnyelvészet és a pragmatika szerepe a tudományágon belül (Gile 2004). A tolmácsolástudomány a pszicholingvisztikához is erősen kötődik, például a memória és a mentális lexikon vizsgálata közös területük (Chmiel 2010).

Az interdiszciplináris megközelítés egyik legfontosabb indoklása, hogy a tolmácsolás nem tekinthető pusztán egyéni nyelvi és kognitív aktusnak: jellemzően csapatmunkában történik, és közönsége van (Duflou 2016). A tolmácsok egymással és a megbízóikkal, ügyfeleikkel való együttműködését, a társadalomban betöltött szerepét csak interdiszciplináris megközelítésben lehet vizsgálni. Ennek megfelelően a kutatásokban egyre inkább előtérbe kerül a tolmácsok egymással történő együttműködése (Seresi és Lános 2020), illetve a kommunikációs folyamatban betöltött irányító szerepe (Wadensjö 2011). A tolmácsok ezenkívül technológiai eszközökkel is együttműködnek, ami szintén a nyelvészetten túlmutató kutatási terület (Seresi 2016, Bouhmid 2019, Pisani és Fantinuoli 2021).

4. Megfigyelő vagy kísérleti kutatás

A mai napig előfordul, hogy a kritikusok megkérdőjelezzik a tolmácsolástudomány önállóságát, tudományosságát vagy legitimitását. A tolmácsoláskutatók döntéseit így meghatározza az a törekvésük, hogy a tudományos közösség komolyan vegye a munkájukat. Mindez arra ösztönzi őket, hogy jellemzően az empirikus kutatások felé induljanak el. Ebben az esetben a megfigyelő és a kísérleti kutatás között választhatnak (Fóris 2008:49). Mindkettőnek vannak előnyei és hátrányai, amelyeket az alábbiakban a tolmácsoláskutatás szempontjából tekintünk át.

4.1. A megfigyelő kutatás

Akkor beszélünk megfigyelő kutatásról, ha a kutató nem avatkozik bele a vizsgált jelenségbe, hanem azt figyel meg, ahogyan magától megtörténik az adott jelenség (Gile 1998b). A megfigyelő kutatások előnye, hogy megszervezésük viszonylag egyszerű és olcsó (Gile 1991). A megfigyelő kutatás célját tekintve lehet feltáró, fókuszált elemző és hipotézistesztelő (Gile 1998b).

A feltáró kutatás azt jelenti, hogy nincsenek konkrét kutatási kérdéseink, nincsenek hipotéziseink: egy általános képet szeretnénk alkotni arról, mi jellemző a megfigyelt

jelenségre. A hipotézis hiánya azonban nem jelenti azt, hogy a kutatás nem kellőképpen tudományos, sőt maga a feltáró kutatás vezethet hipotézisek kialakításához. A feltáró kutatás eszköze lehet például kiegészítendő kérdéseket használó kérdőív vagy esettanulmány.

A fókuszált elemző kutatás egy konkrét jelenségre fókuszál az adatgyűjtés és a begyűjtött adatok elemzése során. Jó példa erre, ha a tolmácsok körében például kérdőívet vagy interjúkat veszünk fel egy konkrét témáról (Gile 1998b, Eszenyi 2022).

A hipotézistesztelő megfigyelő kutatás nagyon hasonlít a kísérleti kutatáshoz, hiszen a kutatónak van kialakult hipotézise, és azért gyűjti az adatokat, hogy a hipotézist megerősítse vagy megcáfolja. A különbség annyi, hogy az adatok a valós jelenség megfigyeléséből, nem mesterségesen generált kísérletből származnak (Gile 1998b).

A megfigyelő kutató szerepe lehet interaktív, amennyiben ő is részt vesz a megfigyelt folyamatban (például esettanulmányt ír egy olyan tolmácsolási eseményről, amelyben maga is a tolmácscsapat része volt), vagy nem interaktív, ahol pusztán megfigyelőként van jelen. Ilyenkor a lehető legkevesebb beavatkozásra törekszik. Természetesen nem lehet kizárni, hogy így is befolyásolja a kutatás eredményét. Gyakori jelenség, hogy a tolmácsok a tolmácspiacról ismerik a kutatót, akivel együtt dolgoznak, és ez a személyes ismeretség befolyásolhatja például a résztvevő válaszait interjú vagy kérdőívezés esetén (Gile 1998b). Arról se feledkezzünk el, hogy a tolmács viselkedése megváltozhat, ha tudja, hogy megfigyelik – ha viszont erről nem szólnak neki előre, az komoly etikai kérdéseket vethet fel (Gile 1998b). Erre a problémára megoldást jelenthet, ha eleve a médiában közvetített vagy az interneten streamelt tolmácsolásokat figyelünk meg (például az Európai Parlament üléseit vagy a YouTube-ra feltöltött eseményeket), bár ezek a minták természetesen nem reprezentatívak az egész tolmácsszakmára nézve.

A megfigyelő kutatás megszervezése általában egyszerű, ezért kezdő kutatóknak különösen javasolható, de megvannak a maga buktatói is. Első pillantásra persze úgy tűnhet, hogy a tolmácsolás szinte az egyik legkönnyebben megfigyelhető emberi tevékenység, különösen, ha konferenciatolmácsolásról van szó, hiszen mind a forrásnyelvi hangzó szöveg, mind a tolmács outputja könnyedén rögzíthető (Gile 1995a). Ez a megközelítés azonban figyelmen kívül hagyja, hogy minden tolmácsolástípusban, de különösen konzekutív módban milyen fontos a vizuális input (Gile 1991). Ezt a kamera nem feltétlenül tudja rögzíteni, hiszen nem ugyanúgy működik, mint az emberi szem (Mouzourakis 2006). Ráadásul a tolmács viselkedése sokkal több, mint a pusztán beszédprodukcója, az emberi viselkedést pedig összetettsége miatt sokszor nehéz leírni vagy rögzíteni. Az emberi viselkedés nem minden eleme látható, egyes elemei pedig csak hosszú távon figyelhetők meg (Gile 1991).

A megfigyelés ráadásul nem teszi lehetővé, hogy megállapítsuk, milyen mentális folyamatok zajlanak le a tolmács elméjében, illetve hogyan hozza létre a forrásnyelvi beszéd célnyelvi változatát – különösen, ha ezek a folyamatok (például a beszédfeldolgozás) nem tudatosak (Gile 1991).

Ezenkívül a tolmácsok munkakörülményei igen eltérők lehetnek, attól függően például, hogy hol helyezkedik el a kabin, milyenek a műszaki feltételek, szabadtéren dolgoznak-e, milyen hosszú a munkaidő, van-e lehetőségük enni, kávézni, kaptak-e a felkészüléshez anyagot, vagy van-e váltótársuk. Nagyon változó a tolmácsolandó beszédek objektív nehézsége is: a témájuk, információsűrűségük, strukturáltságuk, előadásmódjuk vagy nyelvi minőségük. A tolmácsok között is nagyok a különbségek egyéni tehetség, képzettség, tapasztalat, háttérismeretek, munkamódszer és motiváció tekintetében. Sőt, a tolmácsok teljesítménye egyénileg is ingadozik egy-egy tolmácsnap vagy akár a karrierjük során (Gile 1991, 1998b). Így nehéz megítélni, hogy a megfigyelt jelenségek változására melyik tényező volt a legnagyobb hatással – szemben a kísérleti helyzet jobban kontrollálható változóival (Gile 1998b).

További nehézség, hogy a valós tolmácsolási eseményekhez sokszor nehéz megfigyelőként hozzáférni, hiszen az ott elhangzottak bizalmas információk lehetnek, így a tárgyaló felek számára nem kívánatos a kutató személyes jelenléte vagy felvétel készítése. Ez a korlátozás kihat a mintavételre – csökkentve a kutatás reprezentativitását (Gile 1998b).

Talán a legelterjedtebb, legközismertebb megfigyelési módszer a kérdőíves felmérés. Előnye, hogy nagy mennyiségű adatot lehet ilyen módszerrel begyűjteni, de nem alkalmas a tolmácsolás összes aspektusának vizsgálatára. Nem teszi lehetővé például, hogy a kutató a válaszokra visszakérdezzen, kérdéseit pontosítsa vagy a kérdőív összeállítására óta felmerült jelenségekre terelje a szót. A kutatásban részt vevők is kevésbé tesznek erőfeszítéseket a kérdések pontos megválaszolására, mint például egy személyes interjúhelyzetben (Dufrou 2016).

Ezeknek a problémáknak egy részére megoldást kínál az interjú, amely kevesebb adat begyűjtésére ad módot, viszont az egyes jelenségek részletesebb feltáráshoz megfelelőbb, hiszen lehetővé teszi, hogy a kutató elmerüljön a tolmácsok által megélt tapasztalatokban (Dufrou 2016). Ugyanakkor az interjúztatás ugyanazzal a validitási problémával jár együtt, mint a kérdőívezés: a válaszadó egyéni percepciójáról tud csak beszámolni, ami nem biztos, hogy egybeesik az objektív valósággal (Gile 1998b).

Ha egy-egy jelenséget a maga mélységében szeretnénk megfigyelni, etnográfiai módszereket érdemes alkalmaznunk. Az etnográfiai módszerek alkalmazásakor a kutató az adott csoport tagjait a tevékenységük kontextusában figyeli meg, miközben arra koncentrál, mit tesznek, és nem arra, hogy később hogyan számolnak be erről. Ilyenkor a megfigyelő kutató aktívan részt is vehet a csoport tevékenységeiben, hogy hasonló élmények érjék, mint a csoport tagjait. Etnográfiai módszer lehet például a passzív vagy aktív megfigyelés, illetve az esettanulmány. Etnográfiai módszerekkel remekül kutatható például, hogyan működnek együtt szinkrontolmácsolás közben a kabintársak (Dufrou 2016).

Az etnográfiai kutatás általában igencsak időigényes, és rengeteg rendezetlen adathoz juttatja a kutatót. Ezeket az adatokat nem is mindig sikerül a megfigyelés kezdetekor kijelölt elméleti keretek közé beszorítani, illetve analitikus eszközökkel

elemezni. Az ilyen kutatásból származó eredmények általában komplexebb képet festenek egy-egy jelenségről, de nem vezetnek egyszerű, egyetemes igazságokhoz. Így az ilyen úton nyert eredményeket általában bemutatni is nehezebb, mint a statisztikai adatokat (Dufflou 2016).

4.2. A kísérleti kutatás

Akkor beszélünk kísérleti módszerek alkalmazásáról, ha a kutató valamilyen mesterséges helyzetben maga idézi elő a tanulmányozni kívánt jelenséget (Gile 1998b). A kísérleti módszerekkel jól kontrollálható körülmények között lehet tesztelni a hipotéziseket a kísérletekből származó adatok statisztikai elemzésével. Ez a módszer a legnépszerűbb a pszichológia és a pszicholingvisztika területén (Gile 2015).

A kísérleti kutatás két alfaja a statisztikai hipotézistesztelés és a nyitott kísérlet (Gile 1998b). Statisztikai hipotézistesztelés esetén a kísérletben a kutató hipotézise felállítását követően adatokat gyűjt be, ezeket számokká alakítja, majd statisztikai módszerek használatával megvizsgálja, hogy a különbségek vagy korrelációk szignifikánsak-e. Ezzel igazolja vagy cáfolja kezdeti hipotézisét (a statisztikai próbáról bővebben lásd Dankó és Csizér 2022). Sokan a kísérleti kutatást erre az egy módszerre szűkítik le, és elfeledkeznek a nyitott kísérlet lehetőségéről. Nyitott kísérletben a kutató nem állít fel hipotézist, csupán megváltoztat egy változót, hogy megvizsgálja, mi történik ebben az esetben. A kritika szerint ez a megközelítés naiv, és nem kellően hatékony. Ugyanakkor ez a módszer lehetővé teszi, hogy olyan jelenségeket is észrevegyünk és azonosítsunk, amelyek felett elsiklottunk volna, ha kizárólag a hipotézisünkben rögzített tényezőkre fókuszálunk (Gile 1998b).

A kísérleti kutatás nagy előnye, hogy a kísérlet megismételhető (Gile 2015), ráadásul a mesterségesen létrehozott körülmények szinkrontolmácsolás esetén nem is térnek el feltétlenül radikálisan a valós munkakörülményektől: a tolmácskabin nagyon is hasonlít egy laboratóriumra (Gile 1991). Hátránya azonban, hogy a kísérlet eredményességéhez nagy mintákra szükségesek – erre különösen annak ismeretében van szükség, hogy a tolmácsok teljesítménye egyénenként és eseményenként nagyon változó lehet. Jellemzően azonban a kutatóknak nehézséget okoz, hogy nagy számban találjanak olyan jelentkezőket, akik rendelkeznek a megfelelő tolmácskészségekkel, a nyelvkombinációjuk összehasonlítható, és hajlandók is a kísérletben részt venni. Ez különösen akkor nehéz, ha a kísérlethez az összes tolmácsnak egy helyen kell lennie egy időben. Ebből következően a kísérletekhez jellemzően kis mintákat használnak fel, így azonban nem lehet szignifikáns eltéréseket azonosítani, és az egyéni ingadozások miatt sokszor a kísérlet sem megismételhető (Gile 2015). Ezt a problémát sokszor azzal próbálják orvosolni, hogy tapasztalt tolmácsok helyett kétnyelvűeket vagy tolmácsshallgatókat vonnak be a kísérletekbe, azonban az így kapott eredmények a professzionális tolmácsokra nézve nem érvényesek (Lederer 2008, Gile 2015).

További nehézség a tolmácsoláskutatás területén a megfelelő, vizsgálható változók azonosítása. A pszichológiában például gyakran használt változó a reakcióidő, illetve az adott válaszok helyessége. Ezeket azonban nagyon nehéz a tolmácsoláskutatásba átvinni, hiszen a reakcióidő megfelelője a *décalage* vagy EVS (*ear-voice span*, fül-száj ívhossz), illetve a konszekutív tolmácsolásnál a jegyzetelésben megfigyelhető száj-toll ívhossz (*ear-pen span*, lásd Szabó 2024 ebben a kötetben), ami leginkább a tolmács taktikájától vagy az éppen alkalmazott stratégiától függ. Helyes válaszokról pedig tolmácsolás esetén nem beszélhetünk. A kutatók szokták vizsgálni a tolmácsolás szemantikai és nyelvi helyességét, de a számok és nevek tolmácsolásától eltekintve a különböző értékelők a pszichológiában megszokott mértékűnél kevésbé értenek egyet az egyes tolmácsolási megoldások helyességével vagy elfogadhatóságával kapcsolatban. Ez a fajta bizonytalanság csökkenti az esélyét, hogy szignifikáns eredményei legyenek egy-egy kutatásnak (Gile 2015).

Természetesen a tolmácsoláskutatásban is vannak objektíven mérhető változók, például a beszédhang frekvenciája, a pulzus és a vérnyomás, az EEG-készülékkel kimutatható agytevékenységek, a bőr elektromos vezetőképessége vagy a stresszhez köthető hormonok szintje, de az ilyen fiziológiai változókra fókuszáló kutatások a kilencvenes, kétezres évek óta visszaesni látszanak. Ennek az egyik oka, hogy a kísérletekhez szükséges felszerelések nehezen elérhetők vagy drágák, és a használatuk a részt vevő tolmácsok számára irreális körülményeket teremt. Például az EEG-berendezésben nem lehet hangosan tolmácsolni, csak „fejben”, mivel a beszédtevékenységgel járó izommozgás torzíthatja az eredményeket (Gile 2015). Ugyanakkor érdemes megemlíteni Felekné Csizmazia Erzsébet szemmozgáskövetéses kutatásait a blattolás területén (Felekné 2017) vagy Skriba Orsolya tervezett kutatását, amelyben a tolmácsok mentális lexikonját kívánja EEG-eszközzel feltérképezni (lásd Malaczkov 2021-es konferenciabeszámolójában).

Bár a kísérleti módszerek tudományosabbnak, vonzóbbnak tűnhetnek, mégsem szabad lemondani a megfigyelésen alapuló módszerek használatáról. Minden tudomány alapját a leíró, megfigyelő kutatások adják, ezért ezek feltétlenül szükségesek egy tudományág kialakításához és megszilárdításához (Gile 1998b). Másrészt a megfigyelésen alapuló módszerek (felmérések, interjúk, korpuszelemzések, etnográfiai módszerek) a szigorúan kontrollált kísérleteknél sokkal hatékonyabbak lehetnek bizonyos konkrét jelenségek vizsgálatakor, például ha a nyelvi preferenciákról, a tolmácsok viselkedéséről, a tolmácsolási normákról, a tolmácsok lehetséges szerepeiről alkotott képről vagy a tolmácsolás egyéb szociológiai aspektusairól kívánunk részletesebb képet kapni (Gile 2015).

5. Kvantitatív vagy kvalitatív kutatás

A fent ismertetett empirikus kutatási módszereket nemcsak a fogalmak egyre elágazó taxonómiájaként csoportosíthatjuk, hanem kontinuumként is felfoghatjuk a kvantitatív és kvalitatív paradigma között. Kutatásmódszertani gyűjteményünk első kötetében Károly Krisztina (2022) részletesen is ismerteti a két kutatási megközelítés különbségét.

A kvantitatív megközelítés minden esetben hipotézisből indul ki. A kutatás nagy mennyiségű, számokká alakítható adat begyűjtésével kívánja igazolni a hipotézist. Az adatok begyűjtésének módja az objektív és megismételhető mérés. Az adatelemzés rendszerint statisztikai eszközökkel zajlik (Dörnyei 2007: 15, Fóris 2008: 55), és a célja az, hogy feltárja az egyes jelenségek objektív okait (Károly 2022).

Ezzel szemben a kvalitatív megközelítés felfedezésre, jelenségek minőségi leírására törekszik (Fóris 2008) a jelenségek természetes, nem kontrollált megfigyelésén és a kutató szubjektív percepcióján keresztül (Károly 2022). A begyűjtött adatok jellemzően nem számszerűsíthetők, és az elemzésük sem statisztikai módszerekkel történik (Dörnyei 2007: 15). A kvalitatív kutatás általában egy-egy esetet kíván mélyebben feltárni, eredményei nem teszik lehetővé az általánosítást, viszont a vizsgált jelenség sokkal mélyebb megértéséhez vezethetnek (Károly 2022).

A korábban ismertetett lehetőségek közül a kísérleti módszerek a skála kvantitatív pólusához állnak közelebb. A megfigyelésen alapuló módszerek közül erősen kvalitatív jellegű kutatási módszer az önmegfigyelés, a megfigyelés részvétellel vagy részvétel nélkül, illetve az etnográfia. Ezzel szemben a kérdőíves felmérés igen erősen kvantitatív jellegű (Károly 2022).

6. A kutató személye

Ma már magától értetődőnek tűnik, hogy a tolmácsolást képzett és gyakorló tolmácsok kutassák, de a tolmácsoláskutatás kezdetekor ez volt legkevésbé jellemző. Az írott fordítás első kutatói többnyire a téma iránt érdeklődő vagy abban érdekelt nyelvészek voltak (Ferreira et al. 2015). A tolmácsolás első kutatói azonban nem tolmácsok, hanem pszichológusok, esetleg pszicholingvisztikával foglalkozó kutatók körébe tartoztak (Barik 1973, Gerver 1969, Goldman-Eisler 1972), akiket leginkább az vonzott erre a területre, hogy megfigyeljék a szinkrontolmácsok látványos és rejtélyesnek tűnő teljesítményét. A tolmácsolás egyéb módjai azonban nem keltették fel az érdeklődésüket (Gile 2015, Pöchhacker 2016). A pszichológia és a tolmácsolástudomány együttműködése ugyanakkor mindkét tudomány szempontjából nagy lehetőségeket rejt magában (Chmiel 2010).

A pszichológusok kezdeti lelkesedése után vették át a stafétát a gyakorló tolmácsok, ám ez viszonylag nehézkesen indult. A gyakorló tolmácsoknak ugyanis ezidőben hiányzott a tudományos háttérük, nem volt meg a kutatáshoz szükséges

eszköztárak. Sokszor a motivációjuk is hiányzott: a hatvanas-hetvenes években, a konferenciatolmácsolás hőskorában, az angol nyelv globális elterjedését megelőzően a konferenciatolmácsolás nemcsak magas presztízsű tevékenység volt, hanem igen jó kereseti lehetőség is. Így a gyakorló tolmácsok nem szívesen szentelték az amúgy jól fizetett idejüket a legfeljebb tudományos hírnévvel kecsegtető kutatásokra (Gile 1991, 2004). Az 1970-es évekre ugyanakkor a gyakorló tolmácsok végleg kiszorították a pszichológusokat a tolmácsoláskutatás területéről. A 80-as években pedig már maguk a tolmácsok fordultak a (kognitív) pszichológia felé, hogy onnan nyerjenek segítséget a kutatásaikhoz (Gile 2015).

A kilencvenes években megnőtt a tolmácsképző intézmények száma, de ezek kezdetben inkább szakiskolák voltak, mint felsőoktatási intézmények. Így még ha gyakorló tolmácsok tanítottak is ezekben, nem volt felőlük követelmény, hogy tudományos tevékenységet folytassanak (Gile 1995a). Ahogy azonban a tolmácsképző intézmények lassan integrálódtak az egyetemi struktúrába, a tolmácsoktatók is egyre többet kezdtek kutatni (Gile 2004).

Ugyanakkor a tolmácsképzés egyetemi szintre emelésével a mesterképzésben részt vevő hallgatók is megjelentek a kutatók között, akik a szakdolgozatukhoz végeztek és végeznek ma is kisebb kutatásokat. Ők azonban diplomájuk megszerzése után jellemzően felhagynak minden tudományos tevékenységgel, és tolmácsként helyezkednek el a piacon (Gile 2004). Ezeknek a kutatásoknak a színvonalára kihat, hogy a tolmácsképző intézmények sűrű programjukban inkább a tolmácskészségek fejlesztésére, mintsem a tudományos módszertan átadására koncentrálnak (Gile 2000). A fordítástudományi doktori programok megjelenése ugyanakkor összefogta a tolmácsolástudományi kutatásokat, és önálló tudomány szintjére emelte a korábban a modern nyelvek vagy a kontrasztív irodalom alá besorolt fordítástudományt (Gile 2004).

Mindenképpen kedvező, hogy ma már jellemzően tudományos háttérrel rendelkező tolmácsok kutatják a tolmácsolást, hiszen ez garantálja, hogy az eredmények valóban relevánsak legyenek. A tolmácsoláskutatás kialakulásakor ugyanis sok bírálat érte a nem tolmács hátterű kutatókat amiatt, hogy a kutatási módszereik nem megfelelőek, így eredményeik sem a tolmácsok, sem a tolmácsoktatók számára nem hasznosíthatók. Elsősorban a pszichológia felől érkező kutatókat érte ez a vád, de ide sorolhatók azok a nyelvészek is, akik tolmácsolási tapasztalat híján nem vették figyelembe a tolmácsolás kognitív és kommunikációs aspektusait. Előfordult, hogy kutatásaikban a tolmácsolás szempontjából nem releváns kérdést tettek fel, nem releváns feladatokat végeztek a résztvevőkkel, nem releváns aspektusokra koncentráltak, a tolmácsok szempontjából jelentős aspektusok felett elsiklottak, vagy nem releváns környezetbe helyezték a kísérletet (Gile 1991, 1995a).

Erre jó példa, amikor Oléron és Nanpon szövegkörnyezetből kiragadott szavakat vagy mondatokat „tolmácsoltatott” a kísérletük résztvevőivel, hallgatóság nélkül (Oléron és Nanpon 1965, idézi Pöchhacker 2004). Hasonlóan alááshatja a kutatás validitását, ha a résztvevőknek olyan körülmények között kell tolmácsolniuk,

ahol nem látják a közönségüket, vagy nem élhetik át a konferenciahangulatot (Gile 1998b), mint például Dillinger kísérletének résztvevői, akiknek mindezekon túl még a normálnál gyorsabb szöveggel is kellett dolgozniuk (Dillinger 1994). Egy ilyen kísérletből nem sok következtetést lehet levonni a szinkrontolmácsok valódi munkájáról, akik tolmácsolás közben mentális modellt alkotnak a kommunikációs helyzetről (Setton 1999), és többek között a kontextusra építve folyamatosan anticipálnak (Chernov 2004), a beszédprodukciónkat pedig kifejezetten a közönségnek címezik (Seleskovitch és Lederer 2002). Ugyanakkor ezek a kifogásolt körülmények a távtolmácsolás terjedésével sajnos egyre általánosabbá válnak a valós tolmácspiacokon is.

Természetesen mindez nem jelenti azt, hogy az ilyen kísérletek teljesen értelmetlenek, csak azt kell tisztázni, hogy a kísérlet pontosan milyen jelenséget kíván vizsgálni. Például egy olyan kísérletből, ahol a tolmácsoknak kontextusból kiragadott szavakat kell „tolmácsolniuk”, igenis le lehet vonni következtetéseket a tolmácsok kétnyelvű mentális lexikonjára vonatkozóan. Ezeket a következtetéseket azonban nem vonatkoztathatjuk például a tolmácsok által használt stratégiákra, hiszen azok érvényes megfigyeléséhez szimulálnunk kell valamilyen kommunikációs helyzetet is (Gile 2015).

Több kritika érte a nem tolmács kutatókat amiatt is, hogy a tolmácsolás tevékenységét részfeladatokra bontották fel. Nem biztos ugyanis, hogy a részfeladatok végrehajtásának megfigyeléséből helytálló következtetéseket lehet levonni a tolmácsolási tevékenység egészére vonatkozóan (Gile 1995a).

Azonban a képzett, gyakorló tolmácsként kutatásba kezdő (Gile 2000-es terminusával élve *practisearcher*) személye is felvet problémákat. Az ilyen embereket nagyon erősen befolyásolják a tanulmányaik, az iskolában elsajátított és megkérdőjelezhetetlennek tűnő szakmai normák arról, hogy egy tolmácsnak mit szabad, mit kell és mit tilos megtennie. Wadensjö (2011) úgy látja, hogy a kutatók csak akkor lesznek képesek teljes képet alkotni a tolmácsolás folyamatáról, ha elszakadnak ettől a normatív hozzáállástól, és inkább arra a kérdésre koncentrálnak, hogy ténylegesen hogyan valósul meg a tolmácsolás.

Problémaként merül fel, hogy a kutatást végző tolmácsoknak még mindig nincs meg a megfelelő tudományos eszköztáruk, így kutatásaik módszertani szempontból kívánnivalót hagyhatnak maguk után, vagy néha teljesen elfogadhatatlanok. Különösen érzékeny terület ilyen szempontból a pilot kutatás megszervezése, a minta kiválasztása, a statisztikai módszerek használata vagy a megbízhatósági ellenőrzések végrehajtása. A kutatómódszertani problémákat a tolmácsoláskutatók megfelelő képzésével lehet kiküszöbölni (Gile 2015).

7. A kutatások résztvevői

A tolmácsolástudományban jelentős a nyomás a kutatókon, hogy nagy elemszámú mintákkal dolgozzanak, ám nem könnyű nagy számú tapasztalt tolmácsot bevonni

a kutatásokba. Ezért sok kutatás eredménye nem tekinthető reprezentatívnak, mivel a minta túl kicsi, vagy esetleg nem teljesen véletlenszerű kiválasztás, hanem inkább személyes ismeretségen vagy könnyű elérhetőségen alapuló kényelmi mintavétel eredménye (Gile 1998b).

Ezt a problémát sokan úgy próbálják megoldani, hogy tolmáshallgatókon végeznek kutatásokat, veszélyeztetve ezzel a kutatás validitását. A tolmácsolás elsajátítása ugyanis hosszú időt vesz igénybe, gyakran évekig tart. Ráadásul közismert tény, hogy a képzésben részt vevő hallgatók nem mind képesek megszerezni a tolmácsolás képességét (Gile 1991). Gile 2015-ös adatai szerint sokszor egy-egy évfolyam 50%-a (az ELTE Fordító- és Tolmácsképző Tanszékének adatai szerint megközelítőleg 30%-a) nem tudja teljesíteni a záróvizsga követelményeit a mesterképzés végén. Ezekből a hallgatókból sokszor soha nem is lesz tolmács. A tapasztalt tolmácsok tudása és készségei így nyilvánvalóan nem vizsgálhatók a tolmáshallgatókon.

Elfogadható azonban a hallgatók bevonása a kutatásba, ha a kutatás célja az oktatás folyamatának, eszközeinek vizsgálata vagy a tolmáshallgatók összevetése a tapasztalt tolmácsokkal (Gile 1991, Lederer 2008). A vegyes mintán meg lehet vizsgálni a különbséget a tolmáshallgatók és a gyakorlott tolmácsok között például a stratégiahasználatuk vagy a tolmácsolás minősége szempontjából (Tiselius 2011).

A kutatás résztvevői lehetnek a tolmácsolást megrendelő és felhasználó ügyfelek is. Az ilyen irányú kutatások leginkább a tolmácsolás minőségét, az ügyfelek prioritásait igyekeznek felmérni. A legtöbb esetben azonban az ügyfeleknek nem áll módjukban összehasonlítani az eredeti beszédet a tolmács outputjával, mivel vagy nem értik mindkettőt, vagy szinkrontolmácsolás esetén nem is hallják. Egyébként is kérdéses, hogy képzettség és gyakorlat nélkül milyen hosszasan tudnának a két változatra egyszerre koncentrálni. Ezért az ügyfelek visszajelzései sokszor meglepő vagy szubjektív aspektusokra vonatkoznak.

Az ügyfelek körében végzett kutatások validitását veszélyeztetheti, hogy általában azokat az ügyfeleket könnyebb az ilyen kutatásokba bevonni, akik kedvező attitűdökkel fordulnak a tolmácsolás felé, esetleg személyesen is ismerik és kedvelik a kutatást szervező tolmácsot (Gile 1991).

8. A felhasznált beszédek

Ha kísérleti módszerek alkalmazása mellett döntünk, végig kell gondolnunk, milyen beszédek fogunk a kísérlethez felhasználni. Mindenképpen leszögezendő, hogy szövegkörnyezetből kiragadott szavak és mondatok fordíttatása nem alkalmas a szinkrontolmácsolás kísérleti vizsgálatára (Gile 1991). Alapelv (bár sokan nem tartják be), hogy a kísérletben tolmácsoltatott beszéd ne legyen előre megírt és szó szerint felolvasott előadás. Ennek fő oka, hogy a tolmácsolás célja a felek közötti kommunikáció lehetővé tétele (Jones 1998), felolvasott beszéd esetében azonban sokszor megkérdőjelezhető,

valóban volt-e szándék az előadóban a kölcsönösségre, valóban kommunikációról van-e szó (Jones 2014). A felolvasott beszédek értelmezése is nehezebb a spontán beszédekénél (Chernov 2004), ami torzíthatja a kísérlet eredményeit. Ennek ellenére a kutató erős késztetést érezhet a felolvasott beszédek használatára, azt gondolva, hogy ezáltal jobban ellenőrzése alatt tudja tartani a kísérletet befolyásoló tényezőket.

Az ellenőrzés és az azonos körülmények biztosításának igénye vezet át a beszéd kiválasztását érintő következő kérdéshez, vagyis hogy használhatunk-e előre rögzített beszédeket a tolmácsolás kutatásához. Ezt a módszert sokan használják (a magyar tolmácsoláskutatók között Bakti 2010-ben hangfelvételeket, Rohonyi 2018-ban pedig videofelvételeket tolmácsolatott kutatása résztvevőivel), Gile viszont elveti ezt a módszert, mivel élethelyi körülményeket teremt (Gile 2015). Lambert (1994) is említi aényt, miszerint a kutatásban részt vevő tolmácsok arra panaszkodtak, hogy a munkájukra kihat, ha felvételtől kell tolmácsolniuk, miközben Lambert (pszichológusként) azt nehezményezte, hogy a tolmácsok nem értették meg, az összehasonlíthatóság és a publikálhatóság érdekében muszáj azonos inputot biztosítani az összes tolmácsnak. Ő úgy látta, hogy ez csak felvételek használatával volt megoldható. Gile szerint azonban jobb megoldás, ha az összes részt vevő tolmács egyszerre hallgatja meg ugyanazt az élő beszédet, de maga is beismeri, hogy ilyen módszerrel csak kismintás kutatás végezhető (Gile 2015).

A tolmácsolt beszéd témája és műfaja sem mindegy a kutatás szempontjából. Dufflou (2016) példaként hozza fel erre Tiselius 2013-as doktori disszertációját, amelynek elkészítéséhez egy olyan felolvasott és rögzített beszédet tolmácsolatott le tapasztalt tolmácsokkal, amelyet azok tizenkét évvel korábban diákként egyszer már letolmácsoltak, és erről hangfelvételük is volt. A beszéd Byrne európai biztos 2001-es felszólalása volt. Tiseliusnak várakozásával ellentétben nem sikerült szignifikáns különbséget kimutatnia a tolmácsolások minőségében. Dufflou szerint ennek nem az az oka, hogy a tolmácsok ez alatt az idő alatt semmit sem fejlődtek, hanem hogy a kísérleti helyzet és a több mint tíz éve aktualitását veszített szöveg nem tette lehetővé, hogy az azóta elsajátított szituációs tudásukat és készségeiket valóban használni tudják (Dufflou 2016: 21).

Ha a kutató mégsem a kísérleti, hanem a megfigyelési módszer mellett dönt, felhasználhatja az interneten egyre nagyobb mennyiségben elérhető hang- és videofelvételeket, amely eredeti eseményeken rögzített beszédeket és azok tolmácsolásait tartalmazzák (Gile 2015). Ilyen kutatás volt például Szegh Henriett doktori disszertációja, amely az Európai Parlamentben elhangzott beszédek és tolmácsolások Pannónia Korpuszban (Robin et al. 2016) megtalálható felvételeit és azok átírtait használta fel (Szegh 2021). Ezeknek a felvételeknek az a nagy előnyük, hogy nem a kutatónak kell gondoskodnia közönségről, hiszen a felvétel elkészültekor a tolmácsoknak volt valós hallgatóságuk, ami a tolmácsolás szempontjából nagyon fontos feltétel (Seleskovitch és Lederer 2002:174).

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy teljesen el kellene vetnünk a kísérleti módszereket. Ha egy valós esemény autentikus beszédét adjuk a kísérletben részt vevő tolmácsoknak, elképzelhető, hogy hasonló taktikákat és stratégiákat fognak használni, mint egy igazi megbízás esetén, bár valós közönség híján a motivációs szintjük várhatóan alacsonyabb lesz (Gile 2015).

9. A tolmácsolás kutatható aspektusai

A tolmácsolástudományban kutatott témák száma egyre nő, és természetesen rugalmasan reagál a tolmácsszakmában bekövetkező újdonságokra is. Az alábbiakban gondolatébresztőnek szánva és a teljesség igénye nélkül áttekintem a tolmácsoláskutatás jelentősebb területeit, és a magyar tolmácsoláskutatás ismertségének növelése érdekében minden témánál megemlítek néhány magyar kutatást is.

9.1. Tolmácsolástípusok

Már önmagában a tolmácsolás típusainak és módjainak osztályozása és definiálása is nagyon gazdag kutatási terület. Ezek csoportosítása számos paraméter szerint taxonómiászerűen vagy kontinuumként elképzelve is megvalósulhat (Alexieva 1997, Pöchhacker 2016).

A kutatási területek bővülése nagyon jól látszik, ha megfigyeljük, milyen tolmácsolástípusok vannak a tolmácsolástudományi kutatások középpontjában. A tolmácsoláskutatás kezdetekben jellemzően a konferenciatolmácsolásra koncentrált, hiszen az a leglátványosabb, a legnagyobb presztízsű és a legjobban megfizetett tolmácsolási mód (Gile 2004). Az egészségügyi tolmácsolás iránti érdeklődés a hetvenes években (Pöchhacker 2010), a dialógustolmácsolás iránti érdeklődés a kilencvenes években lendült fel (Gile 2004, Pöchhacker 2016). A 2000-es évek elején még jobban kitért a tolmácsoláskutatás horizontja, és megjelent a kutatott tolmácsolási fajták között a közösségi tolmácsolás, a bírósági tolmácsolás és a jelnyelvi tolmácsolás is (Gile 2015). Ez a változás jól leköveti a tolmácspiac változásait: a hangsúly egyre inkább áttevődik az ENSZ-re vagy az EU-intézményekre jellemző hatalmas multilaterális eseményeken való tolmácsolásról a bilaterális megbeszéléseken való tolmácsolásra, így a kutatásokban is egyre nagyobb figyelmet kap a dialógustolmácsolás, illetve a különböző nem konferenciatolmácsolási módok tanulmányozása (Snell-Hornby 2006, Pöchhacker 2016). Erre jó példa Puklus Márta kutatása a bírósági tolmácsolásról (Puklus 2019), Németh Anikó kutatása az üzleti tolmácsolásról (Németh 2020), illetve Ungár Nóra kutatásai a jelnyelvi tolmácsolás területén (Ungár 2021).

9.2. A tolmács

A kutatás koncentrálhat magára a tolmácsra is. Megfigyelhetjük a tolmácsok beszéd-produkcióját a tartalom és a nyelvi minőség, de akár a hangjuk vagy az akcentusuk, intonációjuk szempontjából is. Koncentrálhatunk a tolmácsok készségeire (a szóbeli kifejezőkészségükre, a beszélt nyelvi értésükre, az információfeldolgozással és cél-nyelvi megfogalmazással járó kognitív teher kezelésére, a stressztűrésre, a memóriájukra), háttérismereteikre, illetve a tolmácsolás kognitív folyamatára és a tolmácsok által használt stratégiákra (Gile 1998a, 2004). Ide sorolhatjuk többek között Szabó Csilla kutatásait a jegyzetelésteknikáról (Szabó 2005), Bakti Mária kutatásait a szinkrontolmácsok beszédprodukciójában megfigyelhető megakadásjelenségekről (Bakti 2010) vagy Rohonyi Borbála kutatásait a szöveggel támogatott szinkrontolmácsolásról (Rohonyi 2018).

Új kutatási irány, hogy a tolmácsokat nem mint egyéni beszélőket vizsgálják, hanem figyelmet fordítanak a tolmácsok együttműködésére is, illetve tolmácsok egy jól körülhatárolható csoportját helyezik a figyelem középpontjába (például a bírósági tolmácsokat, üzleti tolmácsokat vagy az uniós intézmények tolmácsait). Vizsgálható a tolmácsok társadalmi és gazdasági helyzete, vagyis a láthatóságuk, presztízszük, felhasználóik státusza; annak függvényében is akár, hogy szabadúszó vagy alkalmazotti státuszban lévő tolmácsokról, illetve konferencia- vagy dialógustolmácsolásról van-e szó (Gile 2004). Itt említhető Seresi Márta és Lánkos Petra kutatása a szinkrontolmácsok együttműködéséről (Seresi és Lánkos 2020) vagy Pataky Éva kutatásai a tolmácsok presztízszéről (Pataky 2018).

9.3. A tolmácsolás körülményei

A kutatás irányulhat továbbá a tolmácsok munkáját meghatározó körülményekre (például a forrásnyelvi szöveg komplexitására, sebességére, a beszélő akcentusára, a kabin helyzetére, berendezésére vagy az esemény nyilvános jellegére és tétjére). Ilyen körülmény az utóbbi időben egyre nagyobb tudományos figyelemnek örvendő technológiahasználat, például a távtolmácsolás és a tolmácsolástámogató (*computer-assisted interpreting*, CAI) eszközök használata is (Pisani és Fantinuoli 2021). A távtolmácsolás és a modern technológiák használata terén Seresi Márta (Seresi 2016) és Móricz Kristóf András (Móricz 2018) kutatásait lehet többek között megemlíteni.

9.4. A tolmácsolás minősége

Sok kutató próbálkozik meg azzal, hogy a tolmácsolás minőségét kutassa különböző helyzetekben, ám ez több problémát is felvet. Egyrészt a tolmácsok jellemzően nem

szeretik, ha a munkájukat hibakeresés szempontjából figyelik meg, így nehéz rávenni őket, hogy vegyenek részt a kísérletben vagy megfigyelésben. Másrészt a minőség meghatározása is igen ingoványos terület. A kutatók jellemzően a célnyelvi outputot szokták összevetni a forrásnyelvi hangzó szöveggel eltéréseket keresve, ám ez a módszer félrevezető lehet. A két szöveg túl nagy hasonlósága értelmezés nélküli szó szerinti fordításra, transzkódolásra utalhat (Seleskovitch és Lederer 2002), míg a nagy különbség azt is jelentheti, hogy a tolmács értelmezte és megfelelően átalakította a forrásnyelvi szöveget (Gile 1998a).

A minőség kutatásakor a hallgatóság véleményét, benyomásait is kutathatjuk – erről részletesebben a kutatás potenciális résztvevőit áttekintő alfejezetben volt szó. A tolmácsolás minőségének kérdése, a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg összevetése Rohonyi Borbála (2018) és Szegh Henriett (2021) disszertációjában is felmerült.

9.5. A tolmácsképzés

Természetesen hatalmas kutatási területet jelent a tolmácsképzés is. Visszatérő téma többek között a potenciális hallgatók kiválasztásának szempontjai, készségeik fejlődése, az önálló tanulás elősegítése, a rendelkezésre álló pedagógiai segédeszközök vagy a záróvizsgáztatás.

Érdekes, de viszonylag kiaknázatlan kutatási terület az iskolákban tanított elvek összevetése a tolmácsolási piac valóságával (Gile 1998a), különös tekintettel arra, hogy a képzőintézmények jellemzően a konferenciatolmácsolásra koncentrálnak, amelynek normái a dialógustolmácsolásban sokszor egyáltalán nem használhatók (Németh 2021). A tolmácsolás pedagógiai vonzataival többek között Horváth Ildikó foglalkozott doktori disszertációjában (Horváth 2007). Érdemes itt megemlíteni a kifejezetten a tolmácsolás oktatásának szentelt *Iránytű a tolmácsolás oktatásához* című kötetet (Szabó és Bakti 2020), valamint Seresi kutatásait a fordító- és tolmácshallgatók piaci tapasztalatairól (Seresi 2019, 2020).

9.6. A tolmács szerepe

Feltörekvő kutatási terület a tolmácsolás etikája és a tolmácsok által betöltendő szerep (Pöchhacker 2016). Itt is megállapíthatjuk, hogy érezhető a konferenciatolmácsolás-centrikus szemlélet térvesztése. Míg a konferenciatolmácsolást középpontba helyező szakirodalom a tolmácsra láthatatlan és semleges „fordítógépként” tekintett (Morris 1995), az utóbbi évtizedben egyre nagyobb figyelmet kap a tolmácsoknak a kommunikációs folyamatban betöltött irányító, tisztázó vagy éppen érdekvédő szerepe (Wadensjö 2011). Ezen a területen Puklus Márta (2018) és Németh Anikó (2021) kutatásait érdemes megemlíteni.

9.7. A tolmácsolás története

Végül megemlíthetjük még a tolmácsolás történetének kutatását is, amelyben inkább a történészek játszanak kiemelkedő szerepet (Valdeón 2021). Az ilyen jellegű kutatások különösen nagy figyelmet szentelnek a háborús konfliktusokban tolmácsoló szakembereknek, valamint a tolmácsolásra kényszerülő vagy kényszerített civileknek: a státuszuknak, lojalitásuknak és identitásuknak (Pöchhacker 2016). A magyar tolmácsolástudományban többek között Bóna Eszter foglalkozott a tolmácsolás történelmi aspektusaival (Bóna 2005).

10. Eredeti kutatás vagy replikáció

Bár eddig abból a feltételezésből indultunk ki, hogy a kutató a saját eredeti ötlete alapján valósítja meg a kutatását, ne felejtjük el, milyen fontos szerepet játszik mások kutatásának megisméltése egy-egy tudományterület eredményeinek megszilárdításában (erről bővebben lásd Károly 2022). Ez alól a tolmácsolástudomány sem kivétel.

Ugyanakkor mind a tolmácsoláskutatásban, mind a fordításkutatásban a jelenleginél több megismélt kutatásra lenne szükség (Gile 1991). Az Olalla-Soler 2020-as kutatásában megkérdezett fordítástudományi kutatók több mint fele soha nem replikálta korábban mások kutatásait. A leggyakrabban arra hivatkoztak, hogy az ilyen kutatásoknak viszonylag kicsi a tudományos hatásuk, a tudományos folyóiratok nem szívesen közlik őket, illetve nehéz az eredeti kutatás pontos körülményeiről információkat szerezni (Olalla-Soler 2020). A kutatások replikálását jelentősen előmozdítaná a megfelelő kutatási adatkezelés, valamint a kutatási adatok nyílt hozzáférésű repozitóriumokban való elérhetővé tétele (Olalla-Soler 2021, Seresi 2022).

11. A kutatási eredmények felhasználhatósága

Végül azt a kérdést szeretném megvizsgálni, hogy mire használhatók fel a tolmácsoláskutatás eredményei. Általában a tudományos tevékenység célja egy olyan hipotézis felállítása, amely lehetővé teszi a megfigyelt jelenségek magyarázatát, illetve azok előrejelzését. Vajon alkalmas erre a tolmácsolástudomány? Ezzel kapcsolatban számos kritikus vélemény született.

Dodds (1989) szerint sosem leszünk képesek kialakítani egy olyan általános tolmácsoláselméletet, amellyel bizonyos objektív tényezők megvalósulása esetén teljes bizonyossággal előrejelezhetjük a tolmácsolás sikerességét. Gile is úgy véli, hogy a tolmácsoláskutatásban nehéz azonosítani az egyes jelenségek pontos okait, illetve nehéz az eredményeket extrapolálni (Gile 1991). Ráadásul kérdéses, hogy vajon képesek

leszünk-e valaha is azonosítani és kontrollálni a tolmácsolás kimenetelét befolyásoló összes tényezőt minden egyes tolmácsolási helyzetben (Wadensjö 2011). Mindez azonban nem zárja ki, hogy a tolmácsoláskutatás eredményei használhatók legyenek a gyakorló tolmácsok vagy a tolmácsképzésben dolgozó oktatók számára.

A gyakorló tolmácsok szempontjából a tolmácsoláskutatás egyik fő célja és eredménye a tolmácsolási módszertan megszilárdítása (Gile 1998a). Sokak szerint ugyanis a tolmácsoláskutatás semmit sem ér, amíg nem nyújt világos útmutatást a tolmácsoknak arról, hogy pontosan hogyan is végezzék a munkájukat (Wadensjö 2011). Ugyanakkor ezt nem feltétlenül úgy kell elképzelni, hogy a kutatás a tolmácsolás közben felmerülő konkrét problémákra nyújt megoldást (Gile 1998a), hanem inkább felhívja a tolmácsok és az ügyfelek figyelmét bizonyos tényezők fontosságára, így mind a tolmácsokat, mind a megbízókat hozzásegítheti ahhoz, hogy jobb szakmai döntéseket hozzanak (Wadensjö 2011).

A gyakorló tolmácsok szempontjából a kutatásoknak van még egy nagyon fontos gyakorlati hasznuk. Ezekre támaszkodva tudják a tolmácsok megindokolni megbízóiknak, miért van szükségük bizonyos munkakörülményekre, például megfelelő kabinra, szünetekre, felkészülési lehetőségekre vagy váltópartnerre (Szabari 2002). Szakmai döntéseiket is könnyebben tudják megindokolni a megbízóiknak, ha tisztában vannak a tolmácsolástudományi kutatások eredményeivel.

Pöchhacker (2010) szerint azonban a tolmácsoláskutatás története során a kutatás mindig a szakmai gyakorlat után kullogott, sőt: a szakma mindig is nagyon jól megvolt a kutatási eredmények ismerete nélkül. Az újdonságok bevezetését rendszerint nem előzi meg kutatás. Jó példa erre a távtolmácsolási rendszerek kialakítása, amelyeket tolmácsolási szempontból nem készítettek elő kutatásokkal. Ugyanakkor a távtolmácsolással megjelenő kihívásokra azonnal reagáltak a kutatók is, és sikeresen azonosították, illetve igazolták a felmerülő nehézségeket, és megtalálták azok kiváltó okait is.

A kutatási eredmények lehetséges felhasználásának másik nagy területe a tolmácsképzés. A kutatókra minden tudományágban nagy nyomás helyeződik, hogy munkájuk felhasználható legyen az oktatásban, így a képzés bizonyítékokon alapuljon (Wadensjö 2011). A didaktikai megfontolások mindig is a tolmácsoláskutatás közepontjában álltak. Míg a fordítástudomány első gondolkodói jellemzően azért ragadtak tollat, hogy megindokolják vagy éppen megvédjék fordítói döntéseiket és stratégiáikat, addig a tolmácsolásról írók azt vetették papírra, hogy ők pontosan hogyan végzik a munkájukat. Céljuk nem a döntéseik védelme, hanem tudásuk, szakmai fogásaik átadása volt (Pöchhacker 2016). Ebből következően a kezdetekben a tolmácsképzést a saját tapasztalatokon alapuló, preskriptív jellegű, intuitív normaalkotás jellemezte (Gile 2004). Ilyen volt a tolmácsolásoktatásban használt két első tankönyv is: Herbert kézikönyve, amely 1952-ben jelent meg először (Herbert 1952/1968), illetve Rozan 1956-os jegyzeteléstechikája (Rozan 1956). Kiemelendő azonban, hogy az intuitív megközelítés ellenére ezek a könyvek máig sem veszítettek aktualitásukból.

A tolmácsolástudományi kutatások eredményei elméletileg lehetővé tehetik, hogy az oktatók jobban megértsék a tolmácsolás folyamatát és mechanizmusait. A kutatásból kiderülhet például, hogyan lehet a tolmácsolók készségeit hatékonyan fejleszteni, hogyan kapcsolódik össze a tolmácsolás és a kétnyelvűség, vagy hogyan működik és milyen szerepet játszik a memória a tolmácsolásban (Szabari 2002).

Azonban a kutatások szerint a tolmácsoktatók nem nagyon támaszkodnak a kutatások eredményeire a munkájukban (Pöchhacker 2010). Ennek valószínűleg az az oka, hogy a tolmácsolástudományi kutatásokat jellemzően kis mintán tudják csak elvégezni, így azok eredménye nem reprezentatív. Ennek következtében az elméletalkotás nem az empirikus kutatásokra épül, és az oktatásban sem azok eredményét használjuk (Szabó és Bakti 2022).

Kiemelendő továbbá, hogy a tolmácsképzés szakirodalma még mindig a konferenciatorlmácsolásra koncentrál, és jellemzően ez a képzés folyik egyetemi szinten. A közösségi tolmácsok vagy akár a jeltolmácsok képzése tudományosan kevésbé kidolgozott, és az ilyen jellegű képzések általában nem az egyetemeken zajlanak. Ezen a téren a tolmácsoláskutatásnak és a tolmácsolástudománynak még sok a tennivalója (Pöchhacker 2016).

Láthatjuk tehát, hogy mind a tolmácsolást leíró modellek, mind az oktatás alapjait adó írások még mindig leginkább az intuitív elméletalkotás időszakából származnak, és csak részben vagy egyáltalán nem sikerült ezekbe becsatornázni az empirikus kutatások eredményeit. Előfordulhat azonban, hogy a tolmácsoláskutatásban is érdemes lehet megkülönböztetni az azonnal közvetlenül alkalmazható eredményekkel nem kecsegtető alapkutatót (például a különböző módokon vagy kontextusban végzett tolmácsolások összevetését), és a rögtön alkalmazható eredményekkel járó kutatásokat például arról, milyen benyomásaik vannak az ügyfeleknek a tolmácsaik munkájáról vagy a tolmácsoknak a munkakörülményeikről (Wadensjö 2011).

Mindezek után úgy tűnik, hogy a tolmácsolástudományi kutatási eredmények elsődleges felhasználói maguk a tolmácsoláskutatók (Pöchhacker 2010). Ez persze megfelel a tolmácsolástudomány egyik elsődleges célkitűzésének: hogy önálló tudományként ismertesse el saját magát, illetve megszilárdítsa tudományos státuszát (Gile 1998a, Pöchhacker 2010).

Ugyanakkor tekintve, hogy a tolmácsolás nagyon is gyakorlati tevékenység, féltő, hogy ez a fajta „egymásnak kutatás” azt a képet közvetíti a tolmácsszakma felé, hogy a tolmácsolástudomány elefántcsonttornyában nem sokat törődnek a való világgal. Mivel úgy tűnik, hogy a tolmácsoláskutatásnak kevés kihatása van a gyakorlati életre, a tolmácsoláskutatóknak érdemes lenne a „kutatás-fejlesztés” fejlesztés komponensére is odafigyelniük: ha részt vesznek különböző bizottságokban vagy interdiszciplináris munkacsoportokban, beleszólhatnak az etikai kódexek, viselkedési útmutatók megírásába, illetve az intézményi gyakorlatok kialakításába. Ezzel elméleti munkájuk eredményeit kézzelfogható, gyakorlati változások eléréséhez használhatják fel (Pöchhacker 2010).

Irodalom

- Alexieva, B. 1997. A typology of interpreter-mediated events. *The Translator* Vol. 3. No. 2. 153–174. <https://doi.org/10.1080/13556509.1997.10798996>
- Bakti M. 2010. *Diszharmonias jelenségek a szinkrontolmácsok célnyelvi beszédprodukciónjában*. Doktori disszertáció. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program.
- Bakti M., Szabó Cs. 2022. Tolmácsoláskutatás a tolmácsolásoktatás szolgálatában. *Fordítás-tudomány* 24. évf. 1. szám. 5–16. <https://doi.org/10.35924/fordtud.24.1.1>
- Barik, H. 1975. Simultaneous interpretation. Qualitative and linguistic data. *Language and Speech* Vol. 18. No. 3. 272–297. <https://doi.org/10.1177/002383097501800310>.
- Bóna E. 2005. Tolmácsok a koraiújkori Európa peremén: közvetítők Kelet és Nyugat között. *Fordítástudomány* 7. évf. 1. szám. 70–75.
- Bouhmid, M. 2019. *Impact of working remotely from the booth partner in the videoconference-based interpreting setting: Comparative study between Voiceboxer and Kudo platforms*. London Metropolitan University TR7P81 MA Research Project.
- Chernov, G. V. 2004. *Inference and Anticipation in Simultaneous Interpreting. A probability-prediction model*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/btl.57>
- Chmiel, A. 2010. Interpreting studies and psycholinguistics: A possible synergy effect. In: Schäffner, Ch. (eds) *Translation Research and Interpreting Research: Traditions, Gaps and Synergies*. Clevedon, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters. 223–236. <https://doi.org/10.1075/btl.88.19sch>
- Dankó Sz., Csiszér K. 2022. Statisztikai próbák a fordítástudományi kutatásokban. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába I. Általános rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 59–76. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan1/4>
- Dillinger, M. 1994. Comprehension during interpreting: What do interpreters know that bilinguals don't? In: Lambert, S., Moser-Mercer, B. (eds) *Bridging the Gap. Empirical Research in Simultaneous Interpretation*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 155–190. <https://doi.org/10.1075/btl.3.14dil>
- Dodds, J. 1989. Linguistic theory construction as a premise to a methodology of teaching interpretation. In: Gran, L., Dodds, J. (eds) *The theoretical and practical aspects of teaching conference interpretation*. Udine: Campanotto Editore. 17–21.
- Dörnyei Z. 2007. *Research methods in applied linguistics: Quantitative, qualitative, and mixed methodologies*. Oxford: Oxford University Press.
- Duflou, V. 2016. *Be(com)ing a conference interpreter. An ethnography of EU interpreters as a professional community*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/btl.124>
- Eszenyi R. 2022. Kérdőívek és interjúk a fordítás és a tolmácsolás kutatásában. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába I. Általános rész*. Budapest. ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 77–91. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan1/5>
- Felekné Cs. E. 2017. Eye-movement in Translation Process Research (sight translation). In: Devosa I., Steklács J., Buzás Zs., Maródi, Á. (szerk.) *III. Magyar Szemmozgáskutatás Konferencia*. Kecskemét: Pallasz Athéné Egyetem. 26.

- Ferreira, A., Schwieter, J. W., Gile, D. 2015. The position of psycholinguistic and cognitive science in translation and interpreting. An introduction. In: Ferreira, A., Schwieter, J. W. (eds) *Psycholinguistic and Cognitive Inquiries into Translation and Interpreting*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins 3–16. <https://doi.org/10.1075/btl.115.01fer>
- Fóris Á. 2008. *Kutatásról nyelvészeknek. Bevezetés a tudományos kutatás módszertanába*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Gerver, D. 1969. The effects of source language presentation rate on the performance of simultaneous conference interpreters. In: Pöchhacker, F., Shlesinger, M. (eds) 2004. *The Interpreting Studies Reader*. London. Routledge. 53–66.
- Goldman-Eisler, F. 1972. Segmentation of input in simultaneous translation. In: Pöchhacker, F., Shlesinger, M. (eds) 2004. *The Interpreting Studies Reader*. London. Routledge. 69–76.
- Gile, D. 1991. Methodological aspects of interpretation (and translation) research. *Target* Vol. 3. No. 2. 153–174. <https://doi.org/10.1075/target.3.2.03gil>
- Gile, D. 1995a. Interpretation Research: A New Impetus? *Hermes – Journal of Language and Communication in Business*. Vol. 8. No. 14. 15–29. <https://doi.org/10.7146/hjlc.v8i14.25100>
- Gile, D. 1995b. *Basic concepts and models for interpreter and translator training*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Gile, D. 1998a. Norms in research on conference interpreting: A response to Theo Hermans and Gideon Toury. In: Schäffner, Ch. (eds) *Translation and Norms, Current Issues in Language and Society*. Vol. 5, No. 1–2. Clevedon: Multilingual Matters. 99–106.
- Gile, D. 1998b. Observational studies and experimental studies in the investigation of conference interpreting. *Target* Vol. 10. No. 1. 69–93. <https://doi.org/10.1075/target.10.1.04gil>
- Gile, D. 2000. Research into translation as a specialism: an analysis and recommendations. *JoSTrans*. 30. 23–39.
- Gile, D. 2004. Translation research vs interpreting research: Kinship, differences and prospects for partnership. In: Schäffner, Ch. (eds) *Translation Research and Interpreting Research: Traditions, Gaps and Synergies*. Clevedon, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters. 10–34.
- Gile, D. 2015. The contribution of cognitive psychology and psycholinguistics to conference interpreting. A critical analysis. In: Ferreira, A., Schwieter, J. W. (eds) *Psycholinguistic and Cognitive Inquiries into Translation and Interpreting*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 17–40. <https://doi.org/10.1075/btl.115.03gil>
- Herbert, J. 1952/1968. *The interpreter's handbook: How to become a conference interpreter*. Genf: Librairie de l'Université Georg.
- Horváth I. 2007. *Autonóm tanulás és tolmácsolás*. Doktori értekezés. Kézirat. Pécs: PTE Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- Jones, R. 1998. *Conference interpreting explained*. Manchester: St. Jerome Publishing. <https://doi.org/10.4324/9781315760322>
- Jones, R. 2014. Interpreting: a communication profession in a world of non-communication. *Revue Internationale d'Études en Langues Modernes Appliquées* 2014/7 melléklete. 9–18.
- Károly K. 2022. A nyelvi közvetítés empirikus kutatásának módszerei. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Pécs O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába I. Általános rész*. Budapest. ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 27–58. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan1/3>

- Lambert, S. 1994. Forward. In: Lambert, S., Moser-Mercer, B. (eds) *Bridging the gap. Empirical research in simultaneous interpretation*. Amsterdam: John Benjamins. 5–14.
- Lambert, S., Moser-Mercer, B. (eds) 1994. *Bridging the gap. Empirical research in simultaneous interpretation*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/btl.3>
- Lederer, M. 2008. Des méthodes de recherches en traductologie. In: Balliu, Ch. (ed.) *Traduire: un métier d'avenir: actes du colloque du 50e anniversaire de l'ISTI, 14-15 octobre 2008*. Brüsszel: Hazard. 127–154.
- Malaczkov Sz. 2021. Nyelvek, nyelvváltozatok, következmények. XXVIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. (Pannon Egyetem, online kongresszus, 2021. április 19–20.) *Fordítástudomány* 23. évf. 2. szám. 111–116. <https://doi.org/10.35924/fordtud.23.2.7>
- Móricz K. A. 2018. The usage of ICT tools as CAI tools in interpreting. In: Horváth, I. (ed.) *Latest trends in Hungarian translation studies: court interpreting, conference interpreting, terminology, audiovisual translation and revision*. Budapest: OFFI. 33–51.
- Morris, R. 1995. The moral dilemmas of court interpreting. *The Translator*. Vol. 1, No. 1. 25–46. <https://doi.org/10.1080/13556509.1995.10798948>
- Moser-Mercer, B. 1994. Process models in simultaneous interpretation. *Machine Translation and Translation Theory*. Hildesheim: Mouton de Gruyter. 3–18.
- Mouzourakis, P. 2006. Remote interpreting – A technical perspective on recent experiments. *Interpreting* Vol. 8, No. 1. 45–66. <https://doi.org/10.1075/intp.8.1.04mou>
- Németh A. 2020. Tolmácsok az üzleti világban. In: Szabó Cs., Bakti M. (szerk.) *Iránytű a tolmácsolás oktatásához. A kompetenciafejlesztés új fókuszai*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 211–228.
- Németh A. 2021. Üzleti és vállalati tolmácsolás a dialógustolmácsolás kontextusában. *Fordítástudomány* 23. évf., 2. szám. 66–91. <https://doi.org/10.35924/fordtud.23.2.4>
- OECD. 2002. *Frascati kézikönyv. Javaslat a kutatás és kísérleti fejlesztés felméréseinek egységes gyakorlatára*. ONCD/NKTH. <https://nkfih.gov.hu/hivatalrol/jogelod-szervezetek/frascati-kezikonyv>
- Olalla-Soler, C. 2020. Practices and attitudes toward replication in empirical translation and interpreting studies. *Target* Vol. 32. No. 1. 3–36. <https://doi.org/10.1075/target.18159.ola>
- Olalla-Soler, Ch, 2021. Yes! We're open. Open science and the future of academic practices in translation and interpreting studies. *Translation & Interpreting* Vol. 13, No. 2. <https://doi.org/10.12807/ti.113202.2021.a01>
- Oléron, P., Nanpon, H. 1965. Recherches sur la traduction simultanée. *Journal de Psychologie Normale et Pathologique*. Vol. 62. No. 1. 73–94.
- Pataký É. 2018. The prestige of interpreters in Hungary. In: Horváth I. (ed.) *Latest trends in Hungarian translation studies: court interpreting, conference interpreting, terminology, audiovisual translation and revision*. Budapest: OFFI. 8–33.
- Pisani, E., Fantinuoli, C. 2021. Measuring the impact of automatic speech recognition on number rendition in simultaneous interpreting. In: Wang, C., Zheng, B. (eds) *Empirical Studies of Translation and Interpreting. The Post-Structuralist Approach*. New York: Routledge. 181–197. <https://doi.org/10.4324/9781003017400-14>
- Pöchhacker, F. 2004. *Introducing interpreting studies*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203504802>

- Pöchhacker, F. 2010. Why interpreting studies matters. In: Gile, D. Hansen, G., Pokorn, N. K. (eds) *Why Translation Studies Matters*. Amsterdam/Philadelphie: John Benjamins. 3–14. <https://doi.org/10.1075/btl.88.02pc>
- Pöchhacker, F. 2016. Issues in interpreting studies. In: Munday, J. (ed.) *The Routledge Companion to Translation Studies*. London/New York: Routledge. 128–140.
- Puklus M. 2019. *A bírósági tolmácsolás nyelvi és nyelven kívüli tényezői, a bírói elvárások és a tolmács szerepe*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE2019.080>
- Robin E., Dankó Sz., Götz A., Nagy A. L., Pataky É., Szegh H., Török G., Zolczer P. 2016. Fordítástudomány és korpusz kutatás: bemutatkozik a Pannónia Korpusz. *Fordítástudomány* 18. évf. 2. szám. 5–26.
- Rohonyi B. 2018. *A szöveggel támogatott szinkrontolmácsolás vizsgálata angol–magyar nyelvi irányban*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2018.219>
- Roazan, J. F. 1956. *La prise de notes en interprétation consécutive*. Geneve: Georg.
- Seleskovitch, D., Lederer, M. 2002. *Pédagogie raisonnée de l'interprétation*. Paris: Didier Érudition.
- Seresi M. 2016. *Távtolemácsolás és távoktatás a tolmácsképzésben*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Seresi M. 2019. Fordító- és tolmáshallgatók gyakornoki tapasztalatai: elvárások és gyakorlatok. 2. rész: Szinkrontolmácsolás a szükséges képzés nélkül. *Fordítástudomány* 21. évf. 2. szám. 63–79. <https://doi.org/10.35924/fordtud.21.2.5>
- Seresi M. 2020. Fordító- és tolmáshallgatók gyakornoki tapasztalatai. Elvárások és gyakorlatok. 1. Rész: Fordítás és tolmácsolás C nyelvre. In: Szabó Cs., Bakti M. (szerk.) *Iránytű a tolmácsolás oktatásához. A kompetenciafejlesztés új fókuszai*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 141–160.
- Seresi M. 2022. Kutatási adatok kezelése a fordítástudományban. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszerzetanába I. Általános rész*. Budapest. ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 93–108. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan1/6>
- Seresi M., Láncoş P. 2020. Szinkrontolmácsok együttműködése a tolmácskabinban. *Fordítástudomány* 22. évf. 2. szám. 30–43. <https://doi.org/10.35924/fordtud.22.2.2>
- Setton, R. 1999. *Simultaneous interpretation, A cognitive-pragmatic analysis*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/btl.28>
- Snell-Hornby, M. 2006. *The Turns of Translation Studies. New paradigms or shifting viewpoints?* Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/btl.66>
- Szabari K. 2002. *Tolmácsolás. Bevezetés a tolmácsolás elméletébe és gyakorlatába*. Budapest: Scholastica.
- Szabó Cs. 2005. *Note-taking Techniques and Strategies in Consecutive Interpreting: An Empirical Investigation of the Choice of Language, Choice of Form and Means of Compression*. Doktori értekezés. Kézirat. Pécs: PTE Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- Szabó Cs. 2024. Kutatási irányok a konsekutív jegyzetelés technikában. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszerzetanába. II. Speciális rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 303–320. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan2/16>

- Szabó Cs., Bakti, M. 2020. *Iránytű a tolmácsolás oktatásához. A kompetenciafejlesztés új fókuszai*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó
- Szegh H. 2021. *Harmadik kód a tolmácsolásban: vajon létezik tolmácsolási szöveg?* Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2021.084>
- Tiselius, E., Jensen, G. B. 2011. Process and product in simultaneous interpreting: What they tell us about experience and expertise. In: Alvstad, C, Hild, A., Tiselius, E. (eds) *Methods and Strategies of Process Research*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 269–300. <https://doi.org/10.1075/btl.94.20tis>
- Ungár N. 2021. A magyar, a magyar jelnyelv és ami között van: kódváltás és kódkeverés a jelnyelvi tolmácsolásban. *Fordítástudomány* 23. évf. 2. szám. 92–103. <https://doi.org/10.35924/fordtud.23.2.5>
- Valdeón, R. A. 2021. Perspectives on interpreting. *Perspectives* Vol. 29, No. 4. 441–453. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2021.1922130>
- Wadensjö, C. 2011. Interpreting in theory and practice. Reflections about an alleged gap. In: Alvstad, C, Hild, A., Tiselius, E. (eds) *Methods and Strategies of Process Research*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 13–22. <https://doi.org/10.1075/btl.94.04wad>

Terminusjegyzék

- CAI-eszközök** (*CAI-tools, computer-assisted interpreting tools*): a tolmácsok munkáját segítő szoftverek. Jellemzően a terminológia előkészítését, dokumentumokból való kinyerését és kezelését segítik, az újabb fejlesztések beszéd felismerő rendszerek integrálásával kísérleteznek (Móricz 2018).
- elméleti kutatás** (*theoretical research*): akkor beszélünk elméleti kutatásról, ha a kutatás célja nem számszerűsíthető adatok, hanem gondolatok összegyűjtése és intellektuális feldolgozása. Megfigyelés helyett feltevéseken alapul (Gile 1998b).
- empirikus kutatás** (*empirical research*): olyan kutatás, amely egyes jelenségek megfigyelt és megmért jellemzőinek számszerűsíthető adatait gyűjti be és dolgozza fel statisztikai eszközökkel (Gile 1998b, Lederer 2008).
- etnográfiai módszerek** (*ethnographic research methods*): olyan megfigyelő kutatási módszerek, amelyek alkalmazásakor a kutató az adott csoport tagjait csoportként, együttműködésük és tevékenységük kontextusában figyeli meg, miközben arra koncentrál, mit tesznek, és nem arra, hogy később hogyan számolnak be erről. Az etnográfiai kutatás általában igencsak időigényes, és rengeteg rendezetlen adathoz juttatja a kutatót. Az ilyen kutatásból származó eredmények általában komplexebb képet festenek egy-egy jelenségről, és nem vezetnek egyszerű, egyetemes igazságokhoz (Dufflou 2016).
- feltáró kutatás** (*exploratory research*): olyan megfigyelő kutatás, amely megkezdésekor a kutatónak nincsenek konkrét kutatási kérdései vagy hipotézisei, hanem általános képet szeretne alkotni arról, mi is jellemző a megfigyelt jelenségre. A hipotézis hiánya azonban nem jelenti azt, hogy a kutatás nem

kellőképpen tudományos, sőt: maga a feltáró kutatás vezethet hipotézisek kialakításához (Gile 1998b).

fókuszált elemző kutatás (*focused analytical research*): olyan megfigyelő kutatás, amely egyetlen konkrét jelenségre fókuszál az adatgyűjtés és a begyűjtött adatok elemzése során (Gile 1998b).

fül–száj ívhossz/décalage (*ear–voice span, EVS/décalage*): az az idő, amely eltelik aközött, hogy a szinkrontolmács meghall a forrásnyelven egy adott beszédegyiséget, és aközött, hogy annak célnyelvi megfelelőjét kimondja (Seleskovitch és Lederer 2002).

hipotézistesztelő megfigyelő kutatás (*hypothesis-testing observational research*): olyan megfigyelő kutatás, amelynek megkezdésekor a kutatónak van egy kialakult hipotézise, és azért gyűjti az adatokat, hogy ezt a hipotézist megerősítse vagy megcáfolja (Gile 1998b).

kísérleti kutatás (*experimental research*): akkor beszélünk kísérleti módszerek alkalmazásáról, ha a kutató valamilyen mesterséges helyzetben maga idézi elő a tanulmányozni kívánt jelenséget (Gile 1998b). A kísérleti módszerekkel jól kontrollálható és megismételhető körülmények között lehet a hipotéziseket tesztelni a kísérletekből származó adatok statisztikai elemzésével (Gile 2015). A kísérleti kutatás két alfaja a statisztikai hipotézistesztelés és a nyitott kísérlet (Gile 1998b).

kutatás-fejlesztés (*research and development, R&D*): a kutatás és kísérleti fejlesztés olyan módszeresen folytatott alkotómunkát jelent, amely a meglévő ismeretanyag bővítésére szolgál, valamint arra, hogy ezt az ismeretanyagot új alkalmazások kidolgozására használjuk fel (OECD 2002).

megfigyelő kutatás (*observational research*): olyan kutatás, amelynek során a kutató nem avatkozik bele a vizsgált jelenségbe, hanem azt figyeli meg, ahogyan az adott jelenség magától megtörténik. A megfigyelő kutatás célját tekintve lehet feltáró, fókuszált elemző és hipotézistesztelő (Gile 1998b).

nyitott kísérlet (*open experimenting*): olyan kísérlet, amelyben a kutató nem állít fel hipotézist. Ehelyett megváltoztat egy változót, és megvizsgálja, hogy ebben az esetben mi történik. Ez a módszer lehetővé teszi, hogy olyan jelenségeket is észrevegyünk és azonosítsunk, amelyek felett elsiklottunk volna, ha kizárólag a hipotézisünkben rögzített tényezőkre fókuszálunk (Gile 1998b).

statisztikai hipotézistesztelés (*statistical hypothesis-testing*): olyan kísérleti kutatás, amely során a kutató először hipotézist állít fel, majd adatokat gyűjt be. Az adatokat számokká alakítja, és statisztikai módszerek használatával igazolja vagy cáfolja kezdeti hipotézisét (Gile 1998b).

transzkódolás (*transcoding*): értelmezés nélküli szó szerinti fordítás (Seleskovitch és Lederer 2002).

Kutatási irányok a konsekutív jegyzetelés technikában

Szabó Csilla

BME Idegen Nyelvi Központ
szabo.csilla@gtk.bme.hu

Kivonat: A tanulmány a konsekutív tolmácsolásban alkalmazott jegyzetelési technika kutatásával kapcsolatos főbb kérdéseket tekinti át. A preskriptív és deskriptív írásokat külön tárgyalva mutatja be a téma szakirodalmát, s részletesen vizsgálja a terület két jelentősebb, és empirikus módszerekkel leggyakrabban kutatott kérdését: milyen formában (egész szavak, rövidítések, szimbólumok), illetve milyen nyelven (forrásnyelv vagy célnyelv, A vagy B nyelv, illetve egyéb) jegyzeteljen a tolmács. A doktoranduszok érdeklődését felkelendő, a még feltáratlan kutatási területeket három csoportba sorolja: nyelvészeti jellegű vizsgálódások, vegyes témák, illetve új technológiákat bevonó kutatási irányok. A tanulmány javaslatokat fogalmaz meg a kutatási módszerekre, illetve a kutatási anyagokra vonatkozóan, ugyanakkor nem tér ki a jegyzetelési technika oktatására.

Kulcsszavak: konsekutív tolmácsolás, jegyzetelés, empirikus kutatás, replikált kutatás, kognitív terhelés

1. Bevezetés

A fordítás- és tolmácsoláskutatás (*Translation and Interpreting Studies*, TIS) közel-múltjának egyik legfontosabb eredménye, hogy a személyes tapasztalaton alapuló, preskriptív jellegű munkák felől a kutatók egyre inkább elmozdultak az empirikus eredményeken alapuló érdemi vizsgálódások felé (Han 2018). A tolmácsolás kutatása, kutatómódszertana nagyon sokat alakult, fejlődött az elmúlt évtizedekben; az empirikus kutatásokat preferáló tendencia pedig egyértelműen kiolvasható a CIRIN

Hivatkozás: Szabó Cs. 2024. Kutatási irányok a konsekutív jegyzetelési technikában. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Pécs O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába II. Speciális rész.* Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 303–320.

DOI: <https://doi.org/10.21862/kutamodszertan2/16>

Bulletin¹ adataiból is: a 2010–2020 közötti időszakban az itt közzétett művek (tanulmányok, doktori disszertációk, mesterszintű szakdolgozatok és könyvek) mintegy 70%-a empirikus kutatásokra alapoz, míg ez az arány a doktori dolgozatok esetében 80-81% körül mozog. A 2010 és 2020 közötti évtizedben 42 tanulmány foglalkozott jegyzetelésttechnikával, amely jelen írás fókuszpontja, s ennek jelentős többsége empirikus kutatásról számol be (Bakti és Szabó 2022).

A tolmácsolás (ezen belül a konszekutív munkamód) kutathatóságának alapvető nehézségei közismertek (lásd Seresi 2024 ebben a kötetben). A főbb problémák között említhetjük, hogy a tolmácsoláskutatás kifejezetten sokváltozós terület, azaz számos olyan kutatási szempont (változó) létezik, amely alapjaiban határozza meg a jegyzetelést, így korlátozza a jegyzetek kutathatóságát, az eredmények megbízhatóságát vagy érvényességét (lásd Károly 2022 ennek a kötetnek az első részében). Ilyen például az adott tolmácsolási megbízás fajtája (monologikus vagy összekötő), helyszíne (hatósági, bírósági, konferencia, stb.) a célközönség igényei (mennyire szakmai a téma, milyen nehéz a szöveg), a téma ismerete (mennyire jártas a tolmács a területen), milyen nyelvpárról, milyen nyelvi irányról (direkcionalitás) van szó (A–B, B–A, C–A), melyek a főbb stresszfaktorok (ki hallgatja, mekkora a tét, milyenek a fizikai körülmények), mekkora tapasztalattal rendelkezik a tolmács (tolmácsoló vagy rutinos tolmács), milyen képzésben vett részt a tolmács (milyen szempontok szerint tanult jegyzetelni), stb. – a sort még hosszan tudnánk folytatni, s akkor még az egyes inputváltozókról (lásd az előadó tempója, akcentusa, a beszéd nehézségi szintje, adatsűrűség stb.) nem is ejtettünk szót. Ezeket a változókat érdemes a jegyzetelésttechnikát vizsgáló kutatásokon belül a lehető legkörültekintőbben kiválasztani, és a kutatási célnak, hipotézis(ek)nek megfelelően tesztelni.

A terület kutathatóságát nemcsak a fentiekben említett változók befolyásolják, hanem a jegyzetelés egyéni volta is (noha vannak olyan, elsősorban a nyelvfüggetlen jegyzetelést szorgalmazó iskolák, ahol egy komplett (szimbólum)rendszert sajátít el a tolmács, például Matyssek 1989-es kötete). Amennyiben azonban elfogadjuk azt, hogy minden tolmácsnál más és más technika/stratégia működik, akkor az oktató csak javaslatokkal élhet, és a tolmácsjelölt a rendelkezésére álló kínálatból fogja kikísérletezni, kialakítani a saját jegyzetelési technikáját, stílusát. A jegyzetelésttechnika empirikus kutatásának a legfőbb célja tehát az, hogy a kutatási eredmények alapján a képzőintézmények oktatói minél kézzelfoghatóbb segítséget kapjanak arra nézve, hogy mit érdemes tanítani, mi az, ami a gyakorlatban több tolmácsnál bizonyíthatóan működik.

2. A konszekutív jegyzetelésttechnika mint kutatási téma

A konszekutív jegyzetelésttechnika jellemzően olyan téma, amely megosztja a kutatói és az oktatói közösséget is. A területet bemutató írások szakirodalmi áttekintéséből

¹ Conference Interpreting Research Information Network.

rendre kiderül, hogy a jegyzetelés technika túlságosan egyéni, ezért annak szisztematikus oktatása szinte lehetetlen; a tanulmányok nagyobb része azt is kiemeli, mennyire hiányzik a kutatók közötti konszenzus, mennyire nagy szükség lenne további kutatásokra. A területtel foglalkozó kutatók néha kimondottan erős, érzelmeiktől sem mentes véleményeket fogalmaznak meg, így aki ezen a területen kíván vizsgálni, annak el kell fogadnia, hogy csak apró lépésekben lehet haladni: egy tíz-húsz fős, sok változós minta alapján nehéz messzemenő következtetéseket levonni, és noha a kutatók a szcientometriai elfogadhatóság miatt igyekeznek statisztikai számításokat is megjeleníteni, a tolmácsoláskutatásban a „sokaság” fogalma meglehetősen relatív (populáció vs. minta, lásd terminusjegyzék), a következtetések így csak korlátozott érvényűek lehetnek (Mellinger és Hanson 2016: 3).

3. Kötelező olvasmányok: jegyzetelési technikai alaplécek

A tágabb elméleti keretet a jegyzetelés technika vizsgálatához (is) Gile erőfeszítés modellje adja meg (1995/2009), amelyben a szerző felhívja a figyelmet a konsekutív tolmácsolás során zajló párhuzamos folyamatokra. A tolmács azért készít jegyzetet, hogy tehermentesítse a memóriáját, és így könnyebben vissza tudja idézni a hallottakat. Ugyanakkor azzal, hogy jegyzetelünk, energiát vonunk el a szöveg megértésétől, az elemzéstől, tehát a párhuzamos folyamatok miatt nagyban hátráltató is lehet a jegyzetelés. Kérdés: mi a helyes egyensúly? Gile szerint a kérdés lényege abban áll, hogy hogyan lehet a jegyzetíráshoz szükséges feldolgozási kapacitást és időkorlátot úgy minimalizálni, hogy közben a jegyzetek memóriatámogató hatékonysága megmaradjon (Gile 1995/2009:178).

Mi viszi a tolmácsot közelebb a helyes egyensúlyhoz? Mit érdemes vizsgálni? A jegyzetelés technika empirikus kutatása általában három területre összpontosít: vizsgálja a jegyzetek mennyiségét (mit/mennyit jegyezzünk le); a jegyzetek formáját (hogyan írjuk le a hallottakat: egész szavak, rövidítések vagy szimbólumok formájában?); illetve azt, hogy milyen nyelven (például forrásnyelv [FNY] vagy cél nyelv [CNY], A vagy B, esetleg C nyelv) érdemes jegyzetelni. Az egyik dilemma tehát az, hogy mennyit, hogyan és milyen nyelven jegyzeteljünk, hogy a legideálisabb legyen a lejegyzett és a megjegyzett elemek aránya. A másik fő kérdés pedig az, hogy kit milyen technika, stratégia visz közel a helyes egyensúlyhoz, illetve tanítható-e az, hogy melyik fázisban hogyan fókuszáljuk, hogyan optimalizáljuk az erőfeszítéseket. Kérdés tehát a kapacitásmenedzsment optimalizálhatósága, azaz a tolmács által végzett kognitív erőfeszítések (*cognitive load*) összességének pontos felmérése, s ezek minél tudatosabb kezelése.

3.1. Preskriptív munkák

Aki a jegyzetelés technika kutatásával részletesebben kíván ismerkedni, többféle szempontból is nekivághat a feladatnak. Mivel a tolmácsolás hőskorában, a 20. század derekán, elsősorban a gyakorlat volt a kiindulópont, sokáig csak preskriptív leírások készültek (Herbert 1952, Rozan 1956, Becker 1972, Ilg 1988, Jones 2002). A rendszerbe foglalt, szisztematikusan átgondolt, konkrét alapelveket lefektető művek között említhetjük Rozan könyvét (1956), amely a legszélesebb körben elismert alpmű – alapelveit szinte minden, a témával később foglalkozó szerző elfogadja. Méltatlanul ritkán említik Minyar-Beloručsev (1969) opuszát, amelyre alapozva dolgozta ki Matyssek (1989) a nyelvfüggetlen, azaz szimbólumokra épülő rendszerét. Ez utóbbi elképzelést gondolta tovább az olasz Allioni (1989) aki nyelvészeti kategóriákat is beemelt a rendszerbe. Ebben a sorban két alpművet kell még megemlíteni: Roderick Jones könyvét (2002), amely kimondottan gyakorlati szempontokat figyelembe véve, saját konferenciatolmácsolási tapasztalatai alapján ad rendkívül hasznos tanácsokat, illetve Andrew Gillies a jegyzetelés technika oktatásával foglalkozó kötetét (2017), aki Rozan (1956), Jones (2002) és részben Ilg és Lambert (1996) alapján dolgozott ki egy kvázi saját, elsősorban az angol nyelv SVO (alany, ige, tárgy) struktúráját követő jegyzetelési rendszert. A preskriptív művekben megjelenő főbb kérdésekről kiváló összefoglalást készített Chen (2016).

3.2. Deskriptív munkák

A deskriptív munkák közül azokra érdemes fókuszálni, amelyek specifikus területet vizsgálnak: itt általában két fontos változó kerül a vizsgálódások középpontjába: a jegyzetek formája és a jegyzetkészítés során alkalmazott nyelv(ek).

3.2.1. A jegyzetek formája

A témában elvégzett empirikus kutatások azt próbálják feltérképezni, milyen arányban szerepelnek a tolmács jegyzeteiben egész szavak, rövidítések vagy szimbólumok. A kutatások többsége tapasztalt tolmácsok és/vagy tolmácsolók jegyzeteit vizsgálták. A vizsgált változók között még a nyelvpárt, illetve a tolmácsolási irányt említhetjük. Az alábbi művekből kaphatunk támpontot: Andres 2002, Dam 2004a, Dam 2004b, Szabó 2005, Szabó 2006, Dai és Xu 2007, Liu 2010, Wang et al. 2010, González 2012, Hanusiak 2021, Dam 2021, valamint Chen 2021. Az eddigi kutatások alapján az biztosan látszik, hogy a nyelvi elemek (egész szavak, rövidítések) szinte minden esetben hangsúlyosabbak, mint a szimbólumok. Ezt a megállapítást erősítették meg a legfrissebb empirikus kutatások is (Zhan 2019, Dam 2021: 234, Chen 2021: 9, Hanusiak 2021:56). Érdemes lehet azonban megvizsgálni ezt

a kérdést úgy is, hogy beemelünk a kutatásba további változókat (például mennyiben befolyásolja a tolmács jegyzeteit a képzés jellege [mit tanult?], vagy mennyire jártas az adott területen [mit kell megtartani a rövid távú memóriában, mi az, amit nem kell lejegyzetelni?]).

3.2.2. *A jegyzetek nyelve*

Azt a kérdést, hogy milyen nyelven érdemes jegyzetelni, kezdetben csak egyféleképpen tették fel: forrásnyelven (FNY) vagy célnyelven (CNY). Mindkét elképzelésnek voltak támogatói: a forrásnyelvi jegyzetelést Kirchhoff (1979), Ilg (1988), Alexieva (1994), Gile (1995/2009) és Someya (2017a) pártolta; a célnyelvi jegyzetkészítés mellett pedig Herbert (1952), Rozan (1956), az AIIC (1994), Seleskovitch és Lederer (1989), Jones (2002), illetve Setton és Dawrant (2016) állt ki. Több kutató (például Ahrens és Orlando 2021, Gillies 2017) a kevert FNY-i és CNY-i jegyzetnyelv mellett kardoskodott.

Új szempontot hozott be Dam 2004-ben megjelent tanulmánya: a dán kutató azt figyelte meg, hogy az általa vizsgált nyelvpárok (dán és spanyol) esetében a tolmácsok az erősebb nyelvüket, tehát az anyanyelvüket (A nyelv) részesítették előnyben. Saját kísérletének megismételt (replikált), több nyelvpárt és alanyt bevonó kutatásában (2021) Dam megerősítette saját eredményeit, tehát a kérdést nemcsak a FNY vs. CNY vonatkozásában lehet feltenni, hanem A vs. B (esetleg C) nyelv vonatkozásában is.

Eltérő eredményre jutott jelen szerző doktori kutatása során (Szabó 2005, 2006): a nyolc tolmács bevonásával készített kutatás eredményei azt mutatták, hogy a morfológiailag sokkal komplexebb magyar nyelv helyett jellemzően az angol nyelv dominált a jegyzetekben. Ezt a tendenciát – azaz az angol nyelv tudatos alkalmazását – a tolmácsolásokkal készített kvalitatív interjúk is megerősítették. Új és meghatározó szempontként jelentkezett tehát a nyelvkombináció jellege, illetve a morfológiai komplexitás a jegyzetek nyelvének megválasztásában. Mivel a kutatások többsége a mai napig csak egy-egy nyelvpárra fókuszál, kis mintára korlátozódik, és nem vesz túl sok változót figyelembe, a szórványos eredmények alapján nagyon nehéz messze-menő következtetéseket levonni. Nagy szükség lenne tehát arra, hogy támogassunk minél több nyelvpárra fókuszáló minikutatások elvégzését, akár mesterszinten, akár TDK-dolgozatok formájában. Ezt a folyamatot támogatja Franz Pöchhacker a bécsi egyetem (UniVie) mesterszakos hallgatói körében, így az elmúlt évtizedben számos ilyen diplomamunka született. Ide tartozik például Garlaschelli (2013) és Curcio (2013) német–olasz, Stecher (2016) francia–német, Pavlov (2017) német–francia–szerbhorvát nyelvpárokkal történő vizsgálata. Érdemes lenne a magyar képzőintézmények körében ilyen minikutatásokat elvégezni minél több idegen nyelv bevonásával. Egy ilyen átfogó kutatás megtervezése, koordinálása és a kutatási eredmények összegzése, értelmezése kiváló doktori téma lenne.

3.3. Áttekintő művek, PhD-dolgozatok

Az elmúlt két évtized során korlátozott számú doktori dolgozat született a konszekutív jegyzetelési technika valamely aspektusához kapcsolódóan; ebben a körben Szabó (2005), Frey (2007), Chen (2017c) és Cardoen (2018) munkái említhetők. Szabó (2005) dolgozata a jegyzetek nyelvét, formáját és a tolmácsok tömörítési technikáit, illetve stratégiáit vizsgálta, Frey (2007) opusza csak a jegyzetelés nyelvére fókuszált angol–japán nyelvpárban. Chen nagyívű doktori dolgozata (2017c) a digitális toll, a szemmozgáskövetés és a hangfelvételek triangulációja mellett elsősorban a kognitív terhelés (*cognitive load*) kutatásának fontosságára mutatott rá, Cardoen PhD-munkája (2018) pedig a jegyzetek hatását vizsgálta a célnyelvi megfogalmazásra.

Ha a kutató komplex, áttekintőbb jellegű írásokat keres, érdemes elolvasni a Routledge enciklopédia hasábjain Ahrens (2015: 283–286) és Albl-Mikasa (2020: 381–383) összegzését, egy újabb Routledge-kötetben Ahrens és Orlando (2021) fejezetét, Dingfelder Stone írását (2014), a fent már említett Chen (2016) nagyon részletes, kínai szakirodalmi merítést is bevonó áttekintését, valamint jelen szerző munkáját magyar, illetve angol nyelven (Szabó 2020, 2021).

4. Kutatási lehetőségek, irányok

4.1. A jegyzetek formája és nyelve: replikált kutatások

Az elmúlt időszakban több tanulmány is megjelent, amely rávilágít a jegyzetek formája és nyelve körül kibontakozó kutatói nézetkülönbségekre, ellentmondásokra. A két legutóbbi ilyen írás Sasaki 2020-as tanulmánya, aki „mocsárként” utal a területre: szerinte a kutatók ugyanazt a jelenséget próbálják magyarázni többféleképpen, és mindig új szempontot vezetnek be, ráadásul nem vizsgálják a jegyzetek tartalmát (2020: 2). Dam 2021-ben megjelent tanulmányának már a címe is (*From Controversy to Complexity*) is utal erre az ellentmondásoktól nem mentes kutatási területre, s arra hívja fel a figyelmet, hogy érdemes lenne a vélemények szembeállítás helyett inkább a téma komplexitását kiemelni, és a korábban elvégzett fontosabb kutatásokat megismételni (a tanulmányra egy teljes oldalas – támogató – véleményben reagál Gile (2022: 28).

Való igaz, egyre több tanulmány foglalkozik a megismételt (replikált) kutatásokkal, azok létjogosultságával a fordítás- és tolmácsoláskutatás területén (lásd Olalla-Soler 2020, Mellinger és Hanson 2020), és a kutatók megegyeznek abban, hogy az ilyen jellegű empirikus kutatás növelheti a vizsgált populáció számát, amely a tolmácsoláskutatásban az egyik legkomolyabb probléma (Liu 2015: 151), noha a replikációt különösen nehezíti a változók sokszínűsége és azok nehézkes körülhatárolhatósága (lásd Károly 2022 ennek a kötetnek az első részében).

Érdemes tehát replikált kutatásokat végezni, replikáció esetén ugyanis nem feltétlenül kell a kutatást külön megtervezni, hanem meg lehet ismételni a korábban megtervezett formában, vagy akár újabb változók bevezetésével. El lehet végezni például egy adott kutatást hallgatókkal és/vagy profi tolmácsokkal, egy másik nyelvpárral, egy másik munkamódban (például változik-e a jegyzetelés, ha nem konsekutív, hanem összekötő tolmácsolási szituációban jegyzetel a tolmács). Vigyázni kell ugyanakkor arra, hogy a kutatás ne legyen túl egyoldalú; Hanusiak a közelmúltban (2021) elvégzett kvázi replika kutatásában csak a forrásnyelvi és célnyelvi jegyzetek arányát nézte, így hiába vont be viszonylag nagy számú alanyt (52 főt), egy nyelvpár és egy tolmácsolási irány (angol–lengyel), valamint egy kiemelt szempont (FNY/CNY) vizsgálata nem vitte közelebb a kutatóközösséget az igazsághoz. Érdemes mindenképpen legalább két tolmácsolási irányt nézni (A–B és B–A), és a jegyzetek nyelvére vonatkozóan nemcsak a FNY-i/CNY-i distinkciót figyelembe venni, hanem az A-B irányt is, és az eredményeket kvantitatív módszerekkel (például kérdőív vagy interjú) kiegészíteni, ahol további adalékot kaphatunk arra vonatkozóan, hogy a tolmácsok milyen elemet mennyire tudatosan jegyzeteltek le a (lásd Szabó 2005, 2006, valamint Dam 2021).

4.2. Egyéb kutatási irányok

Az ELTE Fordítástudományi Doktori programjának jellegéből fakadóan érdemes lehet olyan kutatásban gondolkodni, amely alapvetően nyelvészeti aspektusokat von be a vizsgálódásba. Az alábbiakban néhány lehetséges kutatási irányra hívjuk fel a figyelmet, amelyben nyelvészeti szempontok is helyet kaphatnak. A témafelvetés mellett zárójelben megadjuk, kik foglalkoztak már a témával, illetve milyen releváns műveket érdemes kiindulásként elolvasni.

4.2.1. Nyelvészeti vizsgálódást is lehetővé tevő kutatási témák

A nyelvészeti vizsgálódást is lehetővé tevő kutatási témák lehetnek a következők:

- A jegyzetek hatása a CNY-i megfogalmazásra (Cardoen 2012 és 2018, Dai és Xu, 2007, Dam 2007, Dam, Engberg és Schjoldager, 2005, Chen 2021);
- a jegyzetek ideális mennyisége, tömörítés a jegyzetekben (Seleskovitch és Lederer 1989, Gile 1995, Ilg és Lambert 1996, Szabó, 2005, Cardoen 2012, Gillies 2017);
- a szórend szerepe a jegyzetekben (Gillies 2017);
- harmadik nyelv megjelenése a jegyzetekben, A, B és C nyelv aránya (Baselli 2012, Błaszczuk és Hanusiak 2010);
- propozíció / predikátum–argumentum, avagy téma–réma (Kirchhoff 1979, Kohn és Albl-Mikasa 2002, Someya 2017b);

- a jegyzetnyelv karakterisztikája szövegnyelvészeti elemzéssel: a jegyzet mint nyelv (szószint, szemantikai szint, pragmatikai szint, diskurzus: Allioni 1989, Kohn és Albl-Mikasa 2002, Someya 2017b);
- jegyzetelésttechnikai kapacitásmenedzsment, kognitív terhelés jegyzeteléskor (Gile 1995/2009, Chen 2017, Chabasse és Dingfelder Stone 2015, Seeber 2011, 2013, Chen 2017b, Ahrens és Orlando 2021, Chen et al. 2021);
- explicitáció a konzekutív tolmácsolásban (Tang 2018, Bakti 2020);
- jegyzetelésttechnikai korpuszépítés (cél lehet egy korpusz összeállítása, ahol autentikus beszédet tolmácsolnak profi tolmácsok plusz mellé látjuk a jegyzeteket, illetve kapunk egy kommentárt ahhoz, hogy a tolmács mit miért írt le (Setton és Dawrant, 2016: 171).

4.2.2. Kutatási területek új technológiák bevonásával

Az új technológiák bevonásával végzett kutatások az alábbiak:

- Simconsec (Pöchhacker 2007, Orlando 2014, Svoboda 2020);
- a jegyzetelés folyamatának vizsgálata digitális tollal (okostollal) (Orlando 2010, 2014, Yang 2017, Chen 2017a, Chen 2021, Ahrens and Orlando 2021);
- tolmácsolás tablettel (Goldsmith 2018, Altieri 2020);
- digitális készségek használata a tolmácsolás folyamatában, távtolmácsoláshoz szükséges platformok, adatbázisok, keresők stb. (Berben Irabien 2010, Móricz 2021).

4.2.3. Egyéb, vegyes kutatási témák

Az alábbi témákban végezhető még kutatások:

- a jegyzetelés folyamata: fül-toll ívhossz, azaz a lemaradás mértéke, jegyzetelési sebesség, jegyzetek mennyisége, mérete, (digitális) toll nyomása, számok kezelése (Andres 2002, Jones 2002, Gillies 2017, Chen 2018, 2021);
- a jegyzetek struktúrája, például mind-mapping (Norton 1981, Buzan és Buzan 1996, Albl-Mikasa 2017, Gillies 2017);
- megakadásjelenségek a jegyzetelésben és a célnyelvi megfogalmazásban (Mead 2002, 2011, Bóna és Bakti 2020);
- kezdő, haladó és professzionális tolmácsok jegyzeteinek összehasonlító vizsgálata (Andres 2002, Szabó 2006, Abúin González 2012);
- jegyzetekkel és jegyzetek nélkül végzett konzekutív összehasonlítása (Yamada 2018);

- szemmozgáskövetés jegyzeteléskor, illetve célnyelvi megfogalmazáskor (Stachowiak-Szymczak 2019, Bakti 2021a, Chen et al. 2021);
- a munkamemória szerepe (jegyzeteléskor vs. jegyzetek nélkül), a memória aktiválása, összefüggések előhívása a jegyzetek segítségével (Seleskovitch 1975/2002, Lambert 1989, Láng 2001, 2002, Dong és Cai 2015);
- stresszkezelés, milyen hatással van a stressz a jegyzetekre (Cooper et al. 1982, Zeier 1997, AIIC 2002, Kurz 2002, Walczynski 2019);
- a kontextus szerepe a jegyzetelésben, például egynyelvű vagy kétnyelvű helyzetekben más-e a folyamat, különböző helyszíneken végzett jegyzeteléskor mi változik (bíróági, hatósági, egészségügyi stb. (Russel 2000));
- kiterjesztett kognitív megközelítés (*extended cognition approach*), amikor a jegyzetelés valóban csak a jegyzettömbre korlátozódik, mennyire holisztikus (Risku 2014);
- területi, földrajzi különbségek: Kína, szovjet iskola (egymás jegyzeteiből kell tolmácsolniuk!), német iskola, heidelbergi hagyományok.

5. Javasolt kutatási módszerek

Az alábbiakban vázaltszerűen felsoroljuk, hogy az empirikus kutatások módszerét figyelembe véve milyen jellegű kutatásokat érdemes ezen a területen végezni:

- Érdemes kvantitatív és kvalitatív módszereket vegyesen alkalmazni (Károly 2022, ennek a kötetnek az első részében), illetve konkrétan a jegyzeteléstechika vonatkozásában Szabó 2006 és Dam 2021).
- A kvalitatív vizsgálódás egyik leghasznosabb módszere lehet a kérdőíves módszer; a kérdőívek összeállítására vonatkozó alapvetéseket Eszenyi foglalja össze (2022, ennek a kötetnek az első részében);
- Érdekes lehet egy longitudinális kutatás (például hallgatók a képzés elején, közepén, végén; erre jó példa Bakti 2021b). Az online oktatásra történő áttérés, az online felületeken folyó oktatás miatt jelentős adat rögzült az egyes oktatási rendszerekben (Moodle, Canvas), ezeket fel lehet használni kutatási célokra.
- Interjúk: a kvalitatív interjúk jól kiegészítik az eredményorientált (szövegelemző) vizsgálatokat, mert rávilágíthatnak a jelenségek okaira is (Károly 2020: 19), ezért ezek jó kiegészítésként szolgálhatnak empirikus adatokhoz.
- Nem kell feltétlenül a szigorú kutatási protokoll szerint eljárni; Dam 2021-es nyitott kutatását hosszan méltatja Gile.²

² Jó lenne, ha a központi témák vizsgálata során egyre több kutató szakítana végre a „korlátozó formalizmussal”, és megpróbálnának „józan eszen alapuló módszereket” alkalmazni, amelyekkel legalább olyan jelentős eredményeket érhetnek el. (Gile 2022: 5; jelen szerző fordítása)

6. Anyaggyűjtés, kutatási anyag

Éles, valós tolmácsolási eseményen rendkívül nehéz anyagot gyűjteni (adatvédelmi okok, minden tolmácsolás az adott kontextusban egyszeri és így megismételhetetlen). Érdeemes ezért adatot gyűjteni vizsgahelyzetben (hasonlóan stresszes helyzet), ahol több alannyal megismételhető ugyanaz a szöveg, vagy minikonferencián (szimulált konferencián) ahol ha eltérő szöveget is használunk, több változót is össze tudunk hangolni. A mintavétel követelményeiről Bakti és Bóna ír részletesen (2024 ebben a kötetben).

6.1. Mi számít a jegyzeteléskutatásban komplett kutatási anyagnak?

- FNY-i és CNY-i szövegek verbatim leirata;
- a tolmácsok jegyzetei;
- a tolmácsok jegyzeteinek olvasható (gépelt) átirata;
- a FNY-i és CNY-i szövegek hangfelvételei;
- tolmács jegyzeteinek statisztikája (ha lehet, a tolmács maga (is) számolja össze, például hány egész szó/rövidítés/szimbólum, hány A vs B, illetve FNY-i vs CNY-i elem szerepel a jegyzetekben; milyen elemeket jegyzett le konkrét tömörítési céllal stb., aszerint, hogy mi a kutatási fókusz);
- kérdőívek leirata, elemzése;
- interjúk összefoglalása, elemzése;
- elemzés: statisztikai módszerek, százalékos arány (vigyázni, hogy mit hová kategorizálok, például jegyzetek nyelvének vizsgálatakor egy nyelvi elem lehet FNY-i vagy CNY-i, illetve A vagy B nyelvi is, attól függően, hogy mi a vizsgálat tárgya).

7. Összefoglalás

A tanulmány a legfrissebb (2022 februárjáig megjelent) szakirodalom vizsgálatával foglalja össze a konzekutív jegyzeteléstechnika kutatásának legfőbb területeit. Bemutatja a téma lényegesebb kutatási irányait, összefoglalja, milyen nehézségekkel szembesülhet, illetve milyen irányba indulhat a terület iránt érdeklődő kutató. A még feltárandó kutatási területeket három csoportba sorolja: nyelvészeti vizsgálódást lehetővé tevő, új technológiákat bevonó kutatási irányok, valamint vegyes témák. A tanulmány javaslatokat fogalmaz meg a kutatási módszerekre, illetve a kutatási anyagokra vonatkozóan is. Részletesen vizsgálja a konzekutív jegyzeteléstechnika két jelentősebb és empirikus módszerekkel leggyakrabban vizsgált kérdését: milyen formában (egész szavak, rövidítések, szimbólumok), illetve milyen nyelven (forrás-

nyelv vagy célnyelv, A vagy B nyelv, illetve egyéb) jegyzetel(je)nek a tolmácsok. Az írás nem tér ki a jegyzeteléstéchnika oktatási kérdéseire; célja az volt, hogy a főbb kutatási irányokról egyfajta átfogó képet nyújtson, s felhívja a figyelmet a még feltáratlan területekre, empirikus kutatási lehetőségekre.

Irodalom

- Abúin González, M. 2012. The language of consecutive interpreters' notes: differences across levels of expertise. *Interpreting* Vol. 14. No. 1. 55–72. <https://doi.org/10.1075/intp.14.1.03abu>
- Andres, D. 2002. *Konsekutivdolmetschen und Notation*. Frankfurt: Peter Lang. Letölthető: [Konsekutivdolmetschen_und_Notation_DoerteAndres.pdf](http://www.uni-mainz.de/~dolmetschwissenschaft/fb06/uni-mainz.de/files/2018/08/Konsekutivdolmetschen_und_Notation_DoerteAndres.pdf) (uni-mainz.de)
- Ahrens, B. 2015. Note-taking. In: Pöchhacker, F. (ed.) *Routledge Encyclopedia of Interpreting Studies*. 283–286.
- Ahrens, B., Orlando, M. 2021. Note-taking for consecutive conference interpreting. In: *The Routledge Handbook of Conference Interpreting*. Routledge. 34–48. <https://doi.org/10.4324/9780429297878-5>
- AIIC. 1994. *Interpreter Training Workshop*, Poznan, 8–10 April, 1994. Geneva.
- AIIC. 2002. *Workload Study*. (Letölthető: <http://aiic.net/p/657>. Letöltés dátuma: 2020. március 28.) <https://doi.org/10.1075/forum.1.2.09mac>
- Albl-Mikasa, M. 2017. Notation language and notation text: A cognitive-linguistic model of consecutive interpreting. In: Someya, Y. (ed.) *Consecutive Notetaking and Interpreter Training*. London: Routledge. 71–117. <https://doi.org/10.4324/9781315678627-81>
- Albl-Mikasa, M. 2020. Note-taking. In: Baker, M., Saldanha, G. (eds) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. Third Edition. 381–383.
- Alexieva, B. 1994. On teaching note-taking in consecutive interpreting. *Teaching translation and Interpreting* Vol. 2. 199–206. <https://doi.org/10.1075/btl.5.28ale>
- Allioni, S. 1989. Towards a grammar of consecutive interpretation. In: Gran, L., Dodds, J. (eds) *The theoretical and practical aspects of teaching conference interpretation. First International Symposium on Conference Interpreting at the University of Trieste*. Udine: Campanotto. 191–197.
- Altieri, M. 2020. Tablet interpreting: étude expérimentale de l'interprétation consécutive sur tablette. *The Interpreters' Newsletter* Vol 25. 19–35. <https://doi.org/10.13137/2421-714X/31235>
- Andres, D. 2002. *Konsekutivdolmetschen und Notation*. Frankfurt: P. Lang. (Letölthető: https://dolmetschwissenschaft.fb06.uni-mainz.de/files/2018/08/Konsekutivdolmetschen_und_Notation_DoerteAndres.pdf. Letöltés dátuma: 2022. 02. 07.)
- Bakti M. 2020. *Explicitáció és tolmácsolás*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Bakti, M. 2021a. Eye Movements and Gestures in Simultaneous and Consecutive Interpreting. *Across Languages and Cultures*, Vol. 22. No. 1. 124–128. <https://doi.org/10.1556/084.2021.00007>
- Bakti, M. 2021b. Teaching Consecutive Interpreting Remotely Online: Students' Perceptions. *Bridge: Trends and Traditions in Translation and Interpreting Studies*. Vol. 2. No. 2. 50–62.

- Bakti M., Szabó Cs. 2022. Tolmácsoláskutatás a tolmácsolásoktatás szolgálatában. *Fordítás-tudomány*. 24. évf. 1. szám 5–16.
- Bakti M., Bóna J. 2024. A tolmácsolt célnyelvi beszédprodukciónak jellegzetességeinek vizsgálata. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába. II. Speciális rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 321–338. <https://doi.org/10.21862/kutamodszertan2/17>
- Bartłomiejczyk, M. 2015. Directionality. In: Pöchhacker, F. (ed.) *Routledge Encyclopaedia of Interpreting Studies*. New York: Routledge. 108–110.
- Baselli, V. 2012. Which language do interpreters use in Consecutive Interpreting? *Advanced Research in Scientific Areas*. December 3–7, 2012. (Letölthető: <http://www.arsa-conf.com>. Letöltés dátuma: 2022. 02. 07.)
- Becker, W. 1972. *Notizentechnik*. Gernersheim: BBK Gesellschaft für moderne Sprachen.
- Berber Irabien, D. 2010. Information and communication technologies in conference interpreting. Doctoral dissertation. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili. Letölthető: <http://www.tdx.cat/bitstream/handle/10803/8775/tesi.pdf>. Letöltés dátuma: 2021. 03. 11.)
- Błaszczak P., Hanusiak D. 2010. The choice of language for note-taking for consecutive interpreting: A Polish perspective. In: *MikaEL Kääntämisen ja tulkkauksen tutkimuksen symposiumin verkkojulkaisu. Electronic proceedings of the KäTu symposium on translation and interpreting studies* Vol. 4. (Letölthető: The Choice of Language for Note-taking for Consecutive Interpreting: A Polish Perspective (sktl.fi). Letöltés dátuma: 2019. 07. 10.)
- Bóna, J., Bakti, M. 2020. The effect of cognitive load on temporal and disfluency patterns of speech: Evidence from consecutive interpreting and sight translation. *Target* Vol. 32. No. 3. 482–506. <https://doi.org/10.1075/target.19041.bon>
- Buzan, T., Buzan, B. 1996. *The mind map book: How to use radiant thinking to maximize your brain's untapped potential*. Reprint of 1993 edition. New York: Plume.
- Cardoen, H. 2012. *The effect of note-taking on target-text fluency*. Leuven: CETRA. Letölthető: www.arts.kuleuven.be/cetra/papers/files/cardoen. Letöltés dátuma: 2021. 06. 06.)
- Cardoen, H. 2018. *Efficient note-taking in consecutive interpreting. Qualitative notes as a polymorph tool*. Doctoral dissertation, University of Mons.
- Chabasse, C., Dingfelder Stone, M. 2015. Capacity management in interpretation: Efforts, directionality, and language pair considerations. In: Andres, D., Behr, M. (eds) *To Know How to Suggest...: Approaches to Teaching Conference Interpreting*. 75–102.
- Chen, S. 2016. Note-taking in consecutive interpreting: A review with special focus on Chinese and English literature. *The Journal of Specialised Translation* Vol. 26. No. 1. 151–171. <https://doi.org/10.12807/ti.109201.2017.a02>
- Chen, S. 2017a. Note-taking in consecutive interpreting: New data from pen recording. *Translation & Interpreting* Vol. 9. No. 1. 4–23. <https://doi.org/10.12807/ti.109201.2017.a02>
- Chen, S. 2017b. The construct of cognitive load in interpreting and its measurement. In: *Perspectives* Vol. 25. No. 4. 640–657. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2016.1278026>
- Chen, S. 2017c. *Exploring the process of note-taking and consecutive interpreting: A pen-eye-voice approach towards cognitive load*. Unpublished doctoral dissertation. <https://doi.org/10.1080/1750399X.2018.1535163>
- Chen, S. 2021. The process and product of note-taking and consecutive interpreting: empirical data from professionals and students. *Perspectives* Vol. 30. No. 1. 1–17. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2021.1909626>

- Chen, S., Kruger, J., Doherty, S. 2021. Reading patterns and cognitive processing in an eye-tracking study of note-taking in consecutive interpreting. *Interpreting* Vol. 23. No. 1. 76–102. <https://doi.org/10.1075/intp.00050.chen>
- Cooper, C.L. et al. 1982. Interpreting stress: Sources of job stress among conference interpreters. *Multilingua* Vol 1. No. 1–2. Amsterdam: Mouton. 97–107. <https://doi.org/10.1515/mult.1982.1.2.97>
- Curcio R. 2013. *Die Notationssprache beim Konsekutivdolmetschen aus dem Deutschen ins Italienische*. MA thesis, University of Vienna. Letölthető: <https://phaidra.univie.ac.at/open/o:1303488>. Letöltés dátuma: 2022.02.07.)
- Dai, W., Xu, H. 2007. An empirical study of the features of interpreters' notes in Chinese-English consecutive interpreting: The examples of professionally trained and unprofessional interpreters. *Foreign Language Teaching and Research* Vol. 39. No. 2. 136–144. (kínaiul)
- Dam, H. V. 2004a. Interpreters' notes: On the choice of form and language. In: G. Hansen, K. Malmkjær, D. Gile (eds) *Claims, changes and challenges in Translation Studies*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 251–261. <https://doi.org/10.1075/btl.50.21dam>
- Dam, H. V. 2004b. Interpreters' notes: on the choice of language. *Interpreting* Vol. 6. No. 1. 3–17. <https://doi.org/10.1075/intp.6.1.03dam>
- Dam, H. V. 2007. What makes interpreters' notes efficient? Features of (non-)efficiency in interpreters' notes for consecutive. In: Gambier, Y., Shlesinger, M., Stolze, R. (eds) *Doubts and directions in translation studies*. Amsterdam: John Benjamins, 183–197. <https://doi.org/10.1075/btl.72.19dam>
- Dam, H. V. 2021. From controversy to complexity: Replicating research and extending the evidence on language choice in note-taking for consecutive interpreting. *Interpreting* Vol. 23. No. 2. 222–244. <https://doi.org/10.1075/intp.00062.dam>
- Dam, H. V., Engberg, J., Schjoldager, A. 2005. Modelling semantic networks on source and target texts in consecutive interpreting: A contribution to the study of interpreters' notes. *Knowledge systems and translation*. Vol. 7. 227–254.
- Dingfelder, S. M. 2014. The theory and practice of teaching note-taking. In: Andres, D., Behr, M. (eds) *To Know How to Suggest...: Approaches to Teaching Conference Interpreting*. (Vol. 16). Berlin: Frank and Timme. 145–166.
- Dong, Y., Cai, R. 2015. Working memory in interpreting: a commentary on theoretical models. In: Wen, Z., Mota, M., McNeill, A. (eds) *Working Memory in Second Language Acquisition and Processing*. Bristol: Multilingual Matters, 63–79. <https://doi.org/10.21832/9781783093595-008>
- Eszenyi R. 2022. Kérdőívek és interjúk a fordítás és tolmácsolás kutatásában. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. 2022. *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába. I. Általános rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 77–92. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan1/5>
- Frey, S. 2007. *Konsekutivdolmetschen und Notation im Sprachenpaar Englisch-Japanisch: eine empirische Untersuchung*. Vienna: Unpublished doctoral dissertation.
- Garlaschelli, M. 2013. *Der Einfluss der Ausgangssprache auf die Wahl der Notationssprache beim Konsekutivdolmetschen*. MA thesis. Letölthető: http://othes.univie.ac.at/29787/1/2013-09-23_0849586.pdf. Letöltés dátuma: 2022. 02. 07.)
- Gile, D. 1995/2009. *Basic concepts and models for interpreter and translator training*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. [https://doi.org/10.1075/btl.8\(1st\)](https://doi.org/10.1075/btl.8(1st))

- Gile, D. 2022. *CIRIN Bulletin No. 63*. 3 és 28. Letölthető: www.cirin-gile.fr. Letöltés dátuma: 2022. 02. 08.
- Gillies, A. 2017. *Note-taking for consecutive interpreting: A short course* (2nd ed.) London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315648996>
- Goldsmith, J. 2018. Tablet interpreting in consecutive 2.0 *Translation and Interpreting Studies. The Journal of the American Translation and Interpreting Studies Association*. Vol. 13. No. 3. 342–365. <https://doi.org/10.1075/tis.00020.gol>
- Gomes, M. 2002. Digitally mastered consecutive: An interview with Michele Ferrari. *Lingua Franca: Le Bulletin de L'Interprétation au Parlement Européen* Vol. 5. No. 6. 6–10.
- Han, C. 2018. Quantitative research methods in translation and interpreting studies. *The Interpreter and Translator Trainer* Vol. 12. No. 2. 244–247. <https://doi.org/10.1080/1750399X.2018.1466262>
- Hanusiak, D. 2021. The choice of language for note-taking for the purposes of consecutive interpreting: an English–Polish case study. *Między Oryginałem a Przekładem*. Vol. 27. No. 4 (54). 51–61. <https://doi.org/10.12797/MOaP.27.2021.54.03>
- Herbert, J. 1952. *The interpreter's handbook: How to become a conference interpreter*. Genève: Librairie de l'Université.
- Hg, G. 1988. La prise de notes en interprétation consécutive. Une orientation générale. *Parallèles* Vol. 9. 9–13. <https://doi.org/10.1075/babel.3.1.05pri>
- Hg, G., Lambert, S. 1996. Teaching consecutive interpreting. *Interpreting* Vol. 1. No. 1. 69–99. <https://doi.org/10.1075/intp.1.1.05ilg>
- Jones, R. 2002. *Conference interpreting explained* (Rev. ed.). Manchester, UK/Northampton, MA: St Jerome Publishing. <https://doi.org/10.1075/intp.3.2.05mac>
- Károly K. 2020. A tudományos szakfordítás empirikus kutatásának módszertani lehetőségeiről. *Fordítástudomány* 22. évf. 1. szám. 17–26. <https://doi.org/10.35924/fordtud.22.1.2>
- Károly K. 2022. A nyelvi közvetítés empirikus kutatásának módszerei. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába. I. Általános rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 27–58. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan1/3>
- Kirchhoff, H. 1979. Die Notationssprache als Hilfsmittel des Konferenzdolmetschers im Konsekutivvorgang. In: Mair, W., Sallager E. (eds) *Sprachtheorie und Sprachenpraxis. Festschrift für Henri Vernay zu seinem 60. Geburtstag*. Tübingen: Gunter Narr. 121–133.
- Kohn, K., Albl-Mikasa, M. 2002. Note-taking in consecutive interpreting. On the reconstruction of an individualised language. *Linguistica Antverpiensia, New Series—Themes in Translation Studies, 1*. <https://doi.org/10.52034/lanstts.v1i.19>
- Kurz, I. 2002. Physiological stress responses during media and conference interpreting. In: Garzone, G., Viezzi, M. (eds) *Interpreting in the 21st century: Challenges and opportunities*. Vol. 43. Amsterdam: John Benjamins 195–202. <https://doi.org/10.1075/btl.43.19kur>
- Lambert, S. 1989. Information processing among conference interpreters: A test of the depth-of processing hypothesis. In: Gran L., Dodds, J. (eds) *The Theoretical and Practical Aspects of Teaching Conference Interpretation*. Udine: Campanotto. 83–91.
- Láng Zs. G. 2001. A memória szerepe a tolmácsolásban. *Fordítástudomány*. 3. évf. 1. sz. 54–63.
- Láng Zs. G. 2002. *Tolmácsolás felsőfokon: A hivatásos tolmácsok képzéséről*. Budapest: Scholastica.

- Liu, J. 2010. Note-taking characteristics of English majored undergraduates in Chinese-English consecutive interpreting: an empirical study based on students' consecutive interpreting notes. *Foreign Language World* Vol. 2. 47–53. (kínaiul).
- Liu, M. 2015. Experimental research. In: Pöchhacker, F. (ed.) *Routledge Encyclopedia of Interpreting Studies*. 150–152.
- Matyssek, H. 1989. *Handbuch der Notizentechnik für Dolmetscher*. Heidelberg: Groos.
- Mead, P. 2002. How consecutive interpreters perceive their difficulties of expression. In: Garzone, J., Mead, P., Maurizio, V. (eds) *Perspectives on interpreting*. Forli: Biblioteca della Scuola Superiore di Lingue Moderne per Interpreti e Traduttori. 65–78.
- Mead, P. 2011. Co-ordinating delivery in consecutive interpreting. *Intralinea* Vol. 13. Letölthető: http://www.intralinea.org/archive/article/Co-ordinating_Delivery_in_Consecutive_Interpreting
- Mellinger, C., Hanson, T. 2016. *Quantitative research methods in translation and interpreting studies*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315647845>
- Mellinger, C. D., Hanson, T. A. 2020. Meta-analysis and replication in interpreting studies. *Interpreting* Vol. 22. No. 1. 140–149. <https://doi.org/10.1075/intp.00037.mel>
- Minyar-Belorucsev, R.K. 1969. *Posobie po ustnomu perevodu (Zapisi v posledovatelnom perevode)* [Textbook of Interpreting (Notes in Consecutive Interpreting)], Moscow: Vysshaya shkola.
- Móricz K. A. 2021. *Információ- és kommunikáció-technológiai eszközök használata a konferenciatolmácsolásban*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordító- és Tolmásképző Tanszék.
- Norton, L. S. 1981. Patterned note-taking: An evaluation. *Visible Language* Vol. 16. 67–85.
- Olalla-Soler, C. 2020. Practices and Attitudes toward Replication in Empirical Translation and Interpreting Studies. *Target* Vol. 32. No. 1. 3–36. <https://doi.org/10.1075/target.18159.ola>
- Orlando, M. 2010. Digital pen technology and consecutive interpreting: Another dimension in note-taking training and assessment. *The Interpreters' Newsletter* Vol. 15. 71–86.
- Orlando, M. 2014. A study on the amenability of digital pen technology in a hybrid mode of interpreting: Consec-simul with notes. *Translation and Interpreting*. Vol. 6. No. 2. 39–54.
- Pavlov, T. 2017. *Der Einfluss der Bildungssprache auf die Auswahl der Notationsprache beim Konsekutivdolmetschen. Eine Fallstudie mit dem Sprachenpaar Deutsch-B/K/S*. Vienna: MA thesis.
- Pöchhacker, F. 2007. Going simul? Technology-assisted consecutive interpreting. *Forum* Vol. 5. No. 2. 101–124. <https://doi.org/10.1075/forum.5.2.06poc>
- Pöchhacker, F. 2015. Simultaneous consecutive. In: Pöchhacker, F. (ed.) *Routledge Encyclopedia of Interpreting Studies*. New York: Routledge. 381–382. <https://doi.org/10.4324/9781315678467>
- Risku, H. 2014. Translation process research as interaction research: From mental to socio-cognitive processes. *MonTI. Monografías de Traducción e Interpretación*, 331–353. <https://doi.org/10.6035/MonTI.2014.ne1.11>
- Rozan, J.F. 1956. *La prise de notes en interprétation consécutive*. Genève: Georg.
- Russell, D. L. 2000. *Interpreting in legal contexts: Consecutive and simultaneous interpretation*. University of Calgary.

- Sasaki, A. 2020. Reconsidering the contents of interpreters' notes: A human-centred approach to classification. In: *Yearbook of the Poznań Linguistic Meeting*. Vol. 6. No. 1. 1–25. <https://doi.org/10.2478/yplm-2020-0004>
- Seeber, K. G. 2011. Cognitive load in simultaneous interpreting: Existing theories—new models. *Interpreting* Vol. 13. No. 2. 176–204. <https://doi.org/10.2478/yplm-2020-0004>
- Seeber, K. G. 2013. Cognitive load in simultaneous interpreting: Measures and methods. *Target*. Vol. 25. No. 1. 18–32. <https://doi.org/10.1075/target.25.1.03see>
- Seeber, K. G. 2015. Cognitive load. In: Pöchhacker, F. (ed.) *Routledge Encyclopaedia of Interpreting Studies*. New York: Routledge. 60–61.
- Seleskovitch, D. 1975/2002. Language and memory: A study of note-taking in consecutive interpreting. In: Pöchhacker, F., Schlesinger, M. (eds) *The Interpreting Studies Reader*. London and New York: Routledge. 121–129.
- Seleskovitch, D., Lederer, M. 1989. *A Systematic Approach to Teaching Interpretation*. Luxembourg: Pédagogie Raisonnée de l'interprétation.
- Seresi M. 2024. Válaszutak a tolmácsolás kutatásában. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába. II. Speciális rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 277–302. <https://doi.org/10.21862/kutamodszertan2/15>
- Setton, R., Dawrant, A. 2016. *Conference interpreting: A complete course*. Vol. 120. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins <https://doi.org/10.1075/btl.120>
- Someya, Y. (ed.) 2017a. *Consecutive notetaking and interpreter training*. Routledge Advances in Translation and Interpreting Studies, London and New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315621746>
- Someya, Y. 2017b. A propositional representation theory of consecutive notes and notetaking. In: Someya, Y. (ed.) *Consecutive Notetaking and Interpreter Training*: Routledge Advances in Translation and Interpreting Studies. London and New York: Routledge. 147–190. <https://doi.org/10.4324/9781315621746>
- Stachowiak-Szymczak, K. 2019. *Eye movements and gestures in simultaneous and consecutive interpreting*. Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-19443-7>
- Stecher, L. 2016. *Notes, Notation and Notizen. An empirical study on the choice of form and language of consecutive notes within the French-German Language Pair*. MA Research Project. London Metropolitan University.
- Szabó, Cs. 2005. *Note-taking Techniques and Strategies in Consecutive Interpreting: An Empirical Investigation of the Choice of Language, Choice of Form and Means of Compression*. Doktori értekezés. Kézirat. Pécs.
- Szabó, Cs. 2006. Language choice in note-taking for consecutive interpreting. *Interpreting* Vol. 8. No. 2. 129–147. <https://doi.org/10.1075/intp.8.2.02sza>
- Szabó Cs. 2020. Empirikus kutatások és gyakorlati tapasztalatok a konszekutív jegyzetelés technikájában. *Fordítástudomány* 22. évf. 1. szám. 86–104. <https://doi.org/10.35924/fordtud.22.1.6>
- Szabó, Cs. 2021. Revisiting consecutive note-taking: What, how, and in what language? *ELOPE: English Language Overseas Perspectives and Enquiries*, Vol. 18. No. 1. 107–124. <https://doi.org/10.4312/elope.18.1.107-124>

- Svoboda, S. 2020. *SimConsec: The technology of a smartpen in interpreting*. Unpublished MA thesis, Olomouc: Palacký University.
- Tang, F. 2018. *Explicitation in consecutive interpreting*. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/btl.135>
- Walczynski, M. 2019: *Psycho-affective factors in consecutive interpreting*. Berlin: Peter Lang. <https://doi.org/10.3726/b15361>
- Wang, W., Dandan, Z., Ling, W. 2010. An empirical study of note-taking characteristics and output quality in interpreting. *Foreign Language World* Vol. 4. 9–18. (kínaiul)
- Yamada, H. 2018. Validity of note-taking for new consecutive interpreting learners: an empirical study of university interpretation courses. *Theory and Practice in Language Studies* Vol. 8. No. 11. 1387–1396. <https://doi.org/10.17507/tpls.0811.02>
- Yang, L. 2017. Digital technology assisted research on consecutive interpreters' notes. *Foreign Language Learning Theory and Practice*. Vol. 3. 91–97. (kínaiul)
- Zeier, H. 1997. Psychophysiological stress research. *Interpreting* Vol. 2. No. 1–2. 231–249. <https://doi.org/10.1075/intp.2.1-2.09zei>
- Zhan, C. 2019. Language choice in note-taking for C–E consecutive interpreting – an empirical study on trainee interpreters in China's Mainland and Taiwan. *Journal of Education and Culture Studies*. Vol. 3. No. 4. 457–467. <http://dx.doi.org/10.22158/jecs.v3n4p457>

Terminusjegyzék

- digitális (okos)toll** (*digital smart pen*): a tollba beépített hangrögzítőnek és a mikrochipes papírra történő digitális jegyzetelésnek köszönhetően ez az eszköz képes rögzíteni a jegyzetelés folyamatát a forrásszöveg hangjával egyidejűleg, és ezzel lehetővé teszi, hogy a jegyzetelési problémákat közvetlenül a bejövő forrásnyelv feldolgozásával hozzák összefüggésbe (Orlando 2010).
- direkcionális** (*directionality*): vizsgálati szempont (változó) lehet, hogy a tolmács milyen nyelvről tolmácsol (anyanyelvről, azaz A nyelvről; legerősebb idegen nyelvről, azaz B nyelvről, vagy munkanyelvei közül a gyengébb nyelvről, azaz C nyelvről; milyen nyelvi irányba: A nyelvére, vagy B nyelvére, i.e. retour (Bartłomiejczyk, 2015).
- feldolgozási idő** (*dwell time*): az az időtartam, amennyit a tolmács tölt az adott input (szimbólum, nyelvi elem) feldolgozásával (Chen et al. 2021, Gile 2022).
- fül-toll ívhossz** (*ear-pen span*): az az időegység, amely a megértés és a papírra vetés (a toll mozdulása) között telik el (Chen 2017a).
- kognitív terhelés** (*cognitive load*): a pszichológia területéről kölcsönzött kifejezés: egy többdimenziós konstrukció, amely azon a feltételezésen alapul, hogy az emberi agy egyidejűleg csak korlátozott számú műveletet végezhet, és véges az az információmennyiség is, amelyet egyidejűleg feldolgozható állapotban tud tartani (Miller 1956). Terhelést jelenthet az agyra adott feladat feldolgozási nehézsége, illetve az a mentális kapacitás, amelyet a feladat végrehajtója, jelen esetben a tolmács investál az egyes feladatrészekbe (Seeber 2015).

populációs vs. minta (*population vs. sample*): A kvantitatív kutatás célja, hogy egy adott populációra nézve a vizsgálandó kérdéssel/hipotézissel kapcsolatban a kiválasztott minta alapján következtetéseket vonjunk le. A statisztikai mintavétel során meg kell határozni a mintavétel formáját, illetve a mérendő paramétert. Minél reprezentatívabb a minta, annál általánosíthatóbbak a következtetések (Mellinger és Hanson 2017).

szimultán konszekutív (*simconsec*): a 2000-es évek eleje óta használt hibrid tolmácsolási mód, azaz a szimultán munkamódot igénybe vevő konszekutív tolmácsolási mód, ahol a célnyelvi megfogalmazás során a tolmács szinkronban újra hallgatja a forrásnyelvi szöveg digitális felvételét, s ennek segítségével tolmácsol (Gomes 2002, Pöchhacker 2015).

szemmozgáskövetés (*eye-tracking*): olyan kutatási módszer, ahol az alany szemének mozgását és pozícióját követik, illetve rögzítik egy erre alkalmas eszköz (szemmozgáskövető, *eye-tracker*) segítségével. A tolmácsolás vizsgálatokor alkalmazták már ezt az eljárást a kognitív terhelés kimutatására a pupillák tágulásának figyelésével, vizsgálták a szemmozgás változását a tolmácsolás irányának változásának vonatkozásában (direkcionálitás), illetve legújabban a konszekutív jegyzetek kiolvasásakor történő szemmozgást követték (Seeber 2015, Chen et al. 2021).

Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) 2024.
Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába II. Speciális rész.
Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 321–338.

A tolmácsolt célnyelvi beszédprodukciónak jellegzetességeinek vizsgálata

Bakti Mária

SZTE JGYPK, Modern Nyelvek és Kultúrák Tanszék
bakti.maria@szte.hu

Bóna Judit

ELTE BTK, Fonetika Tanszék
bona.judit@btk.elte.hu

Kivonat: A tolmácsolás során a spontán egynyelvű beszédhez képest lényegesen több folyamat játszódik le a beszédértés és a beszédtervezés során, mivel mind a forrásnyelvi, mind a célnyelvi nyelvi rendszereket aktívan kell tartani, továbbá a célnyelvi beszédtervezést meghatározza, hogy a tolmács nem a saját, hanem a forrásnyelvi szöveg előadójának gondolatait fejezi ki. Ezek a tényezők együttesen hatnak a tolmács célnyelvi beszédprodukciónak, amelynek az egynyelvű spontán beszédétől eltérő jellegzetességei lesznek. A különböző tolmácsolási munkamódok, a szinkrontolmácsolás, a konsekutív tolmácsolás vagy a blattolás eltérő kognitív terhelést jelentenek a tolmács számára, így a tolmácsolt célnyelvi beszédprodukciónak jellemzőit az is meghatározza, milyen munkamódban dolgozik a tolmács. A tolmácsok célnyelvi beszédprodukciónak vizsgálata két okból fontos a tolmácsolástudomány számára. Egyrészt segít felderíteni a tolmácsolás során zajló rejtett folyamatokat, másrészt a tartalmi hűség mellett a célnyelvi előadás folyamatossága kiemelt szerepet kap a tolmácsolás minőségének megítélésében is.

Kulcsszavak: diszharmonikus jelenségek, Levelt-modell, megakadások, szünetek, tolmácsolt célnyelvi beszédprodukciónak

---

Hivatkozás: Bakti M., Bóna J. 2024. A tolmácsolt célnyelvi beszédprodukciónak jellegzetességeinek vizsgálata. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába II. Speciális rész.* Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 321–338.

DOI: <https://doi.org/10.21862/kutamodszertan2/17>

1. Bevezetés

A (szinkron)tolmácsolást élő pszicholingvisztikai kísérletnek (Klaudy 2004: 43) is tekinthetjük, mivel párhuzamosan zajlik a forrásnyelvi szöveg percepciója, az átváltás, a célnyelvi beszédprodukción és az önellenőrzés. A tolmácsolás során mind a forrásnyelvi, mind a célnyelvi nyelvi rendszereket aktívan kell tartani, továbbá a szinkrontolmács beszédprodukciónja beszédzajban történik. A célnyelvi beszédtervezést meghatározza, hogy a tolmács nem a saját, hanem a forrásnyelvi szöveg előadójának gondolatait fejezi ki. Ezek a tényezők együttesen hatnak a tolmács célnyelvi beszédprodukciónjára, amelynek az egynyelvű spontán beszéd-től eltérő jellegzetességei lesznek. A különböző tolmácsolási munkamódok (a szinkrontolmácsolás, a konsekutív tolmácsolás vagy a blattolás) eltérő kognitív terhelést jelentenek a tolmács számára (Bóna és Bakti 2020), így a tolmácsolt célnyelvi beszédprodukción jellemzőit az is meghatározza, milyen munkamódban dolgozik a tolmács.

A tolmácsolt célnyelvi szövegek, illetve a szövegekben megjelenő diszharmonias jelenségek szisztematikus megfigyelése és vizsgálata, az adatokból levont következtetések közvetett módon a beszédprodukción lényeges, rejtett folyamataira utalnak, azaz segítenek megérteni, mit rejt a „fekete doboz”, vagyis a tolmácsolás során zajló kognitív folyamatokat. Ezzel a módszerrel (a diszharmonias feltérképezésével és elemzésével) sikerült a kutatóknak megalkotniuk a beszédprodukción ma elfogadott modelljét is.

A tolmácsok célnyelvi beszédprodukciónjának vizsgálata két okból is fontos a tolmácsolástudomány számára. Egyrészt segít felderíteni a tolmácsolás során zajló rejtett folyamatokat, másrészt a tartalmi hűség mellett a célnyelvi előadás folyamatossága is kiemelt szerepet kap a tolmácsolás minőségének megítélésében, mind a tolmácsolást oktatók (Bakti 2021), mind a célnyelvi hallgatók (Bakti 2021, Kurz 2001), mind a tolmácsok szerint (Bühler 1986).

A téma kutatásához jó kiindulási pontot jelenthetnek a következő *alapl művek*: Gósy Mária *Fonetika, a beszéd tudománya* (2004) és *Pszicholingvisztika* (2005) című könyve, Gyarmathy Dorottya (2015) diszharmonias jelenségekről és megakadásokról szóló cikke, Pléh Csaba és Lukács Ágnes (2014) *Pszicholingvisztika 1–2.* című szerkesztett tanulmánykötete, valamint a *The Handbook of Speech Production* (Redford 2015). A területet a magyar nyelv vonatkozásában *doktori értekezések* is vizsgálták: Bakti Mária (2011) *Diszharmonias jelenségek a szinkrontolmácsok célnyelvi beszédprodukciónjában*, illetve Tóth Andrea (2013) *A beszédszünetek és hezitációk vizsgálata a szinkrontolmácsok célnyelvi beszédprodukciónjában* című disszertációnját említhetjük.

2. A területen végzett kutatások áttekintése

A területen eddig elvégzett kutatásokat több csoportba oszthatjuk, ezeket a *Routledge encyclopedia of interpreting studies* (2015) vonatkozó szócikkei alapján tekintjük át.

A tolmácsok beszédprodukciónak vizsgálata az *egyéni kétnyelvűség* vizsgálatához köthető. A kutatások arra keresik a választ, milyen kognitív folyamatok, mechanizmusok és tudásszerkezetek teszik lehetővé a két (vagy több) nyelv elsajátítását és használatát (de Groot 2015). Ahogy a terület más kutatásainál, a tolmácsolás kutatásánál is felvetődik, hogy a kétnyelvűek nem alkotnak homogén csoportot, a nyelv használatának gördülékenysége, nyelvi képességeik és a második nyelv elsajátításának ideje alapján különbségeket tehetünk közöttük: a tolmácsolási feladatok sikeres végrehajtásához a tolmácsoknak produktív és balansz kétnyelvűeknek kell lenniük.

A tolmácsok célnyelvi beszédprodukciónak vizsgálatakor fontos figyelembe venni, hogy a tolmács mindkét nyelvi rendszere aktív a tolmácsolás során. Érdekes kutatási téma, hogy a kétnyelvűek hogyan tudják gátolni és aktiválni a forrásnyelvi és a célnyelvi nyelvi rendszereket, azaz ha egy nyelvet kiválasztottak a használatra, hogyan lehet elérni, hogy a másik nyelv ne okozzon interferenciát (de Groot 2015). A területen több modell is foglalkozik ezzel a kérdéssel, például Grosjean (2001) modellje a nyelvi módról, Paradis modellje (2004), valamint Kroll és Stewart (1994) átdolgozott hierarchikus modellje. A modellekhez kapcsolódó, magyar nyelvpárral történő tolmácsolást is magukba foglaló empirikus vizsgálatok még nem születtek.

Grosjean (2001) a kétnyelvű nyelveinek és nyelvfeldolgozó rendszerének aktiváltsági szintjét nevezi nyelvi módnak. A nyelvek aktiváltsági szintjét befolyásolják többek között a beszélők és a hallgatók (nyelvi szintjük, nyelvváltási szokásaik, kommunikációs szokásaik, kapcsolatuk, társadalmi-gazdasági helyzetük), a beszédhelyzet, (fizikai elhelyezkedés, egynyelvűek jelenléte, mennyire hivatalos a helyzet), az üzenet formája, kontextusa (nyelv, téma, szókészlet típusa, a két nyelv keverésének mértéke), valamint a beszédaktus funkciója (kérés, részvétel, társadalmi távolság létrehozása). Grosjean szerint minden kétnyelvű más-más pontján van a teljesen egynyelvű és a teljesen kétnyelvű nyelvi módok mint végpontok között elhelyezkedő skálának. Lehetséges három- vagy négy nyelvű nyelvi mód is, és a három nyelvű is lehet két- vagy három nyelvű nyelvi módban.

Paradis (2004) szerint a kétnyelvűek két nyelvi alrendszerrel rendelkeznek, amelyek kapcsolatban állnak a nem nyelvi kognitív rendszerrel; ez a rendszer minden egyes kifejezési és megértési esemény során interakcióba lép a két nyelvi alrendszerrel. Paradis azon a véleményen van, hogy a kétnyelvűek nem tudják nem megérteni az általuk ismert nyelveket, és feltételezi, hogy a kétnyelvű agyban nincs kapcsoló a két nyelv között (2004: 206). A modell azt feltételezi, hogy a szavakat azonnal megértjük, nincs szükség arra, hogy először azonosítsuk, milyen nyelven történt a közlés. Paradis nyelvi alrendszerekről szóló hipotézise szerint a nyelvek aktiválása és deaktiválása a fogalmi tervezés során történik, a fogalmi tervező választja ki, melyik nyelv a megfelelő az adott helyzetben (2004).

Kroll és Stewart (1994) átdolgozott hierarchikus modellje szerint a jelentés a nyelvfüggetlen fogalmi szinten tárolódik, míg a szavak a nyelvfüggő lexikai szinten tárolódnak. A szavak és a fogalmak közötti kapcsolatok erőssége a nyelvtudás szintjétől

és a nyelvhasználat gyakoriságától is függ. Az átdolgozott hierarchikus modell szerint az L1→L2 irányú fordításhoz fogalmi közvetítés szükséges (L1 → fogalom → L2), amely hosszabb időt vesz igénybe, mint az L2 → L1 irányú fordítás, amely Kroll és Stewart szerint szóasszociáció segítségével megy végbe, vagyis közvetlen kapcsolat van a két szó között, és nincs szükség a fogalmi szint érintésére. A modell szerint a magasabb szintű nyelvtudással rendelkező kétnyelvűek (például a tolmácsok) esetében aszimmetrikusak a lexikai-fogalmi kapcsolatok a nyelvek között, mivel az L2 csak az L1-en keresztül tud hozzáférni a fogalmi szinthez. Az L2 → L1 irányú lexikai kapcsolatok szorosabbak lesznek, mint az L1 → L2 irányú lexikai szintű kapcsolatok.

A kétnyelvűség kutatása mellett a *pszicholingvisztika* kutatási területei (beszéd-percepció, beszédprodukción, kétnyelvűség) is relevánsak a tolmácsoláskutatás számára (de Groot és Christoffels 2015). Az első, úttörő pszicholingvisztikai kutatások a szegmentációt és a szüneteket vizsgálták a szinkrontolmácsolt célnyelvi szövegekben (Goldman Eisler 1968, 1972).

Jelenleg a kutatások középpontjában a tolmácsoláshoz szükséges készségek és alkotórészek (munkamemória, végrehajtó funkciók, lexikai hozzáférés, szemantikai kategorizálás) vizsgálata áll; de Groot és Christoffels (2015) három fő kutatási stratégiát különböztetnek meg a tolmácsolás pszicholingvisztikai kutatásában:

1. Van-e különbség az alkotórészek vonatkozásában a tolmácsok és a nem tolmácsok teljesítménye között?
2. Milyen kapcsolat van az alkotórészeket vizsgáló feladatokban elért eredmény és a szinkrontolmácsolási teljesítmény (tartalmi pontosság) között?
3. Megkívánja-e a teljes tolmácsolási feladat egy vagy több alkotórész változtatását?

A vizsgálatok eredményeinek segítségével a szinkrontolmácsolási folyamathoz kapcsolódó több releváns (al)készséget határoztak meg, például a tolmácsok gyorsabban olvastak, vagy gyorsabban teljesítettek szemantikai kategorizálási feladatokat.

A pszicholingvisztika kutatási területeihez kapcsolódik a *megakadásjelenségek* vizsgálata is. A megakadások a beszédtervezés és a kivitelezés bármelyik szintjén előfordulhatnak (Levelt 1989): fogalmi vagy nyelvi tervezéshez kapcsolódó hibákat jelezhetnek, illetve a nyílt vagy rejtett önellenőrzéshez kapcsolódnak (Lickley 2015). A terület kutatását megnehezíti, hogy ezeknek a jelenségeknek nincs sem elfogadott definíciója, sem egységes taxonómiája a szakirodalomban. Gyarmathy szerint „megakadásjelenségnek tekinthetők a beszéd azon jelenségei, amelyek bizonyos értelemben megszakítják a spontán beszéd artikulációs és percepciósi folyamatosságát, a beszélő tervezési bizonytalanságára vagy a folyamat hibás működésére utalnak, és nem társítható hozzájuk egyértelmű pragmatikai funkció” (Gyarmathy 2015: 13). Gyarmathy a megakadásjelenségeket két csoportra osztja fel: a hiba típusú (freudi elszólás, malapropizmus, grammatikai hiba, kontamináció, téves szóalak, „nyelvem

hegyén van” típusú jelenség, sorrendiségi hibák, egyszerű nyelvbtlások) és a bizonytalanságból eredő (néma szünet, hezitálás, szünet a szóban, ismétlés, töltelékszó, nyújtás, újraindítás) megakadásokra (Gyarmathy 2015). A megakadások nemzetközi szakirodalomban leggyakrabban használt csoportosítását (Roberts et al. 2009, Lickley 2015) az 1. táblázat tekinti át.

1. táblázat
Megakadások (Roberts et al. 2009, Lickley 2015)

Típus	Definíció	Példák az angol nyelvből
Kitöltött szünet	Bármely olyan hang vagy szótag, amely nem járul hozzá a mondat értelméhez	<i>um, uh</i>
Töltelékszó	Bármely olyan szó, amely nem járul hozzá a mondat értelméhez	<i>well, like, you know</i>
Újraindítás	Többször kiejtett hang vagy szótag, plusz jelentés nélkül	<i>The mother is in the k-k-kitchen.</i>
Teljes szó ismétlése	Többször kiejtett szó, plusz jelentés nélkül	<i>Give me the the book, please.</i>
Szerkezet ismétlése	Többször kiejtett szavak, plusz jelentés nélkül	<i>I think I think it was nice.</i>
Javítás	Azok az esetek, amikor a beszélő kiejtett hibát javít	<i>I see the ch- the table.</i>
Szünet a szóban	Szünet a szóban	<i>I chan[szünet]ged the towel.</i>
Nyújtás	Bármely, a normálisnál hosszabbnak észlelt hang	<i>Winnnter was too cold.</i>

A tolmácsok célnyelvi beszédprodukciónak előforduló diszharmóniás jelenségek egy része a beszéd *szupraszegmentális* szintjéhez vagy a beszédprozódiahoz kapcsolódik. A beszédprozódia jellemzőit a beszéd tonális, dinamikus és időtartamhoz kapcsolódó jelenségeire oszthatjuk fel. A tonális jelenségek az alaphangfrekvencia (*fundamental frequency*, F0) változásaihoz köthetők, ide tartozik például az intonáció, a dinamikus jelenségek közé sorolható a hangerő, míg az időtartamhoz kapcsolódnak a szünetek, illetve a beszéd- és az artikulációs tempo (Ahrens 2015a).

A prozódia több feladatot is betölt a beszédben; például kihangsúlyozza a közlés fontos elemeit, ezzel segítve a hallgatókat a beszéd megértésében. Ezen felül információt szolgáltat a beszélő biológiai neméről, életkoráról és érzelmi állapotáról. A prozódia a tolmácsolásban kettős szerepet játszik: elsősorban, mivel a tolmácsok profi előadók, tudniuk kell, hogyan használják hatékonyan a hangjukat. Másodsorban a forrásnyelvi szöveg előadójának prozódiaja segíti a tolmácsot a szöveg megértésében és feldolgozásában (Ahrens 2015a). A tolmácsolástudományi kutatások elsősorban a tolmácsok célnyelvi beszédprodukciónak prozódiai elemeit vizsgálták, fontos kutatási rés (magyar nyelvkombinációval is) a forrásnyelvi szövegek előadói prozódiai elemeinek vizsgálata és hatásuk a célnyelvi beszédprodukciónak.

A beszédprozódia egyik fontos eleme az intonáció. Szerepe van a beszéd szegmentálásában, segíti a szemantikai és szintaktikai egyértelműsítést és a beszélőváltást, jelzi a beszélő érzelmi állapotát (Ahrens 2015b). Léteznek adott foglalkozásokra jellemző intonációs minták is, például az árverésvezetők vagy a prédikátorok esetében. Shlesinger (1994) szerint ilyen, szakmához kapcsolódó intonációs minta a *tolmácsolási intonáció*. Angol–héber nyelvi irányban végzett kísérletének eredményei szerint a tolmácsolt célnyelvi beszédprodukciónban valamivel nagyobb az emelkedő intonáció aránya, mint az egynyelvű beszédprodukciónban. Hasonló eredményt hoztak Ahrens (2005) angol–német nyelvi irányban végzett kísérletei is. Az eredmények magyarázata az, hogy a szinkrontolmácsok befejezetlen input alapján dolgoznak, nem tudják, hogyan végződik majd egy adott egység, ezért nem zárják le a célnyelvi szegmenseket ereszkedő intonációval. A magyar nyelv tekintetében nem végeztek ilyen vizsgálatokat a tolmácsolástudományban.

Ugyanakkor az intonációhoz részben kapcsolódva, a hangsúlyozás jellegzeteségeit elemző vizsgálat született angol–magyar nyelvpárral is. A vizsgálat arra kereste a választ, hogyan befolyásolja a forrásnyelv hangsúlyozása a célnyelvi beszédprodukción. Az angol–magyar nyelvpár vizsgálata azért érdekes, mert eltérő hangsúlyozású nyelvek: amíg az angolra a dallamhangsúly, addig a magyarra a nyomatóki hangsúly a jellemző. Az eredmények igazolták az interferenciát a két nyelv szupraszegmentális szerkezetében (Bóna és Bakti 2009; Bakti és Bóna 2014).

A beszéd folyékonyága, folyamatossága fontos szerepet játszik a tolmácsolás minőségének megítélésében, a hozzá kapcsolódó vizsgálatok leginkább az implicit normától való eltéréseket vagy diszharmoniókat vizsgálják (Pradas Macías 2015). A kutatásokat és az eredmények összevetését nehezíti, hogy a területen született vizsgálatok nem egységes taxonómiával dolgoznak. A beszéd folyamatossága (*fluency*) az egyéni beszédmagatartás jellemzője, a tolmács nem veszi át a forrásnyelvi előadó megakadásait (Pradas Macías 2015, Van Besien és Meuleman 2004).

A beszéd folyamatosságát többek között szünetek szakítják meg, amelyek lehetnek diszharmonias jelenségek, lélegzetvételhez kapcsolódó szünetek, vagy segíthetik a beszéd hallgatóját az üzenet feldolgozásában (Mead 2015a). A tolmácsolástudományban főleg a konzekutív (Mead 2000, 2002) és szinkrontolmácsolási (Tissi 2000) munkamódok szüneteit vizsgálták. Egyrészt a tolmácsok célnyelvi beszédprodukciónjában előforduló szünetek kvantitatív elemzéseit láthatjuk, a másik csoportba pedig azok a vizsgálatok tartoznak, amelyek a hallgatók percepcióját és a szünetek szerepét vizsgálják a tolmácsolás minőségével kapcsolatban (Mead 2015b).

A tolmácsolt célnyelvi szövegek szüneteinek vizsgálata számos módszertani kérdést is felvet.

1. Csak a néma szüneteket vizsgáljuk, vagy a kitöltött szüneteket is? A válasz általában igen. Természetesen lehet a kutatás célja csak a néma vagy csak a ki-

töltött szünetek vizsgálata is, de ha általában a tolmácsolás temporális jellemzőit vizsgáljuk, akkor mindkét szünettípus elemzése ajánlott.

2. Hogyan különböztessük meg a két szünettípust? A két szünettípus megkülönböztetése elég egyértelmű. A néma szünetek esetében nincs hangadás (esetleg levegővétel, sóhaj vagy kilégzés hallatszik), míg a kitöltött szünet esetében hangot is ad a beszélő.

3. Hogyan különítsük el a kitöltött szüneteket a mellettük álló magánhangzóktól? Az annotálás során segítségünkre van a hangszínkép és a rezgéskép, illetve az auditív inger is. Elsődlegesen támaszkodjunk ez utóbbira. Ha ennek alapján mégsem tudjuk elkülöníteni a két hangot, a hangok közötti hangátmenet közepén helyezük el a hanghatárt.

4. Adjunk-e meg minimumhosszúságot a szünetekhez, hogy így ki tudjuk zárni az artikulációs szüneteket, amelyek nem kapcsolódnak a beszédtervezéshez? A fonetikai tanulmányok különféleképpen viszonyulnak a kérdéshez. Egyes tanulmányok 200 milliszekundumban, mások 50 milliszekundumban jelölik ki a szünetek minimumhatárát, megint mások pedig nem adnak meg ilyen határt. Ha kézzel annotálunk, ez nem okoz problémát, hiszen felismerjük azokat a hangokat, amelyeknek van zárszakaszuk, így nem keverjük össze őket a néma szünetekkel. Az automatikus annotáláskor és méréskor lehet a kérdés valós probléma – itt érdemes megadni minimumértéket, illetve kézzel ellenőrizni az annotálást (ha van), illetve a mérés egy részét.

A beszédprodukciónak modellekben az *önellenőrzés* és a *hibajavítás* is fontos szerepet kap. Ennek a folyamatnak különösen fontos szerepe van a tolmácsolásban, ahol a tolmács a saját beszédprodukciónak felül a forrásnyelvi szövegnek való megfelelést is monitorozza. Ez a téma nagyon kevésbé kutatott a tolmácsolástudományban (Mead 2015b). Alapműnek számít Christelle Petit vizsgálata (2005), amely Levelt modellt alapján angol–francia nyelvi irányban vizsgálta a szinkrontolmácsok önellenőrzési folyamatait. Petite eredményei szerint a hibajavítások sokszor egymást követik, és a tolmácsok beszédprodukciónak sok olyan korrekciót talált, amelyek inkább stilisztikai módosítások, nem pedig tényleges hibajavítások voltak. Az önellenőrzéssel kapcsolatban angol–magyar nyelvpárral végzett vizsgálatot Bakti és Bóna (2016), valamint Tóth (2009a, 2009b).

Mivel a tolmácsolási folyamat során mind a forrásnyelvi, mind a célnyelvi nyelvi rendszer aktív, felmerül a nyelvi rendszerek közötti interferencia lehetősége is. A tolmácsolás során fellépő interferenciát kevés, többnyire kismintás vizsgálat kutatta, ilyen volt például a már említett, a szinkrontolmácsok célnyelvi beszédprodukciónak előforduló hangsúlyeltolódásokat elemző vizsgálat (Bakti és Bóna 2014), illetve a nyelvek közötti interferenciához kötődő nyelvbtlásokat vizsgáló kutatás (Bakti 2007).

3. A vizsgálatok háttéréül szolgáló elméleti modell

A kutatási kérdéseket és a hipotéziseket a beszédprodukción és beszédpercepción modellekhez kapcsolódva tudjuk feltenni. Mivel a szövegértés kiváló működése elvárt a tolmácsolás kezdetén is, ezért a tolmácsoláskutatás főképp a produkcóra fókuszál. A ma legáltalánosabban elfogadott beszédprodukción modell Levelt nevéhez fűződik (Levelt 1989, magyar nyelven többek között Gósy 2005, Huszár 2005, Csépe, Györi és Ragó 2008, Pléh és Lukács 2014). A modell erőssége, hogy a beszédprodukción teljes folyamatára kiterjed, azaz tartalmazza a szándéktól a kivitelezésig tartó lépéseket. A modell a beszédprodukción folyamatát magyarázó modellek és elméletek szintézisét adja, azonban főleg angol és holland nyelven született beszédprodukción kísérletekre épít, és nem mindig veszi figyelembe a nyelvek közötti különbségeket.

Levelt beszédprodukción modelljének fő elemei: a fogalmi szint, ahol a pragmatikai és a szemantikai tervezés zajlik; az átalakító, ahol a nyelvtani és a fonológiai tervezés zajlik; és az artikulátor, amely a beszéd motoros kivitelezésért felelős. A modell a beszédtervezés folyamatát két nagy szakaszra bontja: a makrotervezésre és a mikrotervezésre. A makrotervezés során a beszélő eldönti, milyen információn szeretne közölni a hallgatónal, vagyis megfogalmazódnak az illokúciós szándékok (Levelt 1989: 123). A makrotervezés második szakaszában a kifejezni szándékozott információn a beszélő sorba rendezi (Levelt 1989: 138). A makrotervezést a mikrotervezés követi, amelynek során a beszélő az üzenetet formába önti. A preverbális vagy beszédet megelőző üzenet alapján két folyamat zajlik a grammatikai kódolás során. Egyrészt az üzenetben szereplő fogalmak alapján az átalakító aktiválja a fogalmakhoz tartozó lemmákat a mentális lexikonból. Ezzel párhuzamosan zajlik az üzenet felszíni szerkezetének kialakítása a lemmákhoz tartozó szintaktikai jellemzők alapján. Levelt szerint a grammatikai kódolás során létrehozott felszíni szerkezet lexikailag meghatározott, vagyis az üzenet jelentése hozza létre a felszíni szerkezetet a lemmákon keresztül; az aktivált lexikai elemek mondattani és morfológiai tulajdonságai vezetnek a felszíni szerkezethez. A grammatikai kódolás folyamata a nyelvtani hibákon keresztül válik láthatóvá és vizsgálhatóvá.

A fonológiai tervezés folyamata során előhívjuk a lexikai elemek fonológiai tulajdonságait, és rávetítjük őket egy folyamatosan kiejthető szótagláncra. Ahhoz, hogy a szavak fonológiai tulajdonságait és a megfelelő szótagprogramokat előhívjuk, több feldolgozási szintre van szükség. Levelt a fonetikai tervezésnek három szintjét különbözteti el. Az első a morfológiai szint; bemenete a lemma és a hozzá tartozó mellékjelek, a kimenete pedig a szó morfológiai és metrikai összetétele. A második szint a szó fonológiai összeállítása; bemenete a morféma és a metrikai információn, a kimenet pedig a szó szegmentumainak összetétele. A tervezés harmadik szintje a fonetikai tervezés: ekkor a szegmentumok a fonológiai kódolóba kerülnek, amely létrehozza a szótagok fonetikai tervét. Ez részletezi azokat az artikulációs gesztusokat, amelyeket az artikulátor visz véghez. Az artikuláción a fonetikai terv motoros végrehajtása.

A végrehajtás előtt a fonetikai tervet várakoztatni is lehet az artikulátorhoz tartozó tárolóban. Ennek az a feladata, hogy kiegyenlítsa a különbségeket a tervezés és az artikuláció sebessége között.

Levelt modelljében szerepel az önellenőrzés folyamata is. Levelt szerint amint észleljük a hibát a tartalomban vagy a formában, azonnal megállunk, és elkezdődik a javítási folyamat, a beszélő nem vár arra, hogy befejezzen egy szintaktikai, lexikai vagy fonetikai egységet. A megállás utáni pillanatot gyakran valamilyen szerkesztési kifejezés tölti ki. A szünet után a beszélő újakezdi a beszédet, figyel arra, hogy a javítást kösse a megszakított eredeti közléshez. A javított szöveg és a javítás között általában szintaktikai kapcsolat van, például egy mellérendelő szerkezet két tagjáról van szó. Levelt szerint az önellenőrzés és a javítás nagyban függ a beszédprodukciónak körülményeitől, az alkalomtól, továbbá a beszédprodukciónak teljes folyamatát végigkíséri az önellenőrzés folyamata. A szemantikai és grammatikai tervezés során lehetőség van a konceptuális és a grammatikai rendszeren belüli korrekcióra, a fonológiai-fonetikai tervezés során a monitorozás már a percepciónak segítségével történik (Csépe, Györi és Ragó 2008:106). Az önellenőrzéssel foglalkozó kutatások kimutatták, hogy a legtöbbször a belső beszédet monitorozzuk, így a hiba meg sem jelenik a felszínen, avagy, ha mégis megjelenik, a javítási idő nagyon rövid.

Levelt finomított modelljében a beszédprodukciónak két rendszer együttműködésének az eredményeként jön létre: megkülönbözteti a szemantikai/szintaktikai rendszert és a fonológiai/fonetikai rendszert. A szemantikai/szintaktikai rendszer végzi a fogalmi előkészítést és a grammatikai kódolást. Ezt követi a fonológiai/fonetikai rendszeren belül a morfológiai-fonológiai kódolás, a fonetikai kódolás és az artikuláció. A beszédprodukciónak részt vevő két rendszert három tudástár egészíti ki. Az első tudástár, a *külső és a belső világ ismerete* a fogalmi előkészítésben vesz részt, a *mentális lexikon* mint tudástár a szemantikai/szintaktikai és a fonológiai/fonetikai rendszerrel egyaránt kapcsolatban áll; a lemmák a nyelvtani kódolásban vesznek részt, míg a lexémák a morfológiai-fonetikai kódolásban. A harmadik tudástár az úgynevezett *szótagtár (syllabary)*, amely a szótagok létrehozásához szükséges automatikus mozgások tára, és a fonetikai kódolást segíti (Levelt 1999).

Mindezek alapján megfogalmazhatunk kutatási kérdéseket a tolmácsolás során létrehozott beszédprodukciónak tervezésének egyes szintjeire vonatkozóan. Mivel a tolmácsprodukciónak mindig egy hallott vagy olvasott szövegen alapszik, a konceptuális szint a jelen esetben összefügg a megértéssel, a forrásnyelvi tartalom célnyelvnek, illetve a célnyelvi kultúrának megfelelő átalakításával. A grammatikai tervezés a nyelvtipológiaiilag különböző nyelvpárok esetében különösen érdekes lehet, gondoljunk például arra, hogy a németben segédige vagy múlt idő esetén az igei szerkezet tartalmas része a mondat végére kerül, míg például az angolban a mondat elejére, így a tolmács dolga nehezebb a németről angolra való tolmácsolás során. A már említett önellenőrzés is számos izgalmas kérdést vet fel, hiszen egy szinkrontolmács egyszerre tud figyelni a forrásnyelvi szövegre és a saját beszédprodukciónakára is: erről árulkodnak az önjavítások.

4. Vizsgált változók, anyaggyűjtés és az adatelemzés módszerei

4.1. A vizsgált változók

A kutatási kérdés megválaszolásához és a hipotézisek igazolásához a kísérletekben függő és független változókkal dolgozunk. Az a változó, amelyet a kísérletvezető szándékosan változtat, a független változó, míg a függő változó az a mérhető hatás, amelyet a független változó megváltozása okoz (Byrd és Mintz 2010).

Szinkrontolmácsolásból vett példával szemléltetve, a független változó lehet a forrásnyelvi szöveg sebessége, a függő változó pedig a tolmácsolás célnyelvi szövegben előforduló megakadásjelenségek száma. Egy kísérletben több függő és független változóval is dolgozhatunk, például a független változó lehet a forrásnyelvi szöveg sebessége, míg a függő változók a célnyelvi szövegben előforduló szünetek, kitöltött szünetek, illetve a megakadások aránya és gyakorisága. A független változónak nemcsak két értéke lehet (pl. lassú és gyors beszéd), hanem konkrét, számmal megadható értéke is, például 120 szó/perc vagy 4,5 szótag/másodperc.

Gyakori az is, hogy a résztvevők beszédprodukciónak több helyzetben is vizsgáljuk. Például egy csoport beszédprodukciónak rögzítjük anyanyelvi spontán beszéd, anyanyelvi félspontán beszéd és anyanyelvre történő szinkrontolmácsolás során is.

4.2. Anyaggyűjtés

Az anyaggyűjtésre több lehetőségünk is van. Készíthetünk saját hangfelvételeket: ezek előnye a változók kontrollálásának a lehetősége, azonban ez a módszer csökkeni vizsgálatunk ökológiai validitását. Ha a résztvevőkkel saját hangfelvételeket készítünk, több típusú beszédprodukciónak eredményét is rögzíteni tudjuk: a tolmácsok spontán, félspontán, blattolt, konsekutívan vagy szinkrontolmácsolás célnyelvi beszédprodukciónak.

Ha lehetséges, természetesen dolgozhatunk eredeti, konferencián készült felvételekkel, vagy tolmácsolás szövegeket tartalmazó korpuszokból is gyűjthetünk adatokat. A tolmácsolás kutatásban klasszikusnak számít a Pöchhacker-korpusz, az ebben előforduló megakadásjelenségeket elemezte Pöchhacker (1995), valamint Bakti és Kusztor (2017). Az Európai Parlament weboldalán megtalálható a 2006 áprilisa óta elhangzott összes plenáris ülés teljes videó- és hanganyaga a tolmácsolással együtt, emellett elérhető a háromnyelvű (angol, spanyol, olasz) EPIC korpusz (*European Parliament Interpreting Corpus*). Léteznek specifikus korpuszok is, például az angol–olasz orvosi konferenciák tolmácsolás célnyelvi szövegeit tartalmazó DIRSI–C korpusz vagy az ELTE BTK-n összeállított Pannónia Korpusz tolmácsolás szövegeket tartalmazó része (Robin et al. 2016).

Érdekes a tolmácsolási beszédprodukciónat retrospektív interjúkkal is kiegészíteni, amelyek segítségével nagyon sok információnat megtudhatunk a tolmácsolás során lezajló kognitív folyamatokról.

4.3. Mi számít kutatási anyagnak?

Kutatási anyagnak számít a tolmácsolt célnyelvi beszédprodukciónat. A rögzített hanganyagot a vizsgálatok elvégzéséhez át kell alakítani írott formába. A tolmácsoláskutatásban nincs általánosan elfogadott rendszer a tolmácsolt célnyelvi szövegek átírására (Niemants 2015), általánosságban a konverzációelemzés módszereit javasolják átvenni: ez az átírási rendszer a szóbeli kommunikációs viselkedés minden aspektusát igyekszik lejegyezni, azonban ez az átírás a célnyelvi beszédprodukciónat diszharmonias jelenségeinek vizsgálatakor nem feltétlenül célravezető.

Az átírás megkezdése előtt az alábbi kérdésekre kell válaszolnunk (Niemants 2015):

1. Fonetikai átírást alkalmazunk, vagy hagyományos módon jegyzeteljük le a szöveget?
2. Mi lesz az átírás alapegysége, és hogyan jelöljük az egységek határát?
3. A tolmácsolt célnyelvi beszédprodukciónat vizsgálatánál fontos azt is eldönteni, hogy az átírt szöveget milyen eszközzel fogjuk tovább elemezni, és ennek megfelelően kell kiválasztani az átírási rendszert.

A tolmácsolt szövegek átírására szolgál például a Santa Barbara School, a HIAT és a GAT rendszer (Niemants 2015). Amennyiben nemcsak tartalomelemzést szeretnénk végezni a felvételeken, hanem méréseket is, akkor a legideálisabb egy hangelemző szoftver, például az ingyenesen letölthető Praat használata (Boersma és Weenink 2008).

4.4. Mi számít elegendő anyagnak?

A kutatási anyag szükséges mennyiségét nagymértékben meghatározzák a kutatási célok és a kutatási kérdések. A nemzetközi gyógypedagógiai szakirodalom (főképp angol nyelvű kutatások alapján) a fluenciázavarok vizsgálatára minimum 200 szótagban javasolja a megakadások gyakoriságának az elemzését (Campbell és Hill 1994). Egy másik kutatás (Roberts et al. 2009) szerint angol anyanyelvű férfiak spontán beszédét vizsgálva azt találták, hogy 300 szótag fölött az elemzett anyag mennyiségétől függetlenül azonos lesz a megakadások gyakorisága. A tempóméréseknél nincsenek ilyen javasolt minimum időtartamok, általában három-öt percet szokás vizsgálni, de előfordul, hogy csak ennél rövidebb hosszúságú hanganyagok állnak rendelkezésre.

Kérdés, hogy ezek az eredmények mennyire érvényesek például a magyar nyelvre, illetve adaptálhatók-e a tolmácsoláskutatásra. Ez utóbbi esetében a specifikus beszédhelyzet miatt a következő szempontokat mindenképp figyelembe kell venni. A tolmácsolás esetében fontos a tartalom elemzése is, hiszen a tolmácsolás pontossága, a tempó, a szünetek és a megakadások előfordulása összefüggésben állhatnak. Mivel a megakadások ritkán fordulnak elő a beszédben, érdemes minél hosszabb szövegben vizsgálni őket. Főleg akkor, ha hibajelenségeket és javításukat is vizsgálni kívánjuk – ezek rendkívül ritkán fordulnak elő a beszédben. Mindemellett az is fontos szempont, hogy a tolmácsoláskutatásban többnyire kevesebb adatközlőtől áll hanganyag a kutató rendelkezésére, mint egy átlagos helyzetben.

4.5. Mérési módszerek

A már említett Praat szoftver segítségével meg tudjuk mérni a beszédszakaszok (szünettől szünetig tartó jelsorozat) és a szünetek időtartamát, illetve a Praat segítségével kinyert időtartamadatok alapján tudunk tempóértékeket is számítani. Szinkrontolmácsoláskor lehetséges a forrásnyelvi felvétellel párhuzamos elemzést is végezni, a Praat lehetőséget ad arra, hogy párhuzamosan megjelenítsük a két hangfelvétel akusztikai lenyomatát és a hozzájuk tartozó annotálási sorokat. Így megvizsgálható például a fül–száj ívhossz.

4.6. Az adatok elemzése

Az adatok elemzésénél gyakori a statisztikai módszerek használata (lásd ennek a kötetnek az első részében Dankó és Csizér 2022). A leíró statisztikai módszerek közül az átlag segít egy általános tendencia felismerésében, míg a szórás az adatok eloszlását mutatja meg. A következőtő vagy matematikai statisztika módszerei abban segítenek, hogy meglássuk, a különböző vizsgálati helyzetek között milyen különbségek vannak. Alapvetően az a feladatunk, hogy megállapítsuk, vajon két adathalmaz eloszlása valóban eltérő-e. A matematikai statisztikai módszerek megmutatják, hogy az eltérések a két adathalmaz között a véletlennek vagy a kiváltó folyamatok közötti különbségeknek köszönhetőek-e (Byrd és Mintz 2010).

4.7. A téma kutatásának kihívásai

Ahogy a tolmácsolás kutatásában, úgy a tolmácsolás beszédprodukciónak jellegzetességeinek vizsgálatok is számos problémával szembesülnek a kutatók. Ezeket elsősorban Gile kutatómódszertani munkái (1997, 1998, 2000) alapján foglaljuk össze. (A tolmácsoláskutatás általános kihívásairól lásd bővebben Seresi 2024 ebben a kötetben.)

A tolmácsolás komplex kutatási tárgy, nagyon sok változóval kell dolgozni a kutatás során. Emellett a tolmácsolás nehezen hozzáférhető az empirikus kutatás számára, mivel a szinkrontolmácsok közössége viszonylag kicsi, ami megnehezíti a mintavételt a kutatásokhoz. Ezen felül a tolmácsolási események nagy része bizalmas, így nem hozzáférhető a kutatók számára.

Megoldást jelenthetnek a nyelvi laboratóriumban rögzített felvételek, azonban meg kell említenünk a laboratóriumban készült felvételek és az autentikus, konferencián készült felvételek közötti választás kérdését. Az autentikus felvételek előnye az, hogy a célnyelvi szöveg valós konferenciatolmácsolási környezetben került rögzítésre, ezekben az esetekben viszont nehézséget jelent a tolmácsok, a szervezők és a felszólalók engedélyének megszerzése, mivel a tolmácsolási események legnagyobb része bizalmas. Ezek a felvételek ugyanakkor nem teszik lehetővé a különböző változók kontrollált vizsgálatát. A szinkrontolmácsolás kutatásának módszertani kérdéseiről szólva Shlesinger megjegyzi, hogy a konferenciakörnyezeten kívüli, laboratóriumi kísérletekből hiányzik az ökológiai validitás, hiszen a szinkrontolmácsolás során a folyamatot összességében kell vizsgálni, ideértve a konferencia kontextusát, a vizsgált szöveget megelőző szövegrészeket, illetve a tolmács háttérismereteit (Shlesinger 2000: 5–6). Shlesinger hozzáteszi, hogy a különböző változók kontrollált vizsgálata csak laboratóriumi körülmények között lehetséges. A laboratóriumi vizsgálatok során garantálható, hogy minden tolmács azonos forrásnyelvi szöveggel dolgozon, azonban gyakran előfordul, hogy a vizsgálatban részt vevő szinkrontolmácsok a forrásnyelvi szöveget csak hangfelvételtől hallják, és nem látják a forrásnyelvi beszélőt, így a forrásnyelvi beszédészlelés folyamatát nem egészíti ki a vizuális észlelés részfolyamata (vö. Gósy 2005), ami negatívan befolyásolhatja a forrásnyelvi beszédészlelést és a tolmácsolás minőségét is. A forrásnyelvi szöveget kiegészítő gesztusok, nonverbális kommunikációs elemek szintén hiányoznak ilyen esetekben (Zagar Galvão 2008). Kutatásmódszertani cikkében Gile is különbséget tesz a valós konferenciakörnyezetben készült felvételek és a laboratóriumi felvételek között. Gile szerint a valós konferenciahelyzetben történő megfigyelés (*observation, observational studies*) is vezethet természetellenes helyzethez a megfigyelői paradoxon miatt (Gósy 2005), vagyis a konferenciatolmácsok a természetes konferenciakörnyezetben is természetellenesen viselkednek, ha tudják, hogy teljesítményüket megfigyelik, értékelni fogják.

Fennállhat annak a veszélye is, hogy azok a kutatók, akik nem dolgoztak tolmácsként, nem ismerik a szinkrontolmácsolás releváns változóit, és nem veszik figyelembe őket a kísérlet megtervezésekor.

Gile szerint a szinkrontolmácsolás kutatásának további problémája a mintaválasztáshoz kapcsolódik. A szinkrontolmácsolás kutatásában nagyon ritkán lehetséges reprezentatív mintával dolgozni, a laboratóriumi vizsgálatokat általában kicsi és véletlenszerű mintákon végzik. Itt kell megemlítenünk a profi tolmácsok és a tolmács-hallgatók teljesítményének vizsgálatához kapcsolódó problémákat is.

Összegezve Gile három nagy kutatásmódszertani problémát vázol fel a szinkrontolmácsolás vizsgálatával kapcsolatban:

1. Milyen környezetben zajlottak a kutatások? Különösen olyan helyzetekben merül fel, amikor tolmáshallgatók vagy kétnyelvűek végeznek tolmácsolási feladatot, vagy amikor a vizsgálatok nem konferencián, hanem nyelvi laboratóriumban kerülnek rögzítésre.
2. Mennyire reprezentatív adatokkal dolgozunk? A szinkrontolmácsolást vizsgáló kutatások általában kis mintával dolgoznak, a minták nem feltétlenül reprezentatívak. Emellett a szinkrontolmácsolás során nagyon sok olyan változó van, amelyek befolyásolják a tolmácsolás eredményét és minőségét.
3. Az adatok számszerűsítésének problémája. Nagyon nehéz annak a mérése, hogy mennyire sikerül átvinni a forrásnyelvi üzenetet a célnyelvre.

A fenti módszertani problémák megoldására Gile javaslatokat tesz. Szerinte az adatok validitásának problémáját laboratóriumi és konferenciaközegben végzett felvételek összehasonlításával lehet orvosolni. A kis mintából adódó nehézségek kiküszöbölésére Gile több megoldást is javasol. Az egyik megoldás az, ha tolmáshallgatók és profi tolmácsok teljesítményét hasonlítjuk össze. További lehetséges megoldás a vizsgálat megismétlése (*replication*), illetve más, már publikált tanulmányokban szereplő korpuszok használata.

5. Milyen nemzetközi kutatásokat lenne érdemes megismételni?

Arra a kérdésre, hogy milyen nemzetközi kutatásokat lenne érdemes megismételni, nagyon nehéz választ adni. A tanulmányban ismertetett, szinkrontolmácsolásra vonatkozó nemzetközi vizsgálatok egy része angol–magyar nyelvpárban már megismétlésre került. Azonban a diszharmóniás jelenségek megjelenését B nyelvre történő tolmácsolás során, magyar–angol nyelvi irányban még nem tárták fel. Továbbá kevés hazai vizsgálat született a konsekutív tolmácsolás, a blattolás, a suttogó tolmácsolás vagy a szöveggel támogatott szinkrontolmácsolás során született célnyelvi beszédprodukciónak előforduló diszharmóniák feltárására. Érdemes lenne a távtolmácsolás és a hagyományos tolmácsolás során előforduló diszharmóniás jelenségeket is összehasonlítani.

6. Összefoglalás

A tolmácsolás során a célnyelvi beszédprodukciónak számos tényező határozza meg: a forrásnyelvi és a célnyelvi nyelvi rendszereket egyaránt aktívan kell tartani, és a tolmács nem a saját, hanem a forrásnyelvi szöveg előadójának gondolatait fejezi ki.

A különböző tolmácsolási munkamódok, a szinkrontolmácsolás, a konszekutív tolmácsolás vagy a blattolás eltérő kognitív terhelést jelentenek a tolmács számára (Bóna és Bakti 2020), így a tolmácsolt célnyelvi beszédprodukciónak jellemzőit az is meghatározza, milyen munkamódban dolgozik a tolmács. A tolmácsok célnyelvi beszédprodukciónak vizsgálata két okból is fontos a tolmácsolástudomány számára. Egyrészt segít felderíteni a tolmácsolás során zajló rejtett folyamatokat, másrészt a tartalmi hűség mellett a célnyelvi előadás folyamatossága is kiemelt szerepet kap a tolmácsolás minőségének megítélésében.

A tolmácsolt célnyelvi beszédprodukciónak kétnyelvűséghez kapcsolódva is vizsgálható: ehhez a területhez kapcsolódnak a forrásnyelvi és a célnyelvi nyelvi rendszerek gátlásához és aktiválásához kapcsolódó kutatások. Emellett a pszicholingvisztikai és fonetikai megközelítések is elterjedtek, például a tolmácsoláshoz szükséges komponensek és készségek, illetve a megakadásjelenségek, az önellenőrzés, az intonáció, a hangsúlyeltolódások vagy a szünetek vizsgálata a tolmácsolt célnyelvi szövegekben. A kutatások háttérül szolgáló, általánosan elfogadott modell Levelt (1999) beszédprodukciónak alkotott modellje.

Irodalom

- Ahrens, B. 2005. Prosodic phenomena in simultaneous interpreting: A conceptual approach and its practical application. *Interpreting* Vol. 7. No. 1. 51–76. <https://doi.org/10.1075/intp.7.1.04ahr>
- Ahrens, B. 2015a. Prosody. In: Pöchhacker, F. (ed.) *Routledge Encyclopedia of Interpreting Studies*. London: Routledge. 326–327.
- Ahrens, B. 2015b. Intonation. In: Pöchhacker, F. (ed.) *Routledge Encyclopedia of Interpreting Studies*. London: Routledge. 212–214.
- Bakti M. 2007. Interferenciális nyelvbőlások a szinkrontolmácsolásban. In: Heltai P. (szerk.) *Nyelvi modernizáció. Szaknyelv, fordítás, terminológia. MANYE Vol. 3.* 625–629.
- Bakti M. 2021. Fluency and delivery in the evaluation of interpreter performance: evidence from evaluations from trainers and the target audience. In: Djovcos, M., Kusa, M., Perez, E. (eds) *Translation, Interpreting and Culture. Old Dogmas, New Approaches*. Berlin: Peter Lang. 117–137.
- Bakti M., Bóna J. 2016. Self-monitoring processes in simultaneous interpreting. *Forum* Vol. 14. No. 2. 194–210. <https://doi.org/10.1075/forum.14.2.02bak>
- Bakti M., Bóna J. 2014. Source language-related erroneous stress placement in the target language output of simultaneous interpreters. *Interpreting* Vol. 16. No. 1. 35–48. <https://doi.org/10.1075/intp.16.1.03bak>
- Bakti M., Kusztor M. 2017. Speech errors in simultaneously interpreted German target language texts. A descriptive analysis. *Alkalmazott Nyelvtudomány*. 17. évf. 2. szám. <https://doi.org/10.18460/ANY.2017.2.001>
- Boersma, P., Weenink, D. 2008. Praat: doing phonetics by computer (Version 5.0.1), http://www.fon.hum.uva.nl/praat/download_win.html

- Bóna, J., Bakti, M. 2009. Erroneous stress placement in the target language output of simultaneous interpreters. *The Phonetician* Vol. 8. No. 1–2. 29–44.
- Bóna J., Bakti M. 2020. The effect of cognitive load on temporal and disfluency patterns of speech. Evidence from consecutive interpreting and sight translation. *Target*. Vol. 32. No. 3. 482–506. <https://doi.org/10.1075/target.19041.bon>
- Bühler, H. 1986. Linguistic (semantic) and extra-linguistic (pragmatic) criteria for the evaluation of conference interpretation and interpreters. *Multilingua* Vol. 5. No. 4. 231–235. <https://doi.org/10.1515/mult.1986.5.4.231>
- Byrd, D., Mintz, T. 2010. *Discovering speech, words and mind*. Chichester: Wiley-Balckwell. <https://doi.org/10.1002/9781444319934>
- Campbell, J. H., Hill, D. G. 1994. *Systematic disfluency analysis*. Northwestern University, Evanston, IL.
- Csépe V., Györi M., Ragó A. 2008. *Általános pszichológia 3. Nyelv, tudat, gondolkodás*. Budapest: Osiris.
- Dankó Sz., Csizér K. 2022. Statisztikai próbák a fordítástudományi kutatásokban. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Pécs O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatásmódszertanába. I. Általános rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 59–76. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan1/4>
- de Groot, A. 2015. Bilingualism. In: Pöchhacker, F. (ed.) *Routledge Encyclopedia of Interpreting Studies*. London: Routledge. 31–35.
- de Groot, A., Christoffels, I. 2015. Psycholinguistic approaches. In: Pöchhacker, F. (ed.) *Routledge Encyclopedia of Interpreting Studies*. London: Routledge. 327–330.
- Gile, 1997. Interpretation research: Realistic expectations. In: Klaudy, K., Kohn, J. (eds) *Transfere necesse est. 2*. Budapest: Scholastica. 43–52.
- Gile, D. 1998. Observational studies and experimental studies in the investigation of conference interpreting. *Target* Vol. 10. No. 1. 69–93. <https://doi.org/10.1075/target.10.1.04gil>
- Gile, D. 2000. Issues in interdisciplinary research into conference interpreting. In: Englund-Dimitrova, B., Hyltenstam, K. (eds) *Language Processing and Simultaneous Interpreting*. Amsterdam: John Benjamins. 89–106. <https://doi.org/10.1075/btl.40.07gil>
- Goldman-Eisler, F. 1968. Sequential temporal patterns and cognitive processes in speech. *Language and Speech* Vol. 10. No. 3. 122–132. <https://doi.org/10.1177/002383096701000205>
- Goldman-Eisler, F. 1972 Segmentation of input in simultaneous translation. *Journal of Psycholinguistic Research* Vol. 1. No. 2. 127–140.
- Gósy M. 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gósy M. 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Grosjean, F. 2001 / 2007. The bilingual’s language modes. In: Li Wei (ed.) *The Bilingualism Reader. Second Edition*. London és New York: Routledge. 428–449. <https://doi.org/10.4324/9781003060406-39>
- Gyarmathy D. 2015. Diszharmonikus jelenségek, megakadások a beszédben. In: Gósy M. (szerk.) *Diszharmonikus jelenségek a beszédben*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 9–49.
- Huszár Á. 2005. *A gondolatól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbotlások tükrében*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Klaudy K. 2004. *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest: Scholastica.

- Kroll, F. J., Stewart, E. 1994. Category interference in picture naming: Evidence for asymmetric connections between bilingual memory representations. *Journal of Memory and Language* Vol. 33. 149–174. <https://doi.org/10.1006/jmla.1994.1008>
- Kurz, I. 2001. Conference interpreting: quality in the ears of the users. *Meta* Vol. 46. No. 2. 94–409. <https://doi.org/10.7202/003364ar>
- Levelt, W. J. M. 1989. *Speaking: from intention to articulation*. Cambridge MA: MIT Press.
- Levelt, W. J. M. 1999. Language production: a blueprint for the speaker. In: Brown, C., Hagoort, P. (eds) *Neurocognition of language*. Oxford: Oxford University Press. 83–122.
- Lickley, Robin J. 2015. Fluency and disfluency. In: Redford, M. (ed.) *The Handbook of Speech Production*. Hoboken, NJ: John Wiley and Sons. 445–474.
- Mead, P. 2000. Control of pauses by trainee interpreters in their A and B languages. *The Interpreters' Newsletter* Vol. 10. 89–102.
- Mead, P. 2002. Exploring hesitation in consecutive interpreting: An empirical study. In: Garzone, G., Viezzi, M. (eds) *Interpreting in the 21st Century. Challenges and Opportunities*. Amsterdam: John Benjamins. 73–82. <https://doi.org/10.1075/btl.43.08mea>
- Mead, P. 2015a. Pauses. In: Pöchhacker, F. (ed.) *Routledge Encyclopedia of Interpreting Studies*. London: Routledge. 301–303.
- Mead, P. 2015b. Repairs. In: Pöchhacker, F. (ed.) *Routledge Encyclopedia of Interpreting Studies*. London: Routledge. 348–349.
- Niemants, N. 2015. Transcription. In: Pöchhacker, F. (ed.) *Routledge Encyclopedia of Interpreting Studies*. London: Routledge. 421–423.
- Paradis, M. 2004. *A Neurolinguistic Theory of Bilingualism*. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/sibil.18>
- Petite, C. 2005. Evidence of repair mechanisms in simultaneous interpreting: A corpus-based analysis. *Interpreting* Vol. 7. No. 1. 27–49. <https://doi.org/10.1075/intp.7.1.03pet>
- Pléh Cs., Lukács Á. (szerk.) 2014. *Pszicholingvisztika 1–2*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pöchhacker, F. 1995. Slips and shifts in simultaneous interpreting. In: Tommola, J. (ed.) *Topics in Interpreting Research*. Turku: The University of Turku, Centre for Translation and Interpreting. 73–90.
- Pöchhacker, F. (ed.) 2015. *Routledge encyclopedia of interpreting studies*. London: Routledge.
- Pradas Macías, M. 2015. Fluency. In: Pöchhacker, F. (ed.) *Routledge Encyclopedia of Interpreting Studies*. London: Routledge. 165–166.
- Redford, M. (ed.) 2015. *The handbook of speech production*. Hoboken, NJ: John Wiley and Sons.
- Roberts, P. M., Meltzer, A., Wilding, J. 2009. Disfluencies in non-stuttering adults across sample lengths and topics. *Journal of Communication Disorders* 42/6. 414–427. <https://doi.org/10.1016/j.jcomdis.2009.06.001>
- Robin E., Dankó Sz., Götz A., Nagy A. L., Pataky É., Szegh H., Török G., Zolczer P. 2016. Fordítástudomány és korpusz kutatás: bemutatkozik a Pannónia Korpusz. *Fordítástudomány* 18. évf. 2. szám. 5–26.
- Shlesinger, M. 1994. Intonation in the production and perception of simultaneous interpretation. In: Lambert, S., Moser-Mercer, B. (eds) *Bridging the gap: Empirical research in simultaneous interpretation*. Amsterdam: John Benjamins. 225–236. <https://doi.org/10.1075/btl.3.17shl>
- Shlesinger, M. 2000. Interpreting as a cognitive process: How can we know what really happens? In: Tirkkonen-Condit, S., Jääskeläinen, R. (eds) *Tapping and Mapping the Processes*

- of Translation and Interpreting*. Amsterdam: John Benjamins. 3–15. <https://doi.org/10.1075/btl.37.03shl>
- Tissi, B. 2000. Silent pauses and disfluencies in simultaneous interpretation: A descriptive analysis. *The Interpreters' Newsletter* Vol. 10. 103–127.
- Tóth A. 2009a. A célnyelvi önkorrekción vizsgálata a szinkrontolmácsolásban szerzett gyakorlat függvényében. *Modern Nyelvoktatás* 15. évf. 3. szám. 54–61.
- Tóth A. 2009b. A forrásnyelvi beszédtempó és a célnyelvi önkorrekción közötti összefüggés kimutatása szinkrontolmácsoló szövegek elemzése alapján. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 4. évf. 1. szám. 107–116.
- Van Besien, F., Meuleman, C. 2004. Dealing with speakers' errors and speakers' repairs in simultaneous interpretation. A Corpus-based Study. *The Translator* Vol. 10. No. 1. 59–81. <https://doi.org/10.1080/13556509.2004.10799168>
- Zagar Galvão, E. 2009. Speech and gesture in the booth – A descriptive approach to multimodality in simultaneous interpreting. In: De Crom, D. (ed.) *Translation and the (Trans)formation of Identities. Selected Papers of the CETRA Research Seminar in Translation Studies 2008*. <http://www.kuleuven.be/cetra/papers/papers.html>

Terminusjegyzék

- artikulátor** (*articulator*): Levelt (1999) beszédprodukción modelljének része, ezen a szinten zajlik a beszéd motoros kivitelezése.
- átalakító** (*formulator*): Levelt (1999) beszédprodukción modelljének része, ezen a szinten zajlik a beszéd nyelvtani és fonológiai tervezése.
- fogalmi tervező** (*conceptualizer*): Levelt (1999) beszédprodukción modelljének része, ezen a szinten zajlik a beszéd pragmatikai és szemantikai tervezése.
- makrotervezés** (*macroplanning*): a beszédtervezések első szakasza, amelynek során a beszélő eldönti, milyen információn szeretne közölni a hallgatónal (illokúciós szándékok megfogalmazása), és a kifejezni szándékolt információn a beszélő sorba rendezi.
- megakadásjelenség** (*disfluency*): megakadásjelenségnek tekinthetők a beszéd azon jelenségei, amelyek bizonyos értelemben megszakítják a spontán beszéd artikulációs és percepción folyamatosságát, a beszélő tervezési bizonytalanságára vagy a folyamat hibás működésére utalnak, és nem társítható hozzájuk egyértelmű pragmatikai funkcion (Gyarmathy 2015: 13).
- mikrotervezés** (*microplanning*): a beszéd tervezésének második szakasza, amelynek során a beszélő az üzenetet formába önti.

Kognitív- és idegtudományi módszerek a tolmácsolás kutatásában

Skriba Orsolya

ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program
orsolya.skriba@gmail.com

Kivonat: A fordítás és tolmácsolás folyamata évtizedek óta foglalkoztatja a kutatókat, így nem meglepő, hogy számos, többféle megközelítésből végzett kutatás anyaga olvasható ebben a témakörben. Az ilyen és hasonló vizsgálatok szignifikáns része az információfeldolgozás kérdéskörére fókuszáló empirikus kutatás, azonban napjainkban új irány van kialakulóban a kognitív tanulmányok területén. Ez az irány a fordítást és tolmácsolást az értelmezés részeként, annak kiterjesztéseként, azzal egyenértékűként vagy azzal egyszerre végbe-menő folyamatként vizsgálja (García 2019). Az eddigi legtöbb, ezen a területen végzett kognitív vizsgálat nem idegi alapú, viszont napjainkban a fordítás- és tolmácsolástudomány egyre inkább bekerülni látszik a neurolingvisztikai kutatások látóterébe. Az alábbi tanulmány ezen területek általános módszereiről és a tolmácsolás kutatásához használt eszközeiről kíván átfogó képet adni a téma iránt érdeklődők számára.

Kulcsszavak: kognitív tanulmányok, idegtudomány, neurolingvisztika, fordítástudomány, tolmácsolás

1. Neurológiai kutatási módszerek

Az idegtudomány az orvostudomány égisze alatt fejlődött önálló területté, ezáltal szorosabb kapcsolatot feltételezünk az idegtudomány és a természettudományok, mint az idegtudomány és a bölcsészettudomány között. A neurológiai kutatások ugyanakkor magukba foglalják a nyelvvel és a beszéddel kapcsolatos agyi folyamatok vizsgálatát is, ezzel új távlatokat nyitva a nyelvtudományi vizsgálatoknak.

Hivatkozás: Skriba O. 2024. Kognitív- és idegtudományi módszerek a tolmácsolás kutatásában. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába II. Speciális rész.* Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 339–356.

DOI: <https://doi.org/10.21862/kutamodszertan2/18>

Jelen tanulmánnyal abba kívánok betekintést nyújtani, hogy milyen módszereket és vizsgálati eszközöket alkalmaznak a neurológiai kutatások, hogyan néznek ki ezek a gyakorlatban és a tolmácsolás kutatásának példáján keresztül hol tud összekapcsolódni egy idegtudományban használatos eszköz a nyelvtudományi kutatással.

Ennek összefoglalását a nemzetközi szakirodalomra támaszkodva többek között Adolfo M. García (2019) is megtette *The Neurocognition of Translation and Interpreting* című kötetében, így jelen tanulmány elméleti részében nagymértékben támaszkodom az ő gyűjteményére, míg a gyakorlati megvalósítás leírása a Természettudományi Kutatóközpontban szerzett saját tapasztalataimra épül.

1.1. Egyszereplős és csoportos módszerek

Neurolingvisztikai kísérletek többféle módszerrel végezhetők, a kutatók ezek közül leggyakrabban az egyszereplős, a kiscsoportos, a csoportok közötti és a folyamatkövetéses módszereket alkalmazzák.

Az egyszereplős modell a területen leggyakrabban használt kutatási módszer, amelyben egy vagy több személy egyéni kiértékelése zajlik. Az agysérülést szenvedett személyek vizsgálata betekintést enged a különböző agyi területek egymással való összeköttetésébe, valamint implantátumokkal a hosszú távú következmények is követhetővé válnak. Ezekben a kísérletekben a vizsgált személyek elé tárt feladatokat úgy választják ki, hogy végrehajtásuk közben kiderüljön, mely agyi terület nem működik megfelelően, vagy mely fiziológiai folyamat aktiválódik a tevékenység közben (García 2019). A módszer segítségével új kutatási irányok alapozhatók meg, hátránya viszont, hogy egyszereplős kutatás révén a sérülések egyedi jellemzői miatt az eredményekből nem feltétlenül vonhatók le általános következtetések.

A kiscsoportos kutatások esetében a résztvevők mindegyike ugyanazt a feladatot hajtja végre, és eredményeik közösen alkotnak egy általános halmazt. Azért, hogy egy adott tényező változásait és jellegzetességeit statisztikai szempontból is meg lehessen vizsgálni, ezekhez a kutatásokhoz általában több különböző feladatot, ingert vagy körülményt alkalmaznak. További tesztek futtathatók annak felderítésére, hogy a két változó korrelál-e egymással, vagy hogy az egyik feladatnál megfigyelt teljesítményből lehet-e következtetni a másik feladat során tanúsított teljesítményre. Ilyen módon vizsgálták többek között a direkcionalitást, a fordítási egységekhez kapcsolódó mechanizmusokat és a különböző nyelvi közvetítésre jellemző modalitásokat (García 2019). Hátrányuk, hogy sokszor rosszul átgondolt mintavételezési és elemzési módszerekkel operálnak, és kizárják az adott hipotézis lehetséges, alternatív magyarázatait.

A csoportok közötti összehasonlításra akkor van szükség, ha szeretnénk kiterjeszteni a vizsgálatot a populáció nagyobb részére vagy akár a társadalom egészére. Kérdés lehet például, hogy ha a fordítóképző hallgatói máshogy viszonyulnak az anyanyelvre, illetve az anyanyelvről történő fordításhoz, akkor vajon ugyanez a tényező

igaz-e a hivatásos fordítókra is. Alapesetben tehát ennél a módszernél a két csoport egyetlen, jól definiálható tényezőben különbözik. Ugyanakkor ennek a módszernek nincs elfogadott kritériumrendszere, és a csoport tagjainak kiválasztása is több szempontból problematikus lehet.

A folyamatkövetéses módszer előnye, hogy kizárja az eseti jellegű különbségeket a csoportok között. Ha összehasonlítunk két embert vagy csoportot valami alapján, akkor nem állíthatjuk biztosan, hogy a felfedezett különbség az adott tényezőbeli különbség miatt jött létre vagy egyébként is jelen van. Ha a csoportokat azonban a kitettség előtt, közben és után is megvizsgálják, akkor csoporton belül is megállapíthatók az agyi eltérések, és a két csoport közötti különbség is egyértelműen mérhető. A módszer hátránya, hogy adott egyén vagy csoport könnyen lemorzsolódhat, ami veszélyeztetheti az összes kísérleti eredmény megbízhatóságát.

1.2. Kísérleti paradigmák

A kitűzött céloktól függ, hogy hány kognitív feladat szerepel egy kutatásban, és hogy ezek milyen kísérleti paradigmákat ötvöznek. A neurolingvisztikai kutatásokban gyakran alkalmaznak például eleve elrendelt reakciókat egy-egy folyamat megfigyelésére. Eleve elrendelt reakciónak számít az a forgatókönyv, amelyben a kutatók úgy választanak stimulust, hogy annak hatására biztosan egy adott tevékenységet hajtson végre a kísérleti személy.

Mivel a legtöbb hasonló kísérleti paradigma több kognitív funkciót is érint a feldolgozási folyamat során, ezért a hatékonyság, a teljesítmény és az érintettség mértékének megállapításához korrelációt kell számolni a kapott adatok és az egyéb, idegi folyamatok, vagy viselkedésbeli jellemzők között. Akár konkrétan a korrelációkat vizsgálja a kutatás, akár egy kontroll funkciót tölt be, adatai a tolmácsolás alapfolyamatairól is szolgálhatnak információval. Az effajta vizsgálatok természetes vagy irányított keretek között megfigyelt részfolyamatokat is vizsgálhatnak (verbális és non-verbális feladatokkal), ezért a kinyert adatok idegtudományi összefüggésekként, vagy önmagukban, például pszicholingvisztikai tanulmányok részeként is értelmezhetők.

A természetes folyamatok vizsgálatának előfeltétele, hogy a feladat közben minimálisra csökkentsük a külső beavatkozást. Külső beavatkozás nélkül azonban nem finomhangolható a feladat közben lezajló mechanizmusok, így ezekben a vizsgálatokban nem megállapítható, hogy a két kondíció között fellépő viselkedésbeli vagy idegi különbségekért a verbális parancs és a végrehajtó funkció, vagy a feldolgozás egy specifikus szintje felel (García 2019). Az adatok kiértékelését ebben az esetben tovább nehezítik a válaszadók önkéntelen mozgásai, amelyek jelentősen növelik az agyhullámok zajsztintjét. Az ilyen és hasonló problémákra jelenthet megoldást, ha a kutatásban szabályos, irányított keretek között megfigyelt folyamatokhoz kötött feladatok is szerepelnek.

A kognitív idegtudomány vizsgálatai ugyanakkor nagyrészt a jól elkülöníthető agyi folyamatok alfunkcióinak különböző támogató mechanizmusait kutatják (szemantikai hozzáférés, nyelvpár-aktiváció, rövid távú memóriacapacitás), ezért nem igazán használnak hozzájuk természetes paradigmákat. A tudományterület legtöbb kutatása inkább az irányított keretek között megfigyelt paradigmákra támaszkodik: dekontextualizált, tokenszintű stimulusokat (szavak, mondatok, formák) alkalmaznak sokrétű szabályrendszernek megfelelő feladatokhoz. Az ilyen jellegű vizsgálatoknál kifejezetten fontos, hogy a vizsgálati kondíciók minden esetben csak egyetlen változóban különbözzenek (például fordítási irány, kognátum státusza, munkamémória terheltsége), ezt pedig az irreleváns változók párosíthatósága biztosítja (García 2019). A kutatási módszer sikerességét mutatja, hogy a tolmácsolás verbális és nonverbális folyamatait is ilyen, irányított keretek között végrehatott és megfigyelt feladatokkal fedezték fel.

1.2.1. Verbális paradigmák

Verbális paradigmákat általában a különböző nyelvi mechanizmusok vizsgálatához alkalmaznak. Az ilyen kutatásokban leggyakrabban önálló szavakat vagy mondatokat jelenítenek meg a számítógép képernyőjén, és a résztvevők ezekre válaszul különböző cselekvéseket hajtanak végre (hangosan felolvassák, vagy gombnyomással sorolják be őket egy előre meghatározott kategóriába). Az ilyen vizsgálatokat napjainkban általában számítógép segítségével végzik, azonban bizonyos feladatok akár papír és ceruza segítségével is kivitelezhetők lennének (például Yudes et al. 2013).

A tolmácsolás kutatásához legtöbbször szó- vagy mondatfordítást magába foglaló feladatokat választanak. Ezek résztvevői mindkét esetben egy nyelven látják a stimulust, amelyet egy előre meghatározott célnyelvi formának kell megfeleltetniük. A válaszok rögzítése történhet szóban, nyomógommbal vagy begépelve. Szóbeli válaszadás esetén a hangzó szöveg felvételére és időzítésére is szükség van (például Christoffels et al. 2003). A verbális paradigmák jól alkalmazhatók a nyelveken átívelő folyamatok vizsgálatára, a feladatban részt vevő kognitív mechanizmusokat (forma-szintű vagy fogalomvezérelt idegpályák) pedig különböző stimulusmanipulációkkal különböztetik meg.

Az egynyelvű feladatok módszertana nagyban hasonlít a fordítási feladatokéhoz, azzal a különbséggel, hogy ebben az esetben a vizsgálati személy azon a nyelven nevezi meg a stimulust, amelyen az megjelenik. A tolmácsolás kutatásában a kontroll kondíciót jellemzően a szó és mondat felolvasását igénylő feladatokból nyerik. Ez többek között annak megállapítására is jól alkalmazható, hogy az anyanyelvről és az anyanyelvre történő tolmácsolás folyamatai közötti eltérések milyen mértékben tükrözik a tolmácsolásra jellemző modulációkat az átlagosabb, anyanyelvi és első idegennyelvi feldolgozó folyamatokhoz képest. Az ilyen jellegű feladatokat a képalkotó és funkcionális konnektivitás vizsgálatokban szintén arra használják, hogy

megkülönböztessék az egynyelvű aktivitási mintákat a tolmácsolásban résztvevőktől (hogy megállapíthassák, hogy a moduláció a tolmácsolás folyamatára vagy annak egy irányára vonatkozik).

Az ekvivalenciafelismerő feladatokban a kísérleti személyeknek két különböző nyelvű szóról kell eldönteniük, hogy a második helyes fordítása-e az elsőnek. Van, ahol igen, van, ahol nem. Utóbbi esetben a nem ekvivalens párok hangzásra vagy írásban hasonlítanak. A 'casa'-'face' pár esetében például a *face* helyes megfelelője (*cara*) nagyon hasonlít a leírt párra. Az ilyen nonekvivalens párok esetében bekövetkező eltérő teljesítmény például szublexikai szinten implicit, nyelvek közötti aktivációt jelölhet. A paradigmát általában arra használják, hogy kiértékeljék a formaszint, illetve a fogalomvezérelt idegpályák anyanyelvi és első idegennyelvi rendszerekben betöltött szerepét (García 2019).

A lexikai feldolgozást vizsgáló paradigmák esetében leggyakrabban használt módszer a betűsorok vetítése. A résztvevők betűsorokat látnak, és el kell dönteniük, hogy valódi szót látnak-e, vagy sem. Ez a megközelítés megmutathatja, hogy könnyebb-e a nyelveken átívelő lexikai feldolgozás egyes kategóriáknál mint másoknál, vagy egy irányból egy másikba.

Ahogy a nyelveken átívelő, kategóriák szerinti lexikai feldolgozás nehézségi fokát lexikai döntést igénylő feladattal, szószerű betűsorok vetítésével vizsgálják, úgy a jelentések feldolgozási folyamatait is gyakran vizsgálják szemantikai döntéseket igénylő feladatokkal. A legegyszerűbb ilyen feladatban a résztvevőknek egy különböző szemantikai kategóriájú szavakból álló, randomizált szólistáról gombnyomással kell jelezniük a szóhoz tartozó kategóriát (például élő vagy élettelen dolgot jelző főnév). Az eredményekből megmutatkozik, hogy különbözik-e a kategóriákhoz köthető kognitív erőfeszítés vagy idegi mechanizmus. A szavak akár párban, különböző nyelveken is prezentálhatók. Az ilyen jellegű vizsgálatok derítették fel többek között azt, hogy a kétnyelvűek tudat alatt is végeznek nyelvek közötti fordítást, még a szimpla, egynyelvű folyamatokban is (García 2019).

Az irányított keretek között vizsgált verbális paradigmákat könnyű tetten érni, segítségükkel viszonylag könnyen mutathatók ki jól körülhatárolható mechanizmusok, és elég rugalmasak ahhoz, hogy bármilyen lingvisztikai stimulussal összekapcsolhatók legyenek. Bár a legtöbb ilyen típusú vizsgálat explicit válaszokkal szolgál, egyedi konfigurációkkal megfigyelhetők vele az implicit vagy tudatalatti folyamatok is.

1.2.2. Nonverbális paradigmák

A tolmácsolás kutatásában a nonverbális paradigmákat főként a szimultán tolmácsolás végrehajtó funkcióinak vizsgálatához használják. Ezek között vannak kitöltős, papíralapú tesztek, külső eszközt bevonó tesztek, és vannak, amelyek teljes mértékben számítógépen zajlanak. Bár néhányukban megjelennek verbális ingerek, fő céljuk, hogy rávilágítsanak azokra a tevékenységre jellemző funkciókra, amelyek összekapcsolják

a feldolgozó csatornák közötti kognitív irányítás különböző aspektusait – ezért hívják őket nonverbális paradigmáknak.

A leggyakrabban használt nonverbális paradigmák közé tartozó feladatok a rövid távú memóriát vizsgálják. A résztvevők egy egyre hosszabbodó szólistát kapnak, amelyet egyből, vagy némi szünettel meg kell ismételniük. Hangzó vagy belső ismétlés hiányában a legtöbb esetben a leghosszabb, hiba nélkül ismételt lista tekinthető a maximálisan aktivizálható információmennyiségnek.

A memóriát és gondolkodást igénylő feladatok együttes használata megmutatja, mennyi információt képes tárolni a munkamemória egyéb kognitív feladatok megoldása közben. A szabad és irányított visszaidézős feladatokban általában egy szólistát kell megjegyezni későbbi visszaismétlésre. Szabad visszaidézésnél nincs előírva ismétlési sorrend, irányított felsoroláskor azonban csak a lista végén szereplő célszóval kapcsolatos szavakat kell felidézni (például utána elhelyezkedő, azonos szemantikai kategóriájú stb.). Ez a vizsgálattípus azt mutatja meg, mennyi ráfordított energiával érhetők el bizonyos információk a munkamemóriából.

A kettős, egymással párhuzamosan zajló feladatokban kétféle, különböző modalitásból érkező stimulus között kell döntést hozni. Ilyen lehet például, ha a kísérleti személynek hallott hangok és látott formák esetében bizonyos hang vagy forma előfordulásakor gombnyomással kell megerősítenie az észlelést. Bár a kontroll csak az egyik modalitásra érvényes, a feladat megmutatja, hogy a kísérleti személy mennyire hatékonyan koordinálja az egyidejű, eltérő kognitív folyamatokat.

A mentális, szabályváltó feladatokban a kísérleti személy négy kártyához húz egy újabb kártyát. A kártyák a rajtuk lévő formák színében és számában is különböznek. A kutató minden körben felállít egy kategorizációs paramétert (például szín alapján), és a kísérleti személynek ezt a szabályt kell követnie ahhoz, hogy helyes sorrendbe rakja a kártyákat. Néhány próba után a szabály megváltozik, anélkül, hogy erről a résztvevő értesülne, és magától kell rájönnie az új szabályra. Ezek a típusú feladatok a mentális flexibilitást mérik.

A végrehajtó funkció egyik fontos eleme, hogy el tudja nyomni az aktuálisan végrehajtandó feladattal ellentétes folyamatokat. A gátlásfeloldásos feladatokban a résztvevőknek szint jelölő szavak színessel írt képéről kell megállapítaniuk, hogy milyen színnel írták azokat (Stroop-teszt). A kongruens kondíciónál a szín egyezik a színnel, az inkongruensben pedig eltér (Eriksen és Eriksen 1974). A hasonló vizsgálatoknál általában összevetik, hogy jobban teljesítenek-e a szimultán tolmácsok a nem tolmácsoknál kognitív konfliktus esetében (Babcock és Vallesi 2015, Morales et al. 2015).

A nonverbális paradigmák összefogó képet adnak a fordítást és tolmácsolást mediáló végrehajtó folyamatokról, és ezek tették lehetővé a tolmácsolás kétnyelvi neurokognícióra gyakorolt hatásának feltárását is.

1.3. Változók

A vizsgált kulcsváltozók behatároltságától függ, hogy többek között az előbbieken felsorolt paradigmák közül hányat ajánlott egy kutatásban használni. Tegyük fel, hogy a kognátumok és a nemkognátumok fordításában részt vevő idegpályákat vizsgáljuk. Minden kategóriához kiválasztunk egy véletlenszerűen összeállított szólistát, s ezt a kísérleti személy le is fordítja. A résztvevő agyi aktivitásából jól kivehető, hogy a nemkognátumok fordításakor néhány agyi régió aktívabb szerepet játszik a folyamatban. Vajon megállapítható-e ebből, hogy ezek a régiók másképp kapcsolódnak ezen szótípus feldolgozásához? Nem. Egyéb előkészületek hiányában a kimutatott különbségek bármit jelenthetnek: eredményezheti őket az eltérő frekvencia, szóhosszúság, ismerőség vagy a konkrétság mértéke. Ennek megelőzésére az ilyen bizonytalanságokat a megfelelő kontrollváltozókkal kell kizárni. Míg a függő változók esetileg különbözhetnek a kísérleti személy teljesítménye vagy jellemzői függvényében, két másfajta változó a kutató felelőssége: a független és a kontrollált változó. A független változót a kísérlet módszertana és felépítése határozza meg, a kontrollált változó pedig a vizsgált személyek vagy csoportok között meghatározott hasonlósági tényezővel egyenlő (García 2019).

Fontos, hogy kizárjuk azokat a faktorokat, amelyekkel a kimutatott eltérés a kutatástól függetlenül is magyarázható lenne. Ezek azok a faktorok, amelyek hasonlóak a feladatok, kondíciók vagy csoportok között: szabályozott változók, amelyek legismertebb fajtái a feltételhez köthető változók és a stimulussal kapcsolatos változók. A kutatóknak elsőként a feltételhez köthető változókat kell figyelembe venniük. Ha például a fordítás és olvasás között akarunk különbséget tenni, akkor a feltételeknek ugyanakkor, ugyanannyi ismétléssel, ugyanolyan előadásmódban és ugyanolyan elvárt válasszal kell teljesülniük. Ha a kísérleti feladatok egymás után következnek, akkor a kísérleti személy a második feladatra elfáradhat, vagy akár „rá is érezhet” a feladatra, ezért ezeket a faktorokat ellensúlyozni szükséges.

A feltételhez köthető változók után a stimulussal kapcsolatos változókat is meg kell határozni. Két vagy több feladat vagy feltétel esetén a vizsgált elemeket a független változón kívül az összes változóra rá kell igazítani. Egy adott vizsgálat két feladatában a kulcsváltozók listáját (a kulcsváltozó modulálja a viselkedést és a kapcsolódó idegi mintákat) ugyanúgy kell felépíteni. A legtöbb kísérletben ezek a változók a szóhosszúság, a frekvencia, az ismerőség és a konkrétság, de érdemes a vizsgálatba bevonni a vizsgált személy azon életkorát, amikor az adott szót elsajátította és (akár kérdőíves vizsgálattal) szabályozni a fordítási entrópiát. A csoportos felépítésnél fontos a kísérleti személyhez köthető változók figyelembevétele, mivel a demográfiai és tapasztalati tényezők nagyban befolyásolják a neurokogníciót. Általában ide sorolják a kort, a nemet és a végzettségi szintet is.

A használandó paradigmák kiválasztása után viselkedésbeli tényezőket is rendelünk kell a kísérlet kimenetéhez, ilyen lehet például a válaszadás pontossága és gyors

sasága. Definiálnunk kell továbbá a jó válasz és a rossz válasz kategóriáját, hiszen egy adott mintavétel jó válaszainak száma meghatározhatja a vizsgálat pontosságának mértékét vagy a résztvevők tudásszintjét. A stimulus és a válaszig között eltelt időszak általában mérhető. Értelmezhető a hatékonyság, a kognitív ráfordítás vagy a kapcsolatok közötti szorosság mérőszámaként, és kvantitatív bizonyító értéke van.

1.4. Korszerű technológiák

A kognitív folyamatok több millió, egymással összeköttetésben álló idegsejt aktivitásából jönnek létre. Ezek a hálózatok az agy teljes területén megtalálhatók, azonban a hasonló funkciókat ellátó rendszerek általában egymáshoz közel helyezkednek el. A kognitív folyamatok elektrofiziológiai jeleket bocsátanak ki, amelyek idegtudományi eszközökkel mérhetők, kimutathatók, megfigyelhetők és akár módosíthatók is. Az ilyen módszerek két nagyobb csoportra oszthatók: a noninvazív eljárások nem igényelnek belső beavatkozást, míg az invazív technológiák igen. A noninvazív eljárások csoportjába tartoznak a képalkotó vizsgálatok, például a funkcionális mágneses rezonancia vizsgálat (fMRI), a pozitronemissziós tomográfia vizsgálat (PET) és az elektrofiziológiai vizsgálatok, például az elektroencefalográfia (EEG) (García 2019).

Az EEG vizsgálati módszerei eredetileg a folyamatok, események időbeli lekövetésére specializálódtak, és alapvetően nem mutatnak ki jól behatárolható területi elosztást. Kezdetben ugyanez érvényesült az eseményhez kötött potenciálokra (EKP) is, amelyek azt mutatják meg, hogy a különböző folyamatok pontosan mikor történnek, azonban a történés pontos kiindulópontjának azonosítására már nem alkalmasak. Ma már azonban 128 vagy 256 elektródás eszköz, 3D helymegfigyelő rendszer, modern forrásmeghatározó algoritmus vagy fMRI kiegészítő felvétel használatával ezek a korábbi helymeghatározásbeli hiányosságok kiküszöbölhetők (García 2019).

2. Noninvazív vizsgálati eljárások: az EEG

2.1. Az elektroencefalográf (EEG)

Dr. Czobor Pál (2011), a Semmelweis Egyetem Pszichiátriai és Pszichoterápiás Klinika docense szerint az EEG vizsgálatokat egy körbemikrofonozott szobához lehetne hasonlítani, ahol hatalmas, sok résztvevős rendezvény zajlik. A feladat kizárólag a mikrofonok segítségével kideríteni, hogy a sokaságban ki miről beszél, és pontosan hol áll eközben. Mára kidolgoztak egy olyan módszert, amellyel lehet visszafelé következtetni, azaz agyi jelek forrásait térben azonosítani, de ehhez nagyszámú, például 128 érzékelő és hatalmas számítástechnikai háttér kell.

A módszer előnye a többi képalkotó eljárással szemben, hogy ezredmásodperces felbontásban képes mérni az agy tevékenységét. Erre azért van szükség, mert az agyi folyamatok nagyon rövid idő alatt zajlanak le, gondoljunk csak arra, hogy például egy felvillanó féklámpa megpillantása és az autó fékjének megnyomása között optimális esetben kevesebb mint 200 ezredmásodperc idő telik el (Czobor 2011). A sok millió neuron agykérgen belüli feszültség-ingadozása a hajás fejbőrön keresztül is elvezethető. A két elektróda közötti feszültségváltozás képezi az EEG görbe alapját – modern készülékek ezt egyszerre akár 256 csatornán is képesek rögzíteni. Miközben a kutatás résztvevője EEG-sapkával a fején hallgatja a szöveget, az elektródák elvezetik az agyában keletkező jeleket, amelyeket a számítógép megjelenít.

Az EEG-t általában a kognitív feldolgozás meghatározott eseményei során rögzítik, majd az így kapott adatokat összehasonlítják a pihenő vagy a kiindulási periódus alatt rögzített adatokkal. Az EEG teljesítmény- és koherenciaértékei kinyerhetők egy munkamemória-feladat többszöri próbájával, valamint egy későbbi visszahívási vagy felismerési memóriafeladat ingerének kódolása során. Több kísérlet lefolytatása esetén az EEG erőssége és koherenciája átlagolható. Egyedüli kísérlet esetén alternatív megoldásként egyetlen, hosszú ideig tartó információfeldolgozás, például egy komplex inger kódolása is megfelelő eredménnyel szolgálhat.

Ezzel a vizsgálati módszerrel rögzíthetők az eseményekhez kapcsolódó potenciálok is, amelyek az agy elektromos válaszainak EEG-jelen belüli, időben egy adott ingerhalmazhoz kapcsolt hullámforma-elemzései. Az EKP-*ket* arra használják, hogy pillanatfelvételeket készítsenek az agy válaszairól olyan diszkrét ingerekre, amelyek ismerős és új tárgyak vagy hangok felismerésével járnak. Az EKP eseményei röviddek, jellemzően 500 ezredmásodpercek. Az EKP hullámforma azonosításához több vizsgálatra van szükség. Az adott ingerre érkező válaszok átlagolása az EEG jel kizárásával rajzolja ki az adott ingerre adott specifikus választ. Az EKP-k előnye, hogy a hullámforma pozitív és negatív komponensei az inger megjelenésétől számított különböző késési időkben specifikus kognitív folyamatokkal társulnak.

2.2. EEG vizsgálat a gyakorlatban: tájékoztató és adatvédelem

A vizsgálatról a kísérlet megkezdése előtt kellő részletességgel kell tájékoztatni a kísérleti személyeket. A tájékoztatóban ki kell fejteni, mely intézményben zajlik a vizsgálat, vagy vizsgálatssorozat, amelyhez a kutatásban részt vevő személy segítségét kéri. A kutatás témáját és célját úgy kell megfogalmazni, hogy az semmiképp ne utaljon a konkrét vizsgálatban megfigyelt tényleges változókra vagy viselkedésmintára, hiszen ez önkéntelenül is koncentráltabb feladatvégzésre készíthetné a résztvevőket, ami torzítaná az eredményt.

A vizsgálat menetének leírásakor ki kell fejteni, hogy pontosan milyen feladatot kell majd végrehajtani a kutatásban részt vevő személyeknek, és ezt hányszor kell megtenniük. A feladatok hosszát percben szükséges feltüntetni. Arra is ki kell térni, hogy

a kutatók elektroenkefalográfiás mérést végeznek, azaz az ingerek által kiváltott agyi elektromos aktivitást a hajas fejbőrre helyezett, elektródasapkába rendezett elektródákkal mérik. EEG-méréskor az alkalom időtartama az elektródasapka fel- és levételét is magában foglalja. Fontos megemlíteni, hogy a vizsgálat laboratóriumi (és nem kórházi) körülmények között zajlik, és semmiféle veszéllyel vagy kellemetlenséggel nem jár.

A titoktartást kódrendszer biztosítja: a résztvevők a vizsgálat elején egy kódot kapnak – az eredményeket és a nevet külön kell számon tartani. Mivel a kódok mögött álló személyes adatok csak a laboratóriumban találhatók meg, az eredményekhez a kutatócsoport meghatározott tagjain kívül senki sem férhet hozzá. Közölni szükséges, hogy van-e lehetőség az eredmények utólagos megismerésére. A kísérleti jellegű és a viszonyítási minta nélküli feladatokra általában nem lehetséges visszajelzést adni. Ha a kutatási személy a tájékoztató elolvasása után is hajlandó részt venni a kutatásban, fontos megköszönni a segítségét, és fel kell kérni a beleegyezési nyilatkozat kitöltésére.

A kísérletben részt vevő személyeknek adatkezelési nyilatkozatot kell kitölteniük, amelyet az EU 2016/679. számú általános adatvédelmi rendelete (GDPR), valamint az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló 2011. évi CXII. törvény rendelkezései szerint szükséges előkészíteni. A vizsgálatban részt vevő személyeket tájékoztatni kell arról, hogy a kutatáshoz szükséges adatok szolgáltatása a vizsgálat előfeltétele. Az adatkezelési nyilatkozat aláírásával a kutatási személyek igazolják, hogy az EEG eljárással, illetve a tervezett kísérlettel kapcsolatban minden, számukra fontos információt megkaptak és a vizsgálatban önszántukból, saját felelősségükre vesznek részt. Ha a kísérletet kérdőíves felmérés előzi meg, akkor azt is igazolni kell, hogy a vizsgálatához kapcsolódó kérdőíve(ke)t a személyek valóban kitöltötték és az abban foglalt állítások a valóságot tükrözik.

A GDPR preambulum (32)–(33) pontja, valamint a törvény 4. cikkének 11. bekezdése, illetve 6. cikkének (1) bekezdés a) pontja alapján hozzájárulás szükséges ahhoz, hogy a vizsgálatához szükséges személyes adatokat a kutatók a törvényi előírásoknak megfelelően tárolhassák, valamint a vizsgálat során keletkezett adatokat anonim módon rögzítsék. Az elektronikus úton tárolt adatok kizárólag kutatási célból használhatók fel, olyan módon, hogy harmadik fél részére személyazonosításra alkalmas információt nem szolgáltatnak ki.¹

A kísérleti személy arról is nyilatkozik, hogy tudatában van annak, hogy a rajta elvégzett vizsgálat nem diagnosztikai jellegű, ezért az egészségi állapotát illető adekvát megállapítások a kutatás alatt nem szülehetnek. A hozzájárulás bármikor visszavonható, azonban ez nem érinti a visszavonás előtti adatkezelés jogszerűségét. A kutatásban részt vevő személy a róla nyilvántartott adatokhoz bármikor hozzáférhet, és joga van azok helyesbítéséhez és törléséhez. Panasz esetén a Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság (<http://naih.hu>, postacím: 1530 Budapest, Pf.: 5., e-mail: ugyfelszolgalat@naih.hu, telefonszám: +36 (1) 391-1400) az illetékes.

¹ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX%3A32016R0679>

Végül, de nem utolsósorban az intézmény is nyilatkozik arról, hogy a birtokába került adatokat a 2018. május 25-től hatályos 2016/679/EU Európai Unió általános adatvédelmi irányelvét és a magyarországi jogszabályokat (2011. évi CXII. adatvédelmi tv.) is betartva fogja kezelni. (A kutatási adatok kezeléséről a fordítástudományban lásd e kötet első részében Seresi 2022.)

2.3. A vizsgálat előkészítése

Mint minden élőlényekkel végzett tudományos kísérletnél, először azt kell biztosítanunk, hogy a vizsgálati személy komfortosan érzi magát a kutatási környezetben. Ehhez megérkezéskor mosdóhasználati lehetőséget, vizet és szekrényt vagy pakolófelületet kell számára elérhetővé tenni, ahová a vizsgálat időtartamára biztonságba helyezheti az ingóságait. Ezt követően szóban tájékoztatjuk a vizsgálat céljáról, menetről és a fontosabb tudnivalókról, valamint felvesszük a vizsgálat szempontjából fontos vagy releváns adatokat. A tájékoztatót írásos formában is rendelkezésre bocsájtnak, és megbizonyosodunk róla, hogy a résztvevő elolvassa, majd aláírja a tájékoztatót tartalmazó dokumentumot. A tájékoztató megismerése és aláírása után egy beleegyező nyilatkozat kiosztása következik, amelyet a résztvevő újfent aláírásával érvényesít.

Az EEG vizsgálati eszköz – fejre helyezett készülék („sapka”) – kiválasztásához szükség van a fej körméretének ismeretére, amelyet egy centiméter segítségével mérünk le. A kísérleti személyt bekísérjük a kísérleti helyiségbe vagy leültetjük a kísérlethez használt számítógép elé. A sapka felhelyezése előtt megmutatjuk az eszközt a kísérleti személynek, és megkérjük, hogy távolítson el magáról minden olyan kiegészítőt (például órát), amely esetlegesen összezavarhatja a kísérleti eszköz mágneseit. Az eszköz felhelyezése nem túl óvatos, de semmiképp nem kellemetlen. Helyére igazítjuk a sapkát, az esetlegesen zavaró helyen kilógó hajszálakat aláhajtogatjuk, és kiszabadítjuk a fület. A felhelyezett eszközt csatlakoztatjuk a számítógéphez. Sikeres csatlakoztatás után az elektródák mind a számítógép képernyőjén, mind az eszközön piros fénnel jelzik, hogy még nem készek az adatfelvételre.

Az elektródák aktiválásához egy fecskendő segítségével sóst gélt juttatunk a fejbőr és az elektródák közé – ezt minden elektróda esetében egyesével tesszük meg. A fecskendő nem hegyes, nem tűben végződik, pusztán a folyadék fejbőrré juttatására szolgál. Ez a folyamat a fejbőr érzékenységtől függően lehet kellemetlen a kísérleti személy számára. Amennyire lehetséges, próbáljuk óvatosan és nem túl erősen mozgatni a fecskendő fejét, ez azonban sajnos nem mindig kivitelezhető. Ha az összes elektróda zöldre vált (az elektródaszámtól függően bizonyos számú elektróda maradhat sárga, ez a hibaszázalék), a vizsgálat elkezdhető. Bizonyosodjunk meg arról, hogy a kísérleti személy tud mozogni, nem kényelmetlen számára az EEG-sapka, és nyugalmi állapotban el tudja végezni a neki szánt feladatot. Kérjük meg, hogy ne mozogjon, várjunk pár percet, amíg letisztul az aktivitáskép (amely minden mozdulatot, mimikát, pislogást jelez).

A kísérleti személy nyugalmi állapotának beállása és az aktivitáskép letisztulása után kezdődhet maga a kísérlet. Mivel minden kutatás eltérő programmal és felépítéssel dolgozik, ezért a gyakorlati, EEG segítségével végzett kutatás ezen részét jelen tanulmányban nem részletezem. A kutatáshoz használt programot minden esetben egyedileg kell lefejleszteni, az adatokat pedig a 2.2. pontban foglaltak szerint szükséges tárolni.

Ha a résztvevő befejezte a számára előzetesen ismertetett feladatok teljesítését, akkor lecsatlakoztatjuk az EEG-sapkát a hozzá kapcsolódó készülékről és áramforrásról, majd hajmosási lehetőséget kínálunk a kísérleti személynek (erre a sós gél hajba ragadása miatt van szükség). Az EEG-sapka ugyanezen okok miatt szintén tisztítást és fertőtlenítést igényel.

2.4. Az adatok kiértékelése

Bármely idegtudományi technológiával dolgozunk is, hamar el kell kezdenünk gondolkodni arról, hogyan szeretnénk a kapott adatokat értelmezni. A nagy területet felölelő kutatásokban a nagyobb jelerősség vagy szélesebb aktivitási mintázat jelentheti a magasabb szintű kognitív folyamatot. Az időintervallumot pontosan leképező hullámforma legmagasabb és legalacsonyabb pontját eredményezheti a vizsgált folyamatban bekövetkező változás, a feldolgozás szintje (fonológiai, szemantikus) vagy kognitív ráfordítás mértéke. Első hallásra talán egyszerűnek tűnhet, azonban ezek az értelmezési lehetőségek általában nem ennyire egyértelműek. Akár publikált tanulmányt olvasunk, akár a saját adatainkból dolgozunk, az adatok kiértékelése előtt és annak során számos fogalmi és ismeretelméleti kérdést kell körbejárnunk.

A kísérlet érvényessége gyakran attól függ, hogy a választott stimulus mennyire felel meg a vizsgálat céljának. Ha például egy tanulmány a rokon értelmű és nem rokon értelmű szavak fordítása közben lejátszódó különböző mechanizmusokat szeretné feltérképezni, akkor mindkét feltétel stimuluslistájából ki kell zárni azokat az elemeket, amelyek zavart okozhatnak. Ezt a legtöbb tanulmány esetében csak részlegesen lehet megvalósítani. Mivel a frekvencia és az időintervallum általában adott a stimuluslista összeállításakor, ezért nagyon kevés kutatás veti ezeket össze egyéb, a neurokognitív aktivitást és viselkedést moduláló tényezőkkel, például az elképzelhetőséggel vagy az elsajátítási életkorral. Ez – bár néha betudható a kutatási terv tervezési hibájának – gyakrabban két dolog miatt alakul így. Ha a kutatók csak azokat a rokon és nem rokon értelmű szavakat vizsgálták volna, amelyek egyértelműen kapcsolódnak az összes változóhoz (például frekvencia, időtartam, familiaritás, konkrétság, elképzelhetőség, elsajátítási életkor, egy betű különbségű szavak száma, fordítási entrópia), akkor egy nagyon rövid listával kellene dolgozniuk. A rövid lista miatt a stimulus túlságosan is kizáró természetűvé válna, és az eredmény nem állna igazán statisztikailag megalapozott lábakon.

Hasonló történik a résztvevők kiválasztásakor is (például profi és hallgató fordítók): általában életkor és nem alapján szűrve választják ki őket, de előfordul a képzett-

ségi szint, a B nyelvi jártasság vagy a B nyelv tanulási szakaszára vonatkozó szűkítés is. Bár néhány változó talán relevánsabb mint a többi, a sok változó szigorú szűkítése valószínűleg nem viszi előbbre a kutatást, mivel ennek eredményeképp a minta is túlságosan kicsi lesz. Ennek elkerülésére gyakran kompromisszumos megoldás születik: a legérzékenyebb változók szűrése és a feladatot elviekben kevésbé befolyásoló változók szabályozatlanok maradnak. Szűkítéstől függetlenül, egy tolmácsolástudományi (vagy nyelvtudományi) tanulmány sem tudja teljesen elválasztani a célváltozót a többitől, így minden ilyen konklúzió kísérleti vagy részeredménynek tekinthető.

A kutatón múlik, mennyire tartja sikeresnek a kutatást a lehetséges egyéb, további befolyásoló tényezők kizárása szempontjából, vagyis hogy mennyire biztosan vonatkoztatható az eredmény az adott független változóra. Ennek megfelelően azok a vizsgálatok, amelyekből teljesen hiányzik a stimulus és a vizsgált területhez kötődő változók kontrollja, nagy fenntartással kezelendők.

A vizsgálati módszernek megfelelően is értékelhetjük az adatokat. Ha „A” folyamat és „B” folyamat viszonylatában „A” folyamat jobban mozgósítja „N” területet, az nem jelenti azt, hogy „N” területen csak és kizárólag „A” folyamat zajlik. Az ilyen eredmények csak azt jelzik, hogy a vizsgált idegi mechanizmus eltérő folyamatokban másképpen viselkedik. Ha bármely feladat agyi aktivitásmintázatát kontrolladat nélkül vizsgáljuk, több agyi terület aktivitását fogjuk látni. Az aktivitás nem egy mindent vagy semmit jelenség: különböző területek különböző intenzitással aktiválódhatnak egy adott feladat alatt, de csak azok számítanak bele a vizsgálat végső eredményeibe, amelyek átlépték az előre meghatározott statisztikai határértéket.

Az idegtudományi eredményeket továbbá a használt eszközök lehetőségei és korlátai is befolyásolják. A felvételek jelentősen különböznek, többek között például az EEG kísérletben használt eszköz elektródáinak száma miatt. Ezen felül, ha egy módszerrel nem fedezünk fel különbséget két feltétel között, attól még azok nem feltétlenül egyeznek meg teljesen: egy másik módszer talán megállapítaná, hogy folyamataik másban térnek el. Az idegi lenyomatok a neurokogníció és számtalan interakció (kémiai, elektromos, anatómiai, hemodinamikus) pillanatképei, így az idegtudományi vizsgálatok eredményei egy összetett jelenség technológiailag limitált részbecslései, amelyeket nem igazán lehet egyetlen eszközzel bizonyítani.

A fejbőrrel rögzített EEG-jel több szinusz hullámból áll, és a hullámok különböző frekvenciákon érzékelhetők. A különböző szinusz hullámok Fourier-analízis segítségével különíthetők el, amely átlagos négyzetmikrovoltban adja meg az egyes frekvenciák spektrális teljesítményét. Ennek eredményeképp megtudjuk, hogy az egyes frekvenciák mennyire aktívak az EEG-spektrum egy adott elektródahelyén. Minél aktívabb a neuroncsoport, annál érzékenyebbnek számít. A teljesítményértékeket általában frekvenciatartományokban összesítik és frekvenciasávban mérik. A kapott teljesítményadatokat normalizálni kell, mert azok általában pozitívan torzulnak (Davidson et al. 2000).

A rögzített, nem felhasználható adat mennyisége nagymértékben változhat a vizsgálat körülményeitől vagy a résztvevőtől függően. Miután az EEG teljesítmény- és koherenciaértékeit a Fourier elemző szoftver kiszámította, mindenképp ellenőrizni kell az elemzésekhez rendelkezésre álló EEG-adatok mennyiségét. Az elemzésekhez megfelelőnek tartott adatok mennyiségét minden kutatólaboratórium maga határozza meg. Fontos szem előtt tartani, hogy a résztvevők drasztikusan eltérő (például másodpercekkel és percekkel később rögzített) adatmennyiséggel való bevonása megkérdőjelezhető adatelemzéseket és következtetéseket vonhat maga után. Ezen kívül azoknál a kutatási terveknél, ahol a résztvevőket kísérleti csoportokba sorolják, fontos ellenőrizni, hogy a csoportok közötti (kiindulási, feladathoz kapcsolódó) EEG-adatok mennyisége hasonló-e. Kritikus továbbá a kiugró értékek EEG-erősségének és koherenciaértékeinek a vizsgálata. Az EEG-adatok gondos felügyelete segíti a kutatót az egyes EEG-felvételek minőségének és az adatkészlet integritásának ellenőrzésében.

A koherencia az elektródahelyek két pontja közötti fázisszinkron mértékét jelenti, amelyet a frekvenciaváltozó keresztkorrelációjával kapunk meg (Gevins 1989, Nunez 1981, Thatcher et al. 1987). A koherenciaértékek (tartomány: 0 és 1 között) összefüggnek a szinaptikus kapcsolatok erősségével és számával (Thatcher 1994), így felhasználhatók a két EEG felvételi hely közötti kapcsolat mértékének megállapítására. Az erősség és a koherencia mértéke egyaránt összefügg a kognitív feldolgozással.

Az adatok végső kiértékeléséhez további korrekciókat is szükséges alkalmazni (például MANOVA adatelemző szoftver), mivel a kapott eredmények sokszor csupán a körülmények hasonlósága miatt korrelálnak, és érvénytelen statisztikai adatokkal szolgálnak (Bell és Cuevas 2012).

3. Összegzés

A fentebbiekben leírtaknak megfelelően láthatjuk, hogy napjainkban már egyáltalán nem áll távol egymástól a fordítás-, a tolmácsolás- és az idegtudomány. A digitális bölcsészet térhódításának eredményeképp a tájékoztatók és adattárolási alapelvek már a humán tudományokban is jól ismertek, és azt sem lehet kijelenteni, hogy ezeket a természettudományok merőben eltérő módokon alkalmazzák. Bár az idegtudomány vizsgálati módszerei jelentősen különböznek a mérvadó, bölcsészettudományban használatos vizsgálati módszerektől, alapelveik mégis ugyanazok: ugyanúgy kiemelkedően fontos tényezőik az érvényesség, a megismételhetőség és az alkalmazhatóság (lásd e kötet első részében Károly 2022) A neurolingvisztikai paradigmák ugyanakkor nagyon hasonlóan épülnek fel, mint bármely nyelvtudományi kutatási módszer, így egyáltalán nem véletlen, hogy az idegtudományi módszerek ilyen jól alkalmazhatók egy bölcsészettudományi szakterületen is.

Irodalom

- Babcock, L., Vallesi, A. 2015. Are simultaneous interpreters expert bilinguals, unique bilinguals, or both? *Bilingualism: Language and Cognition* Vol. 20. No. 2. 403–417. <https://doi.org/10.1017/S1366728915000735>
- Bell, M. A., Cuevas, K. 2012. Using EEG to study cognitive development: Issues and practices. *Cognitive Development* Vol. 13. No. 3. 281–294. <https://doi.org/10.1080/15248372.2012.691143>
- Christoffels, I. K., de Groot, A. M. B., Waldorp, L. J. 2003. Basic skills in a complex task: A graphical model relating memory and lexical retrieval to simultaneous interpreting. *Bilingualism: Language and Cognition* Vol. 6. No. 3. 201–211. <https://doi.org/10.1017/S1366728903001135>
- Davidson, R. J., Jackson, D. C., Larson, C. L. 2000. Human electroencephalography. In: Cacioppo, J. T., Tassinari, L. G., Bernston, G. G., (eds.) 2007. *Handbook of psychophysiology*. Cambridge University Press. 27–52.
- Eriksen, B. A., Eriksen, C. W. 1974. Effects of noise letters upon the identification of a target letter in a nonsearch task. *Perception and Psychophysics* Vol. 16. No. 1. 143–149. <https://doi.org/10.3758/BF03203267>
- García, A. M. 2019. *The neurocognition of translation and interpreting*. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/btl.147>
- Gevins, A. 1989. Dynamic functional topography of cognitive tasks. *Brain Topography* Fall-Winter; Vol. 2. No. 1–2. 37–56. <https://doi.org/10.1007/BF01128842>
- Károly K. 2022. A nyelvi közvetítés empirikus kutatásának módszerei. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 27–58. <https://doi.org/1021862kutmodszertan1/3>
- Miller, G. A. 1956. The magical number seven, plus or minus two: Some limits on our capacity for processing information. *Psychological Review* Vol. 63. No. 2. 81–97. <https://doi.org/10.1037/h0043158>
- Morales, J., Padilla, F., Gómez-Ariza, C. J., Bajo, M. T. 2015. Simultaneous interpretation selectively influences working memory and attentional networks. *Acta Psychologica* Vol. 155. 82–91.
- Nunez, P. L. 1981. *Electrical fields of the brain. The Neurophysics of EEG*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Seresi M. 2022. Kutatási adatok kezelése a fordítástudományban. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 93–107. <https://doi.org/1021862kutmodszertan1/6>
- Thatcher, R. W., Walker, R. A., Giudice, S. 1987. Human cerebral hemispheres develop at different rates and ages. *Science* Vol. 236. No. 4805. 1110–1113. <https://doi.org/10.1126/science.3576224>
- Thatcher, R. W. 1994. Cyclic cortical reorganization: Origins of human cognitive development. In: G. Dawson & K. W. Fischer (eds) *Human behavior and the developing brain*. The Guilford Press. 232–266.

Yudes, C., Macizo, P., Morales, L., Bajo, M. T. 2013. Comprehension and error monitoring in simultaneous interpreters. *Applied Psycholinguistics* Vol. 34. No. 5. 1039–1057. <https://doi.org/10.1017/S0142716412000112>

Források

Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete (2016. április 27.) a természetes személyeknek a személyes adatok kezelése tekintetében történő védelméről és az ilyen adatok szabad áramlásáról. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_2016.119.01.0001.01.HUN&toc=OJ:L:2016:119:FULL119%3AFULL#d1e1374-1-1

Czobor P. In: Szuchy Zs. 2011. *Ablak a gondolatokra EEG-sapkában: A lelki egészség világnapja*. <https://semmelweis.hu/hirek/2011/10/09/ablak-a-gondolatokra-eeg-sapkaban-a-lelki-egeszseg-vilagnapja>

Terminusjegyzék

agyi aktivitásmintázat: képpalkotó eljárásokkal vagy elektrofiziológiai mérőeszközök segítségével lehetőségünk van az agytevékenységet valós időben megfigyelni, mérni és vizuálisan, kép vagy aktivitásgörbe formájában megjeleníteni. Egy feladat elvégzése közben (az alapvető agyi folyamatokon kívül) több agyi területen is zajlanak folyamatok. Az aktivitásmintázat a feladat végrehajtása közben az agyban zajló folyamatok összességének megjelenítése.

EEG: az elektroencefalográfia (EEG) tágabb értelemben véve egy mérőeljárás, amelynek segítségével a pszichés működés élettani hátterét vizsgálhatjuk meg; szűkebb értelemben pedig egy mérőeszköz, amely az idegsejtek elektromos aktivitásának regisztrálására szolgál valós időben. Az EEG-vel elvezethető jel az elektroencefalogram, amely egy komplex, többkomponensű periodikus görbeként írható le.

esemény kiváltotta agyi potenciál (EKP): az EKP-vizsgálatok során a fejbőrön mért (elvezethető) bioelektromos aktivitást vizsgálják. Az EKP-k vizsgálatával információt nyerhetünk arról, mely agyi (anatómiai) területek felelősek egyes funkciókért, hogy az egyes aktivitások milyen helyzetekben mennek végbe, s ezek eredményeképp arról is, hogy az eseményfüggő potenciálok milyen viselkedés vagy kognitív folyamat eredményeképp jönnek létre.

fMRI: a funkcionális MRI vagy funkcionális mágneses rezonanciavizsgálat (fMRI) az MRI vizsgálat egy specializált típusa, amely az idegi aktivitással összefüggésben lévő hemodinamikus választ (véráramlást) méri az agyban és a gerincvelőben.

fordítási entrópia: a fordítási entrópia azt mutatja meg, hány célnyelvi kimeneti opciója van a fordítónak egy adott forrásszegmenshez, vagyis hogy hány fordítás

jöhet létre nagyjából hasonló valószínűséggel egy szóhoz, mondathoz az adott témakörben.

idegtudomány: az idegtudomány (vagy idegbiológia) az idegrendszer felépítésével és működésével foglalkozó tudomány, amelynek célja az idegsejtek és az idegpályák tulajdonságainak megismerése. Segítségével feltárhatjuk a tanulás, emlékezet, viselkedés, érzékelés és tudat biológia alapfolyamatait.

képalkotó vizsgálat: az orvosi képalkotás kifejezés azokra a technikákra és technológiai eljárásokra utal, amelyeket arra használnak, hogy az emberi testről – jelen esetben az agyról – klinikai vagy tudományos célból képeket alkossanak anélkül, hogy az érintett területet műtéti úton feltárnák.

funkcionális konnektivitás: a funkcionális konnektivitás olyan agyterületek közötti kapcsolatot jelent, amelyek működésükben hasonlóak, és bizonyos funkciók elvégzése közben kölcsönösen aktiválódnak, valamint kiegészítik egymást.

kognátum: ha két szónak (vagy más egységnek/szerkezetnek egy adott nyelvben vagy két külön nyelvben) közös az eredete, akkor rokonságban vannak, azaz kognátumok.

neurofiziológia: az idegek és az izmok a működésük során elektromos jeleket generálnak, amelyek az információkat szállítják az agyból és az agyba. Az ideg- vagy izomrendszer működését befolyásoló betegségek, illetve sérülések lassíthatják vagy megakadályozhatják ezen elektromos jelek terjedését. A neurofiziológia (vagyis idegélettan) azoknak az elektromos jeleknek a terjedésével foglalkozik, amelyeket az idegek és az izmok működésük során generálnak.

neurokognitív aktivitás: a neurokognitív funkciók olyan kognitív funkciók, amelyek szorosan kapcsolódnak az agy bizonyos területeinek, idegpályáinak vagy kérgi hálózatainak működéséhez. A szóban forgó területeken vizsgált, valós időben végbemenő folyamatok tekinthetők neurokognitív aktivitásnak.

neurokogníció: a neurokogníció fogalma azokat az agytevékenységeket foglalja magában, amelyekhez szükség van a gondolkodásra, tehát ide tartozik többek között például a koncentráció, az emlékezés, az információfeldolgozás, a tanulás, a beszéd és az értelmezés is.

neurolingvisztika: a neurolingvisztika a nyelv megértését, produkcióját és elsajátítását irányító, emberi agyban lévő idegi mechanizmusok tudománya.

nyelvpár-aktiváció: nyelvpár-aktivációról beszélünk, amikor egy feladat elvégzéséhez két nyelv használata szükséges. A tanulmányban a fogalom a professzionális nyelvhasználók, vagyis a tolmácsok vizsgálatához kapcsolódik.

PET: a pozitronemissziós tomográfia (PET) egy funkcionális képalkotó eljárás, amelynek segítségével háromdimenziós képet nyerhetünk a test egy adott területéről. Sajátossága, hogy nem az anatómiai viszonyokat, hanem a szervek, szövetek különböző funkcionális jellemzőjét (például véráramlás, anyagcsere) jelenítik meg egy adott pillanatban.

rövid távú memóriakapacitás: a rövid távú emlékezet kis mennyiségű információ néhány (maximum 30) másodpercig történő tárolására képes rendszer. A rövid távú emlékezet verbális, vizuális-téri, sőt akár szaglási és tapintási információk tárolását is lehetővé teszi. A rövid távú memóriakapacitása véges. Miller 1956-os cikkében fogalmazta meg a 7 ± 2 -es törvényszerűséget, miszerint mind betűkből, számokból, szavakból, képekből vagy bármilyen értelmes, ismerős elemből 7 ± 2 darabot képes egy személy egyszerre megjegyezni anélkül, hogy az a hosszú távú memóriába is beépülne.

spektrális teljesítmény: az elektromos jelek különböző mértékben bocsátanak ki teljesítményt az egyes hullámhosszokon, elektródahelyeken. A kibocsátott teljesítmény mértéke a spektrális teljesítmény.

stimulus: a stimulus olyan hatás, amely a szervezetet érve valamilyen aktivitásra készíti azt.

stimulusmanipuláció: stimulusmanipuláción azt értjük, ha egy adott vizsgálat során megváltoztatjuk a korábban alkalmazott stimulust – tehát a hatáskiváltás eszközt –, s ezáltal a hatás kiváltotta szervezeti aktivitást is befolyásoljuk.

AUDIOVIZUÁLIS FORDÍTÁS

A hangalámondás mint audiovizuális fordítási mód kutatása

Juhász-Koch Márta

Semmelweis Egyetem
juhaszkochmarta@gmail.com

Kivonat: Annak ellenére, hogy az audiovizuális fordítás mint aldiszciplína egyre népszerűbb kutatási területté válik a fordításkutatók számára, szakmailag az egyik legelterjedtebb fordítási módjának, a hangalámondásnak a szakirodalma nemzetközileg csekély, Magyarországon pedig szinte még nem is létezik. Ahhoz pedig, hogy egy tudományterületet kutathassuk, pontosan meg kell határoznunk, miről is van szó. Nevén kell nevezni és definiálni kell a kutatás tárgyát. A hangalámondás márpedig olyannyira fekete báránya a fordítástudománynak, hogy a filmtudományi és filmgyártási megközelítésű, körülírt definícióján kívül nem létezik olyan meghatározása, amely fordításelméleti aspektusaira is kiter. A maroknyi külföldi hangalámondás-kutatás jó kiindulópontot jelent ezen audiovizuális fordítási mód kutatásának meghonosodásához, mindenekelőtt azonban szükség van a terület terminológiájának kidolgozására, a fordítási mód folyamatának leírására, jelenségeinek és fordítási tendenciáinak feltérképezésére, hogy mélyreható vizsgálatokkal lehessen feltárni ezen jelenségek okát és implikációit mind a fordítástudományi aldiszciplínára, mind a szakmai megítélésre vonatkozóan. E tanulmány kísérletet tesz a hangalámondás fordításelméleti szempontokat is figyelembe vevő definiálására, majd bemutatja azon műsortípusok szerkezeti osztályozását, amelyeket hazánkban hangalámondással ültetnek át magyar nyelvre. A forrásnyelvi és a célnyelvi, hangalámondáshoz készülő szövegek könyv bemutatása után a cikk a korpuszépítés sajátosságait és a szövegek előkészítését tárgyalja, végezetül pedig kitér a lehetséges kutatási irányokra és módszerekre.

Kulcsszavak: audiovizuális fordítás, hangalámondás, szövegekönyv, meg-
szólalástípusok, dokumentumfilm, reality, hangalámondás-korpusz

1. Bevezetés

A szinkron dramaturg szakmában az egyik legáltalánosabb audiovizuális fordítási (AVF) mód a hangalámondás (*voice-over*). Feltételezhetően a jelenleg a szakmában dolgozó fordítók nagy része dolgozott már ezzel a fordítási móddal, akár filmszinkronnal, akár feliratozással foglalkoznak. Ha azonban a fordítástudomány szemszögéből közelítjük meg a hangalámondást, láthatjuk, hogy nem csupán mellőzött téma, de a jelen szerző publikációin kívül mostanáig nem született olyan magyar tudományos munka, amelynek a központi témája ezen audiovizuális fordítási mód.

A hangalámondással foglalkozó nemzetközi szakirodalom bár folyamatosan gyarapszik, a szinkronizálás és a feliratozás szakirodalmának mennyiségével összehasonlítva még mindig meglehetősen kis méretű. Az audiovizuális fordítás szakirodalmának és szakmai jellemzőinek ismerői számára furcsán ellentmondásosnak tűnhet a hangalámondás helyzete. A szakma gyakorlata alapján kijelenthetjük, hogy a hangalámondás rendkívül általános fordítástípus, széles körben művelik a fordítók, hiszen kezdők számára olyan gyakorló AVF módot jelent, amely felkészít a szakmai szempontból sokkal nehezebbnek ítélt szinkron dramaturg munkára. Ha azonban ez így van, miért nem találták eddig érdemesnek fordítástudományi kutatásokra? A magyar televízióban sugározott műsorok egy jelentős része hangalámondással magyarra fordított produktum a legkülönbözőbb témákban (Juhász-Koch 2019), vagyis nemcsak releváns, hanem rendkívül érdekes korpuszt lehet létrehozni a kutatásához.

Eliana Franco, akinek a 2000-ben írt *Revoicing the alien in documentaries – Cultural agency, norms and the translation of audiovisual reality* című disszertációja jelenleg az egyetlen doktori értekezés a nem fikciós hangalámondás témájában, két tényezővel indokolja a hangalámondással kapcsolatos kutatások alacsony arányát. Az egyik a fordítástudományban és azon belül is az audiovizuális fordításban kezdetektől fogva tapasztalható részrehajlás az irodalmi szövegek és azok fordítására jellemzően használt audiovizuális fordítási módok (szinkronizálás és feliratozás) iránt (Franco 2000). A másik indok Franco szerint kevésbé egyértelmű. A kutatási úr második tényezője szerinte ugyanis az a kutatók és a közvélemény körében egyaránt elterjedt téveszme, miszerint a „valóság lefordítása szükségszerűen egyértelmű, problémamentes tevékenység” (Franco 2000: 3, saját fordítás), amely mivel megítélésük szerint objektív és mentes mindenféle irodalmiságtól, valószínűleg figyelemre nem érdemes kutatási terület. Franco azért említi a *valóság* fordítását, mivel néhány ország (pl. Lengyelország, balti államok) kivételével általánosságban elmondható, hogy a hangalámondást *nem fikciós* műsorok, vagyis dokumentumfilmek ismeretterjesztő, reality és beszélgetős műsorok fordítására alkalmazzák (ld. 3.1. alfejezet). Ezen műfajok objektivitásának vizsgálata véleményem szerint a kommunikáció-, film-, média- vagy társadalomtudomány hatáskörébe tartozik, fordításkutatási szempontból azonban rendkívül egyedi, jól kiaknázható fordítási módról van szó.

A hangalámondás tehát a fordítástudománynak, azon belül az audiovizuális fordítás aldiszciplínájának gyakorlatilag feltérképezetlen területe, amely egyedi jellegzetességei miatt rendkívül izgalmas kutatási lehetőségeket biztosít a kutatóknak. E tanulmányban a hangalámondás rövid bemutatása mellett kitérek a nemzetközi szakirodalom fontosabb, hangalámondással kapcsolatos kutatásaira, majd a hangalámondással készülő televíziós műfajok és szövegek sajátosságainak ismertetése után rátérek a korpuszépítésre és a kutatás lehetséges módszereire, valamint az elemzés javasolt szempontjaira, figyelembe véve a szakmai aspektusokat és természetesen a hangalámondás mint audiovizuális fordítási mód egyedi jellemzőit.

2. A hangalámondás mint audiovizuális fordítási mód

Az audiovizuális fordításnak három domináns módja van: a szinkron, a felirat és a hangalámondás. Gonzalez (2009) csoportosítása alapján a hangalámondást a szinkronnal és az összes többi, a célnyelven is hangzó szöveget eredményező AVF móddal (narráció, hangos leírás, szabad kommentár, szinkrontolmácsolás stb.) a hangcsere (*revoicing*) kategóriájába soroljuk. Ezzel a kategóriával szemben csupán a feliratozás áll, amely eredményeként a hangzó forrásnyelvi szövegből írott célnyelvi szöveg jön létre a befogadó számára a fordítás után. A hangcsérés AVF módok közül a szinkron magasan a legismertebb, legnépszerűbb, legnagyobb presztízsű, ebből következően pedig sokkal jobban kutatott fordítástípus, mint a hangalámondás vagy akár az egyéb hangcsérés AVF módok. Bár a hangalámondás szerves része a tévénéző lakosság életének, a módszer és annak sajátosságai sokkal kevésbé ismertek. Megfigyelésem alapján a köztudatban is a szakmában használt terminológia él. Szinkronizálásként utalnak minden olyan produkcióra, amelyet a szinkronstúdiók végeznek, legyen az filmszinkron vagy hangalámondás. A két AVF mód között azonban technikailag és fordítástechnikailag is markáns különbségek figyelhetők meg. A hangalámondás sajátosságaira a következő alfejezetekben térek ki.

2.1. A hangalámondás definíciója

A hangalámondás szakirodalma olyannyira gyerekcipőben jár, hogy nincs olyan egyetemes definíció, amely nem csupán technikai, hanem fordítástudományi szempontból is pontosan definiálja ezt az audiovizuális fordítási módot, nemcsak a magyar, de még a nemzetközi szakirodalomban sem. Díaz Cintas (2003) az alábbi definíciót alkotta meg a hangalámondásra:

Gyakori megoldás, hogy a néző a megszólalás elején néhány másodpercig hallja az eredeti szöveget, majd azt lehalkítva a célnyelvi szöveg beilleszthetővé válik.

A fordítás rendszerint néhány másodperccel hamarabb ér véget, mint az idegen nyelvű beszéd, ekkor az eredeti hangsávot ismét felhangosítják normál hangereőre, hogy a néző még egyszer hallja az eredeti szöveget (Díaz Cintas 2003: 195, fordítás: Juhász-Koch 2018: 127).

Díaz Cintas definíciója bár részletes, kizárólag technikai szempontból magyarázza el a hangalámondást, fordítástudományi aspektusaira nem tér ki. Luyken és munkatársai (1991) már a megközelítőleg szinkronitás mellett „az eredeti szöveg hű fordítását” (1991: 80, saját fordítás), illetve „majdnem teljes fordítását” (1991: 140, saját fordítás) is beemelik a definíciójukba.

Gambier (1996) a következő módon definiálja a hangalámondást: „a hangalámondást vagy szimultán tolmácsolást az eredeti szövegnek viszonylag »hű« fordítása jellemzi, amely kvázi szinkronitásban jut el a nézőhöz”¹ (1996: 8, saját fordítás). A definíció érdekessége az, hogy az elején a terminus említésénél Gambier a hangalámondást és a szimultán tolmácsolást szinonimaként kezeli. Magában a definícióban pedig Luyken és munkatársai (1991) meghatározásához hasonlóan a szöveghűséget említi, valamint hangsúlyozza a célnyelvi szöveg kvázi szimultán visszaadását.

A későbbi definíciók is általában ezen aspektusokon alapulnak. Franco, Matamala és Orero (2010) a létező meghatározásokat úgy foglalja össze, hogy a hangalámondás célnyelvi verziójának „hűnek, szó szerintinek, autentikusnak és az eredeti hangzó verzióhoz teljes egészében megfelelőnek” (Franco, Matamala és Orero 2010: 26, saját fordítás) kell lennie.

Luyken és munkatársai (1991) azonban megemlítenek egy fordításelméleti szempontból lényeges elemet a célnyelvi verzióhoz a stúdióban történő felvételével kapcsolatban. Amellett, hogy semmilyen módon nem jelzik az eredeti beszélő akcentusát vagy hangjának jellegzetességeit (csupán a nemének és korának megegyező szinkronhang alkalmazása fontos), leírják, hogy a megakadásokat, hezitálást, nyelvtani hibákat, káromkodást és töltelékuszavakat, valamint egyéni nyelvhasználatot figyelmen kívül kell hagyni (Luyken et al. 1991). A kontextus alapján ezen tényezők bár úgy tűnhetnek, mintha a színész hatáskörébe tartoznának, a magyar szinkronstúdiók által a fordító rendelkezésére bocsátott útmutatók alapján (Juhász-Koch 2019) azonban elmondható, hogy valójában a fordító dolga fordítás közben „letisztázni”, standardizálni a színész által felmondandó szöveget.

Mindezen szempontot figyelembe véve megkísértem létrehozni egy olyan magyar definíciót a hangalámondásra, amely remélhetőleg megfelelő hangsúlyt helyez a hangalámondás fordításelméleti, fordítástechnikai és szakmai/technikai aspektusaira is:

Hangalámondásnak nevezzük azon audiovizuális fordítási módot, amely során főleg nem fikciós műsorok spontán és/vagy előre megírt megnyilatkozásokból

¹ „*le voice over* ou *interpretation simultanée*, caractérisée par une traduction assez „fidèle” de l’original et émise en quase synchronie” (1996: 8)

álló forrásnyelvi szövegének standardizált és lerövidített célnyelvi fordítását részleges hangcserével a lehalkított forrásnyelvi beszéd fölé helyezik, és a két verzió között megközelítőleges izokronia áll fenn.

Bár a hangalámondás, amint fentebb láttuk, a *szinkronizálás* ernyőterminus alá tartozik, e definíció markánsan elkülöníti a szinkronfordítástól. Kiemeli, hogy nem fikciós műsorokról van szó, vagyis túlnyomórészt nem játékfilmek, sorozatok vagy mesék fordítására alkalmazzák. Továbbá a nem fikciós műfajok produktumaiban a dialógusok (a narrátor és a rekonstruált/illusztratív jelenetek kivételével) spontán beszédként, esetleg irányított spontán beszédként valósulnak meg. A célnyelvi fordítás említésénél fontosnak tartottam a *standardizált* jelzőt használni, mivel egyrészt a dialógusok spontaneitása magával vonja a performanciahibák nagyfokú előfordulását, másrészt mivel a szereplők nem hivatásos színészek, különböző társadalmi és kulturális háttérű személyek teljesen egyéni nyelvhasználatuk jelenik meg a megszólalásokban. Annak érdekében pedig, hogy a célnyelvi befogadó feldolgozási erőfeszítése minimális maradjon, a szakmai útmutatók alapján ezen idioszinkráziák kijavítása az audiovizuális fordítótól elvárt fordítási stratégia.

A definícióban említett részleges hangcsere alatt azt a technikai folyamatot értjük, amely Díaz Cintas (2003) definíciójában is megjelenik: „az adott célnyelvi (CNY) fordítást a forrásnyelvi (FNY) beszéddel egy időben halljuk. Az eredeti hangszáv halkabb, de a háttérben hallható, miközben a célnyelvi fordítást ráolvassák” (Díaz Cintas 2003: 195, fordítás: Juhász-Koch 2018: 127). Vagyis a filmszinkronnal szemben a forrásnyelvi hang „lecserélése” a lehalkítással csak részleges, nem tűnik el teljesen az eredeti beszéd a hangszávról.

Orero (2006: 259) *voice-over isochrony* terminusát „megközelítőleges izokroniáként” emeltem be a definíciómba, az angol terminus ugyanis azt a fajta szinkronitást jelenti, amely során a fenti idioszinkráziák és beszélt nyelvi performanciahibák kiagyásával érzük el azt, hogy a célnyelvi szöveg „beférjen” a rendelkezésre álló másodpercekbe. Sepielak és Matamala (2014) pontosabban meghatározza a megközelítőleges izokronia mértékét. Definíciójukban leírják, hogy úgy kell ráférnie a célnyelvi szövegnek a forrásnyelvi megszólalás fölé, hogy „néhány másodperc maradjon az elején és a végén is” (Sepielak és Matamala 2014: 149). Az eredeti beszéd hallhatósága a megszólalások elején és végén az autenticitást szolgálja. Franco (2001) szerint a módszer célja ugyanis az, hogy meggyőzze a nézőket arról, hogy ugyanaz hangzik el a célnyelven, mint ami a forrásszövegben. Ez a transzparencia erősíti a néző tartalmi hűségbe vetett bizalmát.

2.2. A hangalámondás a fordítástudományban

Az audiovizuális fordítást fordítástudományi szempontból csak az 1980-as években kezdték vizsgálni, korábban a terminus kizárólag a filmtudományban volt használatos.

Debütálásakor azonban bizonytalanság övezte a hangalámondást. Míg az első fordítástudományi publikáció, ahol megjelenik, Fawcett 1983-as cikke volt, amelyben a szinkronizálásnak (*dubbing*) két típusát határozza meg: a sztenderd szinkronizálást (*standard dubbing*) és a hangalámondást (*voice-over*) (Fawcett 1983) (ez a felosztás egyébként egybeesik a mai magyar szakmai használattal), addig Daly (1985) inkább a szinkrontolmácsoláshoz hasonlítja a cikkében.

Az első mélyreható tudományos kutatás Eliana Franco (2000) *Revoicing the alien in documentaries – Cultural agency, norms and the translation of audiovisual reality* (Az idegenség megjelenítése a dokumentumfilmekben – Az audiovizuális valóság kulturális ágense, normái és fordítása) című doktori disszertációja volt, amelyben huszonkét Nyugat-Európában készült, Brazíliáról szóló dokumentumfilm brazil portugál forrásnyelvről francia és német célnyelvre készített hangalámondását vizsgálta három fő szempontból: *miről* beszélnek, *mennyit* beszélnek, valamint a célnyelvi verzióban *hogyan* beszélnek a dokumentumfilmekben. Amellett, hogy általános normákat azonosított a nem fikciós televíziós műfajok fordításában, arra a következtetésre jutott, hogy a kulturális ágensnek jelentős szerepe van az adott hangalámondásos produktum tartalmának és nyelvi formájának létrehozásában. Franco egyik fontos megállapítása azonban a bevezetésben is említett gondolata, miszerint a dokumentumfilmek által bemutatott tények lefordítása a tévhitekkel ellentétben nem feltétlenül objektív és problémamentes (Franco 2000).

Franco disszertációja után egyre több tudományos publikáció született a hangalámondás témájában, amelyek közül a legfontosabb az Eliana Franco, Anna Matamala és Pilar Orero (2010) által írt *Voice-over translation: an overview* című kötet, a mai napig a legátfogóbb kiadvány a hangalámondásról. A tudományos szempontok mellett a szerzők a szakma működésére is hangsúlyt helyeznek, részletesen leírják a hangalámondás készítésének folyamatát. A könyv továbbá remek forrást nyújt a hangalámondás oktatásához, a szerzők ugyanis mintatanterveket és feladatokat is készítettek hangalámondást oktató kurzusokhoz. A kiadvány további erőssége a végén található, összefoglalóval és megjegyzésekkel tűzdelt bibliográfia a hangalámondással kapcsolatos, a könyv kiadásáig megjelent vagy előkészületben lévő több mint hetven publikációról.

Leszögezhető tehát, hogy a hangalámondással foglalkozó kutatók igyekeznek a szakmai és tudományos szempontból érdeklődők számára rendszerezett szakirodalmat és univerzálisan használható tananyagot létrehozni. Maga a hangalámondás mint AVF mód azonban mégsem dicsekedhet azóta sem ugrásszerűen megnőtt szakirodalommal és kutatásokkal. Lássuk, mik azok a szempontok, amelyek miatt a hangalámondás még mindig az audiovizuális fordítás kutatásának „fekete báránya”!

3. A hangalámondás kutatásának alapja: a szövegekönyv

Az audiovizuális fordítás tárgyát a multimodalitás miatt nem könnyű pontosan meghatározni. Matkivska (2014) definíciója visz talán legközelebb a megoldáshoz: „[a]z audiovizuális fordítás tehát tulajdonképpen a videóanyag verbális komponensének fordítását jelenti, amit összhangba kell hozni a nem verbális elemekkel” (Matkivska 2014: 38, saját fordítás). Vagyis maga a fordítás a szöveg szintjén történik, az audiovizuális produktum nem verbális elemei (kép, beszédhang, zene) pedig kontextust és támpontot biztosítanak a minden szempontból megfelelő fordítás elkészítéséhez.

3.1. A megszólalástípusok

Magyarországon a hangalámondást a nem fikciós televíziós műsorok fordítására alkalmazzák, amelyeknek szerkezeti szempontú kategorizálását a 3.2. alfejezet tárgyalja. Közös jellemzője ezen produktumoknak azonban az, hogy különböző megszólalástípusok jelennek meg bennük, hiszen dokumentumfilm-szerűek, vagyis szövegük nagyrészt interjúkból (beszélő fejek), párbeszédekből és az ezeket összekötő narrációs részekből állnak. Az egyes megszólalástípusok részletes bemutatását lásd Juhász-Koch (2019) cikkében. A különböző műfajú és struktúrájú műsorokban más-más a megszólalástípusok aránya. Ez abból a szempontból lehet érdekes, hogy mivel a narrátor jellemzően előre megfogalmazott szöveget mond, addig a beszélő fejes részek spontán, de irányított módon zajlanak. A párbeszédetek esetében pedig kétféle típusú dialógust különböztetünk meg: az egyik a szereplők spontán beszélgetése, a másik az illusztratív párbeszéd. Míg előbbit úgy rögzítik a kamerák, „ahogy történik” (pl. reality műsorok esetében), utóbbit olyan műsoroknál alkalmazzák, ahol a bemutatott esemény közben megtörtént párbeszédet visszaemlékezések alapján színészekkel rekonstruálják (*dramatization*) (pl. bűnügyi dokumentumfilmekben). Ez esetben forgatókönyv alapján zajlanak a párbeszédetek.

A megszólalástípusokat a stúdió által elért betűformázással általában jelölni kell a célnyelvi szövegben (pl. a narrátor – félkövér, beszélő fejek – dőlt, párbeszéd – formázás nélküli), és a közöttük lévő különbségek a fordítási stratégiák kiválasztásánál is fontos szerepet játszanak. Ahhoz, hogy a célnyelvi verzió is autentikus hatást keltsen, a fordított szövegnek is a megszólalástípusra jellemző nyelvhasználatot (stílus, regiszter, idiomatikus nyelvhasználat) kell tükröznie.

3.2. A hangalámondásos műsортípusok szerkezet szerinti osztályozása

A hangalámondásos műsorok szerkezetileg rendkívül változatosak, osztályozásuk az ELTE BTK Audiovizuális fordító és szakfordító szakirányú továbbképzésnek

a Sereg Judit által 2018-ban összeállított tananyagában jelenik meg először, és az alábbi kategóriákkal fedi le a magyarországi hangalámondással készülő produktumok széles skáláját.

1. táblázat

A hangalámondásos műsorok szerkezeti osztályozása (Sereg 2018. Kézirat)

Hagyományos ismeretterjesztő	Általában narrátori szöveg és esetleg beszélő fejes részek; strukturált szöveg; szakkifejezések használata; közel áll az írott szöveghez; pl. <i>BBC Planet Earth</i> sorozat
Műsorvezetős ismeretterjesztő	Képzett műsorvezető, aki aktívan részt vesz a cselekményben, és akár narrátori szerepe is lehet; pl. <i>Todd Sampson: a túrés határán (Todd Sampson's Body Hack)</i>
„Újrajátós”	A párbeszédés részeket színészek játsszák újra forgatókönyv alapján; jellemzően bűnügyi dokumentumfilmek, pl. <i>Valódi helyszínelők (True CSI)</i> ; többnyire narrátor és beszélő fejes részek
Versenyjellegű	Jellemzően versenyeznek a szereplők: átalakítós műsorok, pl. <i>A bolhapiac kincsei (Flea Market Flip)</i> ; a főzős műsorok egy része, pl. <i>Cukorláz (Sugar Rush)</i> , <i>Gordon Ramsay – A pokol konyhája (Hell's Kitchen)</i> ; narrátor, beszélő fejes és párbeszédés részek
Beszélgetős	Televíziós talk show-k, pl. <i>Oprah Talk Show</i> ; párbeszédék
Reality	Érdekes (körülmények között élő) emberek, családok életét bemutató műsorok, pl. <i>Pöttöm óriások (Little People Big World)</i> , <i>Alaszka, a legvégső határ (Alaska The Last Frontier)</i> ; narrátor, beszélő fejes, spontán párbeszédék

Az egyes kategóriák között a határok nem mindig élesek, ami a nem fikciós műsorok sokféleségének, hibriditásának, valamint újabb típusú műsorok folyamatos megjelenésének tudható be. Fontos azonban szerkezeti szempontból azonosítani a vizsgálni kívánt hangalámondásos műsorokat, hiszen ha a kutatás során szempont a megszólalástípusok fordításainak összehasonlítása, akkor jelentősége lesz annak, hogy a kutatási korpusznak milyen a megszólalástípusok szerinti összetétele.

3.3. A forrásnyelvi szövegeknyv felépítése

A forrásnyelvi szövegeknyvek tekintetében nem létezik univerzális formátum. Forgalmazónként változik, hogy milyen formátumú szövegeknyvet bocsátanak a stúdió és természetesen a fordító, esetleg a kutató rendelkezésére. Az 1. ábra négy szövegoldala csak egy-egy példa arra, milyen változatosak lehetnek a forrásnyelvi szövegeknyvek.

I.ábra
Példák forrásnyelvi szövegek formátumára

(a)

DISCOVERY STUDIO
ALASKA: THE LAST FRONTIER
AKS_805_ONLINE_CHYRON_101518
OCT 15, 2018

TC	VIDEO	DIALOGUE / AUDIO
00:59:40		[BARS]
00:59:45	PROGRAM INFO	[MASTER SLATE]
00:59:55	BEGIN COUNTDOWN TO PROGRAM: 5 SECS	
01:00:00	DISCLAIMER CARD: ALASKA IS THE LAST FRONTIER HUNTING IS ESSENTIAL FOR SURVIVAL SOME IMAGES ARE DISTURBING VIEWER DISCRETION IS ADVISED	
01:00:07	Aerial shots over Alaskan wilderness. Otto & Charlotte's homestead BEGIN PREVIEWS SEGMENT: Upcoming Shots / Scenes from current episode	NARRATOR: (VO) ON THIS EPISODE OF "ALASKA: THE LAST FRONTIER", LIFE ON THE HOMESTEAD CONSTANTLY...
01:00:13	VARIOUS: Otto on cattle drive trying out his new mobile calf pen	NARRATOR: (VO) ...PRESENTS NEW CHALLENGES.
01:00:15	Otto & Charlotte on cattle drive in a precarious situation	OTTO: Holy crap! CHARLOTTE: Otto stop!
01:00:18	VARIOUS: Atz Lee on roof installing solar panels on their remote cabin	NARRATOR: (VO) AND THE KILCHERS MUST STRIVE FOR INVENTIVE PERSEVERANCE...
01:00:22	Atz Lee & Jane at their remote cabin working on project	ATZ LEE: Oh, come on!
01:00:23	VARIOUS: Kilchers working or using their various new innovative ideas on homestead	NARRATOR: (VO) ...IN ORDER TO SURVIVE.
01:00:24	VARIOUS: Kilchers working or using their various new innovative ideas on homestead projects. Levi working on fixing his cabin's foundation	EVIN: (VO) As homesteaders we're always trying to come up with the clever solution to a problem. LEVI: Whoa! LEVI: (VO) The cabin's starting to collapse into the ground.
01:00:32	VARIOUS: Otto on his	OTTO: (VO) Our plans are to build a mobile calf pen.

AKS_805_ONLINE_CHYRON_101518

(b)

red marble media

SPACE'S DEEPEST SECRETS 1

ACT 1

VIDEO/AUDIO	NARRATION / INTERVIEW
1.	ALAN STERN: Humans have been explorers since the earliest days, from our birth in the cradle of Africa spreading across the seven continents. That exploration will never end. It's something very deep within us that stretches back to the dawn of our species.
2.	TODAY, A NEW BREED OF EXPLORERS ARE CAPTURING THE FIRST GLIMPSSES OF WORLDS BEYOND OUR OWN.
3.	JOHN RENNIE: We are absolutely pushing the limits of everything we know about space exploration right now.
4.	RALPH MCNULTT: Hang on to your seats because the roller coaster ride is on.
5.	MYSTERIOUS NEW IMAGES... REVEAL INCREDIBLE NEW DISCOVERIES.
6.	TITLE: SPACE'S DEEPEST SECRETS
7.	JANUARY 2016, NASA RELEASES A NEW IMAGE OF A STRANGE STRUCTURE ON THE SURFACE...OF PLUTO. IT APPEARS TO BE AN ENORMOUS ICE VOLCANO - ON WHAT SHOULD BE A GEOLOGICALLY DEAD PLANET.
8.	ALAN STERN: On the flanks of this big summit depression is the caldera of the volcano. Nothing like this has been seen anywhere in the solar system. It's got us baffled.

638 W. 65th Street • 1st Floor • New York, NY 10021 • 646-753-1538 • www.redmarblemedia.com

(c)

BODY HACK
EPISODE 1 - "MMA" - DNI VERSION

1000 0000 10000 000000

TODD (VOICEOVER) 10:00:00
I'm Todd Sampson, adventurer and human Todd Sampson
10:00:00

MUSIC BEGINS ... 2 MIN 04 SEC 10:00:00

gaines pig, and I'm on a mission to investigate some of the most extraordinary people on the planet, to see what we can all learn from their lives. Using science as my guide, I won't just observe them, I'll back into their world and try and become them. In the episode to come, I'll live as a hunter-gatherer, a way of life that's changed little in a hundred thousand years. Test my resilience with the French Foreign Legion, on one of the world's toughest assault courses.

TODD
Yira!

SOLDIERS
Sera!

TODD (VOICEOVER)
Work as a Himalayan ~~guy~~, six kilometers in the sky.

TODD
Well I shouldn't have climbed that without a safety net.

TODD (VOICEOVER)
I'll plunge deep below the waves, confronting my fear of water, to learn the skills of a traditional free diver.

DIRECTOR
Action!

TODD (VOICEOVER)
And I'll examine the nature of human risk-taking, by attempting one of the world's most dangerous jobs as a Bollywood stuntman. It will mean pushing my mind and body to the limit, to try and prove...

INSTRUCTOR
Come on, Todd!

TODD (VOICEOVER)
...the human body can adapt to almost anything.

TODD (VOICEOVER) 10:01:32
In this episode, I'll be living the extreme life of an MMA cage fighter. I have two weeks to learn the skills and strategies of

(d)

TIME VIDEO DIALOGUE PG 2

01:00:47	JEREMY O.S.:	... that was coming from the East Coast.	
01:00:49	JEREMY:	I need it tonight, not tomorrow.	
01:00:51	AUDREY V.O.:	And now...	
01:00:52	AUDREY:	...we don't know if we're gonna have any photos.	
01:00:55	AMY:	"Do you want to be a part of the pumpkin salsa? Do you?"	
01:00:57	AMY O.S.:	It's either a yes or a no, Matt.	
01:00:59	MATT V.O.:	She operates at a pace. I operate...	
01:01:00	MATT:	...at a different pace, they're not really compatible.	
01:01:03	AMY O.S.:	You have more than voiced...	
01:01:05	AMY:	...your opinion that you hate doing business with me.	
01:01:07	MATT O.S.:	I didn't say that, Amy.	
01:01:08	AMY:	Right. Really, Matt?	
01:01:10	[MUSIC]		
01:01:11	MATT V.O.:	My name is Matt Roloff.	
01:01:13	AMY V.O.:	And I'm Amy Roloff. ~~Twenty-five~~ years ago we bought a family farm.	
01:01:19	MATT V.O.:	We raised our four beautiful kids here. Three of them are average height and only one is little.	
01:01:24	AMY V.O.:	Like any family we've had our setbacks and celebrations.	
01:01:25			
01:01:28			
01:01:29	MATT V.O.:	A lot has changed over the years.	
01:01:30			
01:01:31	AMY V.O.:	Our kids are all grown up now.	
01:01:32			
01:01:33	MATT V.O.:	And our family is getting bigger.	
01:01:34			
01:01:36	[CHEERS]		

LITTLE PEOPLE BIG WORLD: EPISODE 1116

(e)

EVIL LIVES HERE EPISODE 503 "WHILE I WAS GONE" (STARRETT) PAGE 13 OF 31		
01:19:37	Actress as Michele Ward VO	What's going on? Here, come here.
01:19:38	Michèle Ward VO/OC	That room was off-limits to pretty much everyone except himself.
01:20:05		FADE TO BLACK
01:20:10		GRAPHICS ON SCREEN <i>Evil Lives Here</i>
01:20:16	Michèle Ward VO	"Dear Sam, this is not at all like him. He would take off and go places and leave me at home. I would ask him where he was going and when he would be back, and he would say it was none of my business. Then, after he came home, at nine or ten in the evening, I'd ask him where he was, but you know how he is. If he doesn't want to talk, he won't."
01:20:42	Michèle Ward VO/OC	I went... GRAPHICS ON SCREEN <i>Michèle Ward</i> <i>Richard Daniel Starratt's Ex-Wife</i> ... back home to visit my parents with my daughter. Normally, he would call me every couple of, you know, every day or so, every other day, but this time, he didn't call me but like once, which was really strange.
01:20:58	Actress as Michele Ward OC	Daniel?
01:21:00	Michèle Ward VO	When I came back from this trip, there were a few things that were odd.
01:21:04	Actress as Michele Ward OC	Daniel, I'm home.
01:21:06	Michèle Ward VO/OC	I noticed that the pictures of my daughter and myself were face-down on the bookshelf.
01:21:16	Actor as Richard Daniel Starratt VO	Hey, you're home.

A fenti példák esetében a fej- és láblécektől, valamint a transzkripciók elkészítését végző entitások vízjelétől és logóitól eltekintve a szövegek között rögtön szembevető különbség az oszlopok száma. Három-, kettő-, de akár egyoszlopos dialóguslistára is láthatunk példát. A többoszlopos formátumoknál maga a szöveg a jobb szélső oszlopban helyezkedik el, de gyakran ugyanebbe az oszlopba kerül közvetlenül a szöveg elé a megszólalók neve, a megszólalástípus esetleges jelzése (pl. *VO* vagy *V.O.* azaz *voice-over*, ami ebben az esetben jelölheti a beszélőfejes és a narrációs részeket is), illetve a nem verbális kommunikáció instrukciói (jellemzően kapcsos zárójelben, pl. nevetés: [*LAUGH*]). Ahogyan a (d) példából is látható, kerülhet a szöveg oszlopába a háttérzene (*MUSIC*) jelölése is. Ezen metatextuális információk bár szerves részét alkotják a szövegeknek, a vizsgálandó törzsszövegbe és így a korpusz szavainak számába sem számíthatók bele.

Kétoszlopos formátum esetében jellemzően a bal oldali oszlopban az idő kódok helyezkednek el – általában minden egyes megszólalás mellett (ld. (d) példa), vannak azonban olyan szövegek, amelyekben nem minden megszólaláshoz tartozik idő kód (ld. (c) példa), esetleg a szövegtől nem balra helyezkedik el az időmegjelölés oszlopa (ld. (c) példa).

A háromoszlopos szövegekben az idő kód (bal) és a dialógus (jobb) oszlopa között elhelyezkedő harmadik oszlop általában a megszólalás pillanatában a videófelvételen található egyéb, vizuális, esetleg audió információkat tartalmazza (ld. (a) illetve (b) példa az oszlop első cellájában látható *VIDEO* és *VIDEO/AUDIO* címke alapján). Ezen plusz oszlop azonban szolgálhat arra is, hogy itt jelöljék a megszólaló nevét és azt is, hogy beszélő fejes megszólalásról van-e szó (ld. (e) példa).

Tartalmi szempontból fontos leszögezni, hogy a transzkripció csupán mankó a videóban elhangzó, lefordítandó szöveghez. Az elsődleges forrásnyelvi szövegforrás maga az eredeti hangzó szöveg. Ezt azért érdemes tudatosítani, mert a transzkripcióba gyakran kerülhetnek hibák, illetve az is előfordul, hogy maga a szöveg anyanyelvi leírója nem ért egy-egy (elhangzó) szót. Ezt általában [INAUDIBLE] („nem hallható”) jelzéssel jelölik a szövegben. Korpuszépítés közben tehát mindenképp ellenőrizni kell, hogy ugyanaz hangzott-e el az eredeti műsoranyagban, mint amit a transzkripció tartalmaz.

4.3. A célnyelvi szövegekönyv felépítése

A célnyelvi szövegekönyvek között is lehetnek eltérések. Stúdióként változhat ugyanis a sablon, amelyben a lefordított szöveget kérik. A 2. ábrán látható két példa a Magyarországon használatos célnyelvi szövegsablonra. A célnyelvi szövegekönyv három kötelező eleme a megszólalás elejét jelző időkód, a megszólaló neve és a célnyelvi szöveg. Az (a) példában egy több stúdiónál is használatban lévő formátumot láthatunk, a (b) példánál pedig megfigyelhetjük, hogy ugyanúgy megvannak a szövegekönyv kötelező elemei, csupán fel vannak cserélve az időkódokat és a szereplők nevét tartalmazó oszlopok (ez a formátum egyébként a szinkronfordítás szövegsablonjaira hasonlít, amelyek esetében időkód helyett számozni kell a megszólalásokat).

2. ábra

Példák célnyelvi szövegekönyvek formátumára

(a)

OCEM093193EDT-The Great British Sewing Bee_S01Ep04		3/66
00:33	CLAUDIA	...és Neela hagyta el harmadikként a varrószoót.
00:36	NEELA	Nem fogom befejezni.
00:39	CLAUDIA	Ezen a héten a versenyzők szerkesztenek...
00:42	MATT	Ne hagyjátok cserben!
00:44	CLAUDIA	...az eddigi legszűkre szabottabb szabásminta-versenyen.
00:47	LORNA	Nagyon vad.
00:48	CLAUDIA	Egy hivatalos átalakítás.
00:50	RYAN	Tetszik, hogy ezek a kosztumok idősebbek nálam.
00:52	CLAUDIA	És egy mérethe szabás...
00:54	CLAUDIA	Ne is figyelj rám, kutatómunkát végzek!
00:56	CLAUDIA	...ahol nincs hova elbújni.
01:15	FELIRAT	Cím
01:26	CLAUDIA	Hét versenyzőnk maradt. Már csak három próba áll közöttük és a középdöntő között.

(b)

Marco	01:47	Martha jó volt. Rockefellernek képzeltük magunkat. <i>(~döcsölés)</i>
Bernard	01:53	Adott a pénzügyi csailók és a mögöttük álló igazságtörő olvasztótégléje, az ilyen robbanékony elegy végül erőszakos büntényekhez vezet.
Gilles	02:05	Megkezdődik az elmúlt évtizedek leghihetlenebb csatásának tárgyalása.
Férfi	02:09	Márdocské: Mouskét és Árnaud Miorant a rendőrök a családi királyaim hívják. <i>(~városos, tavál, ~szóló, ~szóló)</i>
Marco	02:14	A karbonsztrai valós történet. Mit akarsz, mit mondd? Az elején kell kezdeni, és haladni szépen a végéig. A levegőbe beszéljek?
Bemondó	02:24	Főcím
Marco	02:52	Hála az égnek, szabad vagyok! Meglátjuk, mit tartogat a jövő... Kiderül, mit kell újratulnom... Hét év alatt sok mindenből kimaradsz.
	03:09	Az életem kész száguítás volt, olyan gyors... észre se vettem, hogy eiteit. Már 55 éves vagyok, és irigylem azokat, akik normálisan dolgoznak. Nyomkövető van rajtam, reggel nyolcór meg lehetek el, este nyolcór jövök vissza.
Marco	03:35	Basszus, kopaszodom! Ne már!
Julien	03:41	Elmész szőlőruumba, vagy maradsz ilyen fehér? Elég sápatag vagy. Sápadt vagy!
Marco	03:45	Hagyi már! Csak fáradt vagyok, ne szűssél!
Julien	03:47	De minden bézs színű. Meg khaki...
Marco	03:50	Ja, de a feketéből már elegendem van, kell valami új szín.
Julien	03:53	De ha bézs töggyász, attól betegnek tűnsz. A város viszont megfuttat, oké? Ezt a darabot „erősnék” hívjuk. Ezt adattam Jason Dezulótja a koncertjein. Szóval ez az összeállítás erős. Így kell hordani, és ha eszel, leveszed a kapucnit. <i>(~tűszőz, deulót)</i>

A célnyelvi fordításoknál további különbséget jelenthetnek a formai jelölések. A Mafilm Audio stúdióknál például a sztenderd narrátori megszólalások félkövér megjelölése mellett a beszélő fejes részeket dőlt betűvel kell szedni. A Masterfilm vagy a DDS stúdióknál viszont a beszélő fejes részek esetében nincs ilyen elvárás. Az azonban, hogy a megszólalás beszélő fejes vagy párbeszédes, mindig kiderül a videóból.

4. A korpuszépítés

Az audiovizuális fordításhoz hasonlóan a hangalámondás korpuszalapú vizsgálatában is az egyik fő nehézséget az jelenti, hogy a fordításkutatók számára nehezen hozzáférhetők a fordítások: egyrészt jogdíj védi a forgatókönyvek forrásnyelvi és fordítói változatát egyaránt, másrészt mindkettő professzionális munkafolyamat részeként készül el, ezért nem szívesen teszik hozzáférhetővé őket (Sereg 2020).

Optimális esetben a filmstúdiók a kutató rendelkezésére bocsátanak forrásnyelvi és célnyelvi szövegeknyveket, illetve akár a hozzájuk tartozó videóanyagot is. Ilyenkor arra érdemes figyelni, hogy – hacsak nem diakrón vizsgálatot végez a kutató – olyan anyagot kérjünk el, amelynek nem túl régi a célnyelvi szövege, valamint akármilyen változatosak a műsorok tematikailag, ne csak egyetlen fordító által készített fordításokat próbáljunk gyűjteni.

Bár a műsorokhoz tartozó videóanyag szerepe nem tűnik jelentősnek a korpuszalapú kutatásokban, mégis fontos, hogy a korpusz összeállításánál nézzük is meg az adott műsort vagy annak a korpuszba beemelt részletét (magához a videóhoz egyébként ma már a különböző tartalomszolgáltatóknak köszönhetően könnyű hozzájutni). Előfordulhat ugyanis, hogy bár a videó posztprodukción, vagyis adáskészre van szerkesztve, a forrásnyelvi leirat még preprodukción. Ilyenkor a szövegeknyv és a videóanyag nem egyezik, hiányoznak például jelenetek a szövegeknyvből, ezért a fordítónak le kell hallgatnia (azaz hallás utáni értésből kell lefordítania) a hiányzó forrásnyelvi szöveget a videóról. Ha a kutató párhuzamos korpuszt állít össze, akkor fontos, hogy a hiányzó jelenetek transzkripciója is bekerüljön a forrásnyelvi alkorpuszba.

Ha nem sikerül a filmstúdiótól forrásnyelvi transzkripciót és/vagy célnyelvi fordítást szerezni, az anyaggyűjtésnek vannak más, jóllehet időigényesebb módjai is, ilyen például a lehallgatás. Franco (2000) a disszertációja alapját képező kutatásához két éven át vett fel videokazettára kutatási témájának megfelelő tematikájú dokumentumfilmeket a televízióból. Azon műsorok esetében, amelyeknek nem tudta megszerezni a forrásnyelvi transzkripcióját, anyanyelvi beszélőket bízott meg azzal, hogy az eredeti nyelvű, szintén videokazettára vett műsorok szövegét hallás után legepeljék neki.

Hasonlóképpen jött létre Magyarország első fordítási megakorpusza, a Pannónia Korpusz audiovizuális alkorpusza, amely jelenleg 2 millió szövegszót számlál, és

amelyben egy 86 000 szavas, hangalámondást tartalmazó párhuzamos korpusz is található (Robin et al. 2016, Robin és Szegh 2018). A szerzői jogok miatt a korpuszépítők manuális transzkripcióval rögzítették mind a forrásnyelvi, mind a célnyelvi dialógusokat.

A modern technológia lehetővé tesz egy másik módszert a transzkripciók elkészítésére. Számos hangfelismerő szoftver létezik (felismeri a beszédhangot, és leírja, ami elhangzik), amelyekkel kísérletet lehet tenni, ám ez alapos manuális utószerkesztést és a videó alapján történő rendkívül szigorú ellenőrzést igényel.

4.1. A korpusz mérete

A szövegek könyvek sokfélesége fontos tényező a korpuszépítésben. Ha ugyanis többféle formátumú szövegek könyvet sikerül beszerezni szövegelemzési célra, a szövegek alaposabb előkészítő munkát igényelnek a korpuszba való beemeléshez.

A filmszövegek (játékfilmek) kutatásával kapcsolatban Polcz (2012) megjegyzi, hogy félrevezető lehet szószámokban meghatározni a korpusz nagyságát a szövegek könyvekben található, a fentiekben is bemutatott metatextuális információk jelenléte miatt. Ennek következtében az audiovizuális fordítás kutatói jellemzően játékorában, az epizódok számában, valamint filmpercben határozzák meg a korpusz nagyságát. A hangalámondás kutatásában is hasonló tendencia figyelhető meg. Franco (2000) kvalitatív kutatásához 27 azonos témájú dokumentumfilm-epizódot emelt be a korpuszába. Arra nem tért ki a disszertációjában, hogy ez hány szövegszót jelentett, ráadásul az epizódok között meglehetősen nagy időtartambeli különbséget figyelhetünk meg: vannak köztük 30 perces és 1 óra 15 perces epizódok is. Franco azonban nem is törekedett arra, hogy számszerűsítse az adatait, mivel tendenciákat, szociokulturális jelenségeket kívánt feltárni a kutatásában. Ugyanezen elv szerint végezte kutatását Rocio Baños (2019), aki három reality műsor egy-egy epizódjának spanyol hangalámondását vizsgálta a szinkronítások szempontjából.

Mivel rendkívül kevés kutatás létezik a hangalámondással kapcsolatban, gyakorlatilag bármilyen kis mintán végzett feltáró kutatás hozzájárul ahhoz, hogy a későbbiekben kvantitatív vizsgálattal lehessen tanulmányozni a feltárt jelenségeket.

4.2. A fordítási korpusz szövegeinek kiválasztása

Bár igen kevés hangalámondást vizsgáló kutatás áll rendelkezésünkre, korpuszuk áttekintése mellett kiindulási támpontot nyújthatnak azok a szempontok, amelyek a többi AVF mód (pl. szinkronfordítás, lásd Sereg 2020) kutatási korpuszaira is érvényesek. Az alábbiakban a két legfontosabb, a hangalámondásos korpuszok építésére is érvényes tényezőre térünk ki.

4.2.1. A fordítók száma

Érdemes minél több fordító által készített célnyelvi szöveget beemelni a korpuszba. Polcz (2012) szerint ezzel kiküszöbölhető az, hogy „a vizsgálat egyedi fordítói megoldásokat általános tendenciaként kezeljen” (Polcz 2012: 106). Abban az esetben lehet indokolt egy fordító több munkáját elemezni, ha például longitudinális vizsgálatról van szó, és arra vagyunk kíváncsiak, hogyan változnak a fordítói megoldásai.

4.2.2. A műsorok változatossága

Hangalámondásnál érdemes több különböző produkció epizódjait vagy azoknak bizonyos szegmenseit beemelni a korpuszba ahelyett, hogy egyetlen produkció több epizódját (akár más-más évadból) vizsgáljuk – még akkor is, ha a hangalámondás esetében nem szabályszerű, hogy ugyanaz a fordító dolgozik rajta epizódokon/évadokon keresztül. A különböző műsoroknak eltérő a szerkezetük is (ld. 1. táblázat), így az eredmények általánosíthatók lesznek a hangalámondásra nézve.

A korpusz szövegeinek alapjául szolgáló műsor témája is megfontolandó szempont, hiszen a hangalámondásos műsorok gyakran specifikus témákat érintenek vagy mutatnak be, ilyen például a természettudomány, kultúrföldrajz, lakberendezés, logisztika, gasztronómia, orvostudomány, kriminológia. Célravezető tehát téma szerint is változatos fordítási korpuszt építeni abban az esetben, ha a kutatás szempontjából nincs jelentősége a műsортémának. Végezhető azonban olyan kutatás is, amely egy adott szakterülettel foglalkozó műsorok hangalámondásos reprezentálását vizsgálja valamilyen szociokulturális szempontból. Ilyen kutatás az alapja Franco (2000) disszertációjának is, amely bár úttörő munka az audiovizuális fordítás területén, mégsem az volt a kiindulási alapja, hogy hangalámondásokat vizsgáljon, hanem hogy feltárja, a dokumentumfilmek hogyan mutatnak be egy adott témát. Szociokulturális kontextusú kutatásához Brazíliáról szóló dokumentumfilmeket kezdett videókazettára venni (összesen 80 műsor), majd megállapította, hogy a rögzített anyagok több mint 50%-a (41 műsor) fordított szöveg, amelyek 65,85%-a (27 műsor) hangalámondással készült. Franco tehát kibővítette disszertációjának fókuszát, amely így a hangalámondásos AVF módot is átfogóan mutatta be.

4.3. Az alkorpuszok

A hangalámondás kutatásához tehát feltétlenül szükség van egy *párhuzamos* korpuszra, amely egy forrásnyelvi és egy célnyelvi alkorpuszból áll. Emellett a kutatás módszerétől függően célravezető lehet *összehasonlítható* korpuszt is összeállítani, vagyis autentikus magyar szövegeket is beemelni a korpuszba (a fordítási korpuszokról lásd ebben a kötetben Seidl-Pécs 2024). A hangalámondás kutatása esetében ezen

autentikus szövegek lehetnek például magyar nyelvű dokumentumfilmek, ismeretterjesztő műsorok, realityk és beszélgetős műsorok.

Párhuzamos korpuszok esetében más AVF mód(ok) forrásnyelvi és célnyelvi szövegeit is beemelhetjük a korpuszunkba, ha célunk az AVF módok közti különbségek feltérképezése. Ha például a hangalámondást a szinkronfordítással hasonlítjuk össze, létrehozunk egy hangalámondásokat és egy szinkronfordításokat tartalmazó párhuzamos alkorpuszt, mindkettő esetében forrásnyelvi szövegek és célnyelvi fordításuk beemelésével.

Az így kapott teljes korpuszt ezután többféle módon is lehet alkorpuszokra osztani attól függően, hogy éppen milyen korpuszadatokat vizsgálunk (pl. szószámváltozás): forrásnyelvi alkorpusz (pl. HFNy és SzFNy, vagyis tartalmazza a szinkron- és a hangalámondásos szövegek forrásnyelvi verzióját) és célnyelvi alkorpusz (pl. HCNy és SzCNy), vagy pedig szinkron alkorpusz (SzFNy és SzCNy) és hangalámondás alkorpusz (HFNy és HCNy). Érdemes továbbá az alkorpuszokat kiegyensúlyozni. Amennyiben egy adott nyelvi elem vagy jelenség gyakoriságát vizsgáljuk, célszerű szószám alapján kiegyensúlyozni az alkorpuszokat, ugyanis a szinkronszövegek jellemzően kevesebb szót tartalmaznak filmpercenként, mint a hangalámondásos szövegek. Ha azonban a kutatás során szempont például a szószámváltozás, akkor érdemes inkább filmperc alapján kiegyensúlyozni az összehasonlítandó alkorpuszokat.

4.4. A korpusz szövegeinek előkészítése

Amennyiben a kutatásban nincs jelentősége a szószámoknak, a szövegek nem igényelnek különösebb előkészületet azon kívül, hogy a kutató ellenőrzi, hogy ugyanaz hangzik el a forrás- és a célnyelven egyaránt, mint ami a szövegekönyvekben található.

Ha azonban a kutató olyan vizsgálatot szeretne végezni a hangalámondásokon, amely során van jelentősége a korpuszba beemelt szövegek szószámának, akkor a pontos szószámok megállapításához mindenekelőtt el kell távolítani a szövegekből a következő metatextuális információkat: időkódok, megszólalók neve, a megszólalások érzelmi töltetére vonatkozó instrukciók a színészek számára (pl. *sírva, nevetve*), megszólalásokra alkalmazandó effektek jelölése (pl. *telefon, televízió, archív* stb.), a szövegekönyv oszlopainak elnevezései, egyéb megjegyzések és jelölések (pl. *inaudible*).

A célnyelvi verzióban elég csupán kimásolni a szövegekönyvből a megszólalások oszlopát, és azt egy szószámot automatikusan számoló szövegszerkesztő programba másolva átnézni, valamint kitörölni az instrukciókat, az esetleges megjegyzéseket, nevek kiejtését, amelyeket a fordítók abba az oszlopba írtak be (ld. 2. ábra (b) példa).

A forrásnyelvi szövegekönyvek esetében azonban időigényesebb a szövegszavak kinyerése, hiszen sok esetben (ld. 1. ábra (a)–(d) példa) a megszólalások oszlopában található például a megszólalók neve is. Sajnos nem célravezető a szókereső funkcióval rákeresni a nevekre, és a csere funkcióval automatikusan kitörölni őket, mert magában a szövegben is elfordulhatnak a megszólalók nevei. Ezek automatikus törlésével

nemcsak a szöveg csonkul, hanem a szószám is félrevezető lesz. Érdekes kivételnek tekinthető ilyen szempontból az 1. ábra (e) példája, ahol a magyar célnyelvi sablonhoz hasonló a forrásnyelvi szöveggönyv formátuma, a törzsszöveg kinyerése ebben az esetben tehát egyszerűbb.

Számos szempontot figyelembe kell tehát venni, ha hangalámondásos korpuszt állítunk össze. A nem fikciós műfajra inherensen jellemző, hogy változatos témájúak és szerkezetűek, így az ezen műsorok szöveggönyveiből felépített korpusz méretétől és összetételétől függően lehetővé teheti, hogy kutatásunk reprezentatív legyen (lásd Seidl-Pécs 2022 ebben a kötetben).

5. A kutatás lehetséges módszerei

A hangalámondással kapcsolatban nagyon kevés tényleges empirikus kutatás létezik. Mindenekelőtt kvalitatív kutatásokra van szükség, hogy a hangalámondásra jellemző fordítási stratégiákat, tendenciákat, jelenségeket ki lehessen mutatni, amelyeket később kvantitatív vizsgálatokkal széles körűen, általánosítható következtetések levonása érdekében lehessen tanulmányozni.

A hangalámondás területén tehát érdemes hipotézisalkotó, feltáró vizsgálatokat végezni. Ilyen vizsgálatok lehetnek például fordítókkal végzett *fordítási kísérletek*. A szerző doktori disszertációjában bemutat egy olyan kísérletet, amelynek során különböző háttérű fordítók (szakfordítók és audiovizuális fordítók) a hangalámondásra érvényes néhány általános instrukció ismertetését követően magyarra fordítottak egy angol forrásnyelvű hangalámondásos szöveggönyvrészletet (Juhász-Koch 2023). A kísérlet célja, hogy feltárja a szakfordítók és az audiovizuális fordítók fordítási stratégiája közötti különbségeket.

Korpusznyelvészeti vizsgálatok elvégzése is hasznosnak bizonyulhat tendenciák kimutatására. Konkrét nyelvi elemek, grammatikai szerkezetek előfordulásának gyakoriságát azért érdemes megvizsgálni a hangalámondásokban (például a szinkronfordítással összevetve), mert így feltárhatók olyan stratégiai különbségek a két AVF mód között, amelyeknek leírásával egyrészt tudatosítható a tény, hogy a hangalámondás egyedi készségeket igénylő, semmiképpen nem alsóbbrendű AVF mód a szinkron- és a feliratfordítással szemben, másrészt így esetleg megszüntethető a hangalámondásnak a köztudatban, a szakmában (anyagi megbecsültség) és a fordítástudományban betöltött „fekete bárány” státusza.

Ígéretes kutatási iránynak és módszernek tűnik az egyes megszólalástípusokban fellelhető fordítási stratégiák vizsgálata akár egymáshoz képest, akár a szinkronfordításhoz viszonyítva. Érdekes lehet összehasonlítani a szinkronfordított (játékfilm) párbeszédet és a hangalámondással fordított (pl. bűnügyi dokumentumfilm) illusztratív párbeszédet. A kutatás azért lehet érdekes, mert mindkét típusú dialógus forgatókönyv alapján előre megírt szöveg, mindkettő mimetikus funkciót tölt be, ám

különböző hangcserés AVF módra íródtak – különböző formai és tartalmi (!) megkötésekkel –, vagyis várhatóak fordítási stratégiabeli különbségek. A párbeszéd megszólalástípusban továbbá érdemes összehasonlítani a spontán dialógusokat az illusztratív dialógusos részekkel is, hogy a köztük feltárt különbségek például lehetővé tegyék részletesebb, egységesebb szakmai útmutatók létrehozását, ami így közvetve természetesebben hangzó célnyelvi verziókat eredményezhet.

Eliana Franco (2000) doktori kutatásához hasonlóan érdemes lehet továbbá szociolingvisztikai fókuszú kutatásokat végezni (akár Franco kutatását megismételni más nyelvpárral), hiszen a hangalámondásos műsorok egy jelentős hányada a társadalom egyes tagjainak vagy csoportjainak életét/valóságát dokumentálja. Ezenkívül szociolingvisztikai szempontból nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a dokumentumfilmek készítésének és ebből kifolyólag szövegük nyelvi megformálásának vannak ideológiai, esetleg a cenzúrával és a manipulációval is kapcsolatos aspektusai is, amelyek szintén tanulmányozásra érdemesek, ld. a bevezetésben is idézett tény, miszerint a fikcióhoz hasonlóan a valóság lefordítása sem problémamentes tevékenység (Franco 2000).

Kérdőíves kutatásokkal is érdemes feltérképezni a hangalámondás szélesebb kontextusát. Befogadasközpontú vizsgálatokkal felmérhetjük a nézők a hangalámondásos produktumokkal szembeni általános attitűdjét, de akár a fordítók vagy a gyártás egyéb szereplői (szinkronstúdiók munkatársai, színészek stb.) által kitöltött kérdőívek is betekintést nyújthatnak a hangalámondás-fordítás különböző kihívásaiba.

6. Összegzés

A hangalámondás audiovizuális fordítási mód nemzetközi kutatása a többi fordítástudományi aldiszciplínához tartozó területhez, sőt, az audiovizuális fordításon belül a többi domináns fordítási mód kutatásához képest is gyerekcipőben jár. Magyarországon a hangalámondás fordításelméleti szempontú vizsgálatának alapjait még csak napjainkban fektetjük le, a kutatási űr tehát hatalmas, a kutatási irányokat tekintve pedig bővelkedünk a lehetőségekben. A hangalámondott szövegek rendkívül változatosak tartalmi és szerkezeti szempontból egyaránt, a kutatási korpuszba beemelhető szövegek száma pedig napról napra növekszik. Sajnálatos módon azonban ez az audiovizuális fordítási mód szakmailag és fordításelméleti szempontból is fekete báránya a(z audiovizuális) fordításnak. A jelen tanulmányban felsorolt kutatási irányok lehetővé teszik a hangalámondás jellemzőinek feltérképezését, specifikus fordítási stratégiáinak meghatározását, és hosszú távon hozzájárulhatnak ahhoz is, hogy ezen audiovizuális fordítási mód a fordítástudomány, a szakma, valamint a köztudat számára is a szinkronhoz és a feliratozáshoz hasonlóan ismert, népszerű és megbecsült területté váljon.

Irodalom

- Baños, R. 2019. Translating reality TV into Spanish: when fast-food TV challenges AVT conventions. *Perspectives* Vol. 27. No. 2. 265–282. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2018.1424221>
- Daly, A. F. 1985. Interpreting for international satellite television. In: Bühler H. (ed.) *Translators and their position in society / Der Übersetzer und seine Stellung in der Öffentlichkeit*. Xth World Congress of FIT/ Kongressakte X. Weltkongress der FIT. Bécs: Wilhelm Braumüller. 203–209.
- Díaz Cintas, J. 2003. Audiovisual translation in the third millenium. In: Anderman, G., Rogers, M. (eds) *Translation Today: Trends and Perspectives*. Clevedon: Multilingual Matters. 192–204. <https://doi.org/10.21832/9781853596179-016>
- Fawcett, P. 1983. Translation modes and constraints. *The Incorporated Linguist* Vol. 22. No. 4. 186–190.
- Franco, E. P. C. 2000. *Revoicing the alien in documentaries: Cultural agency, norms and the translation of audiovisual reality*. Unpublished doctoral dissertation. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.
- Franco, E. 2001. Voiced-over television documentaries: Terminological and conceptual issues for their research. *Target* Vol. 13. No. 2. 289–304. <https://doi.org/10.1075/target.13.2.05fra>
- Franco, E., Matamala, A., Orero, P. 2010. *Voice-over translation: An overview*. Bern: Peter Lang.
- Gambier, Y. 1996. La traduction audiovisuelle un genre nouveau? In: Gambier, Y. (ed.) *Les transferts linguistiques dans les médias audiovisuels*. Villeneuve d'Ascq: Presses Universitaires du Septentrion, 7–12. <https://doi.org/10.4000/books.septentrion.124613>
- Gonzalez, L.-P. 2009. Audiovisual translation. In: Baker, M., Saldanha, G. (eds.) *Routledge encyclopedia of translation studies*. 2nd ed, London és New York: Routledge. 13–20.
- Juhász-Koch M. 2018. Hangalámondás. In: Dróth J. (szerk.) *Gépiesség és kreativitás a fordítási piacon és a fordításoktatásban*. Budapest: L'Harmattan. 125–135.
- Juhász-Koch M. 2019. A normalizáció mint fordítási stratégia a hangalámondás fordításában. *Fordítástudomány* 21. évf. 1. szám. 24–42.
- Juhász-Koch M. 2023. *A hangalámondás fordításának műfaji és nyelvi jellegzetességei angol–magyar nyelvi irányban*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2022.211>
- Luyken, G-M., Herbst, T., Langham-Brown, J., Reid, H., Spinhof, H. 1991. *Overcoming language barriers in television: dubbing and subtitling for the European audience*. Manchester: European Institute for the Media.
- Matkivska, N. 2014. Audiovisual translation: conception, types, characters' speech and translation strategies applied. *Studies About Languages* Vol. 25. Kaunas: Kaunas University of Technology. 38–44. <https://doi.org/10.5755/j01.sal.0.25.8516>
- Orero, P. 2006. Synchronization in voice-over. In: Bravo Gonzalo, J. M. (ed.) *Aspects of Translation*. Valladolid: Universidad de Valladolid. 255–264.
- Polcz K. 2012. *Konvencionálisan indirekt beszédaktusok az angol-magyar filmfordításban*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <http://hdl.handle.net/10831/40082>

- Seidl-Péché O. 2024. Korpusznyelvészeti módszerek a fordított szövegek kutatásában. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába. II. Speciális rész.* Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 235–251. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan2/13>
- Robin E., Dankó Sz., Götz A., Nagy A. L., Pataky É., Szegh H., Török G., Zolczer P. 2016. Fordítástudomány és korpuszkutatás: bemutatkozik a Pannónia Korpusz. *Fordítástudomány* 18. évf. 2. szám. 5–26.
- Robin E., Szegh H. 2018. A Pannónia Korpusz audiovizuális alkorpusza. In: Dróth J. (szerk.) *Gépiesség és kreativitás a fordítási piacon és az oktatás különböző szintjein.* Budapest: KGRE, L'Harmattan Kiadó. 93–110.
- Sepielak, K., Matamala, A. 2014. Synchrony in the voice-over of Polish fictional genres. *Babel* 6. Vol. 60. No. 2. 145–163. <https://doi.org/10.1075/babel.60.2.02sep>
- Sereg J. 2018. *A hangalámondásos műsorok szerkezeti osztályozása.* Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszék.
- Sereg J. 2020. *A szinkronnyelv befogadói értékelése és hatása az anyanyelvi nyelvhasználatra.* Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2020.063>

Filmográfia

Az 1. ábrán ábrázolt szövegek könyvek az alábbi filmekhez tartoznak:

- (a) Alaszka, a legvégső határ – Alaska: The Last Frontier (Brigham Cottam, 2018, Egyesült Államok)
- (b) Az űr legmélyebb titkai – Space's Deepest Secrets (Joel Pincosy, 2016, Egyesült Államok)
- (c) Todd Sampson: A tűrés határán – Todd Sampson's Body Hack (Jeff Siberry, 2016, Ausztrália)
- (d) Pöttöm óriások – Little People Big World (Lauren Friedman, 2017, Egyesült Államok)
- (e) Egy fedél alatt a gonosszal – Evil Lives Here (Red Marble Media, 2021, Egyesült Államok)

A 2. ábrán ábrázolt szövegek könyvek az alábbi filmekhez tartoznak:

- (a) The Great British Sewing Bee (Anna Beattie, Susanne Rock, 2015, Nagy-Britannia)
- (b) Arnaques, Crimes et CO2 (na, Franciaország)

Terminusjegyzék

beszélő fej (*talking head*): a nem fikciós műsorokban megjelenő egyik megszólalástípus, amely során a felvételen szereplő személy a kamerának vagy esetleg a kamera mellett lévő (képen kívüli) személyhez beszél (pl. interjú). Jellemzője a spontán monologikus beszéd.

hangalámondás (*voice-over*): hangalámondásnak nevezzük azon audiovizuális fordítási módot, amely során főleg nem fikciós műsorok spontán és/vagy előre

megírt megnyilatkozásokból álló forrásnyelvi szövegének standardizált és le-
rövidített célnyelvi fordítását részleges hangcserével a lehalkított forrásnyelvi
beszéd fölé helyezik úgy, hogy a forrásnyelvi hang a megszólalás elején és végén
is a néző rendelkezésére áll.

időkód (*time code*): A műsornak azt az időpontját (perc, másodperc) jelöli, amikor
a hozzárendelt megszólalás elkezdődik.

nem fikciós műsor (*non-fiction show*): olyan műsortípus, amely a valóságot doku-
mentálja, vagy annak egy aspektusát mutatja be. Szövegének nagy része vagy
egésze nem előre megírt forgatókönyv alapján, hanem a kamerával rögzített
események közben hangzik el. Például dokumentumfilmek, ismeretterjesztő és
reality műsorok, talk show-k.

megszólalástípusok: a hangalámondott hangzó szövegek különböző fajtái, amelye-
ket különböző helyzetekben rögzítenek a műsor gyártói.

transzkripció (*transcription*): a műsoranyagban elhangzó szövegek utólag készített
leirata.

A szinkronfordítás kutatásának módszertana

Sereg Judit

ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszék
sereg.judit@btk.elte.hu

Kivonat: Napjainkra az audiovizuális fordítás kutatása az egyik leggyorsabban fejlődő és legnépszerűbb kutatási területté vált a fordítástudományban. A témával foglalkozó kutatók előtt számos minta áll, de még mindig eltérés mutatkozik a különböző módok feldolgozottsága között. Míg a felirat – talán könnyebben beszerezhető és elemezhető szövegének köszönhetően – számos cikk és tanulmány tárgya, valamivel kevesebb munkát találunk, amely a szinkronizálás és a szinkronfordítás kérdéseivel foglalkozik. Ennek oka részben a szinkronfordítási korpusz összeállításának nehézségeiben keresendő. A tanulmány összefoglalja a szinkronizálás terminológiájával kapcsolatos problémákat és kérdéseket, bemutatja a szinkronizálással kapcsolatos legfontosabb alaplátásokat, és rövid összefoglalást nyújt a szinkronfordítással kapcsolatos fő kutatási irányvonalakról és ezek buktatóiról. Külön foglalkozik a korpuszépítés nehézségeivel, és gyakorlati útmutatót nyújt a reprezentatív korpusz felépítéséhez.

Kulcsszavak: szinkronizálás, szinkronfordítás, audiovizuális fordítás kutatása, fordítástudomány

1. A szinkronfordítás helye az audiovizuális fordítások között

Míg a 2000-es években még sok, a témával foglalkozó tanulmány azzal kezdődött, hogy az audiovizuális fordítások (AVF) területét a fordítástudományi kutatások méltatlanul hanyagolták, napjainkra ez a helyzet megváltozott: az AVF kutatása az egyik legnépszerűbb kutatási területté nőtte ki magát a fordítástudományban. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lennének még kevésbé vizsgált területek és jelenségek, de a területtel foglalkozó kutatóknak már sokkal több előzetes információ áll a rendelkezésére, mint akár csak húsz évvel ezelőtt.

Hivatkozás: Sereg J. 2024. A szinkronfordítás kutatásának módszertana. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába II. Speciális rész.* Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 379–396.

DOI: <https://doi.org/10.21862/kutamodszertan2/20>

Az AVF területének terminológiáját a nemzetközi fordítástudományban sokáig a nem egységes terminológiahasznaolat jellemezte (Díaz Cintas 2003, Orero 2004). Tág kategóriaként a filmfordítás (*film translation*) (Snell-Hornby 1988), a multimedialis fordítás (*multimedia translation*) (Gambier és Gottlieb 2001), a képernyőfordítás (*screen translation*) (Gottlieb 2000) egyaránt megjelent a szakirodalomban. Ma már viszonylag nagy biztonsággal kijelenthetjük, hogy az audiovizuális fordítás vált a gyűjtőkategóriává, amely alá a két legelterjedtebb filmfordítási mód, a filmszinkronizálás és a filmfeliratozás mellett számos egyéb audiovizuális (AV) fordítástípus, így a hangalámondás, az operafeliratozás, a halláskárosultaknak készülő feliratok és a látáskárosultaknak készülő hangos leírás, a videojátékok lokalizációja és a webes audiovizuális tartalmak fordítása is.

A három legelterjedtebb mód (feliratozás, szinkronfordítás, hangalámondás fordítása) közül a filmfeliratozás kutatása bizonyult a legtermékenyebbnek az elmúlt években. Ennek oka a mód nemzetközi elterjedtsége mellett valószínűleg az is, hogy ez a legkönnyebben hozzáférhető korpuszépítés céljából – a filmfeliratokat külön fájlban tárolják, és sokszor felkerülnek az internetre. A hangalámondás a leginkább elhanyagolt terület, míg a szinkronfordítás kutatása elsősorban a főleg szinkronizáló országokban (a teljesség igénye nélkül pl. Németországban, Spanyolországban, Franciaországban) került a kutatások középpontjába.

2. A szinkronfordítás kutatásának alpművei

Az audiovizuális fordítással foglalkozó kutatások a '90-es évek végén és a 2000-es évek elején kaptak szárnyra, de a téma maga már jóval korábban felkeltette a fordítástudománnyal foglalkozók érdeklődését.

2.1. A szinkronfordítás terminológiájának alpművei

A *Babel* 1960-as audiovizuális fordítással foglalkozó tematikus számában három tanulmány (Caillé 1960, Cary 1960, Rowe 1960) is kifejezetten a filmszinkronizálással foglalkozik – szándékosan írom így, mert a tanulmányok nem feltétlenül a fordítást helyezik a középpontba, viszont érdekes elméleti kérdéseket és magyarázatokat vetnek fel a szinkronfordítással kapcsolatban. A szinkronfordítás kutatóinak ezek a tanulmányok jelentik a kiindulási pontot. Ha a szinkronfordítás terminológiájához keresünk kapaszkodót, ezek a tanulmányok akkor is megkerülhetetlenek. Mind Caillé (ibid), mind Rowe (ibid) ad definíciót a szinkronizálásra.

A szinkronfordítást számos szerző kísérelte meg definiálni, és elhelyezni a fordítások, és azon belül az audiovizuális fordítások rendszerében (Whitman-Linsen 1992, Gambier és Gottlieb 2001). Megkerülhetetlen pontja a szinkronfordítás definiálásának

Baker és Hochel (1998) *dubbing* szócikke a *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*ban, amely a szinkronfordítást definiálja a *revoicing*gal, vagyis a hangcserével szemben. Ebben az esetben szinkronfordításnak nevezik a szájszinkron követelményeinek megfelelő fordítást, míg hangcserének azon audiovizuális fordítási módokat, amelyek a szájszinkron követelményét figyelmen kívül hagyják. Sajnos ezt a terminológiai ütközéseket feloldó kategorizálást a bejegyzés utolsó mondata felülírja, mivel a szerzők megjegyzik, hogy „a »hangcserét« gyakran használják általános értelemben. Ilyenkor a »hangcsere« magában foglalja a szóbeli nyelvi transzfer összes módját, beleértve a szájszinkronizáló szinkront (*lip-synch dubbing*) is” (ibid: 75). (Az enciklopédia későbbi, 2009-es kiadásában már nem szerepel külön szócikként a szinkronfordítás, hanem mint az audiovizuális fordítás alkategóriája az *Audiovisual translation* szócikkben.) A leggyakrabban idézett és használt definíció a szinkronfordításra Luykentől és szerzőtársaitól származik (1991: 31). Eszerint a szinkronizálás „az eredeti beszéd helyettesítése egy hangsávval, amely a lehetőségekhez mérten a leginkább megpróbálja követni az eredeti dialógus időzítését, megfogalmazását és a színészek szájmozgását”.

A szinkronfordítással kapcsolatban megkerülhetetlen fogalom a szinkronitás – nem véletlen a névadás, hiszen a szinkronfordítás alapkövetelménye, hogy a célnyelvi szöveg „szinkronban” legyen a képpel. Az, hogy ez milyen különböző szinteken és módokon történik meg, több kutatót és elméletírót is foglalkoztatott az évek során. A szájszinkront vagy fonetikai ekvivalenciát igazi nyelvészeti alaposággal járja körül Fodor (1976) műve. Ez a tanulmány gyakorlati útmutatónak semmiképpen nem tekinthető, mert olyan pontosságot vár el a szinkronfordítástól a szájszinkron tekintetében, ami a gyakorlatban szinte megvalósíthatatlan, de számos fogalmat definiál, és valóban rendkívül alaposan járja körbe a fonetikai ekvivalencia fogalmát.

A szinkronítások rendszerével kapcsolatban a leggyakrabban idézett és talán a legszélesebb körben elfogadott rendszernek a Chaume (2004) tanulmányában felvázolt három kategóriát tarthatjuk. Chaume három szinkronitást különít el: (1) a szájszinkront, vagyis a szövegnek a szájmozgással való összeegyeztetését, (2) a kinetikai szinkront, amely a szöveget a szereplők mozgásával, a képen látható tartalommal igazítja össze, és (3) az izokroniát, amely a megszólalások hosszának azonosságát jelöli a forrás- és a célnyelvben.

Az audiovizuális fordítás és azon belül a szinkronfordítás terminológiájának problémáival részletesen foglalkozik Sereg (2020) disszertációja, amelynek magyar terminusjegyzéke alkotja az e tanulmány végén található terminus- és definíciójegyzéket.

2.2. Tanulmányok és munkák a szinkronfordítás kutatásáról

A '90-es évek végétől számos audiovizuális fordítással foglalkozó kötet jelent meg a fordítástudományban, és mindegyikben található kifejezetten szinkronfordítással

foglalkozó tanulmányokat. A kötetek sok eltérő témát és fordítási módot fednek le, különböző megközelítések és módszerek jelennek meg bennük.

A tematikusabb kötetek közül a *The Didactics of audiovisual translation* (Díaz Cintas 2008) az audiovizuális fordítási módok oktatásával foglalkozik, benne Chaume (2008) alapműnek számító tanulmánya a szinkronfordítás oktatásáról, amelyet 2012-re teljes szinkronfordítási tankönyvvé dolgozott át (Chaume 2014). A *Media and translation* (Abend-David 2014) kifejezetten interdiszciplináris megközelítéssel a médiatudományok és az audiovizuális fordítás közötti kapcsolódási pontokat tárja fel, és a szinkronnal kapcsolatban érint olyan témákat, mint a humor fordítása, a többnyelvű filmek szinkronizálása és a szinkronnyelv. A kötet nagy érdeme, hogy minden tanulmányhoz külön terminuslista tartozik definíciókkal.

A *Linguistic and cultural representation in audiovisual translation* (Ranzato és Zanotti 2018) és a *The languages of dubbing* (Pavesi et al. 2014) című kötetek az audiovizuális fordításokban, és kiemelten a szinkronfordításokban megjelenő nyelvi reprezentációk témáival foglalkozik, a *Reception studies and audiovisual translation* (Di Giovanni és Gambier 2018) kötet pedig betekintést nyújt a befogadásközpontú audiovizuális fordítási kutatásokba, összefoglalva és rendszerezve a területen eddig történt előrelépéseket.

Baumgarten (2005) disszertációja izgalmas betekintést nyújt a német szinkronfordítás világába, és mind a terminusok, mind a módszertan terén jó példákkal szolgálhat, még ha megállapításai egy részét azóta meg is haladta a fordítástudomány. Elsősorban a manipuláció és az audiovizuális fordítások – így a szinkronfordítás – kulturális jelentőségét vizsgálja Pérez-González *Audiovisual translation – theories, methods and issues* (2014) című kötete, amely egyben hasznos elméleti és módszertani áttekintést is nyújt az audiovizuális fordítás témaköréről. Romero-Fresco (2009) disszertációja a filmszinkron nyelvhasználatának természetességét vizsgálta és igen részletes rendszert dolgozott ki a szinkronnyelv vizsgálatára, Ranzato (2015) pedig három amerikai sorozat olasz filmszinkronjának kulturális utalásait vizsgálta nagy korpuszon.

2.3. Szinkronfordítás a magyar szakirodalomban

A magyar fordítástudományban az audiovizuális fordítás területén egyelőre kevés tanulmány született. Összesen négy doktori disszertáció (Lakatos 2007, Polcz 2012, Somodi 2015, Sereg 2020) foglalkozik elsősorban szinkronfordítással.

Lakatos (2007) a kulturális reáliák fordítását elemezte Pedro Almodóvar *Tússarok* című spanyol nyelvű filmjének portugál feliratos, magyar feliratos és magyarra szinkronizált változatában. Kutatásával arra kereste a választ, hogy igazolható-e a film fordításainak vizsgálatán keresztül az eltérő nyelvek eltérő gondolkodására vonatkozó Sapir–Whorf-hipotézis. Dolgozata elsősorban a reáliák fordítására alkalmazott átváltási műveleteket vizsgálja, erre vonatkozóan alakít ki új rendszert. Az értekezés ilyen

szempontból hasznos példatár, de esettanulmánynak tekinthető, hiszen egyetlen film különböző fordításaival foglalkozik.

Polcz (2012) pragmatikai megközelítésű disszertációjában a konvencionálisan indirekt beszédaktusok fordítását vizsgálja angolról magyarra szinkronizált tévésorozatok szövegében. Dolgozata röviden foglalkozik az audiovizuális fordítás terminológiájával, de olyan más fontos témákat is körüljár, mint a szinkronnyelv és az idegenszerűség a fordítások nyelvezetében. Kutatásának különös érdeme, hogy húsz amerikai filmsorozat összesen 711 epizódjából nyert korpuszon végezte, amely kiemelkedőnek számít az AVF-kutatások területén.

Somodi (2015) szintén pragmatikai megközelítésű dolgozatában a japán apellatív megszólítások magyar fordítását vizsgálta japán nyelvű filmek szinkronizált változataiban és rajongói fordításaiban. Elsősorban a funkcionális ekvivalencia megvalósulásával foglalkozott, de kiegészítő kutatásként online felmérést végzett a japán filmek befogadói körében arról, milyen elvárásokat támasztanak a japán filmek magyar fordításaival szemben.

Sereg (2020) disszertációjában kísérletet tesz az audiovizuális fordítás, és elsősorban a szinkronfordítás terminológiájának tisztázásra, valamint bemutat két befogadóközpontú kutatást.

3. Régi és új irányok a szinkronfordítás kutatásában

Az audiovizuális fordítás kutatásának népszerűségével együtt nőtt a kutatásokkal lefedett területek száma is. A jelenleg rendelkezésre álló szakirodalomban jól felismerhető, hogy a szinkronfordítás témakörét legnagyobb súllyal és a legtöbb tanulmányban az angol forrásnyelvről történő szinkronfordításokkal kapcsolatban vizsgálják. Ez nem meglepő, hiszen Európában minden nyelvterületen rendkívül magas az angol nyelvterületről importált audiovizuális tartalmak (filmek és sorozatok) mennyisége. Színvonalukat és számukat tekintve kiemelkedőek a spanyol és katalán, az olasz, a francia és a német célnyelvvel foglalkozó szinkronfordítási munkák. A magyar munkák között eddig az angol, a japán és a spanyol jelent meg forrásnyelvek között, de érdekes kutatási terület lenne például annak vizsgálata, mennyire különböznek a szinkronfordítási stratégiák különböző forrásnyelvek esetén.

Az egyik újra és újra felbukkanó téma a szinkronfordítás és a feliratozás összehasonlítása. Az ilyen jellegű írásokban néha felismerhető a mögöttes cél, a kiállítás valamelyik fordítási mód mellett. Míg a korai tanulmányok inkább általánosságban foglalkoztak a témával, az utóbbi években egyre több kutatás is készült a témáról, legyen szó a különböző fordítási módok nyelvi különbségeiről, a kulturális utalások és reáliák kezeléséről vagy éppen a befogadókról. A két mód összehasonlítása mindenképpen érdekes terület, hiszen viszonyítási alapot ad és segít megalapozott következtetéseket levonni. Az ilyen jellegű kutatásoknál azonban fontos figyelni arra,

hogy ne vizsgáljuk az „evidenciákat”. Az, hogy a felirat jellemzően tömörebb, magától értetődő minden szakmával foglalkozó számára. Ha a két módot hasonlítjuk össze, akkor viszont kitérhetünk arra, milyen műveletekkel és stratégiákkal éri el a tömörséget a felirat a szinkronfordítással szemben. Vizsgálhatjuk a kihagyásokat, de nem érdemes foglalkozni azzal, hogy a feliratból rendszerint kimarad a hangok jelölése, a szinkronfordításból azonban nem: ez minden stúdiónál elvárás, vagyis nem vizsgálható fordítói stratégia, hanem a módból adódó követelmény. Érdekes módon hasonló jellegű összehasonlítást a hangalámondás fordítása és a szinkronfordítás között még nem végeztek.

A felirat és a szinkronfordítás összehasonlítására napjainkban az egyre növekvő számú streamingszolgáltatónak (pl. Netflix, HBO Go, Amazon Prime) köszönhetően már könnyen elérhető anyagok állnak rendelkezésre, ráadásul a fordítási munkafolyamat miatt, amelyben teljesen függetlenül más-más fordító készíti a feliratot és a szinkronfordítást, gazdag korpusz áll rendelkezésünkre a felirat és a szinkronfordítás jellemzőinek pontos összehasonlítására. Ha feliratot és szinkronfordítást hasonlítunk össze, mindig fontos ellenőrizni, hogy ugyanaz a fordító készítette-e a kettőt. Ha igen, akkor általában a felirat a szinkron adaptálása lesz, és elsősorban azt tudjuk vizsgálni rajta, milyen módosításokat végzett el a fordító annak érdekében, hogy a szöveg megfeleljen a felirat kötöttségeinek. Mivel a szinkron előállítás hosszabb folyamat, ezért ha egy időpontra készített a megrendelő szinkront és feliratot, akkor rendszerint a szinkron készül el előbb, a felirat pedig később. Ritkábban fordul elő, hogy a szinkront később rendelik meg egy felirattal rendelkező filmhez – ilyenkor elméletileg előfordulhat, hogy a szinkront készítő kolléga a felirat felhasználásával dolgozik. Ezekben az esetekben viszont a szinkron készítői között meg kell jelölni a felirat készítőjének nevét is, és ez esetben is adaptációról beszélhetünk. Ha azonban más fordító készíti a szinkronfordítást és a feliratot egymástól függetlenül, akkor a két fordítás ugyanazon audiovizuális alapanyag különböző célra készülő fordításaként vizsgálható.

Az első szinkronfordítással foglalkozó munkák között nagy számban találunk olyanokat, amelyek egy-egy adott ország szinkronizálási gyakorlatát írják le. Az ilyen tanulmányok gyakorlatiak és nem kifejezetten tudományos megközelítésűek, mégis nagyon hasznosak, mivel a filmszinkronok szövegét sok szempontból meghatározza a készítési folyamat, amely egy sokszereplős alkotómunka. Ha valaki szinkronfordítás kutatásával akar foglalkozni, elengedhetetlen, hogy ismerje ezt a munkafolyamatot, hogy milyen lépésekből áll, és milyen szereplők vesznek részt benne, még akkor is, ha ő maga nem gyakorló fordító. Ráadásul a szinkronfordítások diakrón változásainak leírásához is elengedhetetlen annak ismerete, hogy milyen komoly változások zajlottak le technikai téren ezen a területen az elmúlt évtizedekben.

A magyarországi szinkronizálásról Dallos (2018) kötete olvasmányos történelmi áttekintést ad, bár nem kifejezetten a szinkronfordítást állítja a középpontba. Más szerzők is tesznek említést a filmszinkron készítésének körülményeiről, de kifejezetten

ezzel a témával foglalkozó magyar tanulmány mindeddig nem született. Érdekes kiegészítése lenne egy ilyen tanulmánynak a szakmában dolgozókkal készített interjúk összeállítása, nem kizárólag fordítókkal, de a szöveggel dolgozó más szereplőkkel (szinkronrendező, színész) is. Ez segítene szélesebb nézőpontból látni a szinkronizálás működését, és lehetőséget nyújtana a szorosabb együttműködésre a szakma és a tudomány képviselői között.

A korábban már említett szinkronitások definiálása mellett mások is tettek kísérletet a szinkronfordítások elemzését és értékelését lehetővé tevő rendszer felállítására. Goris (1993) kifejezetten minőség alapú értékelési rendszert vázolt fel, de számos tanulmány született a szinkronfordítás objektív, a film vizuális anyagát is figyelembe vevő multimodális vizsgálatára (elsőként Thibault 2000). A szinkronfordítás vizsgálatában didaktikai céllal nem elvetendő a minőségi szempontok vizsgálata, de ehhez valóban jól kiépített, objektív értékelési rendszerre van szükség. A multimodális elemzés objektív és a minőségi tényezőtől elvonatkoztató rendszer, amely azonban igen összetett, és az ezzel foglalkozó szerzők saját bevallása szerint sem alkalmas nagy korpuszon végzett, nagyobb volumenű kutatásokhoz, inkább egyes szinkronfordítások mélyelemzéséhez alkalmazható.

A szinkronfordítás területe még nem tekinthető annyira kidolgozott diszciplínának, hogy ne lenne szükség elméleti munkákra, amelyek megpróbálják tágabb tudományos kontextusban elhelyezni a területet. A két megkerülhetetlen szerző a szinkronfordítás elméleti megalapozásában kétségtelenül Gambier és Díaz Cintas, akik számos audiovizuális fordítási kötet szerkesztésében vettek részt, és a kötetek előszavában rendszerint jól követhetjük a szinkronfordítás (és tágabban az audiovizuális fordítás) helyzetét a fordítástudomány tágabb területén belül.

A szinkronfordítás populáris alapanyagának köszönhetően termékeny forrása a kulturális utalások, humor és szójátékok fordítása kutatásának. Az ilyen jellegű vizsgálatok nem igényelnek különösebb audiovizuális előképzettséget, a korpusz megfelelő előkészítése után a más fordítástudományi kutatásoknál alkalmazott elemzési módszerekkel jól feldolgozhatók.

A szinkronfordítás, bár alapanyaga nem a spontán beszéd, hanem az alapos munkával, dramaturgiai célokat szem előtt tartva megírt forgatókönyv, mégis az élőbeszédhez igyekszik hasonlítani. A filmek és sorozatok jelenetei életszerű szituációkat és párbeszédet vonultatnak fel, így jó korpuszt jelentenek a pragmatikai vizsgálatoknak. Ez a terület magyar viszonylatban is jól feldolgozottnak számít, elsősorban Polcz Károly munkásságának köszönhetően. A pragmatika területén még így is rengeteg a vizsgálható jelenség, legyen szó a káromkodások, megszólítások vagy éppen a köszönőformák fordításáról. Itt is fontos szem előtt tartani a korábban már említett „evidenciákat”, a szakma bevett gyakorlatait. Jó példa erre Quaglio (2009) esete, aki egy amerikai angol spontánbeszéd-korpuszt hasonlított össze a *Jóbarátok* című sorozatból készített, szintén amerikai angol korpuszsal. Egyik megállapítása, hogy a spontánbeszéd-korpusz sokkal magasabb számban tartalmazott bizonyos indulat-

szavakat, mint a sorozat szövegét tartalmazó korpusz. Ez a megállapítás azonban nem hordoz igazi értéket, ha tudjuk, hogy a káromkodás használatát filmes tartalmakban szigorú szabályok kötik, és ha egy műsört például olyan időszámban akarnak sugározni, amelyben 12 éven aluliak is nézhetnek, kerülniük kell a forgatókönyvben a káromkodás minden fajtáját.

A szinkronfordítások fontos kutatási területe a fordításnyelv fogalmával rokon szinkronnyelv jellemzőinek vizsgálata, amit Pavesi (2005) egyfajta harmadik kód-ként definiál, amely eltér mind az eredetileg azon a nyelven készült filmek nyelvezettől, mind a természetes beszédétől. Ennek a nyelvi regiszternek a sajátosságait főleg angol–spanyol viszonylatban vizsgálták a szerzők, angol–magyar összehasonlításban pedig foglalkozik vele Polcz (2012) és Sereg (2020) is. A magyar szakirodalmak ellenére ez a terület is bőven rejt még magában kiaknázatlan lehetőségeket. A magyar szinkronnyelv szisztematikus leírása és jellemzése még nem készült el, pedig egy ilyen jellegű munkának komoly didaktikai haszna lehetne a szakma iránt érdeklődő fordításhallgatók számára. Itt hasznos kutatási módszer lehet összehasonlítható korpuszok készítése, amelyekben eredetileg magyar nyelven készült filmek és sorozatok szövegét vetjük össze szinkronizált filmek és sorozatok szövegével.

A szinkronfordítás oktatása egyébként szintén elhanyagolt területnek számít, még nemzetközi szinten is. Ennek egyik oka valószínűleg az, hogy az audiovizuális fordítás oktatása és ezen belül a szinkronfordítás oktatása sem tekint vissza nagy múltra. Az oktatással foglalkozó tanulmányok úttörői a barcelonai Universitat Autònoma de Barcelona oktatói és kutatói, ahol a legrégebb óta folyik többféle formában az audiovizuális fordítás oktatása. Chaume (2014) már korábban említett tankönyve jelenleg az egyetlen elérhető tankönyv a szinkronfordításról. A magyar audiovizuális oktatás eddig két tanulmányban (Sereg 2015, Juhász-Koch és Sereg 2018) jelent meg a magyar fordítástudományban. Bár az audiovizuális fordítás oktatásában jelenleg nem vesz részt nagyszámú hallgató, a világban azt láthatjuk, hogy az audiovizuális tartalmak jelentősége minden területen egyre nő, és egyre több ilyen jellegű tartalomnak van szüksége fordítóra. Éppen ezért egy megalapozott oktatásmódszertan kidolgozása a különböző audiovizuális fordítási módokra – így magára a szinkronfordításra is – mindenképpen hasznos forrás lehetne a jövőbeni oktatók és hallgatók számára.

Az audiovizuális termékek piacán zajló jelenlegi folyamatok miatt egyre többször bukkan fel a fordítástudományi kutatások között a többnyelvű filmek szinkronfordításának kérdése. A többnyelvű filmek és sorozatok a diverzitást hivatottak bemutatni, és ezt a célt valamilyen módon az audiovizuális fordításoknak is vissza kell adnia. Az ilyen típusú kutatások nem elsősorban nyelvészeti, inkább kulturális oldalról közelítik meg a fordításokat, és a fordítói stratégiákat vizsgálják, tulajdonképpen egy lépésre vannak a jelenleg különösen népszerűnek számító, a szinkronfordítás politikai meghatározottságával, a manipuláció és a cenzúra kérdéseivel foglalkozó kutatásoktól. A szinkronizálás két szempontból is ideális mód a cenzúra és a politikai

befolyás gyakorlására: egyrészt „láthatatlan”, rejtett fordítás, hiszen az eredeti nyelvet teljesen eltünteti (szemben a hangalámondással és a felirattal), másrészt nagy tömegeket szólít meg, és megjelennek benne a legaktuálisabb témák is. Nem véletlen, hogy a cenzúra gyakorlata a legtöbb szinkronizáló országban hamar felbukkant, sőt sok esetben éppen a cenzúra igénye vezetett a szinkronizált filmek túlsúlyához. Magyarországon ezzel a témával még nem foglalkozott fordítástudományi kutató, pedig számos érdekes kérdés vetődhet fel. Diakrón vizsgálatokkal megfigyelhető lehet a változás a cenzúra mértékében és a cenzúrázott tartalmak jellegében, a nyelvi cenzúra vizsgálható a káromkodások finomításában és a szinkronnyelv eufemisztikus vonásaiban, a történelmi és társadalmi változások is nyomon követhetők például a filmek újraszinkronizálásának gyakorlatában. Bár kifejezetten interdiszciplináris téma, amelyhez komoly történelmi és társadalomtudományi kutatómunkára is szükség van, kétségtelenül érdemes lenne lokális vizsgálatokat végezni.

A szinkronfordítással kapcsolatos kutatások másik, az utóbbi időben nagyobb hangsúlyt kapó területe a befogadásközpontú vizsgálatok. A befogadásközpontú vizsgálatok fontossága a szinkronfordításnál azért kiemelt jelentőségű, mert egy kifejezetten a nagyközönségnek szánt, kulturális hatással rendelkező fordításról van szó, éppen ezért elengedhetetlen a szakmában dolgozók és a szakma iránt érdeklődő hallgatók szempontjából is, hogy minél többet tudjanak arról, hogyan értékeli és érzékeli a befogadók a szinkronfordításokat. Ezen a területen kaphatnak a legnagyobb szerepet az olyan bevett és modern vizsgálati módszerek, mint a kérdőívvezetés, az interjú, a szemmozgáskövetéses és más kognitív vizsgálatok. A nehézséget ilyen kutatások esetében a vizsgálati csoport kiválasztása és megkeresése jelenti: nem könnyű nagyszámú, reprezentatív mintát adó résztvevő kiválogatása. Ráadásul szinte lehetetlen a befogadást „természetes körülmények között” vizsgálni, az interjúkat és kérdőíveket retrospektíven tudjuk kitöltetni, ha pedig kísérleti körülmények között vizsgáljuk a nézőket, akkor a befogadásukat befolyásolni fogja a környezet – egészen máshogy fognak szinkronizált filmet nézni steril körülmények között, ahol tudják, hogy megfigyeljük őket, mint ha ezt otthon, a saját kanapéjukon ülve tennék. Az ilyen nehézségek ellenére ezek a vizsgálatok hasznosak, előnyük, hogy gyakorlatilag nyelvfüggetlenek, a nézői attitűdöket és reakciókat könnyebben általánosíthatjuk, az ilyen kutatások „nemzetközibbek”, mint a kifejezetten nyelvpárokot vizsgáló, nyelvészetibb megközelítésű munkák.

Hasonló módszerekkel közelíthetjük meg a szinkron dramaturgok munkáját is. Ha vizsgálatunk arra irányul, hogy a szinkron dramaturgot munka közben figyeljük meg, érdemes a módszereket kombinálni, hiszen a szinkron dramaturgnak a szövegen kívül (amelynek alakulását billentyűlétes naplózásával tudjuk jól követni) a filmet is figyelnie kell, vagyis célszerű, ha a szemmozgáskövetést sem hagyjuk ki a vizsgálatból. Természetesen a szinkron dramaturg munkafolyamatát is felmérhetjük interjúval és kérdőívvel, valamint TAP (*think-aloud protocol*) alkalmazásával.

4. A szinkronfordítási korpusz összeállítása

A szinkronizálás kutatásának legnagyobb nehézségét mindig is a megfelelő korpusz összeállítása jelentette, hiszen hangzó szöveg írásos leiratára van szükségünk hozzá. A technológia fejlődése új eszközöket biztosít számunkra, de még így is idő- és munkaigényes folyamat egy használható korpusz előkészítése, és a szövegek jellemzésénél elkerülhetetlen, hogy elkülönítsük mind a forrásnyelvi szöveg, mind a célnyelvi szöveg különböző fajtáit. Aki szinkronfordítás kutatásával akar foglalkozni, nem árt, ha rendelkezik némi technikai és számítógépes érzékkel is, hisz a korpusz összeállításánál sokféle program használatára lehet szükség, emellett a filmek összegyűjtése során előfordulhat, hogy videókat kell letöltenünk, konvertálnunk és tárolnunk digitális módon.

4.1. A forrásnyelvi szövegekönyvek fajtái

A szinkronfordító a fordítási megbízás elfogadása után a megbízótól, aki rendszerint egy szinkronstúdió, megkapja a szinkronizálni tervezett film vagy tévéműsor eredeti nyelvű változatát a stúdió vízjeleivel ellátva, gyenge minőségben, az esetleges jogsértések elkerülése érdekében. A megosztás általában valamilyen felhőalapú tárhelyen keresztül történik. A videó mellé a fordító megkapja a filmhez vagy tévéműsorhoz készült szövegekönyvet. A szövegekönyvek minősége és pontossága komoly eltéréseket mutathat. Ritkán fordul elő, hogy a fordító az előzetes forgatókönyvből dolgozik, vagyis abból a munkapéldányból, amely alapján az egyes jeleneteket leforgatják. Az ilyen forgatókönyv szövege nem feltétlenül egyezik meg a végleges film szövegével, ugyanis a forgatás és a vágás során is történhetnek további módosítások, jeleneteket vágnak ki és tesznek be, a színészek improvizálnak vagy szöveget módosítanak a felvételnél, vagyis az ilyen szövegekönyvet alaposan át kell nézni, mielőtt a fordító dolgozni kezd belőle, és folyamatosan össze kell hasonlítani a filmben valóban elhangzó szöveggel. Az ilyen forgatókönyvek sokszor tartalmazznak információt a jelenetek helyszínéről, a szereplők lelkiállapotáról és mozgásáról a jelenetben – ezek hasznos adalékot jelentenek a fordításnál, de nem fordítják le őket.

A célnyelvi szövegekönyvek másik típusa az úgynevezett *post-production*, vagyis forgatás utáni szövegekönyv. Ezek a szövegekönyvek átírással készülnek, külön erre szakosodott vállalatoknál írják le a dolgozók hallás alapján egy dokumentumba a filmben ténylegesen elhangzó szöveget. Az ilyen szövegekönyvek minimálisan tartalmazzák a beszélők nevét és az elhangzó szöveget. További információként itt is szerepelhetnek helyszínre, jelenetre vonatkozó kiegészítő információk (ki hol található a térben, honnan, milyen hangulatban érkezik a jelenetbe, a dialógust tartalmazó jelenetek közötti vágóképek leírása), ezeken kívül gyakran szerepel benne a megszólalások időködjá (vagyis az, hogy a videó hányadik másodpercében kezdődik egy

adott megszólalás), hogy a megszólalás képen vagy képen kívül hangzik-e el (vagyis a szereplő látszik-e a képen, amikor beszél, vagy nem), illetve minden színészek szájából elhangzó hang (sírás, nevetés, sóhajtás stb.), amelyek hasznosak lehetnek a szinkronfordító számára. Néhány szöveggönyv emellett tartalmaz kifejezetten a fordításra vonatkozó információkat, magyarázatokat arra, hogy egy adott szó milyen jelentésében szerepel a szövegben, vagy hogy miért van kiemelt funkciója a film egészének dramaturgiáját tekintve.

Az utóbbi években bevett gyakorlattá vált, hogy a mozik és a tévécsatornák a legnagyobb érdeklődésre számot tartó filmjeiket és műsoraikat egy időben mutatják be a világ legkülönbözőbb pontjain. Ez azt is jelenti, hogy a szinkronizált változatnak is el kell készülnie a bemutató időpontjára. Ilyen esetekben a fordító sokszor a filmmel több stádiumban is találkozhat, olyan előzetes szöveggönyvekkel és előzetes filmkópiákkal kezd meg a munkát, amelyek még nem véglegesek, esetleg még technikai finomításra (fények, különleges effektek) várnak. Ilyen esetben a fordító minden újabb változat esetén újabb szöveggönyvet kap, és újra ellenőriznie kell a szöveget, amit addig már elkészített. Ha ilyen nem végleges szöveggönyvvel dolgozunk a kutatásunkban, különösen oda kell figyelni arra, hogy milyen módosítások történtek a végleges változatnál.

Kutatóként a fentiekben bemutatott szöveggönyvek, bár érdekesek, rögtön komoly nehézséget jelentenek, ha például a forrásnyelvi szöveg szószámát szeretnénk megnézni, ami korpusz építésénél elengedhetetlen adat. Ha ilyen szöveggönyvekhez jutunk hozzá (akár szinkronstúdiótól, akár az internetről), az első feladatunk, hogy megtisztítsuk minden, a filmben nem elhangzó információtól. Csak ez után kezdhetünk például korpuszelemző szoftverrel dolgozni a szövegen.

Amennyiben nem férünk hozzá ilyen, a fordítók által használt szöveggönyvhöz, sok esetben megtalálhatjuk tévésorozatok és filmek szövegének leiratát különböző internetes oldalakon.¹ Az ilyen oldalakon filmek és sorozatok hallás alapján leírt szövegeit találhatjuk meg, amelyeknek előnye, hogy általában nem szerepelnek bennük az elemzéshez nem szükséges kiegészítő információk. Azonban ezeket a szöveggönyveket sokszor lelkes önkéntesek írják le, és nem feltétlenül mennek át ellenőrzési folyamaton, ezért nagyon fontos, hogy mielőtt elemzéshez használnánk őket, a filmmel összehasonlítva ellenőrizzük megbízhatóságukat.

Hasonlóan sokszor elérhető az interneten filmek és sorozatok eredeti nyelvű felirata is, sokszor gyengénhallók részére, amelyek további információt tartalmaznak a filmben elhangzó hangokról, zenékről, zörejekről is, valamint, mivel felirat, ezek a rendszerint .srt kiterjesztésű fájlok minden egyes felirat időkódját is tartalmazzák. Az .srt feliratófájlból könnyen ki tudjuk nyerni a felirat nyers szövegét időkódok nélkül pl. a Subtitle Edit ingyenesen letölthető feliratózó szoftver exportálás funkciójával. Ez a megnyitott feliratot egy .txt kiterjesztésű, Jegyzettömbbel megnyitható fájlba menti ki időkódok és feliratszámok nélkül, mindössze a szöveget tartalmazva. Az így

¹ <https://www.simplyscripts.com>, <https://scrapsfromtheloft.com>, <http://www.script-o-rama.com>

kinyert szöveget is minden esetben össze kell hasonlítanunk a tényleges filmmel, hiszen még az eredeti nyelven készült felirat is sok esetben folyamodik rövidítésekhez az olvasási sebesség korlátai miatt, valamint ha gyengénhallóknak készült feliratról van szó, akkor a zajokra és hangokra vonatkozó információkat is ki kell szednünk az elemezni kívánt szövegből.

Bármelyik fajtájához is jutunk hozzá a forrásnyelvi szövegeknyvnek, elengedhetetlen, hogy mielőtt elemeznénk, ellenőrizzük, hogy az megfelel-e a filmben valóban elhangzó szövegnek. A szinkronfordítás esetében mindig szem előtt kell tartanunk, hogy a valódi forrásszövegünk az, ami a filmben elhangzik, és minden vizsgálatnak ebből a szövegből kell kiindulnia.

4.2. A célnyelvi szövegeknyv

Ha a forrásnyelvi szövegeknyvekből létrehozott korpusz nem okozott volna elegendő nehézséget, még nagyobb kihívást jelent a célnyelvi szövegek összegyűjtése és kutatásra és elemzésre alkalmassá tétele. Ennek egyik fő oka az, hogy a célnyelvi szöveg a szinkron esetében mindig hangzó szöveg, aminek ugyan létezik írásos változata (a fordító által leadott magyar szövegeknyv), azonban a célnyelvi szövegeknyvekhez és forgatókönyvekhez hasonlóan a szinkron tényleges felvételénél ez a szöveg még sokszor módosul, néha a színészek vagy a szinkronrendező dramaturgiai okokból módosítanak rajta, máskor a szájmozgás követése vagy hosszbeli problémák miatt van szükség változtatásra.

A fordítói példányokat a fordítók és természetesen a szinkronstúdiók őrzik – ha ilyenekből akarunk korpuszt építeni, akkor őket kell megkeresnünk. Sajnos a szerzői jogi törvények miatt egy adott stúdió nem feltétlenül adja ki szívesen a szövegeknyveket, főleg a szerzői joggal jobban védett, szinkronizálásra szánt műsортípusok szövegeknyveit, és a fordítókra is sok esetben titoktartási kötelezettség vonatkozik. Ha mégis hozzájutunk ilyen szövegeknyvekhez, előkészítést és ellenőrzést igényelnek, mielőtt elemezhetnénk őket. A szinkronszövegeknyv is tartalmazza a megszólalók nevét, esetenként időkódokat, ezenkívül a megszólalások (vagy szakmai nyelvhasználatnál kiállások) sorszámát, valamint instrukciókat arról, hogy a megszólalás képen kívül hangzik-e el (erre a *kk*, *ekk*, *vkk*, azaz képen kívül, eleje képen kívül, vége képen kívül) jelöléseket szokás alkalmazni, háttal mondják-e (*hát*, *ehát*, *vhát* azaz, háttal, eleje háttal, vége háttal), esetleg valamilyen elektronikai eszközön (rádió, televízió) keresztül hangzik-e el, vagy takarásban (*tak*). Emellett szerepel benne minden orral vagy szájjal képzett hang is, és a TÖMEG szereplőnév mellé a fordítónak meg kell írnia az olyan háttérben zajló beszélgetéseket is, mint például egy étterem alapzaja vagy egy futballmeccsen szurkoló tömeg kiabálása. Amennyiben kutatásunkat csak a tényleges szövegre korlátozzuk, elemzés előtt ezeket az információkat ki kell szednünk a szövegből.

Természetesen a kutatásunknak lehet tárgya a fordítói szövegek könyv is, amennyiben össze tudunk belőle gyűjteni kellő mennyiséget, de mindig fontos, hogy jelezzük, a szinkronszöveg melyik változatát vizsgáljuk, és korpuszunkba egyforma típusú szövegeket válogassunk be.

A célnyelvi korpusz építésének másik módja, ha a szinkronizált filmben valóban elhangzó szinkronszöveget alakítjuk elemezhetővé. Ezek a szövegek írott változatban nem léteznek, hiszen helyben, alkalomszerűen készülnek a szinkronstúdióban, és magyar nyelven nem jellemző, hogy bárhol is – az angol szövegek könyvekhez hasonlóan – leiratokat készítenének belőlük. A magyar felirat elérhető lehet, de a feliratot gyakran nem ugyanaz a fordító, még csak nem is ugyanaz a stúdió készíti egy filmhez, így nagyon nagy eltéréseket mutathat a végleges szinkronhoz képest.

A film valódi szinkronszövegét akkor tudjuk elemezhetővé tenni, ha leiratot készítünk belőle. Rendkívül időigényes feladat hallás alapján lejegyezni még egy 20–25 perces tévésorozatrész szövegét is, és egy konkrét kutatáshoz nagyon nagy mennyiségű film leiratára lehet szükség. A probléma kikerülésének egyik módja, hogy a vizsgálandó jelenséget a forrásnyelvben határozzuk meg. Olyan vizsgálatoknál, ahol egy konkrét forrásnyelvi jelenség fordítási megoldásait vizsgáljuk meg a célnyelvi szinkronszövegben, nincs szükség a teljes szöveg leiratának elkészítésére. Ha összeállítjuk a forrásnyelvi korpuszunkat, és abban azonosítjuk a vizsgálni kívánt jelenséget, annak megjelenéseit már célzottan kereshetjük a szinkronizált videóban, és elég ezeket összegyűjtenünk. Ilyen esetben természetesen nem tehetünk szövegszintű állításokat, nem tudjuk vizsgálni például a szószám eltéréseit és más szövegszintű jelenségeket. Hatékony lehet ez a módszer, és nagyobb korpusz elemzését teszi lehetővé pl. reáliák fordításának vizsgálatánál, vagy olyan pragmatikai vizsgálatokban, amelyek pl. a köszöntéseket, a vulgáris nyelvhasználatot vagy éppen bizonyos udvariassági formulák fordítását kutatják.

Amennyiben szövegszintű megállapításokat akarunk tenni, elengedhetetlen a célnyelvi korpusz összeállítása. A leirat készítését ma már megkönnyíthetik a hangfelismerő szoftverek, amelyek segítségével – ha nem is hibák nélkül –, de viszonylag gyorsan készíthetünk egy nyers leiratot az általunk vizsgálni kívánt filmekről. Sok ilyen szoftver érhető már el napjainkban, a *Google* saját diktálóalkalmazásától kezdve komolyabb, fizetős megoldásokig. Az egyik, magyar fejlesztésű és mesterséges intelligenciát felhasználó ilyen alkalmazás a *Alrite*, amely egy online felületen a videó feltöltése után automatikusan leiratot készít az általunk kívánt videóról akár magyar, akár angol nyelven. Az így létrejött szöveget kimenthetjük egy saját dokumentumba, amelyben aztán a videóval összehasonlítva szerkeszteni tudjuk. A program természetesen nem dolgozik hibátlanul, rosszabb lesz a szöveg, ha sok a háttérzaj, zene a filmben, az idegen neveket nem ismeri fel, és ha nem tiszta a szereplők kiejtése, akkor is gyakran vét hibát, de első lépcsőfoknak nagy segítséget jelent, és sok időt spórolhat meg kutatásunk során. A hangfelismerő szoftverrel készített szöveg alapos átnézés és javítás után már készen áll a szövegszintű elemzésre, és beépíthető a korpuszunkba.

4.3. A korpusz összeállításának további buktatói

Ha minél általánosíthatóbb megállapításokat szeretnénk tenni, figyelniük kell arra, hogy minél sokszínűbb szinkronfordítási korpuszt állítsunk össze. Az egyik jellegzetes hiba, amely sok kutatás alapját megkérdőjelezi, az egyetlen sorozatból felépített korpusz. A szinkronszakmában általános, hogy egy több éven át futó sorozaton ugyanaz a csapat dolgozik, vagyis ugyanaz a fordító, ugyanaz a szinkronrendező, és természetesen ugyanazok a színészek adják a szereplők hangját is. Ezért az egyetlen sorozatból összeállított korpusz, szószámra bármennyire is nagy, valójában mindössze egyetlen fordító munkájának elemzésére alkalmas, és nem lehet általánosítani a megállapításokat, hiszen lehet, hogy a kimutatott jelenségek ugyan jellemzők az adott fordítóra és a szinkront készítő csapatra, de nem biztos, hogy általánosan jellemzők a szinkronszövegekre. Éppen ezért még ha műfajilag meg is határozzuk a kutatásunk tárgyát (például a humor fordítását vizsgáljuk amerikai szituációs komédiák magyar fordításában), célszerű az adott műfajon belül inkább különböző sorozatok egy-egy részét beleválogatni a korpuszunkba, mint egyetlen sorozat több részét. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy ne használhatnánk több részt ugyanabból a sorozatból, a fontos az, hogy ebben az esetben is a kutatásunk jellegétől függően legalább három- négy különböző sorozat különböző fordító által írt részeit vizsgáljuk.

A szinkronfordítás kutatása – éppen a korpusz összeállításának nehézségei miatt – még számos feltáratlan területet foglal magába. A nagy korpuszon végzett kutatások száma nagyon kicsi, de ez nem jelenti azt, hogy ne lehetne létjogosultsága a kis korpuszon végzett vizsgálatoknak. A korpusz lehet kisebb, ha például egy adott műfajt választunk a vizsgálat tárgyának, de ilyenkor is célszerű többféle, akár több időszakban készült műsort beleválogatni. Megoldás lehet az is, ha nem teljes részek/filmek leiratát használjuk, hanem inkább több alkotásból rövidebb szakaszok leiratát készítjük el. Így egy perc- és szószámán kisebb korpusz is lehet reprezentatívabb, mint egy nagy, de egyetlen műsorra szűkített.

A korpuszunk leírásánál és kialakításánál fontos előre eldönteni, hogy milyen információt hagyunk bent, illetve zárunk ki a korpuszból. Ha a színészek által kiadott hangok jelölését akarjuk vizsgálni a szinkronszövegekben, meg kell tartanunk őket, de következetesnek kell maradnunk. A korpusz teljes anyagát mindig át kell néznünk és egységes formába kell öntenünk, mielőtt dolgozni kezdünk vele.

Amennyiben összehasonlítható korpuszt akarunk készíteni, annak összeállítása hasonlóan zajlik a szinkronizált filmek korpuszához. Kézi leiratkészítés vagy gépi leirat utószerkesztése után az eredetileg magyar nyelven írt korpusz alkalmas lehet a kutatásra.

A korpusz összeállításának nehézségeire jó megoldást jelent, ha hivatalos korpuszépítés történik egy adott országban vagy nyelv párban. Olaszországban készült el a legkomolyabb, szinkronszövegeket tartalmazó audiovizuális korpusz, a 2005 óta fejlesztett Pavia Corpus, amely angol filmek és sorozatok szövegét és ezek olasz

szinkronszövegét tartalmazza. Jelenleg 32 amerikai és brit film szövege, ezek olasz szinkronszövege és egy 30 filmből álló összehasonlítható korpusz alkotja.

Magyarországon a Pannónia Korpusz rendelkezik audiovizuális alkorpuszsal. A korpuszt 2016-ban kezdték fejleszteni, audiovizuális alkorpusza elhangzott előadások szövegét és fordítását, filmek és sorozatrészek leiratait és szinkronszövegét tartalmazza. A szinkron korpuszban 360 401 szövegszó származik filmekből, 180 199 szövegszó pedig tévésorozatrészekből. (Robin és Szegh 2018). A Pannónia Korpusz remek kiindulást jelent bármilyen szinkronnal kapcsolatos kutatáshoz, de fontos megjegyezni, hogy az innen nyert szövegeknél is szükséges az átnézés és a kutatás céljaihoz igazítás, mielőtt felhasználnánk őket.

5. Összegzés

Az audiovizuális fordítás, és azon belül a szinkronfordítás kutatása egyre népszerűbb terület a nemzetközi fordítástudományban, de Magyarországon, bár a szinkronizálás még mindig a legnépszerűbb audiovizuális fordítási mód a televízióban és a moziban, nagyon kevés tanulmány tárgya. Ennek oka részben a korpuszépítés nehézségeiben keresendő, azonban az utóbbi évek technikai fejlesztései (hangfelismerő szoftverek, streamingszolgáltatók) megkönnyítik a területtel foglalkozó kutatók dolgát. A szinkronfordítást számos oldalról vizsgálhatjuk, akár a nyelvet, akár a mód sajátosságait vagy pragmatikai jellemzők fordítását kutatjuk. Érdekes és még feltáratlan terület a szinkronizálás befogadói értékelése és érzékelése is. Az olyan nemzetközi szinten népszerű témák, mint a cenzúra és a manipuláció, tudomásom szerint kisebb mértékben szerepelnek még a magyar szakirodalomban. A tanulmányomban megkíséreltem gyakorlati útmutatót adni a területtel ismerkedő kutatóknak, segítve az elindulást ezen az izgalmas és változatos kutatási területen.

Irodalom

- Abend-David, D. (ed.) *Media and translation: An interdisciplinary approach*. New York/London: Bloomsbury.
- Baker, M., Hochel, B. 1998. Dubbing. In: Baker, M. (ed.) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London/New York: Routledge. 74–76.
- Baumgarten, N. 2005. *The Secret Agent: Film dubbing and the influence of the English language on German communicative preferences. Towards a model for the analysis of language use in visual media. PhD Dissertation*. Hamburg: Universität Hamburg.
- Caillé, P.-J. 1960. Cinéma et traduction. *Babel* Vol. 6. No. 3. 103–109. <https://doi.org/10.1075/babel.6.3.01cai>
- Cary, E. 1960. La traduction totale. *Babel* Vol. 6. No. 3. 110–115. <https://doi.org/10.1075/babel.6.3.02car>

- Chaume, F. 2004. Synchronization in dubbing: A translational approach. In: Orero, P. (ed.) *Topics in Audiovisual Translation*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 35–52. <https://doi.org/10.1075/btl.77.13cha>
- Chaume, F. 2008. Teaching synchronisation in a dubbing course: Some didactic proposals. In: Díaz Cintas, J. (ed.) *The Didactics of Audiovisual Translation*. Amsterdam/New York: Benjamins. 129–140.
- Chaume, F. 2014. *Audiovisual translation: dubbing*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003161660>
- Dallos Sz. 2018. *Magyar hangja*. Budapest: Nap Kiadó.
- Di Giovanni, E., Gambier, Y. (eds) 2018. *Reception studies and audiovisual translation*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/btl.141>
- Díaz Cintas, J. 2003. Audiovisual translation in the third millennium. In: Anderman, G., Rogers, M. (eds) *Translation Today: Trends and Perspectives*. Clevedon: Multilingual Matters. 192–204. <https://doi.org/10.21832/9781853596179-016>
- Díaz Cintas, J. (ed.) 2008. *The didactics of audiovisual translation*. Amsterdam/New York: Benjamins. 129–140. <https://doi.org/10.1075/btl.77>
- Fodor, I. 1976. *Film dubbing: phonetic, semiotic, esthetic and psychological aspects*. Hamburg: Buske Verlag.
- Gambier, Y., Gottlieb, H. 2001. Multimedia, multilingua: multiple challenges. In: Gambier, Y., Gottlieb, H. (eds) *(Multi)Media Translation*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. VIII–XX. <https://doi.org/10.1075/btl.34.01gam>
- Goris, O. 1993. The question of French dubbing: Towards a frame of systematic investigation. *Target* Vol. 5. No. 2. 169–190. <https://doi.org/10.1075/target.5.2.04gor>
- Gottlieb, H. 2000. *Screen translation. Six studies in subtitling, dubbing and voice-over*. Copenhagen: University of Copenhagen.
- Juhász-Koch, M. Sereg J. 2018. Harrison, fordítsunk! Átváltási műveletek a filmfordítás oktatásában. *Modern Nyelvoktatás* 24. évf. 2–3. sz. 79–87.
- Lakatos Zs. 2007. *Kulturális reáliák egy spanyol film magyarra és portugálra fordított változatában*. Doktori értekezés. Kézirat. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- Luyken, G.-M., Herbst, T., Langham-Brown, J., Reid, H., Spinhof, H. 1991. *Overcoming language barriers in television: dubbing and subtitling for the European audience*. Manchester: European Institute for the Media.
- Orero, P. 2004. Audiovisual Translation: A new dynamic umbrella. In: Orero, P. (ed.) *Topics in Audiovisual Translation*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. VII–XIII. <https://doi.org/10.1075/btl.56.01ore>
- Pavesi, M. 2005. Spoken language in film dubbing. In: Chiaro, D., Heiss, C., Bucaria, C. (eds) *Between Text and Image: Updating research in screen translation*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 79–99.
- Pavesi, M. Formentelli, M. Ghia, E. (eds) 2014. *The languages of dubbing*. Bern: Peter Lang. <https://doi.org/10.3726/978-3-0351-0809-5>
- Pérez-Gonzalez, L. 2014. *Audiovisual translation: Theories, methods and issues*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315762975>
- Polcz K. 2012. *Konvencionálisan indirekt beszédaktusok az angol-magyar filmfordításban*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszék. <http://hdl.handle.net/10831/40082>

- Quaglio, P. 2009. *Television dialogue: The sitcom friends vs. natural conversation*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/scl.36>
- Ranzato, I. 2015. *Translating culture specific references. The case of dubbing*. New York/London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315681252>
- Ranzato, I., Zanotti S. (eds) 2018. *Linguistic and cultural representation in audiovisual translation*. Routledge: New York. <https://doi.org/10.4324/9781315268552>
- Robin E., Szegh H. 2018. A Pannónia Korpusz audiovizuális alkorpusza. In: Dróth J. (szerk.) *Gépiesség és kreativitás a fordítási piacon és a fordításoktatásban*. Budapest: L'Harmattan. 93–110. https://www.researchgate.net/publication/319465292_A_Pannonia_Korpusz_audiovizualis_alkorpusza
- Romero Fresco, P. 2009. *A corpus-based study on the naturalness of the Spanish dubbing language: the analysis of discourse markers in the dubbed translation of Friends*. PhD Thesis. Edinburgh: Heriot-Watt University.
- Rowe, T. L. 1960. The English dubbing text. *Babel* Vol. 6. No. 3. 116–120. <https://doi.org/10.1075/babel.6.3.03row>
- Sereg J. 2015. Bevetés az audiovizuális fordításba – egy féléves szeminárium tanmenetének kialakítása. *Fordítástudomány* 17. évf. 1. szám. 19–34.
- Sereg J. 2020. *A szinkronnyelv befogadói értékelése és hatása az anyanyelvi nyelvhasználatra*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2020.063>
- Snell-Hornby, M. 1988. *Translation Studies: An Integrated Approach*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/z.38>
- Somodi J. 2015. *Megszólítások pragmatikája japán-magyar összevetésben – A japán apellatív megszólítások fordításának vizsgálata magyar filmszövegekben*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Program. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2014.035>
- Thibault, P. 2000. The multimodal transcription of a television advertisement: theory and practice. In: Baldry, A. (ed.) *Multimodality and Multimediality in the Distance Learning Age*. Campobasso: Palladino Editore. 311–385.
- Whitman-Linsen, C. 1992. *Through the dubbing glass: The Synchronization of American motion pictures into German, French and Spanish*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Filmográfia

- Jóbarátok (Friends)* Marta Kauffman, David Crane, 1994–2004. Egyesült Államok.
- Tűsarok (Tacones lejanos)* Pedró Almodóvar, 1991. Spanyolország.

Internetes hivatkozások

- SimplyScripts. <https://www.simplyscripts.com> (megtekintve: 2021. 10. 22.)
- Home – Scraps from the Loft. <https://scrapsfromtheloft.com> (megtekintve: 2021. 10. 22.)
- Drew's Script-O-Rama. <http://www.script-o-rama.com> (megtekintve: 2021. 10. 22.)
- Subtitle Edit. <https://www.nikse.dk/subtitleedit> (megtekintve: 2021. 10. 22.)

Speech to Text: Automatic Speech Recognition. <https://cloud.google.com/speech-to-text> (megtekintve: 2021. 10. 22.)

Alrite. <https://alrite.regens.com> (megtekintve: 2021. 10. 22.)

Università degli Studi di Pavia – Dipartimento di Studi Umanistici – Pavia Corpus of Film-Dialogue. <https://studiumanistici.unipv.it/?pagina=p&titolo=pcfd> (megtekintve: 2021. 10. 22.)

Terminusjegyzék

hangcsere (*revoicing*): az audiovizuális fordítás azon alkategóriája, amely magába foglal minden olyan fordítási eseményt, amelynek során a forrásnyelvi hangsávot felváltja vagy letakarja egy célnyelvi hangsáv. Ebbe beletartozik többek között a szinkronizálás, a hangalámondás, a hangos leírás, a szabad kommentár, de a szinkronizált videojátékok fordítása és a reklámfordítás is.

szinkronizálás (*dubbing*): a teljes folyamat, amelyet a szinkronstúdiókban végeznek, és amelynek eredménye egy célnyelvi hangsáv, függetlenül attól, hogy az hangalámondás vagy filmszinkron.

szinkronfordítás (*dubbing translation*): a kifejezetten filmek és tévéműsorok fordítására alkalmazott fordítási módok összessége, amelyeknél a fordítás hangzó formában kerül a filmre. Beletartozik a filmszinkron és a hangalámondás is, de nem tartozik bele a felirat.

szinkronitás (*synchronicity*): a filmszinkronokra jellemző követelmények, a szájszinkron, a kinetikus szinkron és az izokronia követelményei.

audiovizuális fordító (*audiovisual translator*): minden olyan fordító, aki audiovizuális tartalmak fordításával foglalkozik, ideértve a reklámok, videojátékok stb. fordítását is.

A feliratozás fordítástudományi kutatásának módszerei

Malaczkov Szilvia

Budapesti Gazdasági Egyetem
malaczkov.szilvia@uni-bge.hu

Kivonat: A tanulmány a feliratozás fordítástudományi kutatásának lehetséges módszereit mutatja be. A tanulmány először összefoglalja az audiovizuális fordítás (AVF) azon legjellemzőbb tulajdonságait, amelyek egyrészt megkülönböztetik az AVF-t a monomodális szövegek fordításától (multimodalitás, technikai korlátok), másrészt nagyobb hangsúlyt kapnak a fordítás folyamatában (befogadói elvárások). Habár ezek a különbségek új kutatási irányokat is kijelölnek, a fordítástudomány korábbi kutatási területei bizonyos elméleti és módszertani módosításokkal az audiovizuális fordításnál is eredményesen vizsgálhatók. A tanulmány felvázolja a különböző felirattípusokat, amelyek meghatározása a kutatások előfeltétele. A továbbiakban a tanulmány áttekinti azokat a főbb módszertani megközelítéseket, amelyek a feliratozás kutatásánál célravezetők lehetnek (esettanulmány, adatbázis, korpusz, kérdőív, interjú, kevert módszerű kutatás). Számos példa illusztrálja ezeket a módszertani megközelítéseket, amelyek elősegítik a gyakorlati alkalmazás mélyebb megismerését. Végül a tanulmány felvázolja azokat a modelleket és kutatási területeket, ahol ezek a módszerek megfelelően alkalmazva a feliratozás eredményes kutatásához vezethetnek.

Kulcsszavak: audiovizuális fordítás, feliratozás, multimodalitás, kutatás-módszertan

1. Bevezetés

Az alkalmazott nyelvtudományi és azon belül a fordítástudományi kutatások között egyre nagyobb teret kap az audiovizuális szövegek és azon belül a feliratozás kutatása.

Hivatkozás: Malaczkov Sz. 2024. A feliratozás fordítástudományi kutatásának módszerei. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Pécs O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába II. Speciális rész.* Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 397–415.

DOI: <https://doi.org/10.21862/kutamodszertan2/21>

A technológia fejlődésével együtt az audiovizuális média térhódítása már globális szintre emelkedett. Ahhoz, hogy a médiatartalmak mindenki számára elérhetőek legyenek nyelvtől és kultúrától függetlenül, különböző audiovizuális fordítási módok használhatók, amelyek közül a legalapvetőbbek a feliratozás, a szinkronizálás és a hangalámondás. Ez a fejezet a feliratozás kutatásának lehetséges irányjaival foglalkozik.

A fejezet megírását az a tény motiválta, hogy jelenleg magyar nyelven az audiovizuális kutatás és azon belül a feliratozás kutatásának módszertanáról még alig jelent meg publikáció (Sereg 2024). Nemzetközi szinten már számos cikket, tanulmánygyűjteményt vagy monográfiát publikáltak az audiovizuális szövegek fordítástudományi aspektusainak lehetséges elméleti és módszertani vizsgálatáról (Chaume 2002, 2013, 2018, Días Cintas 2013, Gambier 2013, Pérez-González 2014, Bogucki 2016, Deckert 2017). Ezek a publikációk átfedik és kiegészítik egymást, de talán még egységes rendszerbe nem forrtak össze. Nemrég jelent meg két szerkesztett kézikönyv nagy hírű kiadók (Routledge és Palgrave) gondozásában, amelyek kizárólagos témája már maga az AVF mint kutatási terület (Pérez-González 2019, Bogucki és Deckert 2020). Ezek a kötetek már azt bizonyítják, hogy az AVF különálló kutatási területként tartja számon magát a fordítástudományon (FT) belül.

Az általános fordítástudományi módszerek közül (Károly 2022) számos alkalmazható az audiovizuális szövegek kutatására is, de az audiovizuális fordítástudomány – ahogy a fent említett kézikönyvek is mutatják – már külön diszciplinává fejlődött a fordítástudományon belül (Zanotti és Ranzato 2019). Így nemcsak az interdiszciplinaritás, de az intradiszciplinaritás is jellemzi ezt a területet, hiszen egyrészt más tudományágak elméleteit, kutatási eredményeit és módszertanát is felhasználja, másrészt viszont az általános fordítástudomány kutatási területeit is továbbgondolja. Természetesen akadnak olyan elméleti és empirikus megközelítések is, amelyek maguk az audiovizuális szövegek, illetve az audiovizuális fordítás jellegzetességeiből fakadnak. Ezeket a jellegzetességeket a következő részben fejtem ki.

2. A feliratozás kutatásának sajátosságai

Az audiovizuális szövegek számos szempontból eltérnek a monomodális szövegektől, ami kihat a fordítástudomány kutatási területeire és a kutatás módszerére is. Ez az eltérés lehetőségeket rejt magában, hiszen bizonyos fordítástudományi területek (újra) a kutatás középpontjába kerülhetnek az új fordítási mód megjelenésével (pl. az ekvivalencia kérdése vagy a fordítás korlátai). Ezenkívül olyan kutatási irányok is teret kapnak, amelyekre korábban a monomodális szövegeknél nem jelentkezett kutatási igény, pl. multimodalitás (Taylor 2016) vagy a média akadálymentesítése (Romero-Fresco 2018). A kihívásokat egyrészt az új kutatási területek elfogadtatása jelenti, hiszen az audiovizuális szövegek megjelenése a fordítástudomány eddigi

kutatási határainak kitágítása, másrészt olyan módszertani megoldások bevezetése, amelyek ezen szövegek elemzésekor megfelelő kutatási eredményeket hoznak. Ebben a részben azokat a monomodális szövegektől eltérő jellegzetességeket mutatom be, amelyeket az audiovizuális szövegek feliratozásánál a fordítóknak még ráadás-ként figyelembe kell venniük. Ezek a jellegzetességek szinte minden audiovizuális fordításra jellemzők, de nem mindig ugyanolyan mértékben.

Gambier (2013) kilenc alapvető fordítástudományi területet határoz meg, amelyeket az audiovizuális fordítás megjelenésével a fordítástudománynak felül kell vizsgálnia: a szöveg, a szerzőség, az értelmezés, a fordítás fogalma, a fordítási egység fogalma, a fordítási stratégiák típusai, a fordítási normák és a technikai korlátok kapcsolata, a szóbeliség és az írásbeliség kapcsolata, és végül az akadálymentesítés (*media accessibility*). Ezek azok a területek, amelyeknél az audiovizuális fordítás különbözik a monomodális szövegek fordításától.

Az audiovizuális szövegek valóban számos olyan kihívás elé állítják a fordítókat (és a kutatókat), amelyek a monomodális szövegeknél nem jelennek meg. Ebben a részben a három legfőbb különbséget jelentő területre koncentrálok, amelyek a multimodalitás, a technikai korlátok és a befogadói elvárások. Ezekkel a területekkel azért fontos foglalkozni, mert a fordítás során ezek a tulajdonságok befolyásolják a fordítás folyamatát, az alkalmazott fordítási stratégiákat, illetve a feliratozott szövegek kutatásának lehetőségeit is.

2.1. A multimodális audiovizuális szövegek

Chaume (2002) az audiovizuális szövegek fordítását teljesen elkülöníti a monomodális szövegek írásbeli vagy szóbeli fordításától. Ennek egyik oka az, hogy maga az audiovizuális szöveg (*audiovisual text*) olyan tulajdonságokkal rendelkezik, amelyek alapján külön kategóriába sorolható. Ezek a szövegek ugyanis hangzó és vizuális elemeket is tartalmaznak, azaz multimodális szövegekről beszélünk. Ez a multimodalitás pedig más fordítási stratégiákat igényel, mint a monomodális szövegek fordítása (Juhász-Koch és Sereg 2018). Pérez-González (2008: 13) ugyanezen a véleményen van, és definíciója alapján az audiovizuális szövegek fordítása „a fordítástudomány egyik ága, amely a multimodális és multimediális szövegek átültetésével foglalkozik egyik nyelvről és kultúráról egy másikra”. Az audiovizuális szövegek tehát multimodális szövegek, amelyben a jelentést az írott szövegen kívül a többi csatornán érkező információ is alakítja. Chaume (2002: 3) szerint olyan kutatásokra van szükség, amelyek alapvetően az audiovizuális szövegek sajátosságára építenek, azaz a jelentés a képek és szavak összjátékából áll össze. Ennek értelmében multimodális anyagok esetén a verbális nyelvi elemeket nem önmagukban, hanem az audiovizuális anyagban megjelenő többi elemmel összhangban kell vizsgálni.

Azonban az audiovizuális szövegek között is találhatunk különbségeket, hiszen az egyik típusú szöveg több párbeszédet tartalmaz, míg a másik inkább monologikus

szövegeket, az egyikben nagyobb hangsúlyt kapnak a vizuális elemek, míg a másikban a verbalitás. Mivel nem minden audiovizuális szöveg tartalmaz ugyanolyan mértékben auditív, vizuális, verbális és nonverbális elemeket, a kutatások megkezdése előtt meg kell határozni, hogy milyen típusú szövegről van szó. Ennek a meghatározásához ad segítséget Zabalbeascoa (2008) multimodalitási skálája. Zabalbeascoa (2008) a különböző jelrendszereknek az audiovizuális szövegben betöltött szerepe és jelentősége alapján különböző audiovizuális szövegtípusokat különböztet meg. Így az audiovizuális szövegeket egy tengelyekkel ábrázolt skálán lehet elhelyezni. A vízszintes tengely az auditív és a vizuális elemek skálás megoszlását mutatja, míg a függőleges tengely a verbális és a nonverbális elemek megoszlási skáláját. Az audiovizuális szövegek kutatásakor így jelentősége lesz a kutatott audiovizuális szöveg típusának vagy műfajának is, ezért a különböző audiovizuális műfajok közötti összehasonlító kutatásokra is szükség lehet.

Taylor (2016) a multimodális szövegelemzés fontosságát hangsúlyozza, különösképpen a fordítóképzésben. Véleménye szerint még mindig akadnak olyan audiovizuális fordítások, amelyeknél a hivatásos fordítók a szövegre koncentrálnak, és nem veszik figyelembe az összes jelentéshordozó modalitást. A multimodális átírás (*multimodal transcription*) mint módszer segít a szemiotikus modalitások feltérképezésében, és ezáltal azokban a feliratozói döntésekben, hogy mit érdemes megtartani, illetve elvetni a feliratokban a fordítási korlátok miatt. A multimodális átíratkészítés korlátai közé tartozik, hogy csak rövidebb szövegegységekre alkalmazható, így általában esettanulmányok végezhetőek vele.

Taylor (2016) szerint egyre több olyan audiovizuális kutatásra van szükség, amely az összes szemiotikai csatornán érkező információt figyelembe veszi. Az általa vezetett kutatásban vizsgált filmhez minimum és maximum jelentést tartalmazó feliratokat készítettek, és a befogadói elemzések alapján a minimum jelentést hordozó feliratokat a nézők jobban kedvelték, mivel az információkhoz a többi szemiotikai csatornán is hozzájutottak. Pragmatikai megközelítésű doktori disszertációjában Desilla (2009) a multimodális elemzés módszertanát dolgozta ki, amelynek három része a multimodális átírás, a pragmatikai elemzés és a befogadói elemzés. Pérez-González (2007) kvalitatív kutatásaiban különböző típusú feliratozási megoldásokat vizsgált, amelyeknek elméleti keretét a multimodalitás adta.

2.2. A technika és a korlátok

A feliratozás másik fő jellemzője a technikai korlátok jelenléte. Ide tartozik a feliratok maximálisan megengedhető hossza, azaz a felhasználható karakterek száma, valamint a feliratok megjelenési idejének hossza a képernyőn. Mindkét korlátozás célja az olvashatóság és ezáltal az értelmezhetőség elősegítése. A feliratozás korlátainak ez a szűkebb értelmezése – mivel pl. a fordítás nyelvi, kulturális korlátai nem tartoznak

a technikai korlátok közé – azonban újra az elméleti kutatások egyik központi elemévé tette a fordítás korlátainak kutatását.

Hatim és Mason (1997: 65–66) a feliratozás korlátait a szövegkoherencia szempontjából vizsgálta. Ők a fordítás korlátai közé a feliratozás négy jellegzetességét sorolták: a már említett technikai vagy fizikai korlátokon túl a beszélt nyelvről az írott nyelvről történő átültetést, a szövegredukciót mint koherenciát befolyásoló tényezőt, illetve a vizuális elemek és a feliratok közötti kötelező szinkronitást. A szűkebb vagy tágabb értelemben vett feliratozási korlátok számos új fordítási megoldást igényeltek, így a feliratozásnál megjelenő fordítási normák (pl. beszélt nyelvről írott nyelvre történő átültetés miatt) és fordítási stratégiák (pl. szövegredukció miatt) kutatása nagy jelentőséget kapott. Ma már a kutatások a recepcióelméleti megközelítéssel bővülve a befogadói igényekkel is foglalkoznak.

A szűkebben vett technikai korlátok kutatása közé tartozik a feliratsorok számának és képernyőidejének befogadóközpontú, empirikus vizsgálata. Szarkowska és Gerber-Morón (2019) kutatása arra kereste a választ, hogy a közönség számára milyen kognitív különbséget jelent a két- vagy háromsoros felirat. Kevert módszerű kutatásukban egyrészt szemmozgáskövetéses vizsgálattal (*eye-tracking*) elemezték, hogy a két-, illetve háromsoros intralingvális feliratok milyen kognitív megterhelést jelentettek a nézőknek, másrészt a vizsgálatot kérdőíves felméréssel és félstrukturált interjúkkal is kiegészítették. Kutatásuk rámutatott, hogy habár a megértést nem befolyásolta a sorok száma, nagyobb kognitív terhelést jelentett a háromsoros megoldás, míg a kétsoros változatot a nézők jobban kedvelték.

Egy másik kutatásban Szarkowska és kutatócsoportja (2016) azt vizsgálta, hogy a felirathosszúság és a képernyőidő változtatása hogyan befolyásolja a megértést. Eredményeik alapján jelentős különbség nem mutatkozott a szó szerinti, illetve a redukált szószámú interlingvális feliratok befogadása között. Ebben a szintén szemmozgáskövetésen alapuló kutatásban viszont a média akadálymentesítésének vizsgálata is cél volt, hiszen azt is figyelték, hogy a hallássérült emberek esetében eltérő eredményeket kapnak-e, mint normál célközönség esetén. A vizsgálatok alapján a szó szerinti intralingvális feliratok hosszabb képernyőidővel jobb megértést eredményeztek a siket és nagyothalló célközönségnél.

A technika és korlátainak tágabb értelmű megközelítésébe beletartozhat a technológiai kihívások okozta jellegzetességek szélesebb körű kutatása is. Így például vizsgálták a feliratozás során használható feliratsablonok (*subtitling template*) szerepét a fordítási folyamatban: használják-e a feliratozók és milyen mértékben; csak az írott sablonokat használják vagy a vizuális anyagot is nézik fordítás közben; gyorsítja vagy éppen lassítja a fordítás folyamatát. A sablonok szerepéről készített online felmérés (Szarkowska és Oziemblewska 2020) a feliratozási kompetencia feltérképezéséhez is segítséget nyújtott. Míg kezdetben elkülönült a feliratozók és a technikusok munkája, manapság már a mindenki számára elérhető feliratozó szoftverek (pl. Subtitle Edit, Aegisub) lehetővé teszik, hogy a feliratozó maga legyen a technikus is,

azaz a technikai megoldásokhoz is értenie kell. A fordítóképző intézményeknél így már megjelent a nyelvmérnök-képzés is, hiszen a technológiai fejlődés miatt már új fordítói készségekre is szükség van.

A technika nemcsak korlátokat, hanem lehetőségeket is rejt magában. Matamala (2017) összefoglalja azokat a technológialapú kutatásokat, amelyek hangsúlyozzák a technológia szerepét a fordítás folyamatában. A technológia az audiovizuális fordítás számos pontján jelen van, pl. a fordítások készítésekor, a fordítások közönséghez való eljuttatásakor, a fordítások befogadásakor vagy éppen az audiovizuális kutatások folyamatában. A fordítási technológiákat ezenkívül csoportosíthatjuk aszerint is, hogy beszéd- és hangfelismerő technológiáról, szövegfeldolgozást segítő technológiáról vagy képfeldolgozó technológiáról beszélünk. A technológiai eszközök tehát épphogy a fordítás korlátait próbálják meg ledönteni.

2.3. Befogadói elvárások

A multimodalitás és a technikai korlátok mellett egy harmadik fontos tényező a feliratozásban a befogadói elvárás. A nézők számára egyrészt elvárás, hogy a feliratok összhangban legyenek a vizuális elemekkel, másrészt a forrásnyelven is beszélő nézők számára igény lehet az is, hogy a hangzó szöveget a megfelelő helyen kövessék a feliratok is. Az ezektől való eltérést a néző már félrefordításnak gondolhatja.

A befogadói elvárás tágabb értelemben arra is vonatkozik, hogy adott célközönség számára milyen hatást gyakorol a fordítás. Ez a befogadóközpontú kutatási terület azt vizsgálja, hogy különböző összetételű célcsoportok számára milyen fordítási megoldások a megfelelőek. Desilla (2009) audiovizuális szövegekre kidolgozott módszertanának is alapvető eleme a befogadói elemzés. A korábban már említett kutatások közül Szarkowska (Szarkowska et al. 2016, 2019) vizsgálatai a halló, illetve hallássérült célközönség eltérő igényeire hívták fel a figyelmet. Orrego-Carmona (2016) kevert módszerű kutatása (szemmozgáskövetés, kérdőív, interjú) azt vizsgálta, hogy a hivatásos és nem hivatásos fordítók által készített feliratokat különbözőképpen fogadják-e a nézők. Az eredmények alapján a nem hivatásos fordítók feliratai nem váltanak ki egyértelműen negatív fogadtatást. Kruger és kutatótársai (2018) pedig a trianguláció módszerével arra keresték a választ, hogy a különböző feliratok milyen feldolgozási nehézséget jelentenek az angol nyelvtanulók számára. Habár a módszer szignifikáns eredményt nem minden esetben hozott és módosításra szorult, az eredmények alapján a belső feliratok (*intertitles*), amelyek nem a kép alsó részén jelennek meg, hosszabb fixációs időt eredményeztek, azaz feltehetően a feldolgozás folyamatosabb és kevésbé megterhelő volt.

A különféle technológiai megoldások tehát segítséget nyújthatnak abban, hogy különböző befogadói közönség számára különböző megoldásokat lehessen felajánlani.

3. A feliratozás típusai

A feliratozás kutatásának kiindulópontjai egyrészt az adott felirattípus meghatározása, másrészt a fordítás nyelvi irányának vagy irányainak (*directionality*) megállapítása. A feliratozási módok nagy változatosságot mutatnak, és a kutatás elméleti háttérének, illetve módszertanának megválasztásához ismernünk kell, hogy kik készítették a feliratot, milyen célból és milyen megvalósítási lehetőségek álltak a rendelkezésükre. Ugyancsak kölcsönösen hat egymásra az adott kutatás elméleti kerete, illetve az, hogy a vizsgált feliratok mely forrásnyelv(ek)ről mely célnyelv(ek)re érhetők el.

A feliratok lehetnek intralingválisak, azaz nyelven belüliek és interlingválisak, azaz egyik nyelvről a másikra fordítottak (Perego 2003). Ezek mellett idővel megjelent egy újabb felirattípus is: a bilingvális (Pérez-González 2008). A bilingvális vagy kétnyelvű feliratokat olyan közösségek számára készített audiovizuális anyagoknál használják, ahol az adott közösségben két nyelv szorosan egymás mellett él. Gottlieb (1998) ezenkívül megkülönböztet nyílt és zárt feliratokat is. Ezek nem nyelvi, hanem technikai különbségeket hordoznak. A nyílt feliratok kötelezően megjelennek a képernyőn, és ez jellemző a moziban megjelenő feliratos filmekre. A zárt feliratok választhatók, azaz televízióműsorok esetén teletext formájában elérhetők. Pedersen (2010) az alapján is különbséget tesz feliratok között, hogy milyen célközönség számára készültek. A média akadálymentesítését teszi lehetővé például a hallássérültek számára a valós idejű feliratozás (*live subtitling*, Romero-Fresco 2020).

A legújabb és főleg önkéntesek által készített felirattípusokra Díaz-Cintas (2018) bevezette a kiberfelirat (*cybersubtitle*) terminust, amely az interneten található különböző felirattípusok összefoglaló neve. Két fő fajtája az önkéntes feliratok és a közösségi közreműködésen alapuló feliratok, attól függően, hogy egyénileg kiválasztott szövegeken alapulnak, vagy egy megbízó felkérésére készülnek. Ezek a feliratok lehetnek rajongói feliratok (lelkedésből fordított feliratok saját felhasználásra is), gerrilla feliratok (a fennálló intézményi és nyelvi irányelvekkel szembemenő feliratok) és altruisztikus feliratok (mások számára és általában megbízásra készített, szöveghű feliratok) is. Továbbá megkülönböztethetjük az álfeliratokat (eltérnek a forrásszöveg jelentésétől) és a valódi feliratokat (megegyeznek a forrásszöveg jelentésével).

Mindegyik felirattípus különböző feliratozói és befogadói igényeket elégít ki, így a kutatások megtervezésekor az adott felirattípust is figyelembe kell venni.

4. A feliratozás kutatásának lehetséges módszerei

A fordítástudományi kutatások egyik fő célja, hogy olyan törvényszerűségekre hívják fel a figyelmet, amelyek a fordításokra általánosan jellemzők, így segítve a fordítók munkáját, a fordítás folyamatának felgyorsítását vagy éppen a fordítás eredményének minőségi javulását. Ezeknek a szabályszerűségeknél a vizsgálatához számos

elmélet és módszer áll a kutatók rendelkezésére, amelyek közül a legjellemzőbbeket mutatom be ebben a fejezetben.

A módszerek sok esetben hasonlítanak a monomodális szövegek fordítástudományi kutatásának módszertanához. Ide tartoznak például az esettanulmányok, vagy a nagyobb adatbázisokon és korpuszokon alapuló kutatások. A következőkben erre hozok pár példát a teljesség igénye nélkül. A megfelelő kutatási módszer kiválasztásához azonban minden esetben ismerni kell a kutatás tárgyát, a kutatás célját és az adott módszer segítségével megválaszolendő kutatási kérdéseket.

4.1. Esettanulmányok

A feliratozással foglalkozó tudományos írások talán legnagyobb része esettanulmányon alapul, hiszen a multimodalitás miatt a nagyobb mennyiségű adatot generáló audiovizuális korpuszok építése összetettebb feladatnak tűnik, mint a monomodális korpuszoké. Kezdetben a főbb audiovizuális kutatások egy-egy filmen vagy filmrészleten vizsgálták az adott kutatási kérdést, és az audiovizuális adatbázisok vagy korpuszok felhasználásával készült kutatások csak később nyertek teret.

Pedersen (2011:124) szerint az audiovizuális fordítások kutatásának egyik hátterében, hogy nagyon sok az esettanulmány, azaz ezeknek az alapja csak egyetlen film. Emiatt ugyanis nem lehet általános következtetéseket levonni. Mégis fontosnak tartja ezeket a kutatásokat abból a szempontból, hogy alátámaszthatnak és illusztrálhatnak egy már létező fordításelméleti megállapítást, vagy lehetőséget biztosítanak egy új módszertan kipróbálására. Az is elképzelhető viszont az eddigi tanulmányok alapján, hogy adott kutatás egy új elméleti megállapítást tesz a leíró fordítástudomány keretein belül, amely később más típusú szövegeken vagy nagyobb adatbázis alapján tesztelhető.

Az egyik fő kutatási terület a feliratozáson belül a szóbeli és írásbeli kommunikáció közötti váltás kihívásai. A szóbeli és az írott nyelvi kommunikáció normái általában eltérnek egymástól egy adott lingvakultúrán belül. Assis Rosa (2001) egy esettanulmányban próbálta meg illusztrálni, hogy az írott nyelvi normák milyen mértékben jelennek meg a feliratokban attól függően, hogy a közszolgálati televízióban vagy egy magántulajdonban lévő televíziócsatornán sugározzák ugyanazt a filmet. A magán televíziócsatornáknál a feliratok jobban tükrözik a szóbeli elemeket, ami kifejezheti a decentralizációra való törekvést, a művészi szabadság térnyerését és értékrendszerbeli változást is, valamint a szóbeliség fokozódó presztízsét az írásbeliséggel szemben. Ugyancsak a szóbeli normák – és azon belül is az udvariassági formulák – megjelenését vagy eltűnését vizsgálta Hatim és Mason (1997) egy adott film feliratainak elemzésével. Megállapításuk alapján a szóbeliség elemeinek módosulása vagy elhagyása a célnyelvi feliratokban megváltoztathatja a forrásnyelvi szöveg jelentéstartalmát az interperszonális kapcsolatok szintjén. Tanulmányuk végén

felhívják a figyelmet arra, hogy a kutatásban tett megállapításaik általánosításához több empirikus kutatásra van még szükség, más filmeknél és más nyelveknél is vizsgálva ugyanezt a kérdést.

Taylor (2003) a multimodális átírást mint módszertant adaptálta a fordítóképzés számára. Célja egy olyan módszer bemutatása volt, amellyel a fordítóképzésben részt vevő hallgatók megismerhetik a multimodalitásból származó fordítási kihívásokat, elsajátíthatják a különböző fordítási stratégiákat és ezáltal fordítástudományi alapon nyugvó érvekkel támaszthatják alá feliratozási stratégiai döntéseiket. A fordítási stratégiák illusztrálásához három olasz nyelvű film angol felirataiból választott ki egy-egy odaillő példát.

Perego (2003) tanulmányában egy új elméleti megállapítást tesz, amikor az explicitáció megjelenési formáit vizsgálja két magyar nyelvű film olasz felirataiban. Ezt késsőbb nagyobb korpuszon nem vizsgálta senki, mivel ez a kutatási téma kvantitatív eszközökkel nagy korpuszon nem kutatható gépileg, csak manuális adatbázis segítségével.

Az esettanulmányokat Díaz Cintas (2013) is fontosnak tartja, amelyek a leíró fordítástudomány keretén belül a terület nagyon termékeny megközelítései. Ide tartozik a feliratozásban használt fordítási stratégiák vagy a különböző normák leírása. A nyelvhasználatot középpontba állító kutatások közül megemlíthetjük azokat a kutatásokat, amelyek a nyelvi szempontból kihívásokat jelentő területekre koncentrálnak: a humor, a káromkodás, a kulturális referenciák vagy a különböző nyelvváltozatok, nyelvjárások fordítása.

4.2. Adatbázisok létrehozása

A kutatások egyik célkitűzése, hogy a kutatási eredményeket általánosítani lehessen, azaz ne csak a vizsgált szöveg(ek)re vonatkozzanak. Ehhez viszont elengedhetetlen, hogy a vizsgálat tárgya számos szövegből nyert nagyszámú adat legyen.

A feliratozás kutatásához Pedersen (2011) létrehozta saját vizsgálati korpuszát (Scandinavian Subtitle Corpus), amely svéd és dán nyelvre feliratozott televízióprogramokat tartalmazott. Kutatásának célja a nemzeti norma meghatározása volt az angolról dánra vagy svédre fordított kultúraspecifikus elemek fordításánál. Pedersen a korpuszban található audiovizuális anyagokból manuálisan hozta létre azt a kulturális referenciákat tartalmazó adatbázist, amely a kutatás alapjául szolgált. A kulturális elemek korpuszon belüli gépi kutatása nem volt lehetséges, hiszen a keresett kulturális elemek gépi segítséggel nem azonosíthatók. A korpusz ebben az esetben a manuálisan felépített adatbázis kiindulópontjának tekinthető.

Adatbázisok építésére tehát abban az esetben van szükség, ha a vizsgálat gépi korpuszkutatást nem tesz lehetővé, hiszen például az adatbázis építéskor a kontextuális és a vizuális elemeket is figyelembe kellett venni. A manuálisan gyűjtött adatokat ezután már kvantitatív elemzésnek is alá lehet vetni.

4.3. Korpuszok építése

A kutatási eredmények általánosíthatósága szempontjából az audiovizuális korpuszok építése nagy jelentőségű. Ezen korpuszok összeállítása azonban bonyolultabb, mint a monomodális szövegek korpuszoké. Egyrészt multimodális anyagokról van szó, azaz a jelentést számos (verbális, vizuális, auditív) csatorna hordozza. Az audiovizuális korpuszoknál ezért mindhárom csatorna annotációjára szükség van: például a szóbeli anyag írott átiratában a nyelvtani szerkezetek jelölésére, a vizuális anyagban a mimika, a gesztusok, a testtartás leírására, a hangzó anyagban az intonáció, a hangsúly vagy a szünetek jelölésére. Másrészt már a korpuszok összeállítása is akadályba ütközhet, főként a filmeknél, amennyiben szerzői jogi igények miatt teljes filmek nyíltan kutatható korpuszba integrálása nem minden esetben engedélyezett.

Pavesi (2019) szerint az audiovizuális korpuszok építése még sok lehetőséget rejt magában. Tanulmányában három már létező audiovizuális korpuszt mutat be. A TIWO brit audionarrációs korpusz egy monolingvális összehasonlítható korpusz, amely audionarrált szövegek átiratait tartalmazza. A Pavia Corpus of Film Dialogue párhuzamos és összehasonlítható hangzó korpusz, azaz eredeti és szinkronizált szövegeket tartalmaz. A CORSUBIL az eddigi legnagyobb, spanyol és angol feliratokat tartalmazó monomodális korpusz. Pavesi szerint a fordításalapú korpuszok általában egy adott kutatási cél vizsgálatára létrehozott speciális korpuszok, pl. diskurzusjelölők, kulturális referenciák vagy pragmatikai elemek kutatására.

A könnyű kutathatóság miatt választották Crible és kutatótársai (2019) a TED Talks korpuszt, hogy a szóbeli diskurzusjelölők fordítását vizsgálják a TED-előadások felirataiban. A diskurzusjelölőket gyakran kihagyják a fordításokból, és ez különösen jellemző a technikai korlátokkal rendelkező feliratozásra. Az angol nyelvű TED-előadások, illetve interlingvális felirataik szabadon elérhetők az interneten, amely megkönnyíti a korpuszépitést és -kutatást. Az angol forrásnyelvű előadások átiratát, valamint az előadások négy különböző nyelvcsaládba tartozó célnyelvi feliratait (magyar, francia, cseh, litván) párhuzamos korpuszon vizsgálták. Az ötnyelvű korpuszból gépi segítséggel leszűrték a bennük megtalálható diskurzusjelölőket, és azonosították azt a hármat (*and, but, so*), amelyet tovább elemeztek.

Prieels és kutatótársai (2015) összehasonlítható korpuszon vizsgálták, hogy normakövetés szempontjából létezik-e különbség a monomodális fordított szövegek és az interlingvális feliratok között. A cél a sztenderd nyelvi normához igazodás vizsgálata volt. A SoNaR korpuszból a flamand televízió számára készített feliratokat választották ki. Ezek a feliratok vagy angol forrásnyelvről készített interlingvális feliratok, vagy intralingvális feliratok voltak. A kutatás nem vette figyelembe a vizuális elemeket, mivel a normakövetés vizsgálatához nem volt rá szükség. A kutatás kimutatta, hogy adott nyelvnél a feliratok normakövetés szempontjából a hagyományos fordított szövegek és a nem fordított szövegek között helyezkednek el.

A magyar korpuszalapú fordítástudományi kutatások elősegítésére hozták létre a Pannónia Korpuszt az ELTE Fordító- és Tolmácsképző Tanszékének kutatói Robin Edina vezetésével (Robin et al. 2016). A több millió szövegszót tartalmazó multimodális korpusz fordított, tolmácsolt, audiovizuális, szak- és irodalmi szövegeket egyaránt magában foglal. A párhuzamos és összehasonlítható szövegeket is tartalmazó audiovizuális alkorpuszban a három alapvető audiovizuális fordítási mód (feliratozás, szinkronizálás, hangalámondás) külön-külön is kutatható.

4.4. Kérdőívek és interjúk

A szövegelemzéseken kívül az alkalmazott nyelvészeti kutatásoknál is jelen van a kérdőíves adatgyűjtés vagy az interjúkészítés a fordítás folyamatában résztvevőkkel (Eszenyi 2022). Ezek a kutatások önmagukban is feltérképezhetnek egy-egy területet (pl. fordítói csoportok profilalkotása, a fordítási folyamat leírása), de sokszor kiegészülnek más módszerű kvalitatív vagy kvantitatív vizsgálatokkal is. Az is előfordul, hogy a két módszer kiegészíti egymást, azaz a kérdőíves adatgyűjtéssel nyert eredményeket az interjúk során tovább lehet finomítani. A módszer célja, hogy a kutatók megismerjék a fordítás folyamatában résztvevők (pl. megbízók, fordítók, felhasználók) véleményét, felfogását vagy reakcióját.

Pérez-González (2014) szerint a kérdőíves adatgyűjtés és az interjúkészítés mint résztvevő-orientált kutatási módszerek használata még nem részletesen kidolgozott az audiovizuális fordítások kutatásában. Mérföldkőnek tekinti viszont Karamitroglou (2000) kutatását, aki a célnyelvi normák vizsgálatakor már a humán résztvevőket, pl. a célnyelvi fordítások befogadóit is a célnyelvi rendszer részének tekinti.

Szarkowska (2016), valamint Remael és Robert (2016) nem a célnyelvi fordítások befogadóival, hanem a célnyelvi fordítások készítőivel végeztek kérdőíves felméréseket. Szarkowska (2016) online kérdőíves felmérése arra kereste a választ, hogy a gyakorló feliratozókat mennyire befolyásolják a feliratozás technikai korlátai. A visszajelzések alapján a piaci gyakorlat változóban van, hiszen a feliratok képernyőideje egyre rövidül, míg a feliratok karakterszáma növekszik, és mindez befolyásolhatja a feliratok minőségét. A kutatási eredmények arra ösztönözték, hogy tovább kutassa a feliratozott szövegek ezen jellegzetességeit. Remael és Robert (2016) célja az volt, hogy megismerjék, mit gondolnak maguk a feliratozók a feliratok minőségéről és a minőségbiztosítás folyamatáról. Véleményük szerint az akadémiai kutatásokon kívül a gyakorlatban használt bevett módszerek megismerésére is szükség van – jelen esetben annak megismerésére, hogy a nyelvi szolgáltatóknál a feliratozásra milyen minőségbiztosítási és minőségellenőrzési sztenderdek léteznek. Az eredményeket a fordítóképzésben is fel lehet használni, hiszen látható, hogy milyen irányban fejlődik az audiovizuális fordítás a gyakorlatban, és ehhez lehet alkalmazkodni. A kutatást adott időközönként szeretnék megismételni, hogy nyomon tudják követni a változásokat.

Habár adatgyűjtésre a kérdőívek és interjúk használata egyre elterjedtebb és elfogadottabb az audiovizuális kutatásokban, kihívást jelent megfelelő mennyiségű adatot szerezni, amelyet statisztikai elemzésnek is alá lehetne vetni. A nemzetközi kutatásoktól eltérően, ha a hazai feliratozói közösségtől próbálunk meg adatokat gyűjteni, nehéz lesz a statisztikai elemzéshez megfelelő méretű válaszadói csoportot generálnunk. Az alkalmazott adatgyűjtési megoldást tehát nagy mértékben befolyásolhatja a potenciálisan elérhető válaszadók száma.

4.5. Kevert módszer és trianguláció

Több audiovizuális kutatás is a kevert módszert (*mixed method*) választja annak érdekében, hogy több oldalról is megvizsgálja ugyanazt a jelenséget. Kevert módszerű kutatásnál kvantitatív és kvalitatív vizsgálat egyaránt történik, hogy az eredmények megbízhatóbbak és árnyaltabbak legyenek. Ez a módszer nem keverendő össze a több-módszerű (*multimethod*) kutatással, amelyben ugyancsak többféle módszerrel történik az adatgyűjtés, viszont ebben az esetben csak kvalitatív vagy csak kvantitatív vizsgálatok zajlanak (Creswell 2015). A kevert módszerű kutatások a trianguláción (*triangulation*) mint adatgyűjtési módszeren alapulnak. A trianguláció során adott jelenséget több módszerrel is megvizsgálunk, és a gyűjtött adatokat összehasonlítjuk egymással. Az így kapott eredmények felerősíthetik egymás hatását és hitelesíthetik a külön-külön kapott eredményeket.

A feliratozáson belül Ávila-Cabrera (2013) élt például a trianguláció lehetőségével, hogy megbízható eredményeket kapjon. Esettanulmányában egy multilingvális film fordítását elemezte, ahol az alapvetően angol nyelvű filmet német és olasz dialógusok színesítik. A nyelvi példákat, azaz az adatokat kvantitatív módon elemezte, de kvalitatív interjút is készített a film spanyol feliratozójával, hogy lássa, milyen fordítási stratégiák jelennek meg a fordított feliratokban, és melyek a lehetséges magyarázatok ezekre a megoldásokra.

Szarkowska és Gerber-Morón (2019) szintén kevert módszerű kutatással vizsgálta, hogy az olvashatósághoz hogyan járul hozzá a feliratozott sorok száma. Egyrészt szemkövetéses vizsgálattal elemezték, hogy a két-, illetve háromsoros intralingvális feliratokhoz milyen kognitív feldolgozás társult, másrészt félstrukturált interjúkat is készítettek, hogy a nézői preferenciákat is megismerjék. Az eredmények megmutatták, hogy habár a háromsoros feliratok olvasása nagyobb kognitív erőfeszítéssel járt, a megértést mindez nem befolyásolta. Az interjúk alapján a nézők mégis a kétsoros feliratokat kedvelték jobban.

A trianguláció a kevert módszerű kutatásokban – ahogy a fenti példák is bizonyították – árnyalja a kapott eredményeket és több információval szolgál az adott kutatási területről, így jobban megérthetjük a vizsgált jelenségeket és a mögöttük húzódó okokat. Az audiovizuális kutatásoknál a trianguláció azért is előnyös, mivel eredményesebb választ tud adni a multimodális fordítási mód összetettségéből adódó kihívásokra.

5. Kutatási modellek

A fenti módszerek alkalmazását befolyásolja maga a vizsgálni kívánt kutatási terület. A feliratozást többféle modell alapján lehet kutatni, akár csak a monomodális szövegek fordítását. Bogucki (2016) szerint a Williams és Chesterman (2002) által felállított módszertani modellek az audiovizuális fordításra is jellemzők, így megkülönböztethetünk összehasonlító (*comparative*), folyamatorientált (*process*) vagy ok-okozati (*causal*) kutatást. Leegyszerűsített példaként a filmfeliratok nyelvészeti vizsgálatát az összehasonlító kutatások közé sorolhatnánk, a fordítás folyamatának empirikus kutatása a folyamatorientált kutatások közé, a relevanciaelmélet-alapú vagy a célnyelvi normákon alapuló kutatás pedig az ok-okozati kutatások közé tartozik. Követhetjük azonban Chaume (2018) megközelítését is, aki az audiovizuális fordítás kutatásában négy módszertani fordulatot azonosított: leíró, kulturális, kognitív és társadalmi kutatások. Mindegyik modell más-más módszertant igényel, amelyet egyértelműen definiálni szükséges a kutatás megkezdésekor.

Alkalmazhatjuk azonban Károly (2022) megközelítését is, amely alapján megkülönböztetjük az eredményorientált, a folyamatorientált, a résztvevő-orientált és a kontextusorientált kutatásokat. A feliratozás kutatásakor az eredményorientált kutatások közé tartozhatnak azok a nyelvészeti vagy kulturális leíró kutatások, amelyeket fentebb az esettanulmányok, az adatbázisok vagy a korpuszok leírásakor bemutatunk. A folyamatorientált kutatások főként a kognitív vagy pszicholingvisztikai kutatásokat ölelik fel, amelyeknek alapja általában az agyműködést vizsgáló gépi eljárások, vagy szemmozgáskövető (*eye-tracking*) és billentyűzetlütés-naplózó (*key-logging*) vizsgálatok, esetleg hangos gondolkodás módszerű (*think-aloud protocol*, TAP) megoldások (pl. Perego 2012, Orrego-Carmona et al. 2018). A résztvevő-orientált kutatások egyrészt magukat a feliratozókat veszik górcső alá, legyenek hivatásos vagy nem hivatásos feliratozók. A feliratozók munkájának kutatása azért is fontos, mivel a fordítás folyamatáról a gyakorlatban ők tudnak részletesen beszámolni. A másik nagy vizsgálati csoport maguk a célnyelvi befogadók, hiszen a fordítások a számukra készülnek. Ezek a kutatások történhetnek kérdőívvel és interjúkkal, de más módszerek együttesen is alkalmazhatók (pl. Szarkowska et al. 2016, Remael et al. 2016, Orrego-Carmona 2016). A kontextusorientált kutatások általában arra az ideológiai, (nyelv)politikai helyzetre vonatkoznak, amely befolyásolhatta a fordítás folyamatát vagy eredményét (pl. Baker 2019).

Az AVF kutatási területeinek talán legátfogóbb leírását Di Giovanni és Gambier (2018) készítette el. Négy fő kutatási területet különböztetnek meg. A *leíró kutatásba* tartoznak az eredmény- és folyamatorientált kutatások, az *alkalmazott kutatásba* tartoznak a fordítói profilok, a hatásvizsgálat, a különböző technológiák használata és a fordítóképzés. Az *akadálymentesítés* a minőség, a recepció és az önkéntes (rajongói) fordítás területeit öleli fel, a *nyelvpolitika* pedig a kisebbségi nyelvekkel, a többnyelvűséggel, a cenzúra és a forgalmazás kérdéskörével foglalkozik.

A fent említett módszerek és modellek mentén számos kutatási terület áll nyitva az audiovizuális fordítás, és így a feliratozás területén (Szarkowska és Wasylczyk 2018).

6. Összegzés

Az audiovizuális fordítás folyamatosan változó terület, így a kutatási módszereknek is igazodniuk kell az éppen aktuális kutatási megközelítéshez. A megfelelő módszertan kiválasztása a megfelelő kutatási témához logikus és strukturált gondolkodásmódot igényel, amelyet elősegít az 1. táblázat értelemszerű kitöltése minden egyes feliratozással kapcsolatos kutatás előtt.

1. táblázat
Módszertani keret (Guillot 2019 alapján)

Módszertani keret (<i>Methodological framework</i>)	
A kutatás fókusz (Focus)	
A kutatás elméleti háttere (<i>Underpinning theory</i>)	
Kutatási kérdések és hipotézisek (<i>Research questions / Underlying assumptions</i>)	
Vizsgált nyelvek (<i>Languages</i>)	
A kutatás típusa (<i>Type of study</i>)	
Módszertan (<i>Methodology</i>)	
Kutatási adatok (<i>Data</i>)	
Kutatási eszközök (<i>Experimental procedure / Research instruments</i>)	
Eredmények (<i>Data elicited / Main results</i>)	
Következtetések (<i>Conclusions</i>)	
A kutatás korlátai (<i>Acknowledged limitations</i>)	
A kutatás haszna (<i>Implications / Uses</i>)	

Irodalom

- Apfelthaler, M. 2020. Directionality. In: Baker, M., Saldanha, G. (eds) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. Third edition. London, New York: Routledge. 549–554. <https://doi.org/10.4324/9781315678627>
- Assis Rosa, A. 2001. Features of oral and written communication in subtitling. In: Gambier, Y., Gottlieb, H. (eds) *(Multi) Media Translation*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 213–221. <https://doi.org/10.1075/btl.34.26ass>

- Ávila-Cabrera, J. J. 2013. Subtitling multilingual films: The case of *Inglourious Basterds*. *Revista Electrónica de Lingüística Aplicada* Vol. 12. 87–100.
- Baker, M. 2019. Audiovisual translation and activism. In: Pérez-González, L. (ed.) *The Routledge Handbook of Audiovisual Translation*. London, New York: Routledge. 453–467. <https://doi.org/10.4324/9781315717166>
- Bogucki, Ł. 2016. *Areas and methods of audiovisual translation research*. 2nd revised edition. Frankfurt am Main: Peter Lang. <https://doi.org/10.3726/978-3-653-03263-5>
- Bogucki, Ł., Deckert, M. (eds) 2020. *The Palgrave handbook of audiovisual translation and media accessibility*. Cham: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-42105-2>
- Chaume, F. 2002. Models of research in audiovisual translation. *Babel* Vol. 48. No. 1. 1–13. <https://doi.org/10.1075/babel.48.1.01cha>
- Chaume, F. 2013. The turn of audiovisual translation. New audiences and new technologies. *Translation Spaces* Vol. 2. 105–123. <https://doi.org/10.1075/ts.2.06cha>
- Chaume, F. 2018. An overview of audiovisual translation: Four methodological turns in a mature discipline. *Journal of Audiovisual Translation* Vol. 1. No. 1. 40–63. <https://doi.org/10.47476/jat.v1i1.43>
- Creswell, J. W. 2015. *A Concise introduction to mixed method research*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Crible, L., Abuczki, Á., Burksaitienė, N., Furkó, P., Nedoluzhko, A., Rackevičienė, S., Valūnaitė Oleškevičienė, G., Zikánová, Š. 2019. Functions and translations of discourse markers in TED Talks. *Journal of Pragmatics* Vol. 142. 139–155. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2019.01.012>
- Deckert, M. (ed.) 2017. *Audiovisual translation – research and use*. Frankfurt am Main: Peter Lang. <https://doi.org/10.3726/b11097>
- Desilla, L. 2009 *Towards a methodology for the study of implicatures in subtitled films*. Unpublished PhD Thesis. Centre for Translation and Intercultural Studies. The University of Manchester.
- Di Giovanni, E., Gambier, Y. (eds) 2018. *Reception studies and audiovisual translation*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/btl.141>
- Díaz Cintas, J. 2013. Subtitling: theory, practice and research. In: Millán, C., Bartrina, F. (eds) *The Routledge Handbook of Translation Studies*. 273–287. <https://doi.org/10.4324/9780203102893>
- Díaz Cintas, J. 2018. ‘Subtitling’s a carnival’: New practices in cyberspace. *The Journal of Specialised Translation* 30. 127–149.
- Díaz Cintas, J., Remael, A. 2021. *Subtitling: concepts and practices*. London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315674278>
- Eszenyi R. 2022. Kérdőívek és interjúk a fordítás és a tolmácsolás kutatásában. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Pécs O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába I. Általános rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 77–92. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan1/5>
- Gambier, Y. 2013. The position of audiovisual translation studies. In: Millán, C., Bartrina, F. (eds) *The Routledge Handbook of Translation Studies*. London: Routledge. 45–59.
- Gottlieb, H. 1998. Subtitling. In: Baker, M. (ed.) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London: Routledge. 244–248.

- Guillot, M.-N. 2019. Subtitling's cross-cultural expressivity put to the test. *Multilingua* Vol. 38. No. 5. 505–528. <https://doi.org/10.1515/multi-2018-0116>
- Hatim, B., Mason, I. 1997. *The Translator as Communicator*. <https://doi.org/10.4324/9780203992722>
- Juhász-Koch M., Sereg J. 2018. Harrison, fordítsunk! Átváltási műveletek a filmfordítás oktatásában. *Modern Nyelvoktatás* 24. évf. 2–3. sz. 79–87.
- Karamitroglou, F. 2000. *Towards a Methodology for the Investigation of Norms in Audiovisual Translation: The Choice Between Subtitling and Revoicing in Greece*. Amsterdam and Atlanta: Rodopi. <https://doi.org/10.1163/9789004485891>
- Károly K. 2022. A nyelvi közvetítés empirikus kutatásának módszerei. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Péché O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába I. Általános rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 27–58. <https://doi.org/10.21862/kutmodszertan1/3>
- Kruger, J. L., Doherty, S., Fox, W., de Lissa, P. 2018. Multimodal measurement of cognitive load during subtitle processing: Same-language subtitles for foreign language viewers. In: Lacruz, I., Jääskeläinen, R. (eds) *Innovation and Expansion in Translation Process Research*. London, UK: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/ata.18.12kru>
- Matamala, A. 2017. Mapping audiovisual translation investigations: research approaches and the role of technology. In: Deckert, M. (ed.) *Audiovisual translation – research and use*. Frankfurt: Peter Lang. 11–28. <https://doi.org/10.3726/b11097>
- Orrego-Carmona, David. 2016. A reception study on non-professional subtitling: Do audiences notice any difference? *Across Languages and Cultures* Vol. 17. No. 2. 163–181. <https://doi.org/10.1556/084.2016.17.2.2>
- Orrego-Carmona, D., Dutka, Ł., Szarkowska, A. 2018. Using translation process research to explore the creation of subtitles: an eye-tracking study comparing professional and trainee subtitlers. *The Journal of Specialised Translation* Issue 30.
- Pavesi, M. 2019. Corpus-based audiovisual translation studies. In: Pérez-González, L. (ed.) *The Routledge Handbook of Audiovisual Translation*. London, New York: Routledge. 315–333. <https://doi.org/10.4324/9781315717166-20>
- Pedersen, J. 2010. Audiovisual translation – in general and in Scandinavia. *Perspectives* Vol. 18. No. 1. 1–22. <https://doi.org/10.1080/09076760903442423>
- Pedersen, J. 2011. *Subtitling norms for television*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/btl.98>
- Perego, E. 2003. Evidence of explicitation in subtitling: towards a categorisation. *Across Languages and Cultures* Vol. 17. No. 2. 155–162. <https://doi.org/10.1556/Acr.4.2003.1.4>
- Perego, E. 2012. (ed.) *Eye-tracking in audiovisual translation*. Rome: Aracne.
- Pérez-González, L. 2007. Intervention in new amateur subtitling cultures: a multimodal account. *Linguistica Antverpiensia* Vol. 6. 67–80. <https://doi.org/10.52034/lanstts.v6i.180>
- Pérez-González, L. 2008. Audiovisual translation. In: Baker, M., Saldanha, G. (eds) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London: Routledge. 13–20.
- Pérez-González, L. 2014. *Audiovisual translation – Theories, methods and issues*. London/New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315762975>
- Pérez-González, L. (ed.) 2019. *The Routledge handbook of audiovisual translation*. London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315717166>

- Prieels, L., Delaere, I., Plevoets, K., De Sutter, G. 2015. A corpus-based multivariate analysis of linguistic norm-adherence in audiovisual and written translation. *Across Languages and Cultures* Vol. 16. No. 2. 209–231. <https://doi.org/10.1556/084.2015.16.2.4>
- Remael, A., Reviere, N., Vandekerckhove, R. 2016. From translation studies and audiovisual translation to media accessibility. *Target* Vol. 28. No. 2. 248–260. <https://doi.org/10.1075/target.28.2.06rem>
- Remael, A., Robert I. S. 2016. Quality control in the subtitling industry: An Exploratory survey study. *Meta*. Vol. 61. No. 3. 578–605.
- Robin E., Dankó Sz., Götz A., Nagy A. L., Pataky É., Szegh, H., Zolczer, P. 2016. Fordítástudomány és korpuszkutatás: Bemutatkozik a Pannonia Korpusz. *Fordítástudomány* Vol. 18. No. 2. 5–26.
- Romero-Fresco, P. 2018. In support of a wide notion of media accessibility: Access to content and access to creation. *Journal of Audiovisual Translation* Vol. 1. No. 1. 187–204.
- Romero-Fresco, P. 2020. Subtitling for the deaf and hard of hearing. In: Baker, M., Saldanha, G. (eds) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. Third edition. London, New York: Routledge. 549–554. <https://doi.org/10.4324/9781315678627>
- Saldanha, G., O'Brien, Sh. 2014. *Research methodologies in translation studies*. London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315760100>
- Sereg J. 2024. A szinkronfordítás kutatásának módszertana. In: Klaudy K., Robin E., Seidl-Pécs O. (szerk.) *Bevezetés a fordítás és a tolmácsolás kutatómódszertanába II. Speciális rész*. Budapest: ELTE FTT – MANYE Fordítástudományi Szakosztály. 379–396. <https://doi.org/10.21862/kutamodszertan2/20>
- Szarkowska, A. 2016. *Report on the results of an online survey on subtitle presentation times and line breaks in interlingual subtitling. Part 1: Subtitlers*. SURE Project. London.
- Szarkowska, A., Krejtz, I., Pilipczuk, O., Dutka, L., Kruger, J.-L. 2016. The effects of text editing and subtitle presentation rate on the comprehension and reading patterns of interlingual and intralingual subtitles among deaf, hard of hearing and hearing viewers. *Across Languages and Cultures*. Vol. 17. No. 2. 183–204. <https://doi.org/10.1556/084.2016.17.2.3>
- Szarkowska, A., Wasylczyk, P. 2018. Five things you wanted to know about audiovisual translation research, but were afraid to ask. *Journal of Audiovisual Translation* Vol. 1. No. 1. 8–25. <https://doi.org/10.47476/jat.v1i1.41>
- Szarkowska A., Gerber-Morón, O. 2019. Two or three lines: a mixed-methods study on subtitle processing and preferences, *Perspectives* Vol. 27. No. 1. 144–164. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2018.1520267>
- Szarkowska, A., Oziemblewska, M. 2020. The quality of templates in subtitling. A survey on current market practices and changing subtitler competences. *Perspectives* <https://doi.org/10.1080/0907676X.2020.1791919>
- Taylor, Ch. 2003. Multimodal transcription in the analysis, translation and subtitling of Italian films. *The Translator* Vol. 9. No. 2. 191–205. <https://doi.org/10.1080/13556509.2003.10799153>
- Taylor, Ch. 2016. The multimodal approach in audiovisual translation. *Target* Vol. 28. No. 2. 222–236. <https://doi.org/10.1075/target.28.2.04tay>
- Williams, J., Chesterman, A. 2002. *The map. A beginner's guide to doing research in translation studies*. Manchester: St. Jerome Publishing.

- Zabalbeascoa, P. 2008. The nature of the audiovisual text and its parameters. In: Díaz-Cintas, J. (ed.) *The Didactics of Audiovisual Translation*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins. 21–38. <https://doi.org/10.1075/btl.77.05zab>
- Zanotti, S., Ranzato, I. 2019. Intersections: audiovisual translation at the crossroads of disciplines. *Perspectives* Vol. 27. No. 2. 173–181. <https://doi.org/10.1080/0907676x.2018.1557715>

Terminusjegyzék

- audiovizuális szöveg** (*audiovisual text*): a kommunikációs esemény része, amelyben az audiovizuális, valamint a verbális és nonverbális elemek együttesen járulnak hozzá a jelentéstartalomhoz. Két tengely segítségével, amely a verbális és nonverbális, valamint az auditív és vizuális elemek arányát mutatja, az audiovizuális szövegek széles skálája írható le (Zabalbeascoa 2008).
- billentyűzetleütés-naplózás** (*key-logging* vagy *keystroke logging*): kvantitatív vizsgálati módszer, amelynek során szövegszerkesztéskor speciális szoftver rögzíti a billentyűzeten végzett összes leütést, a leütések közötti szünetek hosszát és a számítógépes egér mozgását (Saldanha és O’Brien 2014).
- a feliratozás korlátai** (*constraints of subtitling*): a feliratozás azon jellegzetességei, amelyek befolyásolják a fordítási stratégiákat. A technikai korlátok közé tartoznak a térbeli és időbeli korlátok, azaz a feliratok sorhosszúsága, képernyőideje és időzítése (*spotting, cueing, time-coding*). A nyelvi korlátok közé tartozik a szöveg-redukciós megoldások alkalmazása, valamint az összhang biztosítása a hangzó szöveggel (Pedersen 2010, 2011, Díaz-Cintas 2013).
- feliratsablon** (*template*): olyan forrásnyelvi feliratdokumentum, amely a párbeszéd és a képernyőn megjelenő szövegek időzítéssel ellátott forrásnyelvi átiratát tartalmazza, hogy megkönnyítse a célnyelvi fordítást (Szarkowska 2020).
- feliratozás siketek és nagyothallók részére** (*subtitling for the deaf and hard of hearing, SDH*): a média akadálymentesítésének részeként az audiovizuális programok hangzó szövegének intralingvális vagy interlingvális feliratozása főként a siketek és nagyothallók részére (Romero-Fresco 2020).
- a fordítás iránya** (*directionality*): a fogalom azokat a kutatásokat fogja össze, amelyekben a fordító vagy tolmács nem az anyanyelvére, illetve az A nyelvére fordít (Apfelthaler 2020).
- hangos gondolkodás** (*think-aloud protocol, TAP*): kvalitatív, introspekciós vizsgálati módszer, amelynek során a fordító verbalizálja, hogy a fordítás folyamatában milyen döntéseket hoz (Saldanha és O’Brien 2014).
- interlingvális feliratozás** (*interlingual subtitling*): egy fordítási mód, amelynek során a fordított felirat írott szöveg formájában jelenik meg, általában a képernyő alsó részén. Célja, hogy visszaadja a beszélők közötti eredeti dialógust és minden más verbális információt, amely lehet vizuálisan közvetített (pl. feliratok,

plakátok) vagy hangzó szöveg (pl. énekek, hangalámondásos narráció szövege) (Díaz Cintas és Remael 2021: 9)

intralingvális feliratozás (*intralingual subtitling*): egynyelvű tevékenység, amelynek során csatornaváltás történik a szóbeliről az írásbelire. Szinonimája az azonos nyelvű feliratozás (*same-language subtitling*, SLS). Mivel nyelvek közötti átváltás nem történik, nem mindenki tekinti fordításnak. A gyakorlatban leginkább a siketek és nagyothallók, valamint a nyelvtanulók számára készülnek intralingvális feliratok (Díaz Cintas és Remael 2021: 12).

kiberfeliratok (*cybersubtitles*): internetes közösségek által létrehozott online feliratok, amelyek a részvételi kultúra részét képezik (Díaz-Cintas 2018).

a média akadálymentesítése (*media accessibility*): (1) Az audiovizuális tartalomhoz való hozzáférés biztosítása a) a hallás- vagy látássérültek számára (feliratozás a siketek és nagyothallók számára, audionarráció), b) a nem anyanyelvi beszélők számára (interlingvális fordítás), c) valamint a társadalom minden tagja számára (pl. idősebb korosztály társadalmi és kulturális integrációja). (2) Az audiovizuális tartalomgyártáshoz való hozzáférés biztosítása. (Romero-Fresco 2018)

multimodális átírás (*multimodal transcription*): a filmek rövidebb egységekre, filmkockákra bontása, és az abban szereplő szemiotikus módok összejátékának elemzése (Taylor 2003).

multimodális szöveg (*multimodal texts*): olyan szöveg, amelyben a jelentést több szemiotikus mód (verbális és nonverbális, vizuális és auditív elemek is) együttesen hordozza (Taylor 2016).

szemmozgáskövetés (*eye-tracking*): a kvantitatív vizsgálati módszer lehetővé teszi a tekintet irányának pontos mérését szemmozgáskövető szoftver segítségével, amely rögzíti a tekintet nyugalmi (fixáció) és mozgó állapotát (szakkádok). Célja a nézőben vagy olvasóban lejátszódó kognitív folyamatok nyomon követése (Pérez-González 2014).

trianguláció (*triangulation*): adatgyűjtés két vagy több különböző (főként vegyesen kvalitatív és kvantitatív) kutatási módszer alkalmazásával. Célja a több forrásból nyert adatok összehasonlítása és ezáltal az eredmények validálása (Pérez-González 2014).

valós idejű feliratozás (*live subtitling*): élő audiovizuális programok és események hangzó szövegének és egyéb releváns auditív információnak valós időben történő átírása felirat formába, főként a siket és nagyothalló közönség számára. Egyik formája a *respeaking*, amikor az átírat hangfelismerő szoftver segítségével készül (Pedersen 2010, Romero-Fresco 2020).

SUMMARIES IN ENGLISH

Mária BAKTI, Judit BÓNA

Research into the Characteristics of Interpreted Target Language Speech Production

Abstract: As compared to spontaneous monolingual speech, during interpreting there are more concurrent processes taking place, as both the source and the target language systems are kept active. In addition, target language speech production is determined by the fact that interpreters express the ideas of the source language speaker. All these factors have an impact on the target language speech production of the interpreter, which will have characteristics fundamentally different from monolingual spontaneous speech. The different working modes of interpreting, e.g., simultaneous interpreting, consecutive interpreting or sight translation, present different levels of cognitive load for the interpreter, thus the working mode has an impact on the characteristics of interpreted target language speech production. The investigation of the target language speech production of interpreters is important for Interpreting Studies for two reasons. First, it contributes to a better understanding of covert processes taking place during interpreting. Second, in addition to fidelity, fluency of delivery plays an outstanding role in evaluating the quality of interpreting.

Keywords: disharmonies, Levelt's model, disfluencies, pauses, interpreted target language speech production

Mátyás BÁNHEGYI

Political Translation and Ideology: Persuasion and Manipulation

Abstract: This chapter serves as an introduction to the examination of translating ideological and political texts, particularly for researchers who are not acquainted with this research area in translation studies. Bearing this in mind, we briefly outline major research trends in the field, offer a discussion of the levels of description of such texts, and pinpoint potential future research directions. Subsequently, touching upon the most important works in the literature, an overview of current research areas is provided. Finally, a discussion of the main dilemmas and pitfalls involved in designing and implementing research in political and ideological translation is offered.

Keywords: translation, discourse analysis, ideology, manipulation, politics, text linguistics

Júlia DRÓTH**Translation of Adverbs as Discourse Markers**

Abstract: The various versions of the Hungarian translation of the phrase 'ironically' raise the question of whether it is a grammatical phenomenon or an issue of translation techniques. The study uses the approaches of contrastive linguistics and discourse analysis to investigate the function and meaning of the phrase, applies corpus-based research to explore the frequency of its occurrence in English texts, to survey the different translation variations in Hungarian translations, and to study the context of occurrences of the equivalents in Hungarian texts.

Keywords: translation norms, translator training, function, meaning, corpus-based research

Ágota FÓRIS, Dóra TAMÁS, Eszter SERMANN**Translation-Oriented Terminology and Terminography Research**

Abstract: The purpose of this chapter is to provide guidance for designing translation-oriented terminological research. The aim is to contribute to the wide-ranging continuation of Hungarian terminological research, and to provide novice researchers with a few pointers to start their work. The study reviews the general research methodology issues from the point of view of translation-oriented terminology, the basic terminological concepts, as well as the subject, types, and methods of translation-oriented terminology research. Translation studies and terminology studies are both emerging scientific fields. They are similar in that they both belong to applied linguistics, examining language use, and they are both interdisciplinary fields of study. They differ in as much as translation research focuses on texts and the work of translators and interpreters (e.g., translation skills, competence) and work processes, together with the study of translation pedagogy and (more recently) translation efficiency. The subject of terminology research is the examination, description and management of terms, concepts, terminological and conceptual systems, with the latter belonging to the field of terminology management, of which a significant part is the construction and management of bilingual or multilingual translation terminological databases. Translation focuses on the communication process, in which terminology plays only a part, contributes to the message of the LSP text. The issue of terminology also appears in the examination and development of translation competences, where it is primarily connected with translation technology.

Keywords: scientific research, terminology, terminography, translation-oriented terminology, research methodology

Judit HIDASI**Translation as an Intercultural Exercise**

Abstract: For valid and efficient linguistic transfer (translation and interpretation), intercultural knowledge is an essential requirement. In the past decades, a growing number of empirical research has been done within the field of intercultural studies, contributing to the theoretical framing and practical applications of the discipline, as well as providing a better understanding of its significance. In human interactions – in linguistic transfer, as well –, a new approach has surfaced with the introduction of the concepts of intercultural competence and cultural intelligence (CQ). The present paper elaborates on the relationship of language and culture, and the role of the latter in linguistic transfer. Challenges related to intercultural differences are discussed, such as realia, connotations, and mental programming. Finally, some aspects of translation and linguistic transfer practices in a European perspective are addressed.

Keywords: intercultural competence, realia, connotation, mental programming, translatability

Márta JUHÁSZ-KOCH**Voice-Over Research in Translation Studies**

Abstract: Even though audiovisual translation (AVT) has become a popular field of research in translation studies, the literature on voice-over, which is one of the most widespread AVT modes, is relatively scarce. Even though the small amount of existing literature provides a solid basis for establishing a research methodology for in-depth voice-over research, it is vital to establish its terminology in Hungarian, describe the voice-over translation process, map out the tendencies and phenomena surrounding this AVT mode. Doing so will pave the way for conducting in-depth quantitative analyses to draw generalizable conclusions concerning the mode itself, and to demonstrate the professional values of voice-over translation. The present chapter attempts to provide a definition which incorporates the aspects of translation studies, as well as technical ones, followed by a structural classification of voice-over programmes broadcast in Hungary. Examples of source and target language scripts are presented, together with recommendations on building voice-over translation corpora. Finally, methodological issues and possible directions of future research are discussed.

Keywords: audiovisual translation, voice-over translation, script, speech types, documentary, reality show, voice-over translation corpus

Krisztina KÁROLY**Theories and Methods in Researching Translation as Text (Re)Production**

Abstract: Recent theories of discourse argue that translation is a special type of discourse production, in which creating a coherent target language text involves both

productive and reproductive processes. This chapter reviews the most important theoretical and methodological criteria of researching this special kind of discourse production to aid planning and conducting research which involves the analysis of translation as text/discourse. First, it presents the main characteristics of translations as texts as well as those of translational discourse production (Károly 2007: 12), to then offer a theoretical and methodological framework for the study of the recreation of discourse coherence in the target language, referred to as the Complex Translational Discourse Analysis Model (Károly 2014). This model helps reveal and describe the translational behaviour of discourse level structural phenomena creating continuity and thus coherence in discourse. The second part of the chapter approaches the analysis of translations from a practical perspective. It discusses the various aspects of validity, reliability and replicability, and highlights some of the questions and issues of research methodology which need to be considered to make sure that the research meets the relevant quality standards.

Keywords: translation, text, cohesion, coherence, text analysis

Kinga KLAUDY

Dynamic Contrasts and Questions of Hungarian Linguistic Correctness in Translation

Abstract: The aim of this study is to connect the theory of dynamic contrasts with the questions of Hungarian linguistic correctness in translation. In existing manuals of the proper use of Hungarian, the cases of deviation from Hungarian language norm are discussed independently of translation, only occasionally making reference to foreign language interference. This paper attempts to describe ten controversial issues of the proper Hungarian language use from the point of view of theory of dynamic contrasts. The theory of dynamic contrasts means research carried out in two main directions: (1) The description of translational behaviour of languages. What are the differences that are actualized between a specific pair of languages during the process of translation. (2) The description of the behaviour of translators, that is what are the strategies used by experienced translators to overcome the difficulties caused by language differences in the process of translation. Exploring the dynamic contrasts underlying the questions of Hungarian linguistic correctness of translated texts, the author intends to raise linguistic awareness of translation trainees, and suggests new research topics for translation scholars.

Keywords: the law of interference, the theory of dynamic contrasts, Hungarian linguistic correctness

Márta LESZNYÁK

Process-Oriented Translation Research. Methodological Guidelines

Abstract: This chapter focuses on the methods used in process-oriented translation research, which is one of the most popular fields within translation studies. After clarifying the different interpretations of the translation process, the most common research questions are discussed. This is followed by an overview of the most common data collection techniques, that is, verbalization techniques, keylogging, eye-tracking, screen-recording, and some other psycholinguistic and neurolinguistic techniques. Furthermore, guidance is given on how to design and manage process-oriented studies, and methods of data analysis are described. The chapter ends with describing the research topics most likely to be popular in the coming years within TPR (translation process research).

Keywords: process-oriented studies, verbalization, keylogging, eye-tracking, screen-recording, triangulation

Márta LESZNYÁK

Researching Translation Competence

Abstract: The aim of this chapter is to give an overview of the research methods and techniques used to study translation competence, to briefly summarize some research findings and to make recommendations for further research. After a brief historical overview of the field, the two best known translation competence models (the PACTE and the EMT models) are described, and research relying on these models is discussed. Then, possible research designs together with appropriate data collection techniques are introduced. While doing so, we constantly refer to and analyse unresolved methodological and assessment problems. In addition, we also highlight unresearched and under-researched sub-fields. At the end of the chapter, the recent challenges of studying translation competence are outlined, which are primarily related to the spread of machine translation.

Keywords: translation competence, PACTE model, EMT model, empirical research, quantitative research, scientific models, validation, correlational studies

Szilvia MALACZKOV

Translation Research Methods for Subtitling

Abstract: The chapter draws up potential methodological approaches to the investigation of subtitling within the field of translation studies. Firstly, it identifies the characteristics of audiovisual texts and audiovisual translation (multimodality, constraints, audience expectation) with the aim of demonstrating how AVT diverges from the translation of monomodal texts. These differences enable the emergence of new research paths while acknowledging the relevance of research pursued in areas

which might be considered the core research topics in translation studies. The chapter moves on with presenting methodological approaches pertinent to the analysis of subtitled audiovisual material and the subtitling process (case studies, databases, corpora, questionnaires, interviews, mixed method research). The methods are illustrated by various published studies which follow the methodology already described to foster a deeper understanding of the methods used in practice. The chapter finally lists several research models to follow and subject areas to investigate successfully with the application of the suggested methodological approaches.

Keywords: audiovisual translation, subtitling, multimodality, research methodology

Ildikó PUSZTAI VARGA

Literary Texts in the Paradigm of Translation Studies

Abstract: The question is often raised whether regular linguistic patterns detected, and theoretical approaches used in the context of translation studies apply to all types of translation or only to technical translation. Is it possible to analyse the translation of technical texts and literary texts in the same theoretical framework? The answer is yes. The process, product and context of literary translation can be studied within the paradigm of linguistic translation studies. The present chapter reveals how the aspects, approaches, and methodologies of linguistic translation studies can be applied in analysing literary translation. The clear definition of the aim of the research and the question to be answered, as well as the theoretical background and the research database is of utmost importance, together with the detailed description of the applied methods and the self-reflection of the researcher.

Keywords: literary translation, culture, self-reflexivity, participant observation, in-depth interview

Olívia SEIDL-PÉCH

Corpus-Based Research in Translation Studies

Abstract: Corpus-based research has been important for Translation Studies since before the turn of the millennium. The role of this relevant research paradigm is growing today. The emergence of corpus-based research was caused by a paradigm shift in translation research and the technological advances which made it possible. This chapter aims to give an overview of the characteristics and criteria of corpus-based methods. A fundamental criterion for effective and reliable research in terms of query results is a sample appropriately chosen to find answers to the research questions, balanced in its representation of the population under investigation and a corpus design which achieves an adequate ordering of the sample. The focus of this paper is to present the various types of corpora relevant for translation research. The sampling criteria and research design are also discussed in detail.

Keywords: balanced corpus, corpus-based research, corpus compilation, corpus querying, representative corpus

Olivia SEIDL-PÉCH

Research Directions in Terminology Management with Relation to Text Linguistics and Language Technology

Abstract: The aim of this chapter is to give an insight into terminology management, which is becoming increasingly important in translation due to the use of language technology, and to outline possible research perspectives in this field. Translation service providers agree that the quality of the target text is also dependent on the terminological work preceding the translation, thus terminology management is essential for the quality assurance of target texts. The role of terminology is emphasised in the translation process, and the professional role of the terminologist has been introduced in the industry, which requires, in addition to translation-oriented terminology work, the organisation of terminology in databases in a specific domain. The present chapter furthermore discusses the research opportunities which arise in the context of terminology management.

Keywords: translation-oriented terminology, language technology, terminology database, terminology management, text linguistics

Judit SEREG

Methods of Research for Dubbing Translation

Abstract: Today, audiovisual translation (AVT) research has become one of the most proliferating and most popular research areas in translation studies. Researchers can access a lot of different pilots and examples, but there are still significant differences in the number of research projects dealing with specific AVT modes. Subtitling – probably because its texts are relatively easy to access – has been the subject of numerous articles, but relatively few works are available on the topic of translation for dubbing. The main reason for this are the difficulties involved when compiling a corpus of dubbed texts. This chapter showcases the problems and questions regarding the terminology of dubbing, lists the most important articles and studies in connection with dubbing, and provides a short overview of the main research areas and their specific pitfalls. It also deals with the difficulties of building a dubbing corpus and provides a practical guideline for compiling a representative corpus for dubbing research.

Keywords: dubbing, dubbing translation, audiovisual translation research, translation studies

Márta SERESI

Crossroads in Interpreting Research

Abstract: Interpreting studies is a relatively young discipline. This chapter briefly reviews the history of interpreting research and the key issues which have arisen in recent decades. Research in interpreting studies started off as a philological reflection, then turned towards the application of scientific research methods. Interpreting studies has crossed the boundaries of linguistics and adopted an interdisciplinary approach. The chapter describes empirical research methods which can be used in interpreting research and explains their benefits and drawbacks. Finally, it focuses on the person and the professional background of possible researchers and participants, the topics which can be analysed, the speeches to be used in a research setting, as well as on the possible applications of the research outcomes.

Keywords: interpreting studies, interpreting research, empirical research, observational research, experimental research

Orsolya SKRIBA

Cognitive and Neuro-Linguistic Methods in Interpreting Research

Abstract: The underlying processes of translation and interpreting have kept researchers busy for decades. Thus, it not surprising that a variety of research papers are available on this topic with many different approaches. Most of such studies discuss empirical research focusing on the issue of information processing; however, a new direction is emerging in the field of cognitive studies. This direction examines translation and interpreting as a part of the interpretation process, as an extension of it, as its equivalent, or alone, as a simultaneous process (García 2019). Up until now most cognitive studies examined these processes in theory, from the outside of the brain, but translation and interpreting studies are becoming a new area of interest to the experts of neuro-linguistic research. This chapter aims to provide a comprehensive picture of the general neuro-linguistic methods and tools used in the research of interpreting.

Keywords: cognitive studies, neurology, neurolinguistics, translation and interpreting studies, interpreting

Csilla SZABÓ

Research Directions in Note-Taking for Consecutive Interpreting

Abstract: This chapter offers an overview of research issues related to note-taking in consecutive interpreting. It begins by introducing the relevant literature of the field by listing prescriptive and descriptive works, then goes on to provide a more detailed insight into two areas where substantial empirical research is conducted: the form of notes (full words, abbreviations, symbols); and the choice of

language when taking notes (source vs. target language, A vs. B language or some other choice). Topics of the field which may foster the interest of doctoral students are organised into three groups: research exploring some linguistic aspect(s); research on notetaking involving new technologies; and a range of mixed topics. The chapter puts forward suggestions for research methods to be applied, as well as an ideal compilation of research materials, but its scope is limited to discuss notetaking in interpreter training.

Keywords: consecutive interpreting, note-taking, empirical research, replication, cognitive load.

Zsuzsanna UGRIN

Investigating the Text Level of Translation into Hungarian

Abstract: The result-oriented research of translated texts encompasses a vast domain and has an abundant literature. The aim of this study is to highlight, within this manifold knowledge, the methods and tools supporting the study of some phenomena which may occur during translation from a (typically) Indo-European language to Hungarian, and more specifically from English to Hungarian, this being the most common language-pair and transfer direction in Hungary. The contrasts listed below belong to the field of a multifaceted text feature, i.e., grammatical cohesion. After highlighting the text-level contrasts which may prove challenging to translators, research into these is discussed from the perspective of source language interference. A succinct overview of previous targeted research is followed by some reflexions on the proper use of corpora and a brief inventory of the automatic and semi-automatic methods and tools which may be applied to detect some specific phenomena.

Keywords: text linguistics, contrastive linguistics, grammatical cohesion, source language interference, corpus research

Albert VERMES

The Influence of Cultural Differences on Translation

Abstract: In intercultural translation, it is often the case that, due to differences between the cultures involved, the background knowledge required to interpret a text appropriately is not, or not fully, available in the target language reader's cognitive environment. In such a *secondary communication situation* (Gutt 1991: 73), it is usually not possible to achieve complete interpretive resemblance between the original and the translated text. Such cases are traditionally referred to in the literature by the term *cultural untranslatability* (Catford 1965: 99). In fact, however, not even these are cases of total untranslatability, but, rather, cases of various degrees of *indirect translation* (Gutt 1991: 163), resulting from translator's interventions in the text to deal with cultural differences. This chapter provides an overview of this phenomenon and introduces some interesting recent research approaches.

Keywords: context, culture, culture-specificity, cultural untranslatability, secondary communication situation

Győző YANG ZIJIAN

Methods of Machine Translation and Evaluation in Translation Studies

Abstract: This chapter provides an overview of the methods and research directions in the field of machine translation and its evaluation from the perspective of translation studies. Due to the enhanced quality of machine translation, its application has become justifiable in numerous cases. Machines' ability to rapidly translate large volumes of text significantly decreases the requirement for extensive human effort, resulting in time and cost savings. Consequently, a new field has emerged, namely post-editing, which involves the use of human labour to correct machine translation errors. This has led to an increased need for research on the evaluation of machine translation, which is complemented by post-editing considerations. This study briefly presents the main methods of machine translation and their evaluations. It specifically focuses on manual and automatic evaluation methods and dedicates a separate chapter to the aspects of post-editing evaluation.

Keywords: machine translation, machine translation evaluation, reference translation, quality estimation, post-editing

A fordítástudomány (Translation Studies) a legtágabb értelemben vett nyelvi közvetítést vizsgálja, tehát nemcsak, sőt nem is elsősorban szépirodalmi művek fordítása tartozik vizsgálati körébe, hanem a szakfordítás, a tolmácsolás, az audiovizuális fordítás különböző területei, a lektorálás, a gépi fordítás és az utószerkesztés is. S teszi mindezt a nyelvi közvetítés folyamatában szerepet játszó nyelvi és nem nyelvi tényezők figyelembevételével. Manapság annyira sokrétűvé vált a nyelvi közvetítés kutatása, hogy más módszerekkel dolgozik az audiovizuális fordítás kutatója, mint a fordítási korpuszok, a szinkrontolmácsolás vagy a jogi szakfordítás kutatója.

Az ELTE BTK Fordítástudományi Doktori Programjának oktatói a húsz év alatt felhalmozott tapasztalataik alapján olyan módszertani tanulmánykötetet kívánnak a kezdő kutatók kezébe adni, amely segíti őket abban, hogyan kezdjenek hozzá egy fordítástudományi disszertáció megírásához, és milyen módszertani szabályokat kell betartaniuk a fordítással és a tolmácsolással kapcsolatos kutatásokban.

A tanulmánygyűjtemény két kötetből áll, most a második kötetet tartja kézben az olvasó. Ez a kötet – a téma sokrétűségénél fogva sokkal nagyobb terjedelemben – tartalmazza a fordítás (ezen belül az audiovizuális fordítás) és a tolmácsolás kutatásában alkalmazható kutatási módszereket. A tanulmányok bemutatják az egyes témák kutatásának elkezdéséhez szükséges alapműveket, az adott tudományterületen eddig alkalmazott kutatási módszereket és a már publikált kutatási eredményeket, valamint kijelölik a jövőben elvégzendő kutatások lehetséges irányait.